

Національна академія державного управління
при Президентіві України

**Управління соціальним
і гуманітарним розвитком**

Навчальний посібник

Частина 1

Київ
2009

УДК 351:304(0758)

У66

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентіві України
(протокол № 149/9-13 від 25 вересня 2008 р.)*

Авторський колектив : *В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник, М. В. Кравченко, О. М. Петроє, Н. П. Ярош, А. В. Скуратівський, Л. М. Мельничук, С. Є. Горбатюк, С. О. Москаленко.*

Рецензенти :

І. Ф. Надольний, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Державної академії статистики, обліку та аудиту Держкомстату України;

Я. Ф. Радий, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я НАДУ;

О. А. Малиновська, доктор наук з державного управління, завідувач відділу соціально-економічної і демографічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки і оборони України.

Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч.

У66 посіб. / [авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін.] ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. - К. : НАДУ, 2009. - Ч. 1. - 456 с.

ISBN 978-966-619-252-6
978-966-619-255-7

У навчальному посібнику розглянуто сутність, зміст та складові соціального розвитку, об'єктивні та суб'єктивні чинники соціального і гуманітарного розвитку суспільства; представлено соціальну політику як засіб упорядкування процесів соціального розвитку, суб'єкти, принципи, механізми та інструменти соціальної політики та її інституційне забезпечення; обґрунтовано соціальну політику у сфері розвитку соціальних відносин, у сфері праці та соціального захисту; розкрито особливості гуманітарного розвитку; здійснено аналіз концептуальних засад державної політики в гуманітарній сфері, у тому числі щодо культурного, освітнього, науково-технологічного та етнонаціонального розвитку, упорядкування державно-церковних відносин; висвітлено рівень людського розвитку як інтегральний показник ефективності соціогуманітарної політики.

Розрахований на слухачів, аспірантів, докторантів, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування.

ISBN 978-966-619-252-6
978-966-619-255-7

УДК 351:304(0758)

© Національна академія державного управління при Президентіві України, 2009

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку українського суспільства особливо важливе значення має створення умов для стабільного соціального та гуманітарного розвитку України, соціального та духовного прогресу країни. Трансформаційні перетворення в соціальній та гуманітарній сферах життєдіяльності українського суспільства, спрямовані на утвердження в них загальнолюдських цінностей - добробуту, соціальної справедливості, здоров'я, соціальної мобільності, зрілих світоглядно-ціннісних орієнтацій, сучасної освіти, розвиненої науки, духовної культури, тощо мають бути системними та послідовними. Зазначене зумовлює важливість засвоєння системи знань про закономірності соціального та гуманітарного розвитку взагалі та особливості процесів у цих важливих сферах суспільного життя в Україні. Метою навчального посібника є розкриття сутності та змісту процесів соціального та гуманітарного розвитку соціуму, насамперед українського суспільства, дослідження основних складових, пріоритетів державної, зокрема соціальної і гуманітарної, політики щодо упорядкування зазначених процесів.

Навчальний посібник має таку структуру.

У розд. 1 розкриваються сутність, зміст та складові соціального розвитку. Увага зосереджується на поняттях "соціальне" (у вузькому та широкому розумінні), "розвиток", "соціальний розвиток" у широкому та вузькому розумінні. Аналізуються такі основні поняття, пов'язані із соціальним розвитком, як суспільство, соціальна система, соціальні зміни та їх типи, соціальні процеси, соціальні зв'язки (соціальні контакти, соціальні дії та соціальні взаємодії), соціологізація, соціальна структура, соціальні групи. Приділяється увага цілям соціального розвитку, а також засобам і методам їх досягнення, які предметно розкриті в "Декларації соціального процесу і соціального розвитку", проголошені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. Досліджуються також особливості управління процесами соціального і гуманітарного розвитку.

У розд. 2 аналізуються об'єктивні та суб'єктивні чинники соціального і гуманітарного розвитку суспільства. Особлива увага зосереджена на детермінантах соціального і гуманітарного розвитку українського суспільства. Досліджується взаємозв'язок процесів соціального і гуманітарного розвитку та інших видів суспільного розвитку. Розкриваються особливості впливу економічних, політич-

них, соціальних та духовних відносин на процеси соціального і гуманітарного розвитку України.

Розділ 3 присвячений соціальній політиці як засобу реалізації процесів суспільного буття, зокрема соціального і гуманітарного розвитку. Увага концентрується на понятті, сутності соціальної політики, умовах її реалізації, а також на основних моделях. Переважна увага зосереджується на розкритті основних напрямів та пріоритетів здійснення соціальної політики як чинника упорядкування процесів соціального розвитку.

У розд. 4 досліджуються суб'єкти, принципи, механізми та інструменти соціальної політики та її інституційне забезпечення. Розкривається місце та роль людини, держави, політичних партій та громадських організацій як суб'єктів соціальної політики. Зосереджується увага на авторському баченні принципів реалізації соціальної політики. Аналізуються механізми та інструменти соціальної політики, а також система її інституційного забезпечення.

Розділ 5 присвячений дослідженню соціальної політики у сфері розвитку соціальних відносин. Розкриваються сутність соціально-класових, соціально-трудова, сімейно-шлюбних, демографічних відносин та завдання, пріоритети соціальної політики у цих сферах.

У розд. 6 аналізується зміст соціальної політики у сфері праці, а саме: сфера праці як об'єкт соціальної політики, сутність та структура трудового потенціалу, пріоритети державної політики у сфері зайнятості, соціальний діалог як чинник регулювання трудових відносин. Основна увага в розділі зосереджена на розкритті сутності ринку праці та зайнятості населення в соціально-економічній системі.

У розд. 7 розкривається державна політика у сфері соціального захисту. Досліджується сутність соціального захисту населення, державного соціального страхування та державної соціальної допомоги, розкривається місце системи пенсійного забезпечення та шляхи її реформування, а також соціальної роботи як об'єкта державного управління.

РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Поняття соціального розвитку
2. Складові соціального розвитку
3. Цілі соціального розвитку
4. Особливості управління процесами соціального і гуманітарного розвитку

1.1. Поняття соціального розвитку

Виходячи з етимології слова "розвиток", яке дається у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови", воно означає процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого. Розвиток згідно з філософським енциклопедичним словником також означає незворотну, цілеспрямовану, закономірну зміну об'єкта, в результаті якої настає новий якісний стан його складу чи структури, тобто виникають, трансформуються чи зникають його елементи або зв'язки.

Термін "соціальний розвиток" об'єднує два поняття - "соціальний" і "розвиток". Зміст кожного з цих понять у своєму інтегральному поєднанні і визначає сутність соціального розвитку.

Поняття "соціальний", "соціальне" в класичній соціологічній думці має дещо відмінні інтерпретації, разом з тим у всіх інтерпретаціях акцент робиться на ефекті спільного, який виникає в процесі свідомої взаємодії індивідів.

Здебільшого це поняття у фаховій літературі вживається у двох основних значеннях.

В широкому розумінні термін "соціальний" застосовують як синонім (відповідник) терміна "суспільний". У цьому розумінні поняття "соціальний", "соціальне" стосується усіх чотирьох основних підсистем (економічної, політичної, соціальної, духовної) суспільства як соціальної системи, тобто суспільства в цілому, а також процесів, які в ньому відбуваються.

Коли ж йдеться про з'ясування сутності власне соціальної підсистеми суспільства як соціальної системи, а точніше, статусних взаємодій індивідів і груп індивідів, то поняття "соціальний", "соціальне" використовується у вузькому розумінні. В даному випадку це поняття означає "сукупність характеристик взаємодіючих індивідів як членів різних груп, які (характеристики) форму-

ються, а також розподіляються і перерозподіляються між ними завдяки статусній динаміці й зміні характеру пов'язаних з цією динамікою взаємодій та відносин".

ІНШИМИ СЛОВАМИ, "у вузькому розумінні "соціальне" означає тільки ті аспекти суспільного, які визначаються становищем людей у соціальній структурі суспільства, відносинами між соціальними групами та між людьми як представниками різних класів, націй, трудових колективів, професійно-кваліфікаційних та інших соціальних груп".

Зокрема, зміст і структуру поняття "розвиток" досить повно розкрив визначний російський філософ XIX ст. В.Соловйов.

Основні тези В.Соловйова щодо цього поняття:

- розвиток передбачає певний суб'єкт, про який говорять, що він розвивається;

- суб'єктом розвитку не може бути проста одновимірна субстанція, оскільки безумовна простота виключає можливість будь-яких змін, а, отже і розвитку;

- не підпадає під поняття розвитку і механічний агрегат елементів або частин: зміни, що відбуваються, приміром, з гранітною скалою або з купою піску, не є розвитком;

- розвиватися можуть лише організми, що складаються з множини внутрішньо пов'язаних між собою елементів;

- не всякі зміни в організмі спричиняють його розвиток; такі зміни, в яких вирішальне значення належить зовнішнім, чужим самому організму, чинникам, можуть впливати на зовнішній перебіг розвитку, затримувати його або цілком припиняти, руйнуючи його суб'єкт, але вони не можуть стати змістом самого розвитку;

- зміст розвитку становлять лише такі зміни, які мають своє джерело в самому суб'єкті розвитку, із нього випливають і тільки для свого повного виявлення, повної реалізації потребують зовнішнього впливу;

- так само як поняття цілі передбачає поняття розвитку, аналогічно останнє закономірно вимагає першого; звідси розвитком є такий ряд іманентних змін органічного суб'єкта, який йде від певного початку і прямує до певної визначеної цілі - у такий спосіб розвивається будь-який організм;

- загалом, слід мати на увазі три необхідні складові будь-якого розвитку: певний первинний стан, від якого розвиток розпочинається; інший стан, яким є мета розвитку, і ряд проміжних, перехідних станів - якби їх не було, то не було б і розвитку;

- усі складові елементи розвитку притаманні вже первинному станові організму, але в такому стані ці елементи є досить невизначеними, недиференційованими, в той час як у розвиненому організмі кожен елемент має своє цілком визначене місце і призначення.

Поняття "соціальний розвиток" вживається в широкому і вузькому розумінні.

У широкому розумінні соціальний розвиток - такий тип змін у суспільстві, що характеризується переходом усіх суспільних відносин до якісно нового стану. Тобто під соціальним розвитком у широкому (загальному) розумінні розуміють усю сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів, наслідком яких є якісні перетворення в суспільстві. Таким чином, у широкому розумінні соціальний розвиток визначає соціальні зміни у всіх підсистемах суспільства як соціальної системи.

Соціальний розвиток є наслідком взаємодії великої сукупності соціальних процесів, основою яких є цілеспрямована діяльність людей як суб'єктів цих процесів.

Загальний механізм соціального розвитку у зазначеному контексті полягає у виникненні завдяки цій діяльності нових потреб та інтересів у різних соціальних суб'єктів та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби та інтереси з'являються як наслідок суспільної (духовної, економічної, соціальної, політичної) діяльності людей. У загальному значенні (у широкому розумінні) соціальний розвиток базується на соціальних відносинах.

У широкому розумінні соціальні відносини є синонімом поняття "суспільні відносини", тобто протистоять природному буттю. У такому розумінні соціальні відносини - це система соціальних зв'язків між людьми, в які вони вступають у процесі соціально-економічної, соціальної (у вузькому розумінні), політичної, духовної взаємодії. В широкому розумінні соціальні відносини характеризуються як відносини, в основу яких покладено обмін цінностями, відносини соціальної залежності та влади, а також відносини між людьми щодо реалізації їх соціальних статусів. Зазначені елементи є важливими складовими соціального зв'язку.

Соціальні відносини як обмін цінностями. Багато вчених вважають, що соціальні відносини виникають із взаємовідносин, спрямованих на досягнення різного роду цінностей. Цінності в даному аспекті є джерелом, необхідною умовою для різних видів соціальних взаємодій. Стабільність соціальних відносин обумовлюється існуванням в суспільстві неперехідних цінностей, при-

родно-історичним процесом їх обміну. На нерівному розподілі соціальних цінностей в суспільстві будуються соціальні, насамперед економічні, відносини. А зміст соціальних відносин залежить від того, як поєднується у взаємодіях людей потреба в цінностях та володіння ними.

Соціальна політика в зазначеному аспекті має за мету створення умов для задоволення людьми своїх соціальних цінностей, найважливішою серед яких в українському суспільстві, поряд з державністю, національною безпекою є добробут населення. Важливо, щоб практична соціальна політика виходила з того, що найвищою цінністю сучасного цивілізаційного прогресу є людина, її права та свободи, зокрема ті, які вона має реалізувати в процесі включення її в соціальні відносини. В свою чергу, соціальні цінності, процес їх задоволення людьми є регулятором соціальних відносин, і в цьому аспекті вони є цінностями-регуляторами, цінностями-нормами. Важливе завдання активної соціальної політики щодо регулювання соціальних відносин між людьми з приводу обміну цінностями полягає в стимулюванні, мотивації їх до досягнення, задоволення як суспільно значущих соціальних цінностей - соціальної справедливості, добробуту, соціального миру тощо, так і індивідуальних цінностей кожної особистості.

Соціальні відносини як відносини залежності та влади. Важливою характерною рисою багатьох видів соціальних відносин є відносини соціальної залежності та влади. Відносини залежності виникають у процесі соціальної взаємодії індивідів, суспільної діяльності людей щодо задоволення своїх потреб. Вони можуть існувати як прямо, безпосередньо, так і опосередковано, усвідомлюватись і не усвідомлюватись людьми. Саме процес задоволення потреб людини є тією домінантою, яка зумовлює залежність індивідів один від одного, що, власне, і є основою виникнення і функціонування соціального буття.

Відносини залежності проявляються передусім у відносинах влади. Влада в найзагальнішому вигляді - це здатність одних людей контролювати дії інших. Відносини влади - важлива складова соціальних відносин, оскільки вони мають важливе значення в життєдіяльності людини. Кожна організована соціальна група чи сам процес - це значною мірою процес владних відносин, зокрема використання влади. Соціальна влада, суперництво через владу - важлива складова соціального буття, загальна складова соціальних структур. В основу всякої соціальної влади покладені, принаймні, три головні складові: сила, авторитет, вплив.

У соціології виділяють два основних підходи до визначення сутності владних відносин. Сутність першого обґрунтував М.Вебер, який визначає зміст влади так: Влада означає будь-яку закріплену соціальними відносинами можливість наполягати на своєму навіть за наявності опору, незалежно від того, в чому неможливість виявляється. Таким чином, влада розуміється вченими як "частина міжособистісних, чи міжгрупових відносин, за допомогою яких долається опір інших індивідів чи соціальних груп". Такого погляду дотримується багато вчених.

Інший підхід на сутність владних відносин, авторами якого є М.Крозьє та Т.Парсонс, називають системним. Ці вчені виходять з того, що "основою влад в організаційному складному людському суспільстві є статус індивіда чи соціальної групи". "... Іншими словами, влада тільки тоді здатна контролювати дії інших індивідів, коли вона узаконена відповідно до колективних вимог, очікувань або з певною чисельністю ролей в людській організації". Залежно від ситуації, як засвідчує досвід, зазначені підходи до пояснення змісту відносин влади трапляються в практиці соціальних відносин.

Соціальні відносини залежності та влади безпосередньо впливають на реалізацію людьми свого соціального потенціалу, соціальної безпеки. Зазначені соціальні відносини залежності та влади проявляються значною мірою в системі соціально-трудових відносин, зокрема відносин з приводу суспільного розподілу результатів праці, тобто соціальних благ; у процесі соціальної стратифікації. Влада, поряд з доходом, освітою, престижем є важливим виміром соціальної стратифікації, тісно пов'язана з соціальним статусом людини. Чим більший обсяг влади, тим більше вона здатна впливати на соціальну безпеку. Є багато інших аспектів впливу соціальних відносин залежності та влади на соціальну сферу життя суспільства, задоволення людиною своїх соціальних цінностей, самореалізації свого соціального потенціалу. Тому важливим завданням соціальної політики є регулювання соціальних відносин залежності та влади, які безпосередньо чи опосередковано впливають на реалізацію людиною свого соціального потенціалу, соціальної безпеки.

Соціальні відносини щодо реалізації людьми соціальних статусів. Соціальний статус є первинним елементом соціальної структури суспільства, що розкриває місце особистості в ній.

Соціальний статус - це соціальне становище, яке займає індивід у суспільстві як представник соціальної групи. Одна і та

сама людина наділена багатьма статусами (син, батько, чоловік, викладач, православний).

У системі статусів виділяють головний.

Головний статус - це найбільш характерний для даної людини статус, за яким її ідентифікують (ототожнюють) інші люди і з яким вона сама себе ідентифікує (для чоловіків - це професійний статус).

До основних видів соціальних статусів відносять: соціальний і особистий, приписуваний, вроджений, досягнутий.

Таким чином, соціальні відносини - це здебільшого статусна взаємодія індивідів і груп індивідів. Коли йдеться про статус або становище (позицію) людей і спільнот у суспільстві, соціологи акцентують увагу на його трьох важливих характеристиках:

1) статус уособлює обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків і можливостей, зафіксований, як правило, законодавчо, а в ряді випадків - і в неписаних нормах і традиціях;

2) статус відображається у таких соціальних вимірах, як рівень доходу, рівень освіти, стать, етнічне походження, місце у структурі влади;

3) за традицією, започаткованою знаним німецьким соціологом М.Вебером, статус визначається також як оцінка ззовні, тобто з боку інших (престиж).

Звідси випливає, що одним з важливих, апробованих довготривалою практикою механізмів соціального розвитку є розподіл індивідів та груп індивідів у суспільстві за статусами або позиціями. Статуси та їх ієрархія, що відображають неоднаковий доступ індивідів та груп індивідів до соціальних благ і ресурсів, звичайно ж зумовлюють соціальне розшарування (стратифікацію) людей у суспільстві. Водночас система соціальної стратифікації (нерівності) стимулює соціальний розвиток, що досить переконливо доводить, зокрема, відомий американський соціолог-функціоналіст Кінгслі Девіс. Як зазначає цей дослідник, людство здавна мріяло про суспільство, в якому б не було нерівності. Однак дійсність завжди виявлялась принципово іншою. Будь-яке суспільство стає перед необхідністю розподіляти індивідів за позиціями в соціальній структурі і примушувати чи заохочувати їх до виконання обов'язків залежно від таких позицій. Якщо б обов'язки, адекватні різним позиціям, були однаковою мірою сприятливі для здоров'я, однаково важливі б для виживання соціуму і вимагали б приблизно однакової обдарованості, то суспільству було б байдуже, хто і які позиції займає.

Проте насправді суспільству не байдуже, хто на які позиції претендує і не тільки тому, що одні позиції самі по собі є привабливішими за інші. Річ у тім, що є позиції, які потребують особливої обдарованості, а інші - не потребують; одні позиції важливіші за інші. І тому суспільство повинно мати різні види винагород (економічні, естетичні, символічні блага), щоб заохочувати до виконання обов'язків і диференційовано розподіляти ці винагороди між позиціями. "В певному розумінні, - пише К.Девіс, - винагороди "вбудовані" в позиції. Їх становлять "права", співвідносні з позицією, що може бути названо, і привілеями... Якщо права і привілеї різних позицій в суспільстві мають бути нерівними, тоді і суспільство має бути стратифікованим - нічого іншого стратифікація не означає".

Отже, робить висновок американський учений, соціальна нерівність є об'єктивно виробленим механізмом, за допомогою якого суспільства проявляють турботу про те, щоб найважливіші позиції (функції) цілеспрямовано заповнювались найбільш компетентними індивідами. А це, в свою чергу, забезпечує системність та упорядкованість соціального розвитку, який розглядається функціоналістами як безперервний, еволюційний процес, як правило, позбавлений серйозних потрясінь і катаклізмів.

Зрозуміло, соціальна стратифікація тільки тоді може відігравати роль до сить ефективного механізму соціального розвитку на еволюційних засадах, коли вона є легітимною і припустимою. Якщо ж соціальна нерівність виникає в результаті узурпації невеликою групою людей основних соціальних благ, ресурсів і влади, а решта суспільства виявляється відчуженою від цих благ і влади, це закономірно призводить до виникнення конфліктів. І тоді вже соціальний розвиток відбувається в межах конфліктологічної парадигми.

Кожний соціальний статус включає в себе низку ролей, утворюючи ролевий набір.

Соціальна роль - це модель поведінки, яка орієнтована на даний статус, це шаблонний вид поведінки, спрямований на виконання прав та обов'язків власником певного статусу.

У вузькому розумінні соціальний розвиток - такий тип змін у системі соціально-групових (соціально-статусних, класових, трудових, сімейно-шлюбних, територіально-поселенських, демографічних) відносин, системи соціальної безпеки суспільства, що відзначається переходом їх від нижчого до вищого, більш якісного стану.

У контексті нашого аналізу сутності та змісту соціального розвитку розглядатимемо його переважно у вузькому розумінні.

У вузькому розумінні зміст соціального розвитку становлять передовсім зміни в соціальній структурі, яка в сучасних суспільствах має складний багаторівневий характер.

Дисципліна "Соціальний розвиток", яка є складовою навчальної програми з підготовки магістра публічного адміністрування, базується здебільшого на вузькому розумінні цього поняття.

1.2. Складові соціального розвитку

Процеси соціального розвитку відбуваються в суспільстві. Специфічні особливості зазначених процесів детерміновані конкретно-історичним характером суспільства.

Суспільство - це сукупність засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільні території проживання людей;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність відтворювати динаміку внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, наявність системи норм, єдність загальної системи цінностей;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання.

До основних сфер суспільного життя відносять економічну, політичну, соціальну, духовну політику.

Суспільство включає в себе низку системних елементів, що дає можливість трактувати його як соціальну систему.

Соціальна система - це цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.

Процес соціального розвитку неможливий без соціальних змін у суспільстві. Соціальна сфера життя суспільства є динамічним процесом. Відомі вчені, зокрема соціологи (О.Конт, Г.Спенсер, М.Вебер, К.Маркс), акцентували увагу на динамізмі соціального життя. В соціології динамізм соціальної життєдіяльності позначають поняттям "соціальні зміни".

Соціальні зміни - це процес зрушень у суспільному житті, виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні зміни - це тип руху соціальних явищ, процесів, структур у суспільстві, в результаті чого створюється соціальна реальність.

Існує два типи змін у межах соціальної динаміки суспільства:

- *перший тип* включає регулярні або функціонально-побутові дії соціальних суб'єктів, що утримують стан соціальної структури у заданих межах;

- *другий тип* полягає в трансформації суспільства, що веде до нової якості соціального буття. Соціальний розвиток якраз і є складовою зазначеного (другого) типу соціальних змін.

Соціальні зміни реалізуються в соціальних процесах.

Соціальний процес - це послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах суспільства, яка проявляється як рух у часі низки соціальних подій чи явищ певної спрямованості.

За характером соціальні процеси мають бути:

- а) еволюційними або революційними;
- б) прогресивними або деструктивними;
- в) процесами розвитку або процесами деградації.

У процесі соціального розвитку людина реалізує себе на основі соціальних зв'язків. Соціальний розвиток - це сукупність об'єктивно існуючих соціальних зв'язків. Соціальні зв'язки - це процес функціонування та розвитку соціальних (суспільних) відносин, форма їх вияву.

Система соціальних зв'язків проявляється в соціальних контактах, соціальних діях, соціальних взаємодіях.

Соціальні контакти - це первинні форми соціальних зв'язків. Основними їх видами є:

- 1) просторові контакти;
- 2) контакти зацікавленості;
- 3) контакти обміну.

Соціальні дії - це будь-яка дія, орієнтована на мотиви інших людей. Це поняття вперше було введено Вебером.

Соціальні взаємодії - це система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших (засновник теорії соціальних взаємодій американський соціолог Хоманс. Існує низка теорій соціальної взаємодії).

На основі соціальних зв'язків відбувається процес соціологізації людини.

Соціологізація - це процес освоєння людиною соціального досвіду, який охоплює все її життя, завдяки якому індивіди реалізують свій людський потенціал і засвоюють культуру та цінності.

Соціальний розвиток відбувається в межах певної соціальної структури суспільства. Вона є своєрідною формою, в межах якої здійснюється соціальний розвиток. Соціальна структура виникає як результат суспільного поділу праці.

Соціальна структура суспільства - це ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими взаємовідносинами.

Поняття "соціальна структура" вживається в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні соціальна структура - це складова суспільства, в основу якої покладено процес функціонування та розвитку соціальних (суспільних) відносин. Соціальна структура суспільства характеризується сталими взаємовідносинами елементів у соціальній системі, кожний з яких функціонує на рівні складної підсистеми з певними взаємозв'язками, взаємозалежностями. Основними елементами соціальної структури є люди (індивіди, особистості), які обстоюють певні соціальні позиції (статуси) у системі соціальних відносин, виконуючи при цьому певні соціальні функції (ролі). Саме на основі статусно-рольових ознак соціальної структури суспільства відбувається об'єднання людей у соціальні спільноти (класи, групи). У цьому зв'язку соціальну структуру суспільства часто визначають як сукупність статусів і ролей.

У вузькому розумінні соціальною структурою є система соціально-групових відносин. Основний елемент соціальної структури - система соціальних спільнот, насамперед соціальних груп (класи, етноси, сім'я, тощо, тобто рівні соціальної структури суспільства), що реалізується в системі соціальних відносин (у вузькому розумінні). Вона охоплює: соціально-класові, соціально-трудові, соціально-демографічні, етнопонаціональні, сімейно-шлюбні, соціально-територіальні відносини. Кожний із зазначених елементів соціальної структури суспільства складається з різноманітних підсистем з певними внутрішніми властивостями.

Зазначені елементи соціальної структури суспільства є об'єктом соціальної політики. Соціально-класові, етнопонаціональні, соціально-демографічні, сімейно-шлюбні та інші види соціальних відносин, що становлять соціальну структуру суспільства, основу соціальної сфери, значною мірою детермінують самореалізацію людиною власного соціального потенціалу, стан її соціальної безпеки. Зазначене зумовлює необхідність цілеспрямованого регулювання суб'єктами соціальної політики всіх елементів соціальної структури суспільства, створення умов для їх оптимального розвитку та функціонування.

У рамках соціальної структури розрізняють три рівні структурної організації: мікро-, мезо- і макроструктуру.

Важливим елементом соціальної структури є соціальні групи. Соціальна група є своєрідним посередником між людиною та суспільством. Соціальний статус особистості - це належність її до певної соціальної групи. Поняття "соціальна група" є родовим щодо понять "клас", "нація", "колектив" тощо.

Соціальна група - це відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Виділяють два типи соціальних груп - первинні та вторинні. До перших відносять малі соціальні групи, до других - середні та великі.

Мала соціальна група - це нечисленна за складом група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, бригада, кафедра).

Середні соціальні групи - групи, основу яких становлять міжпозиційні, статусно-рольові зв'язки при збереженні певного обсягу міжособистісних контактів (жителі села чи міста, колективи фірм, банків, підприємств, навчальних закладів).

Велика соціальна група - це численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, для яких невластиві міжособистісні та статусно-рольові зв'язки і відносини, а взаємодія між ними формальніша, ніж між середніми соціальними групами. Прикладами їх є класи, етнічні спільноти (плем'я, народність, нація), вікові групи (молодь, пенсіонери), статеві групи (чоловіки, жінки), групи-організації (партія, профспілки, армія).

1.3. Цілі соціального розвитку

Соціальний розвиток - незворотні, цілеспрямовані зміни соціальних відносин. Це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів та організацій до якісно нового стану. У найзагальнішому вигляді цілі соціального розвитку полягають у таких змінах (модернізації) усієї системи соціальних відносин, які б адекватно відповідали все новим і новим потребам людей та можливостям їх реалізації.

Досить повно і разом з тим предметно цілі соціального розвитку розкриті в "Декларації соціального прогресу і розвитку", проголошеній резолюцією 2542 (XXIV) Генеральної Асамблеї ООН ще в грудні 1969 р. Незважаючи на те, що майже за 40 років, які минули з часу ухвалення цієї резолюції, світ кардинально

змінився, основні положення декларації не втратили своєї актуальності і сьогодні. Зокрема, в ній зазначається, що соціальний прогрес і розвиток мають бути спрямовані на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства при збереженні поваги та здійсненні прав людини й основних свобод шляхом досягнення таких головних цілей:

- забезпечення права на працю на всіх рівнях, права організувати професійні спілки та асоціації працівників й укладати колективні договори; сприяння повній продуктивній зайнятості, створення справедливих і сприятливих умов праці для всіх, включаючи санітарні умови та охорону праці, забезпечення без будь-якої дискримінації справедливої винагороди за працю, запровадження мінімального рівня заробітної плати, досить високого для забезпечення задовільного рівня життя;
- ліквідація голоду та недоїдання і гарантування права на належне харчування;
- ліквідація зубожіння; забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливого і рівномірного розподілу доходів;
- досягнення найвищого рівня охорони здоров'я усього населення, по можливості, безоплатно;
- викорінення неграмотності, забезпечення права на загальний доступ на безоплатне обов'язкове навчання в початковій школі та на всіх рівнях; підвищення загального рівня освіти упродовж усього життя;
- забезпечення усіх, особливо осіб, які мають низький дохід та великі сім'ї, задовільними житловими умовами і комунальним обслуговуванням;
- створення та поліпшення системи соціального забезпечення і страхування для осіб, які через хворобу, непрацездатність або похилий вік тимчасово чи постійно не мають змоги заробляти на життя;
- охорона прав матері і дитини; захист прав та забезпечення добробуту осіб похилого віку та інвалідів; забезпечення захисту людей, які мають фізичні або розумові вади;
- виховання молоді в дусі ідеалів справедливості і миру, взаємної поваги та взаєморозуміння між народами;
- усунення умов, які породжують злочинність, правопорушення й особливо злочинність неповнолітніх.

"Декларацією соціального прогресу і розвитку" також визначалися принципи, цілі, засоби та методи національних і міжнародних дій, що слугують загальною основою політики соціального розвитку:

соціального розвитку	П	<i>Всі народи і всі люди</i> мають право жити в гідних умовах і умовах свободи та користуватися плодами соціального прогресу;
	Р	<i>соціальний прогрес і розвиток</i> ґрунтуються на повазі гідності особистості та забезпечують дотримання прав людини і соціальної справедливості;
	И	<i>соціальний прогрес і розвиток</i> вимагають повного використання людських ресурсів, включаючи, зокрема забезпечення всім, хто перебуває у несприятливих умовах та потребує особливої уваги, рівних можливостей соціального й економічного розвитку;
	Ц	<i>соціальний розвиток</i> вимагає надання кожній людині права на працю та вільний вибір занять;
	П	<i>швидке зростання національного доходу і багатства</i> та їх справедливий розподіл покладено в основу всякого соціального прогресу, а тому вони мають бути у центрі діяльності кожної держави і уряду;
	И	уряду належить першочергова роль і остаточно відповідальність у забезпеченні соціального прогресу і добробуту народу, здійснення необхідних змін у соціальній структурі

У Декларації було вказано на взаємозалежність та зв'язок між економічним і соціальним розвитком, а також на значення стратегії комплексного розвитку як інструменту, здатного найповніше врахувати соціальні аспекти на усіх стадіях суспільного розвитку. В цьому документі норми соціальних прав набули нового змісту: головною метою соціальної політики була визнана людина.

На конференціях ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р. та Йоганнесбург, 2002 р.) було визнано концепцію сталого розвитку домінантною ідеологією функціонування світової цивілізації у ХХІ ст. та запроваджено принципи органічного і системного поєднання трьох головних компоненти сталого розвитку суспільства: економічної, природоохоронної і соціальної.

Концепція сталого розвитку ґрунтується на трьох основних принципах:

1) забезпечення збалансованості економіки та екології, тобто досягнення такого ступеня розвитку, коли людство у виробничій або іншій економічній діяльності уникає руйнування середовища існування;

2) забезпечення збалансованості економічної та соціальної сфер (з акцентуванням уваги на людському вимірі), що означає максимальне використання в інтересах населення ресурсів, які дає економічний розвиток;

3) виконання завдань, пов'язаних з розвитком, в інтересах не тільки сучасних, а й усіх майбутніх поколінь, що мають рівні права на ресурси.

Важливим аспектом концепції сталого розвитку сучасного світу в контексті тенденцій глобалізації є питання розвитку людсь-

кого капіталу, підвищення ролі інститутів та значення інституційного підходу у формуванні політики розвитку.

Тема соціального розвитку як невід'ємної складової та умови соціального прогресу дістала подальшого розвитку у *Декларації про права на розвиток*, прийнятій ООН 4 грудня 1986 р. Цією Декларацією було визначено сфери впливу та відповідальності людини і держави:

- *за людиною* визнавалася роль основного суб'єкта процесу розвитку, активного учасника і бенефіціанта права на розвиток; на людину покладалася також відповідальність за розвиток в індивідуальному і колективному плані, обов'язки перед суспільством як таким, що здатне забезпечити вільний і повний розвиток особистості;

- *за державою* закріплювалися право і обов'язок визначати відповідну національну політику розвитку, спрямовану на постійне зростання добробуту всього населення і кожної окремої особи.

Сьогодні основні дії світової спільноти у соціальній сфері спрямовані на виконання цілей *Декларації тисячоліття*, затвердженої резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 8 вересня 2000 р.: домогтися, щоб "глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу".

Глобальні цілі розвитку тисячоліття були прийняті в українському контексті, з огляду на особливості розвитку нашої країни. Цілі Розвитку Тисячоліття для України - це 6 орієнтирів та 13 конкретних завдань на довгострокову перспективу, адаптованих з урахуванням особливостей національного розвитку нашої країни:

- подолання бідності (Ціль 1);
- забезпечення якісної освіти впродовж життя (Ціль 2);
- сталий розвиток довкілля (Ціль 3);
- поліпшення здоров'я матерів та зниження дитячої смертності (Ціль 4);
- обмеження поширення ВІЛ-інфекції/СНІДу та туберкульозу і започаткування тенденції до скорочення їх масштабів (Ціль 5);
- забезпечення гендерної рівності (Ціль 6).

Важливі функції, спрямовані на оптимізацію процесів соціального розвитку, відводяться органам державної влади, структурам громадянського суспільства та науково-експертному середовищу. Зокрема, в згаданій вже "Декларації соціального прогресу і розвитку" ООН серед інших фігурують такі засоби і методи досягнення цілей, визначених у цьому документі:

- планування соціального прогресу і розвитку як складова частина планування загального пропорційного розвитку;

- створення, де це необхідно, національних систем з розробки і втілення в життя соціальної політики і програм сприяння з боку зацікавлених держав плановому регіональному розвитку з урахуванням різних регіональних умов та потреб, зокрема розвитку районів, що перебувають у несприятливих умовах або відсталих порівняно з рештою регіонів країни;
- заохочення основних та прикладних соціальних досліджень, особливо порівняльних міжнародних досліджень, стосовно планування і виконання програм соціального розвитку;
- вжиття заходів щодо розширення участі широких мас в економічному, соціальному, культурному і політичному житті країн за посередництвом національних урядових органів і неурядових організацій, кооперативів, сільських асоціацій, організацій робітників і роботодавців, жіночих і молодіжних організацій за допомогою національних і регіональних планів соціального і економічного прогресу та громадського розвитку, з метою досягнення повної інтеграції національного суспільства, прискорення процесу соціальної мобільності та зміцнення демократичної системи;
- мобілізація громадської думки як на національному, так і на міжнародному рівні на підтримку принципів і цілей соціального прогресу і розвитку;
- прогресивне збільшення бюджетних та інших ресурсів, необхідних для фінансування соціальних аспектів розвитку;
- досягнення справедливого розподілу національного доходу шляхом використання, зокрема, податкової системи і державних витрат як інструменту розподілу і перерозподілу доходу для сприяння соціальному прогресові;
- вжиття заходів щодо відповідного контролю над використанням землі в інтересах суспільства;
- вжиття відповідних законодавчих, адміністративних та інших заходів з питань забезпечення усіх не лише політичними і громадянськими, а й у повному обсязі економічними, соціальними і культурними правами без жодної дискримінації;
- вжиття заходів щодо різкого збільшення обсягів і диверсифікації сільськогосподарського виробництва, зокрема шляхом проведення демократичних аграрних реформ, з метою забезпечення достатніх і добре збалансованих поставок продовольства, справедливого його розподілу серед усього населення та поліпшення норм харчування;
- вжиття заходів щодо впровадження за участю уряду програм будівництва дешевого житла як у сільських, так і в міських районах;

- надання безоплатних послуг у сфері охорони здоров'я всьому населенню і забезпечення загальної доступності до відповідних профілактичних та лікувальних закладів;

- розробка та втілення в життя законодавчих заходів й адміністративних положень з метою здійснення всебічних програм у сфері соціального забезпечення;

- підготовка національних кадрів і персоналу, в тому числі адміністративного, управлінського, професійного і технічного, необхідного для реалізації планів і політики соціального розвитку.

Таким чином, держава, неурядові організації мають у своєму розпорядженні достатньо засобів, методів та інструментів, за допомогою яких відповідно до специфіки діяльності державних та недержавних інститутів можна справляти регулюючий вплив на соціальний розвиток, послаблюючи, зокрема, дію негативних чинників об'єктивно відтвореної в суспільстві соціальної нерівності.

1.4. Особливості управління процесами соціального і гуманітарного розвитку

Управління - це процес упорядкування системи. Управління являє собою процес упорядковуючого впливу на систему, який здійснюється відповідно до властивої їй внутрішньої логіки розвитку, притаманних їй об'єктивних закономірностей, який протистоїть дезорганізації.

Управління багатогранне. Характеризуючи навколишній світ, вчені виділяють три його компоненти - неживу природу, живу природу і людське суспільство. Згідно з цими компонентами наводиться класифікація процесів управління (його основні класи):

- процеси управління в неживій природі (в технічних системах). Цей клас управління називається управлінням речами, що є сферою вивчення технічних наук;

- процеси управління у живій природі (організмах). Цей клас управління належить до управління в біологічних системах і є предметом вивчення природничих наук;

- процеси управління в соціальних системах. Цей клас управління називають соціальним управлінням, він належить до управління суспільними відносинами, людьми і є предметом вивчення суспільних наук.

Таким чином, феномен управління спостерігається в системах різного класу - соціологічній, біологічній, технічній і є предметом дослідження багатьох галузей наукового знання.

Велика кількість об'єктів, що мають власні механізми управління, зумовила необхідність їх певної управлінської градації, що представлена в двох основних площинах:

- перша - це самі управлінські потенціали об'єктів (економічних, соціальних, політичних, духовних відносин), їх здатність до саморегулювання, тобто об'єктивного управління.

- друга - це управління як вид свідомої цілеспрямованої діяльності, тобто соціальне управління.

Соціальне управління і соціальна політика як його різновид якраз і входять до другої площини (або класу) управління. Тому соціальне управління можна визначити як свідому цілеспрямовану діяльність, яка має за мету упорядкування процесів суспільного буття, соціального розвитку зокрема, тобто соціальне управління - це процес, покликаний приводити той чи інший об'єкт, ту чи іншу складову процесів соціального розвитку у відповідність з потребами, законами функціонування і розвитку власного потенціалу.

Таким чином, особливістю управління є те, що в ньому існують (діють) два типи управлінського впливу на власний розвиток: стихійний, неупорядкований (об'єктивна саморегуляція) і свідомий, цілеспрямований, тобто соціальне управління.

Отже, суспільство, зокрема процеси соціального розвитку - це саморегульована система. Особливістю об'єктивного (стихійного) управління (саморегулювання) в суспільстві є те, що в даному випадку упорядковуючий вплив на суспільну (соціальну) систему є середнім результатом взаємодії різних (як конструктивних, так і деструктивних) сил, зокрема випадкових явищ, процесів. Класичним прикладом такої об'єктивної саморегуляції є ринок, процеси соціальної мобільності, духовної самоорганізації тощо. Соціальна саморегуляція - це процес самоздійснення, самоорганізації суспільного буття, процесів соціального розвитку, що ґрунтується на основі чинників об'єктивної (спонтанної, самодовільної, неупорядкованої) регуляції, соціального регулювання та внутрішньої свідомої саморегуляції особистістю своїх сутнісних сил. Складовими елементами такої саморегуляції, що безпосередньо чи опосередковано впливають на соціальний розвиток, є: соціально-демографічні процеси (пов'язані з відтворенням населення); ринок праці (формується на основі попиту і пропозиції робочої сили, процеси соціально-трудова відносин); самозайнятість населення; процеси соціальної мобільності; міграційні процеси; самореалізація соціального потенціалу людини.

Об'єктивна саморегуляція формує умови для розмаїття форм самоздійснення людини у процесі соціального розвитку, сприяє повнішому розкриттю і самореалізації її трудового потенціалу, самовіддачі в трудовому житті на основі життєздатних мотиваційних механізмів продукуючої праці і створення умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердження нової, позитивної логіки соціальної динаміки особистості і суспільства. Але об'єктивна саморегуляція процесів розвитку суспільства, зокрема соціального розвитку, містить як конструктивні, творчі, так і руйнівні, деструктивні моменти. Тому будь-яка абсолютизація ролі чинників об'єктивної саморегуляції соціального розвитку неминуче пов'язана з недооцінкою свідомої цілеспрямованої діяльності в цій сфері і, насамперед, активної, зваженої управлінської діяльності, соціального і державного управління, зокрема соціальної політики. Значення свідомої управлінської діяльності, приміром соціального, державного управління, економічної, соціальної, гуманітарної політики як чинників оптимізації процесів соціального розвитку, в сучасних умовах істотно зростає, оскільки вона має реконструювати, здійснити кардинальну реформу життєдіяльності суспільства.

Таким чином, процеси соціального розвитку відбуваються на основі трьох головних рівнів:

- об'єктивної саморегуляції, основою якої є процес функціонування і розвитку суспільних (економічних, політичних, соціальних та духовних) відносин;
- соціального управління, в основу якого покладена свідомо, цілеспрямована діяльність суб'єктів суспільного буття, зокрема соціального управління та соціальної політики;
- внутрішньої свідомої саморегуляції людиною свого соціального, духовного потенціалу, сутнісних соціальних сил, свого бачення міри і сталості власної соціальної безпеки.

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність соціального розвитку?
2. Який зміст поняття соціальний розвиток у широкому розумінні?
3. Які основні складові соціального розвитку?
4. У чому полягають головні особливості управління процесами соціального і гуманітарного розвитку?
5. Які основні цілі соціального розвитку?

РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОГО І ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

1. Взаємозв'язок процесів соціального і гуманітарного розвитку та інших видів суспільного розвитку
2. Вплив економічних відносин на соціальний розвиток
3. Політичні чинники соціального розвитку
4. Соціальна сфера суспільства та соціальний розвиток
5. Духовні детермінанти соціального розвитку

2.1. Взаємозв'язок процесів соціального і гуманітарного розвитку та інших видів суспільного буття (суспільного розвитку)

У системі чинників, які детермінують процеси соціального розвитку, особливо важливе місце належить різноманітним видам суспільного буття - суспільним відносинам. Практика свідчить, що соціальний розвиток суспільства зумовлюється всією сукупністю суспільних відносин, рівнем їх динамізму. Кожному конкретно-історичному типу суспільства відповідає певний рівень його соціального розвитку, який визначається економічними, політичними, соціальними та духовними відносинами.

Водночас суспільні відносини, ефективність їх функціонування значною мірою зумовлені динамізмом процесу соціального розвитку. Рівень динамізму соціального розвитку визначає зміст опосередкування суспільних відносин, процесу їх регулювання. Вплив процесів соціального розвитку на систему суспільного буття полягає в його фундаментальній ролі щодо забезпечення прогресуючого розвитку всіх видів суспільних відносин. Багатогранність складових соціального розвитку, зокрема статусна взаємодія індивідів та соціальних груп, процеси соціальної мобільності, соціально-класові, соціально-трудова, сімейно-шлюбні, територіально-поселенські відносини, соціальна активність індивіда, соціальна культура особистості значною мірою детермінують суспільні відносини, соціальні інтереси людей. Взаємозв'язок суспільних відносин і процесів соціального розвитку полягає в тому, що не тільки суспільне буття зумовлює соціальний розвиток, а й останній суттєво детермінує динамізм суспільних відносин - економічних, політичних, соціальних, духовних.

Усяке пониження ролі регулятивних складових процесу соціального розвитку, його впливу на суспільні відносини неминуче призводить до розриву соціальних зв'язків, розлагодження елементів соціальної системи, загострює її внутрішні суперечності. Недооцінка впливу різноманітних складових процесу соціального розвитку на суспільне буття, підхід до них як до виключно похідних від економічних, політичних відносин зумовлює не тільки послаблення їх впливу на суспільне життя, розбалансування соціальних взаємозв'язків, а підриває основи життєдіяльності взагалі. Зазначене передбачає зростання впливу різноманітних складових соціального розвитку на економічні, політичні, соціальні та духовні відносини як чинник динамізації останніх та зворотного впливу таких відносин на соціальний розвиток.

Значний вплив процесів соціального розвитку на суспільне буття зумовлений і тим, що основні складові процесів соціального розвитку - статусні взаємодії індивідів та соціальних груп, соціально-класові відносини і, насамперед, процеси соціальної мобільності, соціально-трудова відносини, соціальна активність людини, її добробут, соціальна безпека, зокрема соціальна захищеність, соціальне самопочуття, стан здоров'я, тощо, є надзвичайно важливими сутнісними характеристиками не тільки власне сутності самого соціального розвитку, а й суспільного буття в цілому. Зазначені складові соціального розвитку не є зовнішніми стосовно суспільного буття, а органічно входять у його контекст. Крім того, саме суспільні відносини є тим полем, де людина реалізує соціальні цінності, свій соціальний статус, соціальні права та соціальний потенціал. Зазначене свідчить про тісний взаємозв'язок різноманітних складових соціального розвитку, інших видів суспільних відносин, їх взаємовплив.

Пріоритетним завданням державного управління, соціальної політики Української держави щодо стабілізації соціального розвитку суспільства є створення умов для забезпечення соціальної безпеки людей, зростання їх добробуту. Реалізація зазначеної мети соціального розвитку детермінована усією сукупністю суспільних відносин.

Безпосередній вплив на забезпечення соціальної безпеки, формування добробуту людей справляють економічні відносини і, насамперед, відносини власності, при вирішальній ролі інституту приватної власності.

Забезпеченню соціальної безпеки, добробуту населення сприятиме реалізація стратегічної мети Української держави -

формування в країні ринкових відносин на основі принципово нового способу їх упорядкування - ринкового саморегулювання.

Економічні відносини суспільства, в свою чергу, визначають стан його соціальної структури і, передусім, зрілість соціально-класових відносин як пріоритетної складової процесів соціального розвитку.

Розвиток соціальної структурованості суспільства, формування нової системи соціально-класових відносин і, перш за все, середнього класу в Україні значною мірою зумовлена зрілістю відносин власності як глибинного чинника розвитку економіки країни.

Важливим об'єктивним чинником, який детермінує зрілість економічних відносин як важливої умови стабільного соціального розвитку України, є система політичних відносин. Політична система України ще не забезпечує політико-правові умови для ефективного функціонування економіки країни, а отже і для стабільного соціального розвитку, і, насамперед, формування повноцінної класової структури суспільства, передусім, середнього класу, гарантування соціальної безпеки, добробуту людей. У свою чергу, несформованість, розмитість соціальної структури українського суспільства зумовлює його слабку політичну структурованість, яка не має системного характеру. Однією з причин цього є те, що українське суспільство є значною мірою політично розколотим, а політична система України не ґрунтується на засадах саморегуляції, основою якої є система стримувань та противаг. Крім того, законодавчий орган держави як головний суб'єкт політичної системи, покликаний формувати нормативно-правове поле для розвитку суспільства, законодавчо не забезпечує стабільний економічний та соціальний розвиток суспільства.

Чинником, що зумовлює такий стан політичної системи України, її політичних відносин як передумови стабільного економічного та соціального розвитку, є система духовних відносин українського суспільства і, насамперед, система світоглядно-ціннісних орієнтацій людей. Розколотість українського суспільства за системою світоглядно-ціннісних орієнтацій, і те, що значна частина людей ще не сповідує та не реалізує базові суспільні, зокрема соціальні цінності, і детермінує політичну розколотість України, що, як наслідок, суттєво гальмує розвиток економічних, соціальних відносин.

Таким чином, можна зробити висновок, що головною детермінантою розвитку суспільного буття українського суспільства, що справляє вирішальний вплив на його суспільний, зокрема со-

ціальний розвиток, є духовне життя і, передусім, система світоглядно-ціннісних орієнтацій людей.

Більш детальний аналіз впливу економічних, політичних, соціальних та духовних відносин на соціальний розвиток суспільства та зворотний вплив його на суспільне буття буде здійснений далі.

2.2. Вплив економічних відносин на соціальний розвиток

У структурі елементів суспільного буття, які суттєво впливають на соціальний розвиток, важливе місце належить економічним відносинам. Суспільна практика демонструє виняткову важливість економічних відносин у соціальному розвитку суспільства, забезпечення його соціальної безпеки. Важливо пам'ятати, що саме економіка, економічні відносини будь-якого суспільства безпосередньо впливають на процеси соціального розвитку, його соціальної сфери, насамперед на забезпечення соціальної безпеки країни. Адже без розвинутої економіки не може бути розвинутої соціальної сфери, стабільної соціальної безпеки суспільства та добробуту людей, розвинутого середнього класу, тобто ключових структурних складових соціального розвитку.

Потужний вплив економічних відносин на соціальний розвиток пов'язаний з відносинами власності, і, насамперед, з формуванням приватної власності, яку слід розглядати як економічну гарантію соціальних прав і свобод людини та громадянина. Її поява визначає динамізм соціального розвитку суспільства, урізноманітнення соціальних відносин. Ринок, який зумовлює функціонування різноманітних відносин власності, сприяє процесу деідеологізації соціально-економічного життя, відокремленню економічної влади від політичної, детермінує посилення правових (а не політичних, ідеологічних) засад економічних перетворень, утвердженню права на власність, а отже, і соціальному розвитку суспільства. Все це свідчить про те, що зміст та стан соціального розвитку значною мірою детермінований динамізмом спрямованості процесу економічного розвитку суспільства. Кожний новий етап розвитку економіки, яка ґрунтується на ринкових засадах, об'єктивно зумовлює й розвиток соціальних відносин, сприяючи тим самим соціальному прогресу суспільства, збагаченню його змісту.

Водночас не слід перебільшувати, а тим більше абсолютизувати чинники економічної детермінації процесів соціального

розвитку, їх прямиий вплив на такий розвиток. Абсолютизація залежності соціального розвитку від економіки (з позицій економічного детермінізму), матеріальних складових людського буття призводить до зниження ролі соціальних детермінант, їх регулюючої ролі в суспільній життєдіяльності.

Взаємозв'язок зазначених феноменів (соціально-економічного розвитку) полягає в тому, що не тільки економіка впливає на соціальний розвиток, а й останній суттєво визначає динамізм розвитку економічних відносин. Всяке пониження ролі нормативної регуляції соціальних складових суспільного буття, їх впливу на економіку (як і на процеси суспільного розвитку в цілому) здатне призвести до розлагодження елементів економічної системи (насамперед зниження соціальних потреб людей, зниження їх купівельної спроможності), загострює її внутрішні суперечності, наслідком чого є спад матеріального виробництва.

Недооцінка соціальних чинників у макро- чи мікроекономічному регулюванні або неефективність впливу відповідних соціальних механізмів на економіку призводить до послаблення соціальних детермінант розвитку економічного життя, розбалансування економічних взаємозв'язків, підриває основи економічної стабільності суспільства. Зазначене передбачає посилення як впливу соціальних процесів на економічний розвиток суспільства, так і зворотного впливу економічних відносин на соціальний прогрес. Це свідчить про те, що в регулюванні процесів соціального та економічного розвитку слід враховувати складну взаємозумовленість цього процесу, взаємодоповнюючий вплив цінностей цих феноменів, взаємозв'язок економічної і правової політики.

Серед складових економічних відносин, які вирішальним чином впливають на соціальний розвиток, є відносини власності. Право людини на власність, зокрема приватну, є основою її економічної свободи. Саме власність є найважливішим елементом правового статусу особи і, насамперед, приватна власність забезпечує людині найбільш широкі права володіння, здатна здійснювати особливий вплив на реалізацію соціального потенціалу, прояву соціальної активності людей, а отже, і на соціальний розвиток, збагачення соціальної та економічної культури.

Відносини власності як основа соціально-економічного функціонування суспільства та чинник соціального розвитку - це те суспільно-правове поле, де формуються і реалізуються соціальні цінності, реалізуються соціальні інтереси людей шляхом узгод-

ження і задоволення системи економічних інтересів. Відтворюючись системою економічних зв'язків "людина - річ" (у юридичному розумінні), власність як юридично-правова та соціально-економічна категорія відображає майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних й фізичних осіб щодо привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності. Власність характеризує взаємозв'язок соціально-економічних та правових відносин, соціально-економічної сутності та матеріально-речового змісту. Соціальний розвиток суспільства в процесі функціонування відносин власності відбувається шляхом реалізації юридичними і фізичними особами своїх соціальних та економічних прав. Саме крізь призму прав людини, зокрема соціальних, вирішується право приватної власності у "Загальній декларації прав людини" (ст.17), "Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод", а також у Конституції України (п.1, ст. 41).

Командно-адміністративна система управління економікою суттєво звужувала або й робила нереальним повноцінний соціальний розвиток у процесі функціонування економічних відносин. До основних причин, які унеможлилювали повноцінний вплив економіки на соціальний розвиток, а останнього - на економічне життя, слід віднести: тотальне командно-адміністративне управління економікою, ігнорування об'єктивних економічних законів; панування державної (так званої загальнонародної власності) над іншими формами власності; відсутність свободи економічного життя, несамотійність суб'єктів господарської діяльності, фізичних та юридичних осіб; надмірну централізацію управління економічним життям, абсолютизацію планування, проголошення плану законом; несправедливі форми розподілу матеріальних благ на основі принципу соціально-економічної рівності та багато інших.

Основним чинником у сфері економічного життя, який негативно впливав на соціальний розвиток, стала відсутність повноцінних відносин власності, панування державної власності. Тоталітарне суспільство, його державно-правова система, керуючись принципом вищості політики над економікою, знищило ринкові відносини, сформувало повністю політизовану економіку. Таке суспільство позбавило людину права власності, права розпоряджатися приватною власністю. В.Ленін писав, що "ми нічого "приватного" не визнаємо, для нас все в сфері господарства є публічно-правове, а не приватне". Така економічна політика сформувала відчуження особистості від власності, права володіння нею, зак-

лала економічні засади зубожіння людей, рівності в бідності, суттєво гальмувала стабільний соціальний розвиток суспільства.

Злам адміністративно-командної економічної моделі, подолання її наслідків, економічні реформи, які здійснюються в Україні, об'єктивно зумовлюють формування нової системи економічних відносин, розширюючи тим самим суспільне поле процесів соціального розвитку. Певні позитивні наслідки економічних реформ, а саме створення умов для економічної свободи, можливість вільного вибору сфери господарської діяльності, розвиток підприємництва, малого та середнього бізнесу, становлення елементів економічної стабілізації, зупинення падіння ВВП, перелом у реформуванні відносин власності, лібералізація господарських зв'язків тощо створюють економічні передумови для розширення сфери впливу економічних відносин на соціальний розвиток суспільства, забезпечення його соціальної безпеки. З утвердженням незалежності України, початком радикальних суспільних трансформацій з'явилася можливість шляхом розбудови національної економічної системи формувати в суспільстві соціальні цінності у сфері економічного життя, що ґрунтується на свободі економічної діяльності, незалежності суб'єктів господарського життя, які сприяють соціальному розвитку, новій якості соціальних відносин, значно підвищують соціальний статус людини, а також рівень соціальної культури суспільства, особистості. Разом з тим утвердження незалежності відкрило можливості для кардинальної зміни концептуальних засад правового регулювання економіки, розширення нормативно-правової бази законодавчого впливу на процес соціально-економічних перетворень, що суттєво розширило суспільно-правове поле соціального розвитку країни.

Але зазначені складові економічних реформ не набули ознак стійкої тенденції до зростання, а позитивний вплив економічних реформ на соціальний розвиток суспільства виявився явно недостатнім. Крім того, в економіці України виникла низка деструктивних явищ, суперечностей, проблем, які не тільки не сприяли розширенню суспільно-економічного поля формування нової системи соціальних відносин як головної складової процесів соціального розвитку, а й звузили його, негативно вплинули на забезпечення соціальної безпеки українського суспільства.

До конкретних недоліків, прорахунків, невирішених проблем, пов'язаних зі здійсненням економічної політики, негативних чинників, суперечностей процесу соціально-економічної транс-

формації, які зумовили її нинішній стан, негативно вплинули на соціальний розвиток, забезпечення соціальної безпеки суспільства, слід віднести:

- непослідовність державної політики щодо подолання командно-адміністративної системи управління економікою, що суттєво гальмувало соціальний розвиток суспільства, ринкового, соціального світогляду, формувало прояви соціального нігілізму;

- високий рівень тінізації національної економіки, розширене відтворення тіньових економічних відносин (значною мірою через лібералізацію економіки на початку 90-х рр. без відповідної правової основи, суперечливості економічної політики та чинного законодавства), що особливо негативно впливає на соціальний розвиток. Неefективний процес приватизації (однією з причин якої стала її недосконала правова база), який супроводжувався масовим розкраданням державної та колективної власності, незаконним привласненням державного майна, зниженням балансової вартості об'єктів, що підлягали приватизації, незаконною передачею майна сумнівним комерційним структурам, порушенням порядку проведення аукціонів та іншими протизаконними операціями щодо проведення процедури приватизації;

- недосконалість, економічна неefективність фінансової системи, повільне реформування усіх основних її складових - фіскальної, бюджетної, грошово-кредитної та валютної, виникнення суперечностей між фіскальною та бюджетною політикою, постійний дефіцит державних фінансів, неспроможність державних органів виконати свої фінансові зобов'язання перед суспільством, що негативно вплинуло на соціальний розвиток країни, суттєво звузивши фінансово-економічні засади забезпечення соціальної безпеки, реалізації соціальної політики;

- неefективність фіскальної політики держави, її податкової системи та податкової політики, нестабільність та недосконалість їх законодавчих засад, складність процедури податкового адміністрування, нестабільність та непослідовність, невиправданий, податковий тиск на фізичних осіб, що посилює зубожіння значної частини населення, а також тиск на юридичних осіб, що призвело до приховування доходів;

- нездатність багатьох українських банків забезпечити необхідне накопичення кредитних ресурсів, обслуговувати інвестиційний процес, потреби економічного зростання, стати активним суб'єктом капіталотворення, відокремленість значної частини ко-

мерційних банків від реальної економіки, функціонування їх переважно за рахунок спекулятивних операцій на валютному ринку, нерозвиненість системи іпотечного кредитування, що призводить до недоступності для більшості населення кредитних ресурсів на поліпшення житлових умов, свого добробуту і суттєво знижує можливості забезпечення соціальної безпеки;

- існування системи значною мірою економічно необґрунтованих пільг, які закріплені на законодавчому рівні, більшість з яких передбачає введення та розширення кола пільг як для окремих галузей економіки, так і для окремих платників податків та товарів (робіт, послуг), що спричиняє значні бюджетні втрати, які могли б бути спрямовані на соціальний розвиток, ставить у нерівні умови суб'єкти господарської діяльності, а отже, працівників різноманітних підприємств, надмірну диференціацію їх оплати праці, що перешкоджає реалізації принципів соціальної справедливості;

- непослідовність економічної політики щодо створення умов для розвитку підприємництва, яке має бути економічною основою формування в Україні середнього класу, сучасного ринкового та соціального світогляду; значні регуляторні обмеження та високий рівень корупції в цій сфері. Недотримання економічних, а опосередковано і соціальних прав громадян, зокрема прав на підприємницьку діяльність, надмірне втручання органів державної влади в діяльність суб'єктів господарювання, протидія підприємницькій діяльності з боку державних чиновників, незахищеність майнових прав громадян, їх порушення, що особливо негативно впливає на формування правової свідомості, поширює прояви соціального нігілізму в суспільстві, гальмують соціальний розвиток у країні.

Суттєво уповільнює соціальний розвиток у процесі економічної трансформації суспільства ціла низка політико-правових чинників. Основним з них є перманентне на різних етапах становлення незалежної Української держави протистояння між органами влади, зокрема законодавчої та виконавчої, що значно гальмувало процес формування законодавчого забезпечення економічних перетворень як чинника стабільного соціального розвитку. Сотні законопроектів економічного і соціального характеру накопичувались у Верховній Раді, багато з них не розглядались роками. Вакуум, який постійно утворювався у сфері правових відносин, правового регулювання економіки країни, звичайно, не сприяв соціальному розвитку.

Важливим чинником, який суттєво гальмує соціальний розвиток в процесі здійснення економічної трансформації, зумовлює

поширення соціального нігілізму, став суперечливий процес утвердження в країні законодавчої бази нової системи ринкових відносин. Законодавчо неврегульованими залишаються багато складових соціально-економічних відносин, зокрема відносин власності, соціально-трудових відносин. Лише відносно нещодавно прийнятий Цивільний кодекс України, ще й досі не прийнятий Податковий кодекс. Не належним є і рівень якості законодавчого процесу у сфері регулювання економічних відносин.

"В жодній із сфер економіки чи соціальної сфери поки що не маємо логічно завершеного системного законодавчого забезпечення. Не сприяють стабільному соціально-економічному розвитку суспільства і постійні зміни чинного законодавства. Особливо руйнівним для економіки як чинника соціального розвитку стало прийняття законів, що не враховують реальної соціально-економічної ситуації, суперечать Конституції України, бюджету, іншим раніше прийнятим законам.

Одним із чинників, який суттєво знижує вплив економічних відносин на соціальний розвиток українського суспільства, та зворотний вплив останнього на ринкову трансформацію, є відсутність дієздатної системи державного управління соціально-економічними відносинами. Державне управління економікою значною мірою ґрунтується на стилі, методах та традиціях, успадкованих від командно-адміністративної системи, що призвело до виникнення суперечності між ринковими відносинами, які утверджуються в Україні, та існуючою системою управління, яка відображає економічну, політичну та соціальну сферу життя суспільства, є деструктивним чинником як економічного, так і соціального розвитку українського суспільства.

Проаналізовані недоліки, прорахунки, невирішені проблеми економічних відносин та економічної політики, суперечності, негативні чинники економічних процесів, суспільно-політичні, політико-правові суперечності українського суспільства, що негативно вплинули на динамізацію ринкових перетворень, суттєво уповільнюють соціальний розвиток країни, формування соціальної культури. Розв'язанню зазначених суперечностей, назрілих проблем економічного життя в процесі ринкової трансформації як умови соціального розвитку та формування соціальної культури і посиленню зворотного впливу цінностей такої культури на соціально-економічний прогрес українського суспільства будуть сприяти:

- надійне правове забезпечення умов для посилення дієздатності держави у вирішенні стратегічних завдань соціально-еконо-

мічного розвитку українського суспільства в процесі формування стабільних, цивілізованих ринкових відносин, утвердження загальнолюдських цінностей у сфері економічного життя. Пріоритетним завданням є створення стабільного правового поля для утвердження ефективної системи державного управління соціально-економічними відносинами, розв'язання суперечностей у цій сфері, подолання численних деформацій, забезпечення незворотності стратегії соціально-економічної трансформації суспільства, поглиблення ринкових перетворень як пріоритетного чинника стабільного соціального розвитку;

- удосконалення нормативно-правової бази для повноцінного функціонування та вдосконалення в суспільстві відносин власності як економічної основи соціального розвитку, формування ефективних механізмів забезпечення захисту прав приватної, а також державної власності (яка є найменш захищеною), створення системи управління об'єктами державної власності. Важливим є подолання, зокрема за допомогою нормативно-правового регулювання, численних спотворень у відносинах власності шляхом реалізації відповідних статей Цивільного кодексу України. Актуальною є проблема законодавчого врегулювання захисту майнових прав громадян, управлінських прав акціонерів, захист прав власності на землю згідно із Земельним кодексом. Нагальним є нормативно-правове упорядкування відносин у сфері інтелектуальної власності. Вирішенню законодавчих завдань у сфері регулювання відносин власності сприятиме уточнення ряду положень законів України "Про управління об'єктами державної власності", "Про господарські товариства", "Про холдингові компанії в Україні", "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень", тощо;

- здійснення радикальних правових заходів щодо максимальної легалізації української економіки, зниження рівня багатofакторних тіньових відносин, обмеження корумпованості та економічної злочинності, розмежування влади і фінансів, що дасть змогу посилити економічні фактори соціального розвитку країни;

- законодавче забезпечення якісно нового рівня здійснення приватизації в стратегічних галузях, ефективна реалізація Державної програми приватизації, спрямування правового поля у бік збільшення кількості об'єктів з приватною власністю та істотного скорочення кількості підприємств державної форми власності, що не підлягають приватизації. Суттєвими залишаються дотримання вимог чинних нормативно-правових актів у сфері роздержавлення власності та приватизації, управління державним майном, про-

тидія тіньовим приватизаційним процесам, прискорення прийняття Закону України "Про Фонд державного майна", який покликаний юридично закріпити його повноваження;

- формування законодавчого поля для розв'язання суперечностей фінансової сфери, підвищення ефективності державних фінансів, поглиблення бюджетної реформи, зокрема вдосконалення тих норм Бюджетного кодексу України, які спрямовані на розвиток соціальної сфери, організаційно-правове забезпечення підвищення ефективності витрачання коштів державного бюджету, посилення стабільності фінансового сектору, зміцнення фінансових засад діяльності суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, стримування відпливу фінансових ресурсів з країни, створення нормативної бази, що встановлюватиме порядок надання небанківськими фінансовими установами фінансових послуг;

- глибоке реформування податкового законодавства (шляхом забезпечення прийняття Податкового кодексу) з метою зменшення податкового навантаження на юридичних та фізичних осіб, здійснення радикальних змін у податковій політиці шляхом обмеження фіскальних і посилення стимулюючих чинників в діяльності податкових органів, зниження ставок оподаткування в системі прямих і непрямих податків, формування податкової культури з метою оздоровлення економіки країни і оптимізації процесів соціального розвитку;

- забезпечення нормативно-правових засад удосконалення діяльності банківської системи, фінансового оздоровлення як державних, так і комерційних банків, створення умов для суттєвого посилення її впливу на економіку, особливо на кредитну підтримку процесів її інвестиційно-інноваційного розвитку, підвищення рівня капіталізації банків, збільшення обсягів та доступності банківського (в тому числі іпотечного) кредитування населення як умови покращення добробуту людей, удосконалення механізму корпоративного управління банками, відновлення довіри населення до банківської системи. Актуальним є також законодавче врегулювання складових діяльності банків, які спрямовані на посилення прозорості банківських процедур, особливо контролю протидії відмиванню "брудних грошей". Важливим є здійснення Національним банком України курсової політики, недопущення непрозорої зміни курсу обміну валют, що призводить до одночасної втрати населенням значної частини своїх заощаджень, як це відбулось під час фінансово-економічної кризи восени 2008 - на початку 2009 р., посилює зuboжіння людей, знижує їх добробут, а отже, і гальмує

соціальний розвиток суспільства, вирішення одного з пріоритетних його завдань - забезпечення добробуту населення;

- удосконалення законодавчого поля здійснення регуляторної політики, спрямованої на забезпечення розвитку підприємницької діяльності, ефективного державно-правового захисту підприємництва, малого і середнього бізнесу, правового стимулювання залучення населення до діяльності в цій сфері. Особливо важливим є організаційно-правова протидія порушенню економічних, а отже і соціальних прав громадян на ведення підприємницької діяльності, її захищеність від бюрократичного тиску та кримінальних структур. Удосконалення законодавчих засад підприємницької діяльності як чинник економічного та соціального розвитку суспільства має бути спрямоване на звуження сфери адміністративного втручання в цю сферу, зменшення регуляторних обмежень, лібералізацію складових регуляторної політики, які спрощують організаційно-правові процедури ведення підприємницької діяльності (реєстрації суб'єктів підприємництва, ліцензування, полегшення доступу суб'єктів малого підприємництва до кредитних ресурсів, спрощення системи оподаткування, скорочення кількості контролюючих органів, перевірок, залучення об'єднань підприємств до розробки регуляторних актів тощо);

- здійснення економічної політики, спрямованої на недопущення в країні поглиблення інфляційних процесів у результаті сукупності економічних, соціальних, політичних та міжнародних відносин, які складаються, що зумовлене, насамперед, недотриманням закону грошового обігу і веде до знецінення грошей, а відтак спричиняє загальне зниження купівельної спроможності населення, (а в разі гіперінфляції і суттєвого) добробуту людей, їх соціальної безпеки. Інфляційні процеси супроводжуються довільним оподаткуванням тих, хто отримує фіксовані грошові доходи (а це більшість працюючого населення), втрати доходів власників заощаджень, зниження їх купівельної спроможності, втрати збережень, відкладених на чорний день, що не сприяє вирішенню пріоритетної складової соціального розвитку суспільства - забезпечення його соціальної безпеки.

2.3. Політичні чинники соціального розвитку

У системі суспільних відносин, які справляють вагомий вплив на соціальний розвиток, визначають його стан, важливе місце належить політичному життю суспільства, і, насамперед,

політичним відносинам. Політичні відносини суспільства, особливо в перехідний період, епоху суспільно-політичної трансформації, значною мірою детермінують соціальний прогрес чи регрес суспільства, збагачення змісту, форм та динаміки соціального розвитку, чи їх послаблення. Реформування політичної системи України призвело до формування в суспільному житті нових політичних реалій, які позитивно вплинули на збагачення політичного простору, і, відповідно, процесів соціального розвитку, основними з яких є: злам командно-адміністративної системи політичного життя і створення елементів демократичної життєдіяльності; прийняття Основного Закону держави, конституційне закріплення в ньому нової системи політичного державного устрою; проголошення України правовою державою, де права і свободи людини, зокрема соціальні, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, що створює політико-правові засади для розвитку реальної демократії; формування національної правової системи; закріплення принципу поділу влад, що створило передумови для демократизації системи владних відносин; вжиття низки заходів щодо здійснення політичної, адміністративної реформи в країні тощо. Водночас саме у сфері політичного життя українського суспільства з часу утвердження незалежності виникло найбільше суперечностей, деформацій, проблем, які уповільнили соціальний розвиток, інших видів суспільних відносин, послабили соціальну безпеку країни.

Важливою політичною умовою стабільного соціального розвитку і, насамперед, забезпечення соціальної безпеки суспільства є система владних відносин. Влада - це відношення підпорядкування, яке проявляється у можливості і праві одного суб'єкта або групи приймати рішення, що набувають обов'язкового характеру для іншого суб'єкта або групи, впливають на соціальний розвиток, здійснення соціальної політики через основні форми - політичну, державну, правову, економічну, адміністративно-управлінську, моральну тощо. Вплив влади у на соціальний розвиток полягає і в тому, що влада є насамперед право і можливість розпоряджатися чимось і кимось, підкоряючи своїй волі. Крім того, державна влада за допомогою різноманітних і насамперед організаційно-правових механізмів, а також авторитету, традиції, примусу здатна суттєво впливати на соціальний розвиток. Разом з тим якість об'єкта політичного, державного, правового владарювання визначаються великою мірою станом соціальної, політико-правової культури населення, стабільним соціальним розвитком суспільства. Зрілий рівень соціальної культури, яка є скла-

довою процесів стабільного соціального розвитку, є важливою умовою суспільно-політичної, соціальної активності населення, розвитку демократичних засад владних відносин, стримування процесів монополізації влади, формування супервлади, виникнення авторитарних, деспотичних режимів, які гальмують соціальний поступ суспільства, забезпечення його соціальної безпеки.

Запорукою стабільного соціального розвитку українського суспільства є подолання державоцентризму, наслідків довголітнього безроздільного панування державної влади над особистістю. Сумна традиція такого панування залишилася від режиму диктатури пролетаріату, влади, не обмеженої законом, а також від всемогутньої партійно-ідеологізованої державної влади більш пізнього радянського періоду. Утвердження в українському суспільстві нової, демократичної системи владних відносин як важливої політико-правової умови формування стабільного соціального розвитку передбачає подолання залишків "права влади", "серцевини" усієї системи недемократичної влади - невидимого права і створення політико-правових умов для утвердження в Україні нової доктрини, яка ґрунтується на природному праві, здатному ефективно відображати та обстоювати соціальні інтереси людини, забезпечуючи стабільний соціальний прогрес.

Вирішення зазначеного завдання передбачає також подолання як у теорії, так і на практиці уявлення про владарювання як одностороннє відношення, де верховенство має держава, а людина є лише його об'єктом. Соціальний розвиток передбачає переосмислення проблеми владарювання в українському суспільстві, формування в суспільній, соціальній свідомості розуміння зазначеного феномена не як односторонніх владно-державних повноважень, а як відносин, за яких як держава, так і громадяни мають взаємні, зокрема соціальні права, обов'язки та спільну відповідальність. Взаємність владних відносин має ґрунтуватись на теорії суспільного договору, природному праві людини, конструктивному діалозі громадян з владними структурами щодо найефективніших форм організації соціального життя. Важливим при цьому є усвідомлення того, що підґрунтя влади має проявлятися насамперед у захисті соціальних потреб та інтересів людини і громадянина.

Суперечливий процес формування нової системи владних відносин в Україні свідчить, що вона ще не стала надійною політичною основою соціального розвитку суспільства, а отже, і чинником стабільного соціального розвитку. Більше того, практика

формування нової системи влади в Україні виявила цілу низку суперечностей, проблем чи деформацій, які в сукупності негативно позначилися на соціальному розвитку суспільства, його стані, посилили соціальну нестабільність.

Серед політичних чинників, які справляють деструктивний вплив на оптимізацію соціального розвитку українського суспільства, зумовлюють його стан, відтворюють явища соціального нігілізму, є суперечності, пов'язані із складним, неоднозначним процесом формування єдності гілок влади, їх консенсусом, реалізацією проголошеного Конституцією України принципу поділу влади, утвердженням її авторитету тощо. До причин, які і нині негативно впливають на соціальний розвиток українського суспільства, слід віднести такі основні суперечності, проблеми чи деформації у системі владних відносин:

- дисбаланс влади, який виник у процесі поділу її повноважень між основними гілками - законодавчою, виконавчою, судовою, зміщення акценту на поділ самої державної влади, а не повноважень між основними її гілками, що призвело до паралічу владних структур, гострих колізій у взаємовідносинах між ними, протистояння, порушення єдності влади;

- суперечності законодавчої та виконавчої гілок влади, які мали перманентний характер та на різних етапах суспільно-політичної трансформації в Україні призводять до різного ступеня конфліктності між названими гілками влади, в тому числі через особисте протистояння, суперечки між політичними лідерами - Президентом і керівником парламенту, парламентом і урядом, зокрема Прем'єр-міністром;

- суперечності, пов'язані з недотриманням засад субординації гілок влади (в межах принципу поділу влади, її єдності), коли поширюється практика не контролю законодавчою владою виконавчої, а навпаки, коли виконавча влада контролює представницьку чи ігнорує рішення судової влади;

- суперечності між прихильниками різних політичних стратегій та форм правління - президентської, парламентської республік;

- необгрунтоване з позицій чинного законодавства посилення ролі окремих структур державного владного апарату, які в Україні поступово трансформуються в свого роду надурядові інстанції з реальними владними повноваженнями, функціями;

- суперечності в системі "централізація та децентралізація влади", пов'язані з жорсткою централізацією влади, певним проти-

стоянням центральної і регіональної влади, загостренням конкурентної боротьби регіональної влади, регіональних фінансово-політичних еліт за вплив на вироблення політики центральною владою, посилення регіонального принципу формування структур влади;

- загострення протистояння між офіційною владою та частиною опозиційно налаштованих сил, правове, цивілізоване вирішення суперечностей між якими гальмується як через недостатню нормативно-правову базу регулювання взаємовідносин між владою та опозиційними політичними силами, так і через відсутність досвіду розв'язання суперечностей в системі "влада - опозиція";

- складний, суперечливий процес формування судової влади, не виправдано розтягнуте у часі реформування системи судочинства, яке не завершилося, невирішеність багатьох назрілих проблем функціонування судових органів;

- відсутність належного постійного контролю народу за органами політичної влади, за бюрократичним апаратом держави;

- суб'єктивний принцип організації системи державної влади, зокрема в системі підбору і розстановки кадрів, відповідно до яких вирішальним у доборі кандидатів на владну посаду є не професіоналізм, ділові якості, а родинні стосунки, особиста відданість керівникові, партійна, кланова належність тощо;

- низька політична, адміністративна та правова культура частини представників владних структур, ігнорування ними принципу верховенства права, зокрема владарювання в межах права, що є проявами як державного, так і правового нігілізму, для яких політична логіка підміняє право, законність.

Наведені причини суперечностей, проблем, деформацій у сфері організації, функціонування владних відносин в Україні перешкоджають створенню політичних та правових передумов стабільного соціального розвитку, призводять до безсилля влади, зокрема в соціальній сфері, падіння її авторитету. Особливо небезпечним для стабільного соціального розвитку є сформоване за довгі роки як радянського періоду, так і років незалежної України, глибоке відчуження громадян від влади. В масовій, суспільній, зокрема соціальній свідомості, влада сприймається людьми як незалежна, чужа і панівна, а то й ворожа сила. Це призводить, за висловом Е.Фромма, до деперсоналізації особистості, гальмує процес трансформації соціальної культури державоцентристського типу, яким він довгий час був і значною мірою залишається тепер у нашому суспільстві, в людиноцентристській. Таке відчуження особистості

від влади є фіксацією розриву, як зазначає Ортега-і-Гассет, між справжньою культурою (в тому числі гуманістичною, людиноцентристською культурою) і "масовою людиною". Відчуження особистості від влади призводить до посилення протистояння їй, поглиблює прірву між владою і народом, провокує суспільно-політичні конфлікти між соціальними групами, уповільнює соціальні реформи в Україні, перешкоджає стабільному соціальному розвитку. Для людей влада і право все більше перестають бути цінностями, вони все менше поважають їх і навіть у законослухняних громадян формується недовіра до існуючої політичної соціальної системи, поширюються явища соціального і правового нігілізму. До того ж недемократична система організації влади неминуче відтворює державоцентристський тип соціальної культури, звужує межі її гуманістичних, людиноцентристських виявів, уповільнює побудову в Україні соціальної, правової держави.

Однією з вагомих причин, яка значною мірою звужує політико-правову, законодавчу базу стабільного соціального розвитку українського суспільства, негативно впливає на його стан, є конституційна нерегульованість політико-владних відносин у країні. В Конституції України відсутня низка фундаментальних положень, які вибудовують органічну взаємодію органів законодавчої та виконавчої влади, що привело до її половинчастості, заклало суперечності, які постійно проявляються. Відсутність законодавчих механізмів системи стримувань і противаг не тільки створює політико-правові засади дисбалансу владних відносин, високоїмовірного їх паралічу, а й механізми гальмування демократичних принципів у діяльності всіх органів державної влади, прозорості їх діяльності, суттєво знижує динамізм процесів соціального прогресу суспільства, соціальну активність людей, формування їх соціальної культури. Зазначене зумовлює необхідність здійснення в країні політичної, конституційної реформи.

Здійснення політико-правової, зокрема конституційної реформи, сприятиме створенню інституційних передумов для конституційної співпраці гілок влади як політичної передумови соціальної стабільності суспільства. Така реформа приведе до перерозподілу владних відносин, певного обмеження державної влади на користь реальних природних, зокрема соціальних прав людини, суттєвого послаблення всеохопного контролю та державного примусу владних структур, противагою чому має стати соціальна, правова держава, громадянське суспільство. Саме таке суспільство та соціальна, правова держава здатні формувати демократичну систему влад-

них відносин, яка б ґрунтувалася на верховенстві прав людини, в тому числі соціальних, не допускала б абсолютизації державних, загальносуспільних інтересів, а відстоювала б соціальні інтереси окремих людей, захищала б громадян від свавілля з боку держави. Утвердження громадянського суспільства і соціальної правової держави передбачає усунення крайнощів державоцентризму, які не допускають обмеження державної влади, абсолютизують державний інтерес, у тому числі в соціальній сфері, обґрунтовують його пріоритет над соціальними інтересами особистості.

Особливе місце в системі важливих для регулювання соціального розвитку суспільства політичних чинників займає така вагова складова державного механізму, як законодавча влада. Єдиний орган законодавчої влади в Україні - Верховна Рада - шляхом реалізації своїх парламентських функцій, насамперед головної із них - законодавчої, а також установчої, контрольної тощо здатна шляхом створення нормативно-правової, законодавчої бази суттєво впливати на забезпечення стабільного соціального розвитку суспільства.

Необхідною умовою успішної діяльності законодавчого органу влади як суб'єкта державного управління, що справляє вплив на соціальний розвиток, є створення надійних інституційних засад його дієздатності, насамперед шляхом структурування Верховної Ради, утворення в ній стабільної (а не ситуативної) парламентської більшості. Водночас практика діяльності законодавчого органу влади за часи незалежності України свідчить про те, що ефективне виконання ним своїх основних функцій, у тому числі і щодо формування умов для стабільного соціального розвитку, забезпечення нормативних засад проведення соціальної політики, не могло повноцінно здійснюватися через відсутність стабільної інституційованої парламентської більшості. Іманентною рисою нашого парламенту надовго стала сформована ситуативна більшість, що не могла стати конструктивною законодавчою силою, яка б проводила свою діяльність на стабільних правових засадах. Звісно, що така розмита структура парламенту не здатна ефективно виконувати законодавчу функцію, бути повноцінним суб'єктом соціального життя, формування соціальної безпеки суспільства. Незважаючи на деякі позитивні зміни в структурі парламенту на користь формування стабільнішої більшості, які відбулись в законодавчому органі останнім часом, це питання залишається актуальним.

Створенню правових засад формування та діяльності парламентської більшості як необхідної умови оптимізації цілеспря-

мованого впливу на процес соціального розвитку сприятиме здійснення політико-правової реформи в країні. Така реформа має передбачати закріплення правових засад механізму функціонування більшості шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинного законодавства. Підвищенню ефективності діяльності вищого законодавчого органу влади як суб'єкта соціального розвитку також сприятиме формування парламенту як центра, що інтегрує політико-правове та ідеологічне життя країни, на основі вироблених стабільних механізмів узгодження інтересів. Ефективними складовими такого інтегративного механізму, спрямованими на об'єднання інтересів, розв'язання суперечностей, конфліктів у парламенті, мають стати узгоджувальні інститути (робочі групи, консультації, наради), які мають вирішувати як законотворчі питання, так і інші проблеми політико-правового життя. Удосконалення політико-правових засад для стабільного соціального розвитку українського суспільства шляхом створення інституційних основ становлення дієздатного парламенту, утворення стабільної парламентської більшості є важливою умовою підвищення ефективності діяльності виконавчої влади. Виконавча влада, здійснюючи функцію державного управління, є важливим суб'єктом регулювання процесів соціального розвитку суспільства. Однак у системі вищих органів державної влади в Україні як суб'єктів соціального розвитку, на думку багатьох вчених, уряд довгий час залишався найслабкішою ланкою. Однією з причин цього є довголітня практика позапарламентського способу формування уряду, оскільки чинна Конституція не передбачає достатніх важелів впливу парламенту на формування коаліційного уряду та його діяльність. Крім того, неструктурованість парламенту (чи слабка його структурованість, яка є ознакою його сучасного стану), її вплив на урядову більшість та опозицію зумовлена слабкістю більшості політичних партій, змішаною системою виборів, фракційною дисципліною. Посиленню дієздатності уряду, виконавчої вертикалі влади в цілому як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики сприятиме створення та зміцнення законодавчого поля для перманентного формування в суспільстві дієздатного коаліційного уряду. Таке поле має юридично закріпити становище, коли коаліційний уряд відповідатиме перед парламентом, а політично-структурований парламент, який сформував такий уряд, нестиме політичну відповідальність перед суспільством за результати його діяльності, зокрема в соціальній сфері. Зазначені суперечності функціонування законодавчої та виконавчої влади в Україні гальмують соціальний розвиток суспільства.

Розв'язанню існуючих суперечностей у системі владних відносин українського суспільства (насамперед між законодавчою і виконавчою владою) як умови динамізації процесу соціального розвитку та посилення зворотного впливу соціальних чинників на реформування політичної системи сприятиме:

- формування правового поля та створення інституційних передумов (шляхом внесення суттєвих змін до чинного Основного Закону та законодавства), спрямованих на досягнення основної мети реформування владних відносин - посилення дієздатності держави у регулюванні нею процесів суспільного, і, насамперед, соціального розвитку, утвердження ефективної системи державного управління;

- законодавче забезпечення базових засад політичної реформи, які полягають в утвердженні оновлених конституційних механізмів органічної взаємодії основних гілок влади;

- створення надійної політико-правової системи протиага і стримувань як неодмінної умови збалансованості, конструктивної єдності гілок влади, чинника, який унеможливує дестабілізацію владних відносин;

- нормативно-правове забезпечення стабільного, конструктивного, високого рівня узгодженої та відповідальної взаємодії законодавчої та виконавчої влади як на вищому, так і на інших рівнях; конституційне забезпечення посилення (відповідно до перерозподілу владних повноважень, змін у політичній системі) інституту президентства, удосконалення законодавчого поля для оптимізації відносин у системі "президент - парламент - уряд";

- нормативно-правове забезпечення переходу України до парламентсько-президентської форми правління як чинника демократизації суспільно-політичного життя, посилення контролю суспільства над владою як умови підвищення прозорості владних відносин;

- законодавче врегулювання взаємовідносин влади та опозиції, яке сприяло б утвердженню стабільних, партнерських конструктивних взаємовідносин у системі "влада - опозиція", гарантуванню прав діяльності останньої, посилювало б функцію цивілізованого діалогу опозиції з владою, контролю опозиції за владою.

Важливим суб'єктом суспільно-політичного життя, здатним суттєво впливати на оптимізацію процесів соціального розвитку, реалізацію соціальної політики, є органи місцевого самоврядування. Можливості місцевого самоврядування в соціальному розвитку полягають насамперед у тому, що воно за своїм змістом та механізмами функціонування здатне на практиці реалізувати соціальні пра-

ва і свободи громадян, наймасовішої частини населення - територіальної громади, що є умовою стабільного соціального розвитку. Соціо-гуманітарний потенціал місцевого самоврядування в стабілізації процесів соціального розвитку полягає в тому, що воно створює можливість: делегування управлінських функцій згори донизу, що дає змогу громадянам на місцевому рівні проявляти соціальну ініціативу та активність, самостійно вирішувати питання соціального життя місцевого значення, без втручання сторонньої сили, в тому числі державної влади; сприяти подоланню існуючої довгі роки тотальної політико-правової пасивності, відчуженості людей від влади, права, держави, що знижує соціальну активність людини; поєднувати в процесі політико-правової, соціальної діяльності людей функції як органів державної влади, так органів місцевого самоврядування на базі єдності владних і самоврядних відносин, на основі реалізації різноманітних форм самоорганізації населення, його правових форм утверджувати елементи громадянського суспільства, соціальної держави, громадських, самодіяльних засад суспільного, соціального життя, тощо.

Реалії суспільно-політичного, соціального розвитку України свідчать про наявність абсолютизації ролі держави на шкоду самодіяльним засадам життєдіяльності, які криють у собі суттєві можливості для реалізації соціального статусу особистості, її соціального потенціалу. Це призводить до того, що в українському суспільстві переважають інтереси держави, що звужує соціальну базу функціонування органів місцевого самоврядування. Проблеми діяльності органів місцевого самоврядування як суб'єктів соціальної політики значною мірою зумовлені законодавчою неврегульованістю їх діяльності, що перешкоджає упорядкуванню процесів соціального розвитку. Все це актуалізує важливість у процесі проведення адміністративної реформи створення логічно завершеної правової системи діяльності органів місцевого самоврядування, формування її європейської моделі. Така система має насамперед бути спрямована на законодавче розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, проведення зваженої державної регіональної соціальної політики. Важливим є суттєве посилення державних правових гарантій у здійсненні конституційних принципів місцевого самоврядування. Тому удосконалення та поглиблення правового поля діяльності органів місцевого самоврядування, спрямованого, зокрема, на раціоналізацію поділу влади між державою та інститутами самоврядування, недопущення штучного протистояння державного управління та місцевого самоврядування є важливою

умовою динамічних процесів соціального розвитку. Суттєве підвищення статусу органів місцевого самоврядування як суб'єктів соціальної політики сприятиме посиленню його ролі в соціальному житті, впливу самоврядних засад життєдіяльності на забезпечення соціальної безпеки людей. На досягнення цієї мети спрямоване і законодавче забезпечення поступового приведення структури та процедур діяльності органів місцевого самоврядування (як і органів виконавчої влади) у відповідність з європейськими нормами і стандартами.

2.4. Соціальна сфера суспільства та соціальний розвиток

У системі суспільних відносин, які справляють вагомий вплив на соціальний розвиток, особливо важливе місце належить соціальній сфері життєдіяльності суспільства, основою якої є соціальні відносини - статусні між індивідами та соціальними групами, класові, трудові, сімейно-шлюбні, територіально-поселенські, а також складові соціальної сфери, спрямовані на забезпечення соціальної безпеки - система оплати праці, соціальний захист, соціальна допомога, пенсійне забезпечення тощо. Кожна із зазначених складових соціальної сфери здатна значною мірою детермінувати процеси соціального розвитку, соціального поступу суспільства, формування відповідних умов для реалізації комплексу соціальних прав людини. Разом з тим соціальна сфера і, насамперед, соціальні відносини, соціальна культура, втілення її цінностей у суспільне буття суттєво впливає на економічний, політичний та духовний прогрес суспільства, реалізацію соціально-економічного та духовного потенціалу людини, її соціального статусу.

Практика суспільного розвитку засвідчує, що жодне із завдань державної політики, державного управління не може бути успішно вирішене без урахування соціальних аспектів суспільного розвитку. Вплив соціальної сфери і насамперед соціальних відносин на соціальний розвиток і суспільний прогрес в цілому справляється насамперед шляхом соціальної спрямованості діяльності держави, забезпечення соціальних прав і свобод громадян, створення умов для реалізації соціального потенціалу людини. Водночас стабільний соціальний розвиток, зріла соціальна культура, втілення в практику її цінностей, її регулятивний потенціал є необхідною умовою упорядкування соціальної сфери, розвитку соціальних відносин. Процес реформування соціальних відносин,

соціальної сфери життєдіяльності українського суспільства зумовлює посилення регулюючого впливу соціальних цінностей на такі відносини, соціальну спрямованість трансформаційних процесів.

У структурі чинників цілеспрямованої діяльності щодо соціального розвитку українського суспільства, здатних значно впливати на його оптимізацію, пріоритетну роль відіграє соціальна держава. Це зумовлено тим, що саме соціальна держава є головним гарантом реалізації соціально-економічних прав і свобод людини, її соціального потенціалу, соціального статусу, що є необхідною умовою соціального прогресу суспільства. Разом з тим становлення соціальної держави можливе в органічній єдності із формуванням правової держави. Соціальна, правова держава є основою єдиного соціально-правового прогресу суспільства, який є неодмінною умовою реалізації прав і свобод людини. Формування соціальної держави як важливого чинника реалізації соціальних прав і свобод людини, розвитку її соціальної активності передбачає подолання в практиці соціального управління, зокрема державного регулювання, негативних складових соціальної сфери, передусім соціальних відносин, які залишились у спадок від тоталітарної системи, а саме: відчуження людини від результатів своєї трудової діяльності, перетворення її на об'єкт соціальної політики; існування розподільної системи, яка не враховувала результатів праці; недотримання принципу соціальної рівності при розподілі матеріальних благ; формування соціально однорідного суспільства; тотальний державний патерналізм тощо.

Вплив соціальної держави, яка є насамперед структурованим результатом взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади на процес соціального розвитку, знаходить вираження у виконанні нею своєї соціальної функції. Це передбачає створення умов для реалізації соціального потенціалу людини, гарантування її соціальної безпеки, передусім у формуванні стабільної системи соціального захисту, втілення в життя соціальних прав шляхом здійснення активної соціальної політики, є важливою умовою стабільного соціального розвитку, збагачення змісту соціальної культури. Але соціотворчий потенціал соціальної, правової держави, її роль у соціальному розвитку суспільства виявляється не тільки у виконанні нею своїх функцій, зокрема соціальної, а й у самій організації держави, її цілях, принципах діяльності. Соціальна держава як принципово новий тип держави несе в собі значне сутнісне навантаження, яке виявляється у глибокому змісті зв'язків держави і суспільства, держави і людини, засвідчує

реальний правовий статус людини і громадянина. Зазначимо, що у характеристиці держави як демократичної, соціальної та правової ознака соціальності може розглядатися як провідна.

Соціокультурницький потенціал соціальної, правової держави проявляється перш за все у тому, що вона покликана реалізувати комплекс соціально-економічних прав і свобод людини, які мають конституційний статус. Становлення соціально-економічних прав розпочинається з кінця XVIII ст., коли про них вперше згадується у Французькій Декларації прав людини і громадянина. У Загальній декларації прав людини (1949 р.) проголошено низку соціальних прав людини, які конкретизовані у міжнародних нормативно-правових документах. Європейська соціальна хартія (1961 р.) і хартія основних соціальних прав трудящих (1989 р.) наголосили на пріоритетності соціальних прав у системі прав і свобод людини і громадянина, визначили актуальність соціальної сфери життя суспільства. Утвердженню в Україні соціальної, правової держави як умови стабільного соціального розвитку сприятиме виконання нашою країною міжнародних угод, де вона зобов'язується неухильно реалізувати соціальні права людини. Йдеться, насамперед, про неухильне виконання Україною ратифікованої нею Європейської Конвенції з прав людини, зокрема соціальних прав людей, виконання нею базового правового документа євроінтеграційного процесу - Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом, соціальних прав людини, проголошених у Європейській соціальній хартії та хартії основних соціальних прав трудящих.

Формування соціальної, правової держави як умови соціального розвитку суспільства передбачає утвердження в суспільстві соціальної справедливості. Соціальна держава - це, в першу чергу, соціально справедлива держава. Як зазначає Дж. Ролз, справедливість - "це перша чеснота суспільних інститутів". Тому в справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, які гарантуються справедливістю, не повинні бути предметом політичного торгу. Крім того, важливо враховувати історичний характер соціальної справедливості, оскільки не існує абстрактної справедливості, вона має свої особливості прояву в кожному суспільстві. Впровадження в практику розвитку соціальної, правової держави соціальної справедливості як соціальної, правової цінності є необхідною умовою соціального прогресу суспільства. Соціокультурницький потенціал соціальної справедливості полягає в тому, що її утвердження передбачає рівність соціальних прав осо-

бистості, рівність можливостей, недопущення необґрунтованих пільг і привілеїв для тієї чи іншої соціальної групи.

Суперечливий процес формування соціальних відносин в українському суспільстві, його соціальної сфери свідчить, що вони ще не здатні повноцінно впливати на соціальний розвиток. Разом з тим в Україні ще не сформований стабільний правовий механізм регулювання соціальної сфери, соціальних відносин, соціальне законодавство ще не відповідає потребам соціальної трансформації, що гальмує стабільний соціальний розвиток.

До чинників соціальної сфери життєдіяльності українського суспільства, соціальної політики, які негативно впливають на соціальний розвиток, слід віднести:

- проведення економічної реформи без наповнення її соціальним змістом, за рахунок соціальних чинників, недостатня соціальна спрямованість економічної політики;

- здійснення державної політики в соціальній сфері, яка не наближає, а віддаляє країну від світових цінностей у соціальній сфері - добробуту, соціальної справедливості;

- повільні темпи формування нової соціально-класової структури суспільства, насамперед середнього класу, процесів соціальної мобільності;

- складність соціально-демографічної ситуації в країні, що проявляється в зменшенні чисельності населення і його природного приросту;

- невирішеність проблем формування ринку праці та зайнятості, пов'язаних насамперед із високим рівнем безробіття, низькою вартістю робочої сили; проблем системи соціального страхування, передусім системи пенсійного забезпечення, затягування проведення пенсійної реформи;

- недосконалість системи соціального захисту, зокрема соціальної допомоги, яка не забезпечує адекватної соціальної підтримки громадян;

- погіршення стану здоров'я населення, збереження тенденції до підвищення показників захворюваності, обмеженість доступної кваліфікованої медичної допомоги для ряду соціальних груп суспільства.

Крім зазначених причин, негативний вплив на соціальний розвиток, формування соціальної культури справляє недосконалість нормативно-правової бази регулювання соціальної сфери, прогалини в соціальному законодавстві.

Пріоритетом підвищення ефективності державного управління, соціальної політики, спрямованої на оптимізацію соціального розвитку, є створення умов для забезпечення в суспільстві соціаль-

ної безпеки, що базується на неухильному дотриманні соціальних прав людини. Реалізація ст. 48 Конституції України, вимог ст. 25 Загальної декларації прав людини щодо прав людини на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, забезпечення високої якості життя на засадах соціальної справедливості є важливою умовою стабільного соціального розвитку, чинником, який сприяє формуванню соціальної активності особистості, реалізації її соціального статусу. І навпаки, низький рівень соціальної безпеки суспільства, людини, порушення її соціальних прав неминуче супроводжується зниженням рівня соціальної активності, більш частими проявами соціального і правового нігілізму, соціальною пасивністю.

Практика соціального розвитку України впродовж останнього десятиріччя свідчить про нестабільний стан розвитку соціальної сфери, особливо щодо забезпечення соціальної безпеки людей, їх добробуту, численні порушення законодавства щодо захисту соціальних прав громадян. До об'єктивних чинників соціальної сфери життя країни, які негативно позначилися на соціальному розвитку суспільства, слід віднести:

- суттєве зниження життєвого рівня людей, зuboжіння значної частини населення, значне розшарування людей за рівнем доходів; поширення бідності, яка стала однією з головних причин порушення соціальних прав людини;

- низький рівень дієздатності держави щодо соціального захисту населення, здійснення переважно пасивної соціальної політики; низький рівень заробітної плати в структурі доходів населення, невисока купівельна спроможність номінальної заробітної плати (кожному шостому працівникові було нараховано заробітну плату, що не перевищує розмір мінімальної заробітної плати), а нарахована заробітна плата значної частини працівників, зайнятих в економіці, не перевищувала прожиткового мінімуму;

- порушення прав громадян на своєчасну оплату праці, постійні значні заборгованості з виплати заробітної плати;

- збереження значної диференціації між рівнями заробітної плати працівників різних видів економічної діяльності, що порушує соціальну справедливість;

- низький рівень соціальної допомоги для різноманітних соціальних груп населення;

- низький рівень виплачуваних пенсій, відсутність зв'язку між розміром пенсії, трудовим стажем і заробітком, з якого сплачені пенсійні внески;

- порушення прав громадян на повернення заощаджень, що проявилось у законодавчих обмеженнях на їх отримання згідно із ст. 7 Закону України "Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України";

- порушення прав людини, зокрема ст. 47 Конституції України, на житло, декларативний характер такого права громадян (держава поки що не створила відповідні умови, в тому числі і нормативно-правові засади для будівництва, придбання, оренди житла, не сформувала інститут соціального житла для громадян, які потребують державного соціального захисту);

- криза системи охорони здоров'я, підвищення показників захворюваності населення, обмежений доступ для значної частини населення до кваліфікованої медичної допомоги (близько третини населення не можуть користуватися медичною допомогою через високі ціни).

Крім названих об'єктивних чинників у соціальній сфері, які негативно вплинули на формування соціальної безпеки суспільства, дотримання соціальних прав людини як умови соціального розвитку, гальмувала цей процес недосконалість нормативна база здійснення соціальної політики. У цьому зв'язку слід зазначити, що стан правового регулювання сфери соціального розвитку не відповідає завданням соціально-економічної трансформації суспільства в перехідний період. Це зумовлено тим, що в суспільстві, в силу певних об'єктивних та суб'єктивних чинників, не сформовані політико-правові принципи регулювання питань, що мають принципове значення для забезпечення соціальної безпеки суспільства, його соціального розвитку. Крім того, аналіз нормативно-правової бази, що регулює соціальну сферу українського суспільства, свідчить, що низка важливих складових процесів соціального розвитку залишається поза межами правового регулювання. Вказане актуалізує необхідність розробки кодифікованого правового акта з регулювання сфери соціального розвитку країни - Соціального кодексу України.

Зазначене зумовлює необхідність глибокого реформування соціальної сфери життя суспільства, удосконалення нормативно-правових засад забезпечення в суспільстві соціальної безпеки, неухильного дотримання соціальних прав людей як чинника соціального розвитку. На реалізацію цього завдання, на наш погляд, має бути спрямоване вирішення таких основних завдань розвитку соціальної сфери:

- зміцнення конституційно-правового механізму регулювання соціальних відносин, спрямованого на формування в суспільстві соціальної безпеки, реалізацію соціальних прав громадян (чинний Основний Закон не містить правового механізму втілення в

життя установок, що стосуються соціальних прав людини і становлять конституційні засади соціальної функції держави, а тому посилення гарантованості соціальних прав є пріоритетним конституційно-правовим завданням держави);

- створення системи нормативно-правового гарантування суспільством, державою певного рівня (розробленого на основі соціальних стандартів) задоволення соціальних потреб щодо основних складових соціальної сфери; формування нормативно-правових засад для розв'язання суперечностей між новим змістом розвитку соціальних відносин в ринкових умовах та застарілими правовими нормами, які не відповідають потребам сучасного етапу розвитку соціальної сфери. У цьому зв'язку вчені слушно зазначають, що практика законотворчості має прагнути до того, щоб правові норми не консервували досягнутий щабель соціального розвитку суспільства. Як і в кожній іншій, у сфері соціального розвитку право має не стільки закріплювати соціальні досягнення, скільки активно сприяти їх нарощуванню;

- удосконалення нормативно-правової бази щодо формування в суспільстві соціальної безпеки, спрямованої на підвищення добробуту населення, зростання його реальних доходів;

- завершення формування законодавчої основи соціальної політики щодо вдосконалення системи оплати праці, збільшення грошових доходів населення, підтримання розміру мінімальної заробітної плати на рівні, не нижчому від величини прожиткового мінімуму, зростання реальної заробітної плати;

- удосконалення податкового законодавства з метою зменшення податкового навантаження на фонд оплати праці;

- нормативно-правове забезпечення реформування системи соціального страхування, насамперед прийняття законів України з окремих видів державного соціального страхування, законодавче закріплення стабільної системи управління соціальним страхуванням;

- завершення формування сучасної нормативно-правової бази системи пенсійного забезпечення для ефективної реалізації положень законів України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та "Про недержавне пенсійне забезпечення";

- реформування системи соціальної допомоги, посилення її адресності, упорядкування пільг та допомоги, що надається різними категоріям населення;

- забезпечення нормативно-правової бази системи соціального захисту людей з обмеженими фізичними можливостями, створення умов для їх соціально-правової, трудової реабілітації насампе-

ред шляхом прийняття нової редакції Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні";

- удосконалення законодавства з питань захисту прав споживачів, зокрема шляхом створення стабільної системи надання правової допомоги споживачам у разі порушення їх прав; реформування законодавчого поля, спрямованого на реалізацію прав громадян на житло, прийняття нового Житлового кодексу України, втілення в практику Закону України "Про іпотеку", вдосконалення інших нормативно-правових актів, спрямованих на вирішення житлових проблем, насамперед фінансування і кредитування будівництва житла в умовах ринку;

- здійснення комплексу нормативно-правових заходів щодо реформування системи охорони здоров'я, реалізація соціальних прав громадян на здоров'я, здоровий спосіб життя, доступність населення до медичної та медико-профілактичної допомоги, поєднання державної системи охорони здоров'я і страхової медицини, чому сприятиме прийняття Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування";

- активізація наукових досліджень, спрямованих на обґрунтування доцільності виділення соціального права в окрему галузь права (на сьогодні соціальна сфера, соціальні аспекти економічних, політичних, духовних відносин регулюються різними галузями права), розробку Соціального кодексу України.

Особливо важливе місце серед пріоритетів розвитку соціальної сфери життя суспільства як чинника стабільного соціального розвитку належить створенню умов для розвитку соціальних відносин - соціально-класових, соціально-трудова, сімейно-шлюбних, територіально-поселенських, демографічних. Реформування зазначених видів соціальних відносин, підвищення ефективності державного управління, соціальної політики, спрямованої на їх удосконалення, є неодмінною умовою стабілізації процесів соціального розвитку в Україні. Місце основних видів соціальних відносин, шляхи, напрями їх реформування як чинника стабілізації соціального розвитку будуть розглянуті в наступних розділах посібника.

2.5. Духовні детермінанти соціального розвитку

У структурі елементів суспільного буття, що впливають на соціальний розвиток, чільне місце посідає духовна сфера. Духов-

не життя суспільства, зокрема людська духовність, і, насамперед, система світоглядно-ціннісних орієнтацій людей - важлива і невідмінна умова, детермінанта соціального розвитку, соціальної активності особистості, реалізації її соціального потенціалу. Духовне життя, духовні відносини суспільства характеризують здатність людини до освоєння духовних, передусім соціальних цінностей в процесі соціальної діяльності. Це зумовлено тим, що основу духовного життя суспільства становить духовний світ людини, важливою складовою якого є система її соціальних цінностей, світоглядних орієнтацій. Соціальна культура, зокрема соціальна свідомість особистості, функціонує і розвивається на основі таких багатогранних складових духовного життя людини і суспільства, як духовне виробництво, духовна діяльність, духовне споживання, зокрема соціальних цінностей. Саме духовне життя суспільства, його духовна культура наповнює соціальний розвиток, процес реалізації соціального потенціалу людини гуманістичним, духовно-інтелектуальним, ціннісно-світоглядним змістом. Вагомий вплив духовного життя на соціальний розвиток і зворотний вплив соціальних цінностей на духовний прогрес суспільства зумовлений і тим, що важливі складові соціальної культури - соціальна активність, практична діяльність людини з освоєння соціального усвідомлюється і реалізується через духовність особистості, людський дух. Утвердження України як незалежної держави створило умови для радикальних зрушень у сфері духовного життя, які здатні позитивно вплинути на соціальний розвиток українського суспільства. До реальних позитивних змін у цій сфері життєдіяльності суспільства, які сприяли розширенню духовного, гуманітарного поля соціального розвитку, слід віднести: злам командно-адміністративної системи управління духовним життям; утвердження в суспільстві духовного, ідеологічного плюралізму, свободи формування системи світоглядно-ціннісних орієнтацій; створення передумов для динамічного розвитку інтелектуального потенціалу освіти, науки, культури, церковно-релігійного життя тощо.

Водночас у процесі трансформації духовного життя в Україні виникла ціла низка суперечностей, деформацій, проблем, які негативно вплинули на соціальний розвиток українського суспільства, його стан, посилили соціальний нігілізм, уповільнили процес подолання наслідків духовного розкладу суспільства, до яких належить: поглиблення розколотості суспільства за системою світоглядно-ціннісних орієнтацій; посилення суперечностей у системі базисних суспільних,

соціальних цінностей, зокрема між системою радянських цінностей у сфері соціального, духовного життя та новою системою ціннісних орієнтацій, які формуються у суспільстві; суперечності розвитку нового освітнього простору, пов'язані, зокрема, зі зниженням можливості доступу до освіти дітей, молоді з обмеженими матеріальними можливостями; зниження ролі науки, наукової діяльності в духовному житті; кризові явища в розвитку культури, зумовлені як зміною базових цінностей в системі духовної культури, так і залишковим принципом фінансування культури тощо.

Соціальний розвиток суспільства нерозривно пов'язаний з усіма компонентами духовного життя. Особливе місце в системі духовного життя суспільства як чинника соціального розвитку, соціальної культури належить системі світоглядно-ціннісних орієнтацій людини і суспільства як ідейним засадам соціального прогресу, його духовно-інтелектуального, ідеологічного аспекту. Світоглядно-ціннісні орієнтації виступають у формі суспільно-правових ідеалів, ідей, які забезпечують духовно-вольовий розвиток особистості, зокрема її соціальної свідомості, соціальної поведінки, без чого неможливий соціальний і суспільний розвиток загалом. Важливою складовою системи світоглядно-ціннісних орієнтацій є ті риси людини, які спрямовані на формування у неї системи твердих поглядів і установок на соціальне життя суспільства, його соціальні цінності. Формування системи світоглядно-ціннісних орієнтацій взагалі і на систему соціального життя суспільства зокрема є пріоритетною складовою соціологізації людини, соціального виховання і самовиховання особистості. Вищі соціальні цінності, зокрема соціальні права та свободи людини, які відображають фундаментальні відношення та потреби людей у соціальній сфері суспільного буття, є домінантою особистісного, індивідуального світогляду. Важливим критерієм повноти і багатства духовного життя, дієвості правової ідеології і є зрілість як загального світогляду особистості, так і системи поглядів на соціальний розвиток, в основу якої покладено визнання соціальних цінностей та ідеалів.

Система світоглядно-ціннісних орієнтацій, у тому числі світогляду людини на систему соціального життя суспільства, яка була панівною в радянський період, декларувала ідеали партійно-ідеологізованої влади над особистістю в ім'я "високих" ідеологічних цілей, принципів "соціалістичної справедливості", що утверджувала рівність у бідності. Радянський світогляд, як і вся ідеологія, був нетерпимим до інакомислення, йому була властива однові-

мірність, відсутність плюралістичного світобачення, що деформувало духовні засади соціального розвитку та соціальної культури суспільного буття. Сучасні процеси трансформації духовних засад суспільного поступу, збагачення змісту соціальної культури зумовлюють необхідність переосмислення світоглядно-ціннісних засад світобачення, погляду на сутність соціального розвитку, вироблення і утвердження нової філософії, системи світоглядно-ціннісних орієнтацій. Це насамперед передбачає створення умов для подолання в українському суспільстві світоглядно-ціннісної девальвації, оманливих стереотипів, спотвореної, zdeформованої системи світоглядних орієнтацій, зокрема тих, які спрямовують свідомість людей на повернення до радянської системи соціальних цінностей. Це завдання, вирішення якого передбачає світоглядно-ціннісне реформування українського суспільства, зокрема тієї його складової, яка спрямована на подолання в свідомості людей радянської системи соціальних цінностей і формування нової системи, яка ґрунтувалася б на світових соціальних цінностях, є надзвичайно складним.

Формування та розвиток в українському суспільстві нової системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, соціальної культури як умови збагачення змісту соціального розвитку передбачає розкриття її взаємозв'язку з суспільним ідеалом. На думку Е.Дюркгейма, суспільство не може формуватися, не створюючи ідеалу. Суспільний ідеал змінюється разом з різними людськими групами, і він повинен змінюватись. Зазначене безпосередньо стосується і духовних засад соціального розвитку, формування соціальної культури. Процес реформування соціальних відносин в українському суспільстві, системи світоглядно-ціннісних орієнтацій актуалізує необхідність утвердження нового суспільного ідеалу в сфері соціального розвитку, який має стати домінантою розвитку духовного життя України, його духовної, зокрема соціальної, культури. Вчені висловлюють думку, що в основу такого ідеалу має бути покладена інтегративна суспільна ідеологія, яка поєднує в собі національні, державницькі, загальнолюдські цінності, стрижневою основою якої має бути національна ідея. Українська національна (державна) ідея є суспільно-політичним ідеалом, загальнодержавницькою ідеологією, яка має згуртувати націю для розбудови соціальної, правової держави, утвердження свободи, верховенства права, зокрема соціального, інших соціальних цінностей. Українська національна ідея тісно пов'язана із системою світоглядно-ціннісних орієнтацій, формуванням соціальної культури. При всій різноманітності підходів вчених

до визначення сутності та змісту української національної ідеї як інтегруючої та дієвої суспільної ідеї очевидно одне: вона, поряд з іншими цінностями, має утверджувати в суспільстві високі правові ідеали та цінності, які сприяють становленню в країні принципів верховенства права, насамперед соціального права людини, її добробуту, забезпечення соціальної безпеки.

Процес соціального розвитку в Україні потребує формування та утвердження нової системи світоглядно-ціннісних орієнтацій, такої ідеологічної парадигми, яка спиралася б на доктрину сучасного світобачення, єдність національного і загальнолюдського в соціальному розвитку суспільства. Для українського суспільства, де відсутня сформована система духовних, світоглядно-ціннісних, ідейних орієнтацій більшості населення, в тому числі на соціальний розвиток, така система цінностей набуває особливого значення.

Формуванню такого світогляду, посиленню його ролі в соціальному розвитку в Україні сприятиме:

- створення умов для розвитку інтелектуального потенціалу суспільства, оскільки інтелект є одним із основних елементів системи світоглядно-ціннісних орієнтацій і формування в Україні умов для становлення соціальної, правової держави, яка б ґрунтувалася на принципах верховенства права, гуманному і справедливому правопорядку, демократії, національних і загальнолюдських соціальних цінностях (концепція соціальної правової держави має стати ідеологічною домінантою соціального розвитку українського суспільства);

- визнання пріоритету загальнолюдських, зокрема правових, у тому числі світоглядних цінностей, над соціальними інтересами та цінностями окремих соціальних груп суспільства, домінування загальноновизнаних норм міжнародного права, які регулюють процеси соціального розвитку, забезпечують соціальні права людей, над нормами національної правової системи, внутрішнього права в цій сфері;

- виявлення, теоретичне усвідомлення та узагальнення різних соціальних інтересів, їх правове обґрунтування, досягнення компромісу між соціальними групами різної ідейної, ідеологічної, світоглядної орієнтації;

- утвердження в суспільстві такого сутнісного змісту ідейних, світоглядних, ідеолого-правових засад суспільного - соціального, політичного, економічного, духовного буття, які б відкривали можливості для соціальної консолідації нації, єдності громадян, соціальної злаго-

ди, соціальної, політичної структуризації суспільства на шляху формування соціальної, правової держави і громадянського суспільства;

- формування в суспільстві таких засад соціального життя, соціальної культури, які б допомагали утвердженню індивідуальності людини, її самостійності, соціальної активності, позитивної соціальної творчості як суб'єкта суспільних відносин, вибір моделі соціальної поведінки, яка не допускала б одержавлення особистості, спрямовувалася на органічне поєднання соціальних інтересів індивіда, держави і суспільства;

- створення умов для формування в суспільстві чітких ідейно-світоглядних, ідеологічних, правових орієнтацій населення, недопущення механічної деідеологізації, духовної порожнечі, вакууму, розвиток базових принципів української національної соціальної системи, її доктрини в сфері соціального розвитку на таких засадах ідеології, соціальної культури, які були б зрозумілі, доступні не тільки фахівцям, а й широким верствам населення, стали б для нього основою світосприйняття, соціальної діяльності.

У системі духовних чинників, які детермінують процес формування нової системи світогляду на соціальний розвиток, соціальної культури, особливе місце належить утвердженню доктрини сучасного світобачення на процеси соціального розвитку, яка ґрунтувалася б на засадах людиноцентризму, верховенстві соціального, гуманістичного права. Така доктрина передбачає формування та розвиток у суспільстві сукупності об'єктивних та суб'єктивних, суспільно-політичних, духовних, світоглядних чинників для подолання державоцентристської концепції світобачення, соціальної дійсності, яка ставить в центр соціуму, соціального розвитку державу і утвердження людиноцентристської системи світогляду на суспільне буття та виходить із засад вирішальної ролі особистості в соціальному творенні, реалізації соціальних цінностей.

Особливо важливе місце в розвитку соціальної культури, системи сучасного світогляду та світобачення належить суспільним наукам, зокрема науці державного управління. Взаємозв'язок соціальної культури і суспільних, гуманітарних наук полягає в тому, що останній є складовою духовної культури суспільства. Разом з тим розвиток суспільних, гуманітарних наук є важливою умовою та засобом збагачення соціальних цінностей та соціальної культури. Суспільні, гуманітарні науки є як засобом пізнання соціальної дійсності, так і однією з рушійних сил суспільного прогресу, соціального розвитку суспільства.

Переосмислення місця і ролі суспільних, гуманітарних наук в соціальному та суспільному розвитку загалом, збагаченні змісту соціальної культури передбачає насамперед подолання суттєвих ознак радянської світоглядної доктрини, які гальмували соціальний, духовний розвиток, а саме: заідеологізованість суспільствознавства, його обтяженість партійно-державною ідеологією; визнання державної влади як єдиного і головного суб'єкта соціального розвитку, розгляд соціальних процесів у нерозривному взаємозв'язку переважно з державою, а не з людиною, особистістю; неприйняття принципу плюралізму в процесі соціального розвитку; абсолютизація публічно-правових і заперечення приватно-правових засад правового регулювання соціальних відносин тощо. На жаль, як зазначають вчені, вітчизняна суспільствознавча наука ґрунтується значною мірою на державоцентристських методологічних позиціях.

Посилення впливу суспільних, гуманітарних наук на соціальний розвиток, соціальну культуру передбачає зміну її традиційної парадигми теоретико-методологічних, світоглядних засад. Основу парадигми вітчизняної суспільствознавчої науки має становити цілісна концепція сучасного світобачення на соціальний розвиток, яке ґрунтується на ідеалах людиноцентризму, гуманізму, верховенства права, в тому числі соціальних прав людини. Така парадигма має виходити з того, що реалізація соціальних прав людини, як і права взагалі, є функцією не тільки держави, а і всього суспільства. Вона має концентрувати увагу на прогнозуванні концептуальних оптимальних шляхів розвитку суспільного буття України, оптимізації шляхів соціального розвитку, стратегічних завданнях політики суспільства і держави, зокрема соціальної і гуманітарної політики.

До фундаментальних проблем вітчизняної суспільної, гуманітарної науки, поглиблене дослідження яких сприятиме соціальному розвитку, формуванню соціальної культури, слід віднести:

- збагачення методології вітчизняної суспільної науки, її остаточна деідеологізація та плюралізація;
- переосмислення традиційних концепцій наукового пізнання соціальної реальності, її методологічного забезпечення;
- упровадження у суспільну науку, її методологію сучасних методів дослідження суспільного буття, процесів пізнання соціальної дійсності;
- освоєння вітчизняною суспільною наукою досвіду, зокрема теоретико-методологічного інструментарію сучасного світового суспільствознавства;

- глибоке осмислення актуальних проблем соціального розвитку, втілення в соціальну практику ідеалів гуманізму (в першу чергу, в ставленні до збобілих, знедолених, соціально незахищених верств населення), формування принципів соціальної справедливості;

- формування в Україні сучасної системи світобачення та світорозуміння, гуманістичної ідеології та соціальної культури;

- осмислення проблем вітчизняної соціальної системи, і, насамперед, різноманітних складових соціальної сфери, яке б ґрунтувалося на єдності національних і загальнолюдських соціальних цінностей;

- поглиблення істинності суспільних знань стосовно особливостей державного управління соціальними відносинами на сучасному етапі трансформаційних перетворень в Україні, прогнозованої державно-правової стратегії соціального розвитку українського суспільства;

- активізація наукових досліджень стосовно механізмів та інструментів розвитку різноманітних складових соціальної культури українського суспільства, способів та форм наукового підходу до вирішення суперечностей, проблем у сфері формування такої культури.

Система світоглядно-ціннісних орієнтацій, насамперед людиноцентристський світогляд як складова духовної культури і детермінанта соціального розвитку, формується значною мірою на основі знань, зокрема про закономірності соціального розвитку, соціальні процеси життєдіяльності суспільства. Основу таких знань становить засвоєння певної суми нормативних вимог до соціальної діяльності та поведінки. Особистість, співвідносячи зазначену систему знань з реальною соціальною практикою, виробляє власне оцінне судження про неї, ставлення до суспільно-правової дійсності. Водночас соціальна діяльність та поведінка людини не є прямим наслідком оволодіння певною системою знань у сфері соціального розвитку, не визначається тільки знаннями чи незнаннями закономірностей, тенденцій у соціальній сфері, а наявність знань не може бути гарантією позитивного ставлення до соціальних реалій. Такі знання відіграють конструктивну роль, криють у собі потужний регулятивний потенціал тоді, коли вони переходять в ціннісні установки особистості, стають її внутрішнім переконанням реалізуючись у творчій соціальній активності з освоєння і перетворення соціальної дійсності.

Вирішальне значення у формуванні нового типу світоглядно-ціннісних орієнтацій як чинника соціального розвитку, його важливої детермінанти належить системі освіти. Знання про соціальне як складова духовної культури формуються в процесі осві-

ти, значення якої в соціальному розвитку, збагаченні змісту соціальної культури в сучасних умовах особливо зростає. Процес трансформації соціальних відносин, докорінні зміни, які відбуваються як у духовному, так і в соціальному житті України, необхідність поглибленого розвитку соціальної культури зумовлюють серйозність вимог до системи юридичної освіти, освіти взагалі, яка надавала б особистості системні знання з метою поглибленого розуміння нею закономірностей, тенденцій соціального розвитку, уміння творчо підходити до розв'язання суперечностей в цій сфері.

Реформування системи освіти в країні як чинника соціального розвитку передбачає формування її нової філософії, яка ґрунтувалася б на європейському і світовому освітньому просторі, єдності національних і загальнолюдських освітянських, соціальних цінностей. Розвиток освітнього поля, насамперед суспільствознавчого знання, має здійснюватись з урахуванням багатовекторності, загальноцивілізаційного руху людства до поглиблення свободи, демократії, фундаментальних загальнолюдських, правових, гуманістичних цінностей.

Концептуальні засади сучасного освітянського поля гуманітарної освіти як чинника соціального та духовного розвитку, зокрема соціальної культури, мають бути спрямовані на такі сфери:

- демократизацію соціогуманітарного поля розвитку освіти, формування освітянської свідомості, подолання залишків тотальної ідеологізації та денационалізації освіти, її розбалансованості;

- розширення свободи творчості в освіті, зокрема в системі гуманітарної освіти, створення рівних умов, організаційно-правових форм для змагальності в ній, конкуренції різноманітних систем освіти, зокрема між державними і недержавними закладами, всередині кожної з цих структур освіти, сприяння утвердженню в них внутрішньої творчої духовної напруги пошуку;

- формування такого ідейного стрижня нормативно-правового поля в системі освіти і гуманітарної зокрема, яке б спрямовувалося на утвердження духу людиноцентризму, людинотворчості, реалізацію власного самовияву особистості спонукало б до творчості на основі самовизначення особистості у навчальному процесі, вільного вибору форм, моделей і технологій освоєння знань, навчальних дисциплін чи курсів;

- утвердження змісту і структури освіти, технологій навчання, які формували б в особистості уміння і право на самостійний пошук об'єктивної істини, право на вироблення своєї самостійної думки;

- недопущення в навчальному процесі здобуття гуманітарної освіти, зокрема державно-управлінської, догматичного змісту і методики викладання предметів, "нав'язування слухачам "раз і назавжди" даних, "єдино правильних" істин стосовно соціальної; запровадження в практику викладання гуманітарних предметів таких методичних і дидактичних способів і форм, які не змушують слухача вірити, а вільно і творчо мислити, розмірковувати, аналізувати, досліджувати;

- удосконалення чинного Закону України "Про освіту" у контексті поглиблення демократизації освіти, зокрема гуманітарної, свобода вибору моделей, форм і технологій навчання, поглиблення прав суб'єктів навчально-виховного процесу, ширшого впровадження в практику механізмів самореалізації процесу освоєння соціогуманітарних знань;

- нормативна і організаційно-правова протидія вузьковідомчому підходу до гуманітарної освіти, який не відповідає стратегічним інтересам держави у цій сфері (наприклад підвищення престижу юридичної освіти в Україні привело до створення цілої низки юридичних навчальних структур - ВНЗ, факультетів, які не зможуть забезпечити повноцінну підготовку юридичних кадрів, що негативно впливає на професіоналізм юридичного корпусу), що негативно позначається на удосконаленні системи освіти, зокрема суспільствознавства як чинника духовного та соціального розвитку суспільства.

Контрольні питання

1. У чому полягає сутність взаємозв'язку процесів соціального і гуманітарного розвитку та інших видів суспільного розвитку?
2. Які основні складові економічних відносин вирішальним чином впливають на соціальний і гуманітарний розвиток?
3. Назвіть основні політичні чинники соціального і гуманітарного розвитку суспільства.
4. Перерахуйте основні складові соціальної сфери, які зумовлюють соціальний розвиток.
5. Охарактеризуйте духовні детермінанти соціального і гуманітарного розвитку.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК УПОРЯДКУВАННЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1. Поняття та сутність соціальної політики
2. Мета та завдання соціальної політики
3. Умови реалізації соціальної політики
4. Основні напрями та пріоритети соціальної політики
5. Принципи реалізації соціальної політики
6. Моделі соціальної політики

3.1. Поняття та сутність соціальної політики

Соціальна політика - це суспільний феномен, що поєднує в собі різноманітні, багатофакторні складові: конституційно-правові, інституціональні, управлінсько-регулятивні, саморегулятивні, глобальні, національні, державні, наддержавні, громадські, гуманістичні, прагматичні (ціннісні), комунікативні тощо. Зазначене зумовлює багатоаспектність засад соціальної політики як суспільного явища. Можна виділити вузьке і широке розуміння соціальної політики.

У вузькому розумінні соціальна політика - це цілеспрямована діяльність, що має за мету здійснення соціального захисту, створення умов для формування безпечного соціального середовища людини, забезпечення соціальної безпеки. Соціальна політика в такому аспекті являє собою комплекс заходів, спрямованих на створення системи соціальних амортизаторів суспільних, зокрема ринкових ризиків, формування соціальних стандартів тощо, тобто соціальна політика у вузькому розумінні - це діяльність суб'єктів соціально-політичного життя з формування соціальної безпеки людини і суспільства.

У широкому розумінні соціальна політика - це система цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася в суспільстві на певному етапі його розвитку, здійснюється на основі певних принципів і засад, спрямована на соціальний розвиток, забезпечення оптимального функціонування і розвитку соціальних відносин. В такому аспекті соціальна політика - це система управлінських, регулятивних, саморегулятивних способів та форм діяльності суб'єктів, сукупність принципів, рішень, дій, що втілюються в соціальних програмах і соціальній практиці з метою задоволення соціальних потреб, збалансованості соціальних інтересів людини,

соціальних груп суспільства, досягнення соціальних цілей, вирішення соціальних завдань, формування соціальних цінностей. В широкому розумінні соціальна політика - це система інституційних і надінституційних, державних і громадських, суспільних і особистих, індивідуальних способів і форм діяльності, спрямованих на соціальний розвиток, створення умов для всебічної самореалізації соціального потенціалу людини, її сутнісних сил.

Водночас вузьке і широке розуміння соціальної політики досить умовне. Існує цілісна соціальна політика, яка включає в себе і вузький і широкий її зміст. Соціальний захист, соціальна безпека, з одного боку, соціальний розвиток, соціальні відносини - з другого, органічно поєднані: без розвинутих соціальних відносин не може бути стабільної соціальної безпеки людини, суспільства, а остання значною мірою зумовлює розвинутість, зрілість процесів соціального, суспільного розвитку.

Об'єктом соціальної політики є процеси соціального розвитку, зокрема соціальні відносини, процеси життєдіяльності соціуму, що безпосередньо чи опосередковано впливають на формування соціальної безпеки людини, задоволення нею своїх соціальних потреб та інтересів, освоєння і творення соціальних цінностей.

Соціальна політика має ґрунтуватися на пізнанні законів суспільного розвитку, зокрема соціальних відносин. Вона має передбачати виявлення глибинних тенденцій розвитку в усіх сферах суспільного життя, що зумовлюють процес самореалізації людиною свого соціального потенціалу, її соціальної безпеки та здійснення цілеспрямованого впливу на них суб'єктів регулятивної діяльності. Така політика має виявляти та розв'язувати суперечності як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в економіці, політиці, соціальних, духовних відносинах суспільства, міжособистісних відносинах людей, тих чи інших їх аспектах і тенденціях розвитку та функціонування, що впливають на соціальний розвиток, соціальне самопочуття й безпеку людини. Соціальна політика спрямована на зміцнення та закріплення найпрогресивніших аспектів, тенденцій у процесах та явищах матеріальної і духовної сфер життєдіяльності суспільства, що впливають на соціальний розвиток, соціальне буття, формування соціальних цінностей.

Соціальна політика знаходить вияв в управлінні, регулюванні соціальних процесів. Соціальне управління, соціальне регулювання є основним механізмом, інструментом реалізації соціальної політики.

3.2. Мета і завдання соціальної політики

Метою соціальної політики є створення умов для стабільного соціального розвитку, формування та оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття, самореалізації творчого соціального потенціалу людини, особистості, її сутнісних сил. Метою соціальної політики є створення умов для задоволення людиною соціальних потреб та інтересів, освоєння соціальних цінностей, підтримку в суспільстві соціальної злагоди, стабільності та соціальної цілісності, самовідтворюваного, самодостатнього рівня соціодинаміки, соціального прогресу.

Соціальна політика в умовах трансформації суспільних відносин формування соціальної держави і громадянського суспільства має на меті звузити, а в перспективі звести нанівець роль у соціальному житті тих факторів, що втрачають своє соціальне значення чи гальмують процес суспільної соціодинаміки, і створити умови для посилення ролі тих чинників, детермінант, що сприяють соціальному розвитку, підвищують соціальну безпеку людини. Мета соціальної політики за сучасних умов полягає у розв'язанні суперечностей соціального розвитку, які гальмують процес формування соціально орієнтованої економіки, становлення середнього класу, соціальної мобільності, утвердження дійових механізмів соціального життєзабезпечення людини як головного суб'єкта соціального розвитку.

Що стосується конкретних завдань соціальної політики, то основними із них в умовах українського суспільства на етапі його трансформації є: створення умов для соціального розвитку і, насамперед, реалізації соціального потенціалу людини; сприяння розвитку соціальних відносин; створення умов для розвитку соціально-ринкових відносин, перетворення соціальних чинників в одну з домінант економічного зростання; розвиток соціально-трудо-вих відносин; реформування системи соціального захисту, соціального страхування, пенсійного забезпечення; посилення адресності підтримки соціально незахищених верств населення; реформування ринку праці та зайнятості населення, забезпечення випереджального зростання вартості робочої сили; реформування системи охорони здоров'я; здійснення активної демографічної політики тощо.

3.3. Умови реалізації соціальної політики

Запорукою успішного здійснення соціальної політики є створення в суспільстві сукупності об'єктивних і суб'єктивних умов.

а) До об'єктивних умов соціального розвитку та здійснення соціальної політики відносять:

- трансформацію суспільних відносин і, насамперед, формування стабільної соціально-ринкової економіки на основі різноманітних відносин власності і, передусім, утвердження в Україні повноцінного інституту приватної власності як основи ринкових перетворень, запровадження принципово нового способу упорядкування економічних відносин - ринкової саморегуляції (на основі процесів соціального управління, державного регулювання економіки та об'єктивної саморегуляції економічного розвитку);

- реформування соціальних (соціально-класових, соціально-трудових, сімейно-шлюбних, територіально-поселенських) відносин українського суспільства і, насамперед, соціально-класової структури за вирішальної ролі середнього класу на основі динамічних процесів соціальної мобільності;

- реформування політичної системи суспільства і, перш за все, базової складової політичних відносин - системи владних відносин, утвердження в суспільстві чинників саморегуляції політичного життя - системи стримувань і противаг;

- створення умов для динамізації духовного розвитку суспільства, реалізації людьми свого духовного потенціалу, духовної культури, формування нової системи світоглядно-ціннісних орієнтацій.

б) До суб'єктивних умов процесу соціального розвитку здійснення соціальної політики належать:

- здійснення соціального управління, реалізація соціальної політики на основі сучасних механізмів, інструментів, управлінської, соціальної діяльності, спрямованої на соціальний розвиток, освоєння суспільного буття, що були б адекватні вимогам об'єктивних закономірностей суспільного та соціального прогресу;

- недопущення в процесі соціального управління та реалізації соціальної політики щодо упорядкування процесів соціального розвитку застарілих механізмів та інструментів, форм і методів директивного управління, здійснення децентралізації соціальної політики;

- забезпечення засобами соціального, державного управління умов для своєчасного розв'язання суперечностей між новими

суспільними відносинами в країні й проявами директивного управління у сфері суспільного і соціального розвитку, зокрема.

З огляду на зазначені суб'єктивні умови процесу соціального розвитку, здійснення соціальної політики завданням усіх суб'єктів упорядкування процесів соціального розвитку є забезпечення чіткого функціонування системи соціально-політичних інститутів, які є її суб'єктами, координація, узгоджувальна діяльність різних елементів системи, усвідомлена орієнтованість їх зусиль, формування оптимального співвідношення і підтримання необхідних пропорцій між ними, а також стрункої системи різноманітних дій усіх її учасників, спрямування різних форм, методів, засобів на одержання очікуваних результатів у соціальній сфері. Головним завданням соціальної політики щодо соціального розвитку є досягнення відповідності, адекватності цілеспрямованої діяльності її суб'єктів, і, насамперед, соціальної сфери, вимогам об'єктивних закономірностей суспільного, соціального прогресу, сучасній логіці розвитку цивілізації.

Неодмінною умовою успішної реалізації соціальної політики є соціальний моніторинг, що проявляється в систематичному аналізі процесів соціального розвитку, які постійно змінюються, і обумовлює зміст соціального регулювання, суб'єктивної діяльності суспільства, людини. Суттєвим у соціальній політиці є своєчасне внесення коректив у зміст та форми соціального регулювання тих процесів соціального розвитку, які безпосередньо чи опосередковано впливають на задоволення соціальних потреб людини і суспільства, соціальну безпеку особистості.

Умовою оптимізації соціальної політики є глибоке знання її суб'єктами не тільки закономірностей і тенденцій суспільного, соціального розвитку, що детермінують процес реалізації особистістю свого соціального потенціалу, а й інших різноманітних процесів життєдіяльності суспільства, які справляють вплив на добробут, соціальне самопочуття людини. Таким чином, завдання полягає у тому, щоб максимально повно враховувати у реалізації соціальної політики об'єктивні та суб'єктивні умови, які визначають стан соціального розвитку, а також активно впливати на них з тим, щоб ефективно й оптимально відбувалося його функціонування.

Важливими умовами ефективної реалізації соціальної політики є: утвердження динамізму, механізму регулятивної діяльності у сфері соціального розвитку, збагачення соціального потенціалу суспільства, пошук її ефективних способів, форм, усунення тих

форм, що не виправдали себе, а також малоефективних, тим більше консервативних методів регулювання, що гальмують процес утвердження цінностей соціального буття, відмова від будь-яких форм і методів управління, що породжують соціальне відчуження людини. До причин виникнення несприятливих тенденцій і труднощів у сфері соціального розвитку в сучасних умовах слід віднести застосування форм і методів директивного управління, спроба наповнити нові форми соціальної політики старим змістом, абсолютизація її малоефективних засобів, недооцінка гнучких та ефективних форм соціального регулювання, самореалізації особистістю свого соціального потенціалу, недостатній розвиток активних складових соціальної політики, переважання в ній пасивних форм тощо.

3.4. Основні напрями та пріоритети соціальної політики

До основних напрямів та пріоритетів соціальної політики на сучасному етапі, спрямованій на соціальний розвиток українського суспільства, слід віднести: соціальну політику зі створення умов для реалізації соціального потенціалу людини, соціальну політику щодо розвитку соціальних відносин, соціальну політику, спрямовану на формування та забезпечення соціальної безпеки людини, її добробуту.

Соціальна політика зі створення умов для реалізації соціального потенціалу людини

До цього блоку входять такі напрями соціальної політики:

- *прискорене формування в Україні соціальної держави, яка має стати головним суб'єктом стабільного соціального розвитку суспільства, гарантом реалізації соціальних прав та свобод людини, її соціального потенціалу, соціальної активності, забезпечення соціальної безпеки, зростання добробуту, втілення в життя принципу соціальної справедливості;*

- *створення умов для поглиблення суспільного поля реалізації соціального потенціалу людини, свободи вибору нею способів і форм освоєння та творення суспільного буття, соціальної самореалізації, збагачення змісту і напрямів альтернативної діяльності в процесі соціального, суспільного розвитку, забезпечення сталого людського розвитку, збагачення людського капіталу, якісних показників життєдіяльності особистості;*

- *підтримання в суспільстві соціальної злагоди як важливої умови стабільного соціального розвитку на основі насамперед*

формування сталих процесів соціальної структурованості, соціального миру та співробітництва, соціального партнерства як різних класів, соціальних груп, верств суспільства, так і суб'єктів соціального регулювання суспільних відносин;

- *утвердження в суспільстві соціальної справедливості як загальнолюдської суспільної цінності, що являє собою захищені правом і усім суспільним устроєм можливості доступу кожної людини до соціальних благ та інших суспільних цінностей, їх розподіл та використання з урахуванням власного внеску в суспільство. Пріоритетом соціальної політики має стати наповнення принципу соціальної справедливості, поряд з традиційною функцією розподілу матеріальних благ, новим ідеологічним та ціннісним змістом, що тісно пов'язаний зі свободою людини, можливостями самореалізації, переорієнтація змісту соціальної справедливості на гуманістичний аспект, зокрема на пріоритет прав людини, збереження її гідності шляхом дотримання не тільки конституційних, а й соціально-економічних прав.*

- *формування в суспільстві нової соціальної культури, яка ґрунтувалася б на системі загальнолюдських та національних духовних цінностей і, насамперед, на сучасних світоглядно-ціннісних орієнтаціях, цілісній системі знань, переконань, парадигмі світобачення в органічній єдності із суспільно значущою діяльністю особистості з освоєння суспільного буття, збагачення процесу соціального розвитку, самореалізації соціального потенціалу людини, розв'язання суперечностей між усталеними, традиційними соціальними цінностями і їх новою системою.*

Соціальна політика щодо розвитку соціальних відносин

Цей блок включає в себе такі основні напрями соціальної політики:

- *формування та розвиток соціально-ринкових відносин, соціально орієнтованого господарства, за яких економічна свобода ринку спрямовувалася б на посилення соціальної безпеки людини і суспільства, соціальної захищеності особистості, її незалежності від держави, створення умов для самореалізації соціального потенціалу людини, проявів її соціальної активності;*

- *розвиток соціально-класових відносин шляхом формування різноманітних елементів сучасної соціально-класової структури суспільства і розвитку потужного середнього класу як чинника соціально-політичної та економічної стабільності суспільства на основі динамічних процесів соціальної мобільності;*

- *забезпечення соціальної справедливості у розвитку етнонаціональних відносин* на основі зваженої державної, соціальної та етнонаціональної політики, головна мета якої - забезпечення умов вільного розвитку народів України, дотримання конституційних прав і свобод та рівності громадян України усіх національностей перед законом, їх участь у всіх сферах життя суспільства, оптимальне врахування соціальних інтересів, створення сприятливих умов для соціального розвитку, і, насамперед, забезпечення соціальної безпеки кожної нації, поєднання етнонаціонального, загальнолюдського, етнічного і соціального в національному;

- *розвиток соціально-трудова відносин*, передусім, ринку праці та зайнятості населення з метою підвищення ефективності використання трудового потенціалу, забезпечення продуктивної зайнятості, скорочення прихованого безробіття, створення нових і ефективне використання наявних робочих місць, здійснення політики ефективної підтримки самозайнятості населення, підвищення його територіальної мобільності з метою перерозподілу робочої сили між регіонами;

- *розвиток сімейно-шлюбних відносин*, спрямованих на зміцнення соціальних, духовних, моральних, матеріальних підвалин сім'ї, ефективного виконання нею своєї репродуктивної, виховної, економічної, соціальної функції, розв'язання суперечностей, що виникли між сім'єю та державою і суспільством; переорієнтація соціальної політики на сім'ю, забезпечення прав і соціальних гарантій, що надаються сім'ї, її "роздержавлення";

- *розвиток територіально-поселенських відносин*, регулювання соціально-просторових форм організації суспільства, насамперед розселення, соціально-культурних процесів урбанізації, а також міграційних процесів, дотримання необхідних пропорцій для розширеного відтворення частки міського і сільського населення;

- *розвиток соціально-демографічних відносин* на основі здійснення активної демографічної політики, головними завданнями якої є забезпечення розвитку народонаселення, зниження смертності в усіх вікових групах населення, особливо населення працездатного віку, подолання негативної тенденції до зниження чисельності населення, підвищення тривалості життя, забезпечення розширеного відтворення населення;

- *регулювання міграційних процесів* з метою захисту національного ринку праці та інтересів громадян України, які працюють за її межами, сприяння процесу репатріації, повернення депортованих в Україну, вихідців з України та їх нащадків (з території

України за національною ознакою), захист інтересів і прав українських працівників-мігрантів, збереження трудового та інтелектуального потенціалу держави, упорядкування зовнішньої трудової міграції громадян України;

- *захист трудових прав громадян* (який є важливою складовою соціально-трудова відносин) насамперед на безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, законодавче врегулювання системи державного нагляду і контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів про працю;

- *реалізація соціальної політики в галузі охорони праці* як важливого елемента соціально-трудова відносин, основними завданнями якої є створення безпечних умов праці на виробництві, зокрема безпечних робочих місць, суттєве зниження рівня робочого травматизму та професійних захворювань, поліпшення стану гігієни праці та виробничого середовища, забезпечення працюючих засобами індивідуального захисту;

- *розвиток соціально-діалогових, договірних відносин* між найманими працівниками та роботодавцями як чинника оптимізації соціально-трудова відносин, удосконалення відносин соціального партнерства з метою утвердження в суспільстві соціальної злагоди, громадського миру і демократії, збалансування інтересів різних класів, соціальних груп, верств населення, врегулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин у сфері праці і зайнятості, удосконалення співробітництва і взаємодії представницьких органів та сторін соціально-трудова відносин, підвищення ролі держави як гаранта соціального партнерства.

Соціальна політика, спрямована на формування та забезпечення соціальної безпеки людини і суспільства

До зазначеного блоку включаються такі напрями соціальної політики:

- *створення умов для підвищення соціально-економічної активності населення, застосування сучасних мотиваційних і стимулюючих механізмів високопродуктивної праці*, які б сприяли посиленню спонукальних мотивів і стимулів активізації трудової діяльності, підвищенню заінтересованості працівників у кінцевих результатах, пошуку додаткових резервів підвищення продуктивності суспільної праці, посиленню адекватності мотиваційних механізмів продуктивної праці динаміці та змісту соціально-економічних перетворень у країні;

- *забезпечення достатнього життєвого рівня кожної людини на основі здійснення зваженої активної політики доходів, зменшення їх диференціації, запобігання бідності, обмеження соціального розшарування населення за рівнем доходів, стимулювання, формування стабільного платоспроможного попиту населення на основі самоствердження кожним трудівником свого добробуту, мікросхеми своєї соціальної безпеки відповідно до власного трудового внеску й міри соціально-економічної активності. Активна політика доходів має передбачати подолання диспропорцій, що утворилися (надмірне майнове розшарування населення), здійснюватись не шляхом штучного обмеження верхнього рівня доходів, а навпаки, їх легалізації та виведення з тіні, збільшення прошарку людей, які користуються приватною власністю, отримуючи від цього доходи. Одним з принципових пріоритетів соціальної політики мають стати стимулювання населення до набуття приватної власності та її ефективний захист. Пріоритетним напрямом соціальної та економічної політики, спрямованої на стале підвищення рівня доходів та якості життя населення, має стати забезпечення конкурентоспроможності національного виробництва у матеріальній сфері завдяки випереджальному підвищенню продуктивності праці, поліпшенню організаційної та технологічної структури національної економіки.*

- *упровадження гнучкої, динамічної системи оплати праці на основі призупинення зниження вартості робочої сили і забезпечення її випереджального зростання, глибокої структурної реформи заробітної плати, її випереджальне зростання, формування її нової моделі, збільшення її частки в структурі суспільного доходу як головного джерела підвищення добробуту громадян, що ґрунтується на високій ціні робочої сили, наближення мінімальної заробітної плати до межі малозабезпеченості, підвищення рівня мінімальної заробітної плати, посилення впливу тарифної системи при визначенні заробітної плати. Важливим у цьому аспекті є також удосконалення механізмів визначення мінімальної зарплати (основою якої є прожитковий мінімум), перехід на новий соціальний стандарт регульованої мінімальної погодинної зарплати, посилення державного впливу на нормування праці, зменшення податкового навантаження як на фонд оплати праці, так і на доходи громадян, реалізація державних гарантій щодо індексації зарплати, яка підтримуватиме її стабільний реальний рівень, визначення розмірів зарплати через оцінку особистого внеску та ділових якостей працівників;*

- *формування динамічної, гнучкої системи соціального захисту*, метою якої є забезпечення добробуту, прав і гарантій людини стосовно рівня і якості життя, соціального самопочуття особистості, яка передбачає кілька типів соціальних заходів, на основі розширення і поглиблення соціально-економічної бази, суспільного поля соціальної безпеки людини, посилення соціальної захищеності особи, активного реформування існуючої системи соціального захисту, переорієнтація системи соціального захисту від забезпечення виживання окремих верств населення до розширеного відтворення соціальних умов, забезпечення соціальної безпеки людини;

- *розробка і впровадження в практику нової моделі соціального страхування* за всіма його видами загальнообов'язкового державного соціального страхування - пенсійного, медичного, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, на випадок безробіття, а також від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності на основі поєднання інтересів застрахованих громадян на засадах справедливого розподілу фінансового тягаря між ними, запровадження системи управління коштами загальнообов'язкового державного соціального страхування, перетворення системи соціального страхування з компонента податкової, розподільчої системи, яка виконує не властиві їй функції соціальної допомоги, що здійснюються державою і профспілками, в надійний засіб мікро- і макроекономічного та соціального регулювання. Важливою складовою формування повноцінної системи соціального страхування має стати створення єдиної системи збирання, обліку та контролю за сплатою внесків шляхом запровадження єдиного соціального внеску, створення Державного реєстру соціального страхування;

- *реформування системи пенсійного забезпечення* з метою закріплення в межах національної системи пенсійного забезпечення населення кількох самостійних систем на основі як обов'язкового, так і добровільного страхування, зокрема державної системи з обов'язковим пенсійним страхуванням, і недержавної, що функціонує на засадах добровільного страхування, тобто впровадження трирівневої системи пенсійного забезпечення:

- удосконалення солідарної системи пенсійних виплат (пенсії з поточних надходжень);

- закріплення системи накопичувальних індивідуальних пенсійних рахунків;

- запровадження системи недержавного пенсійного страхування, яка забезпечуватиме виплату додаткової пенсії за рахунок добровільних пенсійних внесків громадян;

• *реформування системи соціальної допомоги, посилення її адресності на основі:*

- підвищення обґрунтованості соціальної допомоги щодо її адресної спрямованості з урахуванням сукупного доходу сім'ї;

- поглиблення адресної соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, в першу чергу непрацевдатних;

- заміни системи пільг окремих категорій населення на адресну цільову допомогу, поетапний перехід до монетизації соціальних пільг;

- розвиток мережі установ з надання соціальної допомоги (насамперед територіальних центрів соціального обслуговування, житлових будинків для ветеранів війни та праці);

- розробки єдиних принципів, критеріїв надання різних видів соціальної допомоги;

- удосконалення методики визначення категорій, які отримують право на соціальну допомогу;

- завершення створення єдиної бази даних отримувачів усіх видів соціальної допомоги;

- запровадження моніторингу ефективності надання соціальної допомоги;

- поглиблення всебічного вивчення цілісного уявлення про бідність, її критерії та виміри з урахуванням світового досвіду;

- розвиток системи життєзабезпечення і соціального обслуговування інвалідів, ветеранів війни і праці, створення умов для соціально-трудової реабілітації інвалідів, повернення їх до повноцінного життя;

• *удосконалення системи соціальних послуг, які є комплексом правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги, з метою підвищення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Пріоритетами соціальної політики щодо удосконалення соціальних послуг, які надаються у формі матеріальної допомоги чи соціального обслуговування, є удосконалення надання таких основних видів соціальних послуг, як соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні,*

соціально-економічні, юридичні, послуги з працевлаштування, з професійної реабілітації, інформаційні тощо;

- *здійснення соціальної підтримки сім'ї, жінок, дітей, молоді* на основі активних форм підтримки сім'ї (додаткового навчання, перекваліфікації працівників), надання комплексної підтримки малозабезпеченим сім'ям, дотримання на практиці принципу рівності жінок і чоловіків у всіх сферах суспільного життя, створення гнучкого механізму роботи з дітьми, впровадження системи соціальної роботи з молоддю та дітьми;

- *здійснення соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, на основі створення належних умов для їх життєзабезпечення, надійної системи державних, соціальних гарантій для всіх категорій постраждалих осіб;

- *створення умов розвитку меценатства, благодійницької діяльності* (неприбуткової, некомерційної діяльності організацій і окремих осіб) як важливого засобу інвестування соціальної сфери (зокрема фінансування об'єктів інфраструктури і малозабезпечених), перетворення благодійництва окремих осіб в політику держави (від окремих акцій до системи). [Сприяння благодійництву передбачає внесення відповідних змін до Закону "Про благодійництво та благодійні організації" і Закону "Про оподаткування прибутку підприємств"];

- *глибока структурна реформа державної житлової політики* на основі створення умов для розширення, стимулювання і децентралізації житлового будівництва у різноманітних формах за рахунок різних джерел фінансування, ринку будівельних послуг, зміни структури житлового фонду, стратегії будівництва, перехід на самоокупну плату за користування житлом і комунальними послугами та адресних субсидій цих витрат окремих категорій громадян, створення сприятливого житлового середовища;

- *реформування системи охорони здоров'я населення* з метою: забезпечення доступності медичної та медико-санітарної допомоги; санітарно-епідеміологічного благополуччя населення; здійснення моніторингу стану здоров'я населення: поєднання (збереження основних позицій) державної системи охорони здоров'я і створення ринку медичних послуг, впровадження страхової медицини;

- *захист громадян як споживачів* з метою здійснення постійного і ефективного державного контролю за дотриманням законодавства про захист прав споживачів, посилення контролю за дотриманням вимог нормативно-правових актів, що регулюють відносини між громадянами як споживачами і суб'єктами господарювання,

підвищення ефективності контролю за якістю товарів народного споживання, особливо продовольчих, формування та вдосконалення системи державної політики щодо захисту прав споживачів.

3.5. Принципи реалізації соціальної політики

Ефективна реалізація соціальної політики відбувається на основі науково обґрунтованих принципів, які визначають найсуттєвіші та найважливіші моменти її здійснення. Розглянемо основні принципи реалізації соціальної політики.

Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного в реалізації соціальної політики.

Зазначений принцип передбачає врахування в соціальній політиці всієї різноманітності об'єктивних і суб'єктивних чинників, які зумовлюють соціальний розвиток соціальної сфери життя суспільства.

Ефективне здійснення соціальної політики можливе як результат органічної єдності об'єктивного і суб'єктивного. Співвідношення між ними демонструє ступінь урегульованості процесів соціального розвитку, ефективність здійснення соціальної політики. Застосування у практиці соціальної політики даного принципу означає насамперед пізнання і врахування об'єктивних законів суспільного розвитку в цілому і соціальної сфери зокрема, свідоме використання їх у процесі реалізації такої політики. Цей принцип передбачає необхідність аналізу суб'єктами соціальної політики при здійсненні своїх функцій якнайповніше усіх суспільних явищ, соціальної сфери, вимагає конкретності та розв'язання їх суперечливості. Реалізація його дає змогу своєчасно виявити і розв'язати суперечності процесу соціального розвитку, формування і збагачення цінностей суспільного буття.

Застосування на практиці даного принципу передбачає недопущення розриву між об'єктивним і суб'єктивним, забігання наперед в оцінці тих чи інших процесів, тенденцій соціального розвитку, зокрема пов'язаних із соціальною безпекою. Цей принцип передбачає недопущення абсолютизації впливу тих чи інших процесів життєдіяльності суспільства на соціальну безпеку людини, спрощеного, занадто прямолінійного трактування закономірностей, тенденцій соціального розвитку, необґрунтованої переоцінки досягнутого, спроб видати бажане у сфері утвердження соціальних цінностей за вже досягнуте, те, що реально функціонує, а також урахування різноманітності, багатоваріантності розвитку суспіль-

ного буття, складного, суперечливого поєднання соціального з економічним, політичним, духовним, позитивних і негативних тенденцій, що впливають на соціальний розвиток особистості, її соціальну безпеку.

Для ефективної реалізації цього принципу необхідне переосмислення співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в соціальному розвитку на основі відмови від абсолютизації об'єктивних (знеособлених, дезіндивідуалізованих) законів розвитку суспільного буття, під впливом яких перебуває людина, індивідуальність, соціальні спільноти в цілому, що практикувалося в минулому і спонукало розглядати їх як пасивних об'єктів соціальної політики, що втрачають самостійність, можливість вільного самоствердження, соціального індивідуального самовираження. Сучасне уявлення про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в соціальному розвитку має полягати в тому, щоб розглядати такі важливі складові суб'єктивного начала, як соціальну активність людини, здатність її до цілеспрямованої соціальної мобільності, соціальну культуру особистості, зрілість її суспільної свідомості не як похідний фактор, що відображає об'єктивну реальність, суспільне буття, а як важливе джерело їх розвитку та збагачення.

Діяльність суб'єкта соціальної політики, який не враховує об'єктивні тенденції розвитку суспільного буття, соціальної сфери, умови соціального розвитку чи ігнорує їх, призводить до суб'єктивізму в регулюванні, гальмує збагачення соціального потенціалу особистості. Чим глибше у процесі життєдіяльності суспільства відображатимуться об'єктивні фактори соціального розвитку, тим повніше вони пізнаватимуться суб'єктом соціальної політики, тим ефективніше й досконаліше функціонуватиме уся соціальна система, в тому числі система системи соціальних відносин, соціальної безпеки та інші складові соціальної сфери життя суспільства, які безпосередньо впливають на реалізацію людиною свого соціального потенціалу.

Принцип взаємозв'язку об'єктивної соціальної саморегуляції і цілеспрямованої діяльності у здійсненні соціальної політики.

Цей принцип означає, що реалізація різноманітних завдань соціальної політики має ґрунтуватися на діалектичній єдності процесів конструктивної саморегуляції соціального розвитку і цілеспрямованій регулятивній діяльності зі здійснення, реалізації основних засад соціальної політики.

Процеси об'єктивної соціальної саморегуляції в соціально-економічному розвитку пов'язані насамперед з функціонуванням

ринкових відносин. Ринок має бути соціальним за своєю суттю і постає як об'єктивний саморегулятор соціально-економічного життя, багатьох процесів, що зумовлюють розвиток соціальної сфери і соціальної політики. Складовими елементами такої саморегуляції, що безпосередньо чи опосередковано впливають на соціальний розвиток, є процеси соціальної мобільності, соціально-демографічні відносини, пов'язані з відтворенням населення, ринок праці, що формується на основі попиту і пропозиції робочої сили, міграційні процеси, орієнтація трудових ресурсів на власні сили, а не на державу, процеси, пов'язані зі створенням умов для соціального самозахисту людини, самозайнятості населення, саморегулювання структурних елементів фінансової системи соціального страхування тощо. Об'єктивна соціальна саморегуляція формує умови для розмаїття форм самоздійснення людини, передусім у сфері соціально-економічних відносин, сприяє повнішому розкриттю і самореалізації її трудового потенціалу, самовіддачі в трудовому житті на основі життєздатних мотиваційних механізмів продукуючої праці і створенню умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердженню нової, позитивної логіки соціальної динаміки особистості і суспільства.

Але об'єктивна саморегуляція процесів соціального розвитку суспільства, зокрема його соціальної сфери, містить як конструктивні, творчі, так і руйнівні, деструктивні моменти. Тому будь-яка абсолютизація ролі чинників об'єктивної саморегуляції суспільного розвитку неминуче пов'язана з недооцінкою свідомої цілеспрямованої діяльності в цій сфері і, насамперед, активної, зваженої соціальної політики, значення якої за сучасних умов істотно зростає, оскільки вона має реконструювати, здійснити кардинальну реформу соціальної сфери життєдіяльності суспільства.

Таким чином, специфіка механізму об'єктивної соціальної саморегуляції полягає в тому, що цей механізм не відтворюється автоматично, а реалізується за певних умов, які необхідно встановлювати і підтримувати шляхом свідомої цілеспрямованої діяльності з освоєння простору суспільного буття, соціального розвитку. Така діяльність, спрямована на упорядкованість процесів соціального розвитку, соціуму взагалі, не тільки не звужує механізм процесів об'єктивної соціальної саморегуляції, а навпаки, покликана забезпечити їх всебічну, багатогранну реалізацію. Аналіз практики процесів соціального розвитку в сучасному світі дає підстави зробити висновок, що загалом (принаймні, у найбільш цивілізованих,

розвинутих країнах) відбувається еволюція механізмів об'єктивної соціальної саморегуляції в бік їх більшої упорядкованості, меншого впливу неупорядкованих, стихійних регуляторів. Це відбувається за рахунок суттєвої оптимізації свідомої регулятивно-саморегулятивної діяльності різних суб'єктів процесу соціального розвитку, соціальної політики, які набувають усе більшого досвіду з контролю за неупорядкованими чинниками об'єктивної соціальної саморегуляції. В результаті процеси об'єктивної саморегуляції соціального розвитку тісніше переплітаються із свідомою регулятивною і саморегулятивною діяльністю з освоєння суспільного буття, функціонування соціальних процесів стає більш упорядкованим, внутрішньо урегульованим, менш стихійним.

Цілеспрямований процес здійснення соціальної політики стає найбільш ефективним, коли її суб'єкти створюють умови для найповнішої взаємодії соціального (зовнішнього) регулювання соціального розвитку та свідомого (внутрішнього) саморегулювання особистістю свого соціального потенціалу. Справді, наукове регулювання соціального розвитку має розвиватись на основі його зближення із свідомою саморегулятивною діяльністю, створювати умови для найповнішої реалізації внутрішньо саморегульованих засад в освоєнні соціального простору. Всебічний розвиток свідомих саморегульованих засад у реалізації особистісного соціального потенціалу людини, зміщення акцентів із зовнішнього регулювання на внутрішнє саморегулювання в цьому процесі є важливою закономірністю розвитку суспільного буття, соціальної сфери, демократизації соціуму.

Оптимізація цілеспрямованого регулювання процесу соціального розвитку за сучасних умов насамперед має бути пов'язана із стимулюванням здатності особистості до саморегулювання в освоєнні суспільного буття, внутрішньої ціннісної мотивації, значення якої у процесі реалізації соціального потенціалу людини дедалі більше зростатиме. Саморозвиток цінностей суспільного буття методом мотивації означає передусім пробудження соціальної ініціативи, творчості кожного суб'єкта процесу саморегуляції на рівні як соціальної спільності, так і окремої індивідуальності. Підвищення ефективності цілеспрямованого процесу регулювання соціального розвитку неможливе без опертя на резерви внутрішньої соціальної активності особистості, оскільки вона, визнаючи вибір способу реалізації соціального потенціалу, істотно детермінує вибірковість суб'єкта регулятивно-саморегулятивної діяльнос-

ті, посилює чи гальмує досягнення ним своєї мети. Саморегуляція індивідуальністю способів соціального самоздійснення шляхом ціннісної мотивації сприяє виробленню у неї самостійності, здатності до самооцінки, самоконтролю, сукупності тих якостей, які ведуть до утвердження внутрішнього механізму саморегулювання. Переміщення центру ваги в соціальному розвитку на внутрішню ціннісну мотивацію, свідоме саморегулювання свого соціального потенціалу робить людину не пасивним, інертним об'єктом суспільного буття, соціальної сфери, а повноправним, активним, зацікавленим його учасником.

Принцип комплексності соціальної політики.

Комплексність соціальної політики полягає у взаємопов'язаності різноспрямованої, багатогранної діяльності всіх її суб'єктів, структур та рівнів, спрямована на соціальний розвиток, збагачення суспільного буття, процес його відтворення.

Комплексність соціальної політики зумовлена необхідністю тісного взаємозв'язку, узгодженої спільної діяльності багатьох самостійних суб'єктів, що здійснюють її, організованих систем, кожна з яких характеризується своїми, властивими тільки їй способами цілеспрямованого впливу на соціальний розвиток. Вона визначається потребою в об'єднанні зусиль різних суб'єктів соціальної політики з метою підтримки потрібних пропорцій між різними компонентами засобами системи, узгодженні дій різних органів, організацій, окремих осіб, що освоюють суспільне буття. Важливим завданням комплексного підходу до здійснення соціальної політики є узгодження діяльності кожного її суб'єкта, визначення його завдань, концентрація уваги на кардинальних проблемах соціального розвитку, оптимального функціонування тих чи інших складових суспільного буття, що детермінують такий розвиток.

Комплексність соціальної політики передбачає виявлення особливостей та спрямованості різних форм, методів, засобів впливу, що використовуються в процесі її здійснення, наповнення їх новим, адекватним умовам сучасного суспільного життя змістом, максимальне виявлення внутрішніх резервів кожного з них, посилення тих чи інших сторін, моментів, які б дали змогу оптимально реалізувати їх у процесі соціального розвитку. Комплексність у соціальній політиці передбачає об'єднання зусиль державних, громадських організацій, політичних партій, громадсько-політичних формувань, господарських органів, колективів та інших суб'єктів з метою формування системи соціальних цінностей суспільства, особистості, які найповніше впливатимуть на становлення і зба-

гачення соціального потенціалу, соціальної активності людей. Необхідність комплексності в соціальній політиці зумовлюється й тим, що різні організації, установи, які здійснюють таку політику, мають свою структуру, перебувають у різному підпорядкуванні, мають свої інтереси, вирішують самостійні завдання, використовують різні, специфічні для кожного з них методи, форми, засоби впливу на соціальний розвиток.

Комплексність соціальної політики має на меті створення умов для альтернативної, вільної діяльності елементів її системи. Проте чим більша міра внутрішньої самостійності кожного із суб'єктів такої системи, їх ланок, тим вища потреба в узгодженні взаємодії з іншими елементами системи. Важливою умовою забезпечення комплексності в соціальній політиці є узгодження дій усіх суб'єктів цього процесу, яке б передбачало створення кожним з них відповідно до своїх можливостей умов для утвердження дедалі більшої різноманітності варіантів реалізації соціального потенціалу кожною людиною, соціальною спільнотою, що виключало б будь-які форми адміністративного регулювання їх діяльності, передбачало створення передумов для переходу від нормативної (часто пов'язаної з соціальним відчуженням людини від суспільства, сфери суспільного буття) регуляції життя особистості до ціннісної на основі самореалізації життєздатного мотиваційного механізму соціального потенціалу.

Комплексність соціальної політики передбачає виявлення особливостей соціальних властивостей тих чи інших суспільних процесів, соціальних взаємозв'язків, що зумовлюють соціальний розвиток, функціонування суспільного буття, реалізацію соціальних потреб людини. Комплексність соціальної політики - це її багатоманітність, цілісність, яка ґрунтується на діалектичній єдності процесів соціальної самоорганізації і цілеспрямованої діяльності з організації соціального життя, освоєння соціального простору. Даний принцип соціальної політики означає свідому упорядковуючу діяльність соціальних суб'єктів, спрямовану на гармонійну взаємодію основних соціальних інтересів соціальних спільнот, соціальних класів та груп, окремих людей. Нарешті, комплексність соціальної політики означає, що вона має здійснюватись не на основі епізодичних розрізнених рішень, безсистемних заходів, а формуватись на основі збалансованої, зваженої багаторівневої та цілісної системи цілеспрямованої діяльності суспільних суб'єктів, спрямованої на соціальний розвиток і збагачення суспільного бут-

тя, соціальної сфери, задоволення соціальних потреб та інтересів людини протягом усього життя.

Принцип пріоритету соціальних інтересів людини, особистості.

Він передбачає підпорядкування всієї багатоманітності цілеспрямованої діяльності щодо соціального розвитку, з освоєння соціального простору, реалізації соціальних програм соціальним інтересам людини, створення адекватних умов для самореалізації її соціального потенціалу, захисту соціальної суб'єктивності особистості, соціальної безпеки.

Основною умовою ефективної реалізації даного принципу є цілеспрямована діяльність суб'єктів соціальної політики, спрямована на розширення можливостей для соціальної самореалізації особистості, суспільного поля задоволення її соціальних потреб та інтересів. Забезпечення пріоритету соціальних потреб та інтересів людини можливе шляхом утвердження свободи особистості як неодмінної умови ефективної реалізації її соціального потенціалу, його найповнішого використання в конкретних умовах життєдіяльності суспільства. Поглиблення об'єктивних і суб'єктивних умов для задоволення соціальних потреб та інтересів людини передбачає розширення простору соціального розвитку, що має на увазі вільний вибір особистістю соціальних пріоритетів і цінностей, способів та форм їх освоєння. Істотним у здійсненні такого вибору є формування умов для розширення альтернативності соціальної діяльності особистості, засобів особистісної самореалізації, різноманітних форм соціального самоствердження.

Найбільш ефективний і оптимальний процес соціального розвитку, збагачення соціального потенціалу особистості, спрямований на задоволення соціальних потреб, їх збагачення, розширення вибору особистістю форм самореалізації, відбувається тоді, коли діють глибинні механізми саморегулювання, що ґрунтуються на багатогранних формах самовідношення людини і, насамперед, на внутрішній свободі й самостійності. Розширення та зміцнення саморегульованих засад соціального розвитку особистості, зміщення акцентів із зовнішнього регулювання процесів суспільного буття на внутрішнє свідоме саморегулювання соціального потенціалу є важливою закономірністю процесу функціонування різноманітних способів та форм освоєння соціального простору, демократизації соціуму загалом. Розширення внутрішнього свідомого саморегулювання в цьому процесі виступає важливою формою реалізації соціальної суб'єктивності людини, соціальних і громадських прав

особистості. Зміни в розвитку суспільства в напрямі демократизації, збагачення його плюралістичних засад відкривають більші можливості для поглиблення форм саморегулятивної діяльності людини щодо розширення вибору способів реалізації своїх соціальних потреб та інтересів, які сприяють зростанню особистісної свободи щодо освоєння суспільного буття.

Важливим фактором, що сприяє реалізації принципу пріоритету соціальних потреб та інтересів людини в процесі соціального розвитку, є створення умов для самореалізації індивідуального стилю творчої соціальної діяльності особистості, специфічних для неї способів і форм самовираження соціальних цінностей. Збагачення особистісних засад суспільного буття - це процес руху до найбільш універсальних і багатогранних форм індивідуальної самореалізації його цінностей, у якому індивідуально-стильове самоздійснення з орієнтацією на суспільно значуще посідає особливе місце. Основою розвитку індивідуального соціального стилю людини є виявлення і реалізація творчого потенціалу її самобутності, смисложиттєвих моментів її суб'єктивно-особистісного менталітету, світосприймання. Однак при цьому важливо, щоб індивідуально-стильове самоздійснення цінностей суспільного буття відбувалося в органічній єдності з процесом розширення горизонтів індивідуального світосприймання до рівня соціальної, духовно значущої, загальнолюдської, планетарної свідомості, загальнолюдських соціальних цінностей.

Принцип єдності організаційних і самоорганізаційних засад у реалізації соціальної політики.

Єдність організації та самоорганізації у здійсненні завдань соціальної політики, пошук ефективних організаційних структур, які були б гнучкими, динамічними, різноманітними, адекватними механізму процесу соціального розвитку, є важливою умовою оптимальних форм реалізації такої політики.

Перебудова організаційної структури соціальної політики передбачає утворення гнучкого, демонополізованого механізму суб'єктних відносин на всіх рівнях організації, який має замінити жорстку, командну систему ієрархічної організації соціального життя. При цьому слід виходити з того, що ефективними можуть бути лише ті організаційні системи, які найкраще пристосовуються до збурюючого впливу зовнішніх факторів. Таким системам, як правило, властиві внутрішня самоорганізація, самодостатність, що є джерелом їх саморозвитку, багатогранного функціонування, яке

не допускає жорстких, командних форм організації суспільного буття. Досвід показує: при жорстких формах здійснення соціальної політики нові організаційні форми, які втілюються декретним шляхом, врешті-решт, не спрацьовують.

Оптимізація організаційно-функціонального механізму реалізації соціальної політики передбачає автономність усіх складових такого механізму, їх свободу у прийнятті сенсожиттєвих рішень. Така автономія, свобода є обов'язковою складовою запобігання процесам командно-адміністративної регламентації соціальної діяльності щодо розвитку суспільного буття, умовою самореалізації суб'єктів організації, самозбагачення кожного з них на основі вільного вибору альтернатив організації та самоорганізації їх життєздійснення.

Максимальне використання резервів організаційно-функціонального процесу в здійсненні соціальної політики передбачає реалізацію різних засобів, форм організаційної діяльності, які були б найбільш адекватними об'єктивним процесам розвитку соціального розвитку, соціуму взагалі. При цьому жодна з форм, узята окремо, сама по собі не здатна активізувати, оптимізувати процеси організації.

Сьогодні важливою умовою оптимізації процесу організації у здійсненні соціальної політики є його всебічна демократизація, постійне поєднання зовнішнього (відносно людини) управлінського, регулятивного впливу з її внутрішньою самостійністю та активністю щодо реалізації соціального потенціалу, неприпустимість заорганізованості, яка бюрократизує організацію. Особливого значення набуває організація діяльності суб'єктів соціальної політики, спрямована на створення об'єктивних і суб'єктивних умов для ефективної самореалізації особистістю цінностей суспільного буття на основі самоорганізації.

Самоорганізація в реалізації соціального потенціалу особистості спрямована насамперед на розвиток її соціальної творчості, індивідуально-особистісної об'єктивної соціальності людини, активне включення її в загальний процес самореалізації, самовдосконалення. Особливо важливим завданням самоорганізації в соціальному самоздійсненні є розкріпачення розуму, соціальної енергії, саморух до вищих форм соціальної культури, соціальної самозрілості, що ведуть до збагачення суспільного буття людини і суспільства.

У сучасних умовах роль оптимізації організації здійснення соціальної політики, самоорганізуючих засад у цьому процесі істотно зростає. Це зумовлюється складністю процесів соціального розвитку, багатогранністю суперечностей, що виникають, зміною характеру соціальної мотивації, індивідуальністю свого

сенсожиттєвого вибору в напрямі зміни внутрішніх чинників її поведінки, здатності до саморегуляції, самореалізації, що, в свою чергу, ускладнює здійснення функції організації. Все це зумовлює необхідність поглиблення процесу безперервного збагачення, оновлення організаційних форм підвищення ефективності соціальної політики, всебічного розвитку багатогранних самоорганізуючих основ реалізації соціального потенціалу, які були б адекватні сучасному рівню соціального розвитку суспільства, сприяли б переведенню цінностей соціального буття у вищий, якісно інший стан.

Оптимізація організаційно-функціонального механізму здійснення соціальної політики передбачає врахування в процесі соціального розвитку, реалізації особистістю свого соціального потенціалу різних видів детермінації: внутрішньої і зовнішньої, системної детермінації, кореляції, синхронної та діахронної детермінації, самодетермінації. У процесі реалізації соціальної політики, організації процесу освоєння суспільного буття відбуваються складні детермінаційні процеси - лінійного та нелінійного, динамічного та статичного типів. Саме сукупність видів, типів детермінації, а не якийсь один її вид забезпечує саморозвиток, саморегуляцію соціального потенціалу людини.

Серед різних видів детермінації процесів соціального розвитку надзвичайно важливими у даному аспекті є багатогранні взаємозв'язки зовнішніх та внутрішніх видів детермінації, що перебувають в органічній єдності. Єдність внутрішніх та зовнішніх детермінант в організаційно-функціональному здійсненні соціальної політики, спрямованої на соціальний розвиток і реалізацію соціального потенціалу людини, полягає в тому, що чим динамічніший, стійкіший, більш сталий процес внутрішньої детермінації (самодетермінації, самоорганізації соціального розвитку, соціальної безпеки), тим менший вплив на нього справляють процеси зовнішньої детермінації (регулятивні, управлінські чинники організації). Природно, чим більш розвинуті фактори самоорганізації, свідомої саморегуляції соціального потенціалу, тим слабкіші чинники зовнішньої регламентації, детермінації і навпаки, що свідчить про обернено пропорційну залежність цих двох видів детермінації. Логіка розвитку внутрішніх та зовнішніх детермінант зумовлена мірою їх розвиненості, власної організованості. Ступінь такої розвиненості, у свою чергу, задається здатністю системи до саморегуляції, самоорганізації суспільного буття, до багатоваріантності, альтернативності соціального розвитку, до інновацій, динамічних

змін, схильністю до самовідновлення. Чим динамічніший процес утвердження цих складових процесу саморегуляції, внутрішньої організованості, тим слабкішими, менш суттєвими стають зовнішні детермінанти, їх вплив на загальний процес соціального розвитку, тим повноцінніший, більш життєвий процес функціонування суспільного буття як саморегульованої системи.

Водночас процес створення оптимальних організаційних умов для пріоритетного розвитку внутрішніх сил процесу соціальної самодетермінації, самоорганізації соціального розвитку і запобігання руйнівній дії зовнішніх детермінант, насамперед адміністративних, жорстких чинників, форм управління соціальним розвитком має бути конструктивним, гнучким (механізми самоорганізації не можуть виникнути раптово). Тому у здійсненні соціальної політики слід враховувати рівень самоорганізації здійснення соціального розвитку, яка визначала б оптимальність переходу до внутрішніх детермінант, що набували б характеру визначальних джерел, причин, умов саморозвитку, самоорганізації. Це має зумовлювати сутнісний зміст, нову якість, яка відрізняє процеси внутрішньої самоорганізації соціального розвитку від зовнішніх детермінант - передусім централізованої управлінської регламентації. Дотримання цього означає, що процеси самоорганізації соціального розвитку мають відбуватися у певних межах, які досягаються вибором оптимальних, якісно-кількісних змін, зокрема співвідношенням між складовими об'єктивних механізмів саморегуляції і свідомими чинниками саморегулювання. Оптимальним є синтез даних протилежностей - механізмів об'єктивної та суб'єктивної саморегуляції соціального розвитку, внутрішніх та зовнішніх, матеріальних, ідеальних та інших видів і способів детермінації.

Принцип активного характеру соціальної політики.

Активний характер у здійсненні соціальної політики передбачає насамперед цілеспрямовану діяльність її суб'єктів стосовно створення умов для ефективного соціального розвитку, найповнішої реалізації соціального потенціалу людини і суспільства, сутнісних сил особистості у процесі соціального розвитку.

Нині особливо важливим напрямом здійснення активної соціальної політики є цілеспрямована діяльність щодо утвердження соціальної стабільності суспільства, його соціального розвитку, в основу якої покладена надійна соціальна безпека людини, її добробут, соціальна захищеність. У цьому зв'язку вищими пріоритетами активної соціальної політики має стати дійова система захо-

дів щодо стимулювання людського потенціалу, зростання економічної активності населення як самодостатньої цілі. Соціальна політика, метою якої є динамізація процесів соціального розвитку, спрямованого на посилення соціальної безпеки людини на основі зростання її реальних доходів, має набути виключно активного, а не пасивного характеру, коли вона зводиться до державної благодійності, що, в свою чергу, стимулює споживацькі настрої, інфляційні процеси в країні.

Маючи на меті підвищення рівня соціальної безпеки, добробуту населення, соціального захисту людини, соціальна політика повинна виходити з реального стану економіки країни, не абсолютизуючи при цьому політику збільшення доходів саму по собі. Навіть в умовах значного послаблення соціальної безпеки населення, соціальної захищеності, істотного зниження його добробуту, рівня життя більшості, що є характерним для України, соціальна допомога, підтримка з боку держави не може бути загальною, тотальною, а має бути адресною, диференційованою, урахувати ступінь захищеності людини, її вік, соціальний стагос, працездатність та інші чинники і стосуватися насамперед найбільш уразливих верств населення.

Саме активна соціальна політика, спрямована на соціальний розвиток суспільства, і покликана створити стабільну, надійну соціальну базу для ринкових, соціальних перетворень, перетворення соціального чинника на важливу доміную прискореного економічного зростання, формування умов, що гарантуватимуть соціальну безпеку населення, яка, однак, має створюватись насамперед самим населенням, кожним працюючим. Самодостатність соціальної безпеки має регулюватись на основі особистої відповідальності людини-трудівника як основного її суб'єкта. Активна ж соціальна політика має сприяти створенню соціально-економічної бази для розширення соціального поля і кількості тих її суб'єктів, для яких внутрішня особиста відповідальність є основною детермінантою реалізації власної соціальної безпеки і які переважно або абсолютно вільні від зовнішніх чинників і, насамперед, від системи державного соціального захисту. Такий активний зміст соціальної політики не тільки не суперечить цілям ринкової економіки, а й сприяє її здійсненню, стимулюючи ринкову продуктивність, залучає соціальні чинники економічного зростання (оскільки не можна надалі розглядати соціальну сферу лише з точки зору споживача фінансових і матеріальних ресурсів) для досягнення цілей соціальної спрямованості, ринкових перетворень.

Основним завданням активної соціальної політики має стати зміщення акцентів при її здійсненні з домінуючого в суспільстві очікування стосовно вирішення соціальних проблем державними органами, тотальної державної благодійності з високою часткою безкоштовних соціальних послуг на переорієнтацію всього працездатного населення щодо забезпечення своєї соціальної безпеки, на власні професійно спроможні сили й можливості та формування відповідних соціально-економічних умов для підвищення кожним працівником власного добробуту, створення умов для соціального самозахисту за рахунок особистого внеску на основі саморегуляції власного потенціалу.

Активна соціальна політика має бути спрямована на дійову підтримку потенційно активних, підприємливих громадян, створення умов для їх творчої соціально-економічної активності, розширення соціального простору, свободи саморегуляції і самореалізації їх потенціалу. Важливо, щоб у суспільстві були поступово сформовані такі базисні морально-етичні, нормативні цінності, як елемент духовності, менталітету народу, які б адекватно оцінювали дух високої творчої самодіяльності, самореалізації ділового потенціалу людини, її самовіддачі. У протилежному разі негативні аспекти соціальної логіки ринку, його стихійність, пасивність і неповороткість ряду державних органів, покликаних регулювати ринок праці, зайнятість, постійно придушуватимуть соціально-економічну ініціативу, активність населення, розширюватимуть і без того велике соціальне коло розчарованих і соціально пасивних, злидених. Втративши надію знайти свою соціальну нішу в житті, ці верстви суспільства неминуче підриватимуть позитивну динамізацію суспільного, соціального розвитку, істотно збіднюючи ресурси соціальної мобільності, які є об'єктивною основою активної соціальної політики.

У регулюванні державою соціальних процесів завжди надзвичайно важливо бачити ту межу, яка відділяє активну соціальну політику, що робить наголос на заходах, які стимулюють продуктивну працю як основу самозахисту, від пасивної, яка насамперед орієнтується на державний захист, державний патерналізм. По один бік цієї межі - соціальна політика як чинник соціального прогресу, позитивної соціальної динаміки на основі саморегуляції людського потенціалу, по другий - соціальна політика як чинник соціального регресу, негативної логіки соціодинаміки, що послаблює стимули до праці, знижує активність, стимулює зрівнялівку, утриманство, дестимулювання виробництва, генерацію інфляції і соціальної

нестабільності. Довгостроковою стратегією соціальної політики має стати перехід від пасивних до активних способів, методів її здійснення на всіх основних напрямках.

Принцип єдності централізованих та децентралізованих засад у реалізації соціальної політики.

Реалізація цього принципу означає децентралізацію та "роздержавлення" соціальної політики, перерозподіл повноважень у її здійсненні між центром та регіонами на користь останніх з метою забезпечення ефективного й оптимального функціонування такої політики як основного способу, інструменту регулювання процесів соціального розвитку.

Оптимізація змісту, способів та форм реалізації соціальної політики можлива на основі створення нової моделі останньої, її всебічної демократизації, яка б поєднувала цілісність з різноманітністю. Поєднання цих тенденцій має відбуватись на основі зміщення акцентів у здійсненні соціальної політики, і, насамперед, у створенні умов для посилення соціальної безпеки людини, гарантування її соціального захисту, на місцеві та регіональні органи влади і управління. Такі органи здатні ефективно реалізовувати більшість завдань соціальної політики, оскільки можуть у цьому процесі враховувати різноманітні конкретні соціально-економічні особливості, культурно-історичні традиції регіону, місцевості. Значене робить соціальну політику більш гнучкою, динамічною, значно адекватнішою потребам суспільної практики, суспільного буття. Децентралізація в соціальній політиці не тільки не знизить ефективність її реалізації, а посилить її як цілісну систему, давши змогу кожному суб'єктові, елементу його структури на тому чи іншому вертикальному або горизонтальному рівні зосередитись на вирішенні своїх завдань.

В основу нової філософії реалізації соціальної політики як чинника соціального розвитку в її централізованому та децентралізованому вимірі має бути покладено зважений поступовий, але рішучий перехід такої політики від одновимірності чи одноманітності до багатовимірності та різноманітності. Соціальна політика відображає суспільне буття, процеси розвитку соціуму, які самі по собі багатогранні, багатовимірні. Отже, й соціальна політика, яка здійснюється на наукових принципах, має бути багатовимірною і багаторівневою, включати велику різноманітність напрямів, соціальних заходів, що відрізняються як змістом, так і за формою здійснення (а не зводиться тільки до соціального захисту при всій

його важливості, особливо для України на сучасному етапі). А тому реформування соціальної політики передбачає створення умов для динамізації як соціального розвитку, особливо у його регіональному вимірі, так і змісту та напрямів здійснення соціальної політики, поєднання в процесі здійснення централізованих і децентралізованих засад. Будь-яке спрощення соціальної політики, всіляка її уніфікація, зведення до одновимірності, одноманітності не збагачує, а збіднює таку політику, позбавляє її гнучкості, альтернативності розвитку як важливої основи її стабільності. Водночас багатовимірність соціальної політики передбачає вироблення та здійснення її загальних принципів, єдиної філософії в масштабах усієї країни.

Нова філософія централізації соціальної політики щодо соціального розвитку має ґрунтуватися не на реанімації централізму минулих десятиріч, не відтворювати структуру централізації радянських часів, а реформувати зміст та форму централізації на засадах діалектичного поєднання державного управління та регіонального самоуправління у здійсненні соціальної політики, оптимального взаємозв'язку регулювання та саморегулювання в розвитку процесів суспільного буття. Зазначене передбачає гнучкий, поступовий перехід від управління соціальним розвитком тільки по вертикалі до одночасного управління по горизонталі, де обидва види управлінської діяльності органічно поєднувалися б, взаємодоповнювалися, взаємопроникаючи один в одного, і, розвиваючись, взаємозбагачувалися.

В основу централізованого управління як інструменту здійснення соціальної політики має бути покладена така управлінська діяльність, яка б включала одноосібне, одностороннє ухвалення тих чи інших державних рішень у сфері соціального розвитку лише на вершині державної піраміди, механічне збільшення кількості рівнів у структурі управлінської ієрархії. Нова філософія централізованого управління як засобу здійснення соціальної політики має базуватися на системі різновидів управлінських рішень у сфері соціального буття, які ухвалюють різноманітні суб'єкти соціальної політики на всіх рівнях управлінської ієрархії, включаючи її нижчі рівні; в її основу має бути покладена повна самостійність таких суб'єктів, що є необхідною умовою процесів диференціації соціальної політики, органічного поєднання центрованих та децентрованих засад у її здійсненні.

Важливою умовою підвищення ефективності даного процесу є відмова від наскрізної, всеохопної централізації у здійсненні соціальної політики. Держава як суб'єкт соціальної політики, як

уже зазначалося, має розробляти лише загальну філософію, основні принципи такої політики, стратегічні напрями діяльності регіонів з регулювання процесів соціального розвитку, здійснювати координаційну діяльність у даній сфері, визначаючи переважно пріоритети серед найкардинальніших, глобальних проблем суспільного буття. На локальному ж рівні основним суб'єктом здійснення соціальної політики має стати регіон, що реалізує таку політику з допомогою вільної творчої самоорганізації, саморегуляції місцевого соціального потенціалу. Неодмінним чинником оптимізації централізованих засад у соціальній політиці, що здійснюється центральними органами, має стати остаточне подолання командно-адміністративних елементів у реалізації її завдань, створення умов для повноцінного функціонування саморегуляційних процесів соціального розвитку. Центральні органи державного управління мають виходити із всебічного аналізу різноманітних тенденцій, що впливають на розвиток регіону, передбачати як позитивні, так і негативні фактори, що впливають на його соціальний розвиток.

Нова концепція централізованого управління як механізму, інструменту здійснення соціальної політики у сфері соціального розвитку має виходити з потреби розглядати регіон не тільки як об'єкт, а як активний суб'єкт соціальної діяльності з високим рівнем саморегулювання місцевого соціального, економічного потенціалу. Все це передбачає високу гнучкість у процесі здійснення такої централізації, самостійність суб'єктів регіональної політики у розв'язанні поставлених завдань у сфері суспільного буття, їх постійну готовність до соціальних новацій. Головне завдання централізованого управління в аспекті, що досліджується, має полягати передусім у забезпеченні умов для повноцінної вільної соціальної діяльності різноманітних суб'єктів соціальної політики і, насамперед, особистої, налагодженні механізму вільного вияву і реалізації волі людей, що населяють ці регіони, у сфері економічних, соціальних відносин, їх творчій діяльності. Така централізація має передбачати створення умов для утвердження зростаючої різноманітності варіантів життєпроявів у суспільстві, виключати б усілякі форми адміністративного регулювання, дріб'язкової регламентації поведінки та діяльності.

Держава як координуючий суб'єкт соціальної політики, зосереджуючись на ключових, найбільш глобальних та кардинальних проблемах регулювання процесів соціального розвитку, зокрема реалізації (в тому числі й фінансовому забезпеченні) загальнонаціональних соціальних програм, забезпеченні соціальних гарантій,

встановлених законом, основні функції з виконання багатогранних, конкретних завдань соціальної політики, має передати місцевим і регіональним органам. Це зумовлено тим, що саме на місцевому, регіональному рівні мають вирішуватися багато проблем соціального розвитку, а тому реалізація основних, повсякденних завдань соціальної політики має бути зосереджена на цьому рівні. Соціально-економічну доцільність децентралізації (а не просто адміністративно-управлінські маніпуляції) детермінує необхідність переходу до виконання місцевими органами влади основних складових соціальних програм, а саме створення умов для посилення соціальної безпеки людини, її соціального захисту; здійснення охорони здоров'я людини; розвиток освіти та культури; реалізацію житлової політики тощо. Водночас процес децентралізації соціальної політики має закріпити адекватна фінансово-економічна база, зокрема податково-бюджетна політика, яка б дала змогу місцевим органам забезпечити виконання соціальних програм відповідним обсягом фінансових ресурсів. При цьому фінансова самостійність місцевих органів влади, регіонів щодо забезпечення розвитку соціальної сфери має контролюватися державою.

Отже, домінантою у складному й суперечливому процесі реалізації соціальної політики, спрямованої на соціальний розвиток, в аспекті її централізованих і децентралізованих засад є її децентралізація, передача основних регулятивних функцій зверху донизу шляхом їх перерозподілу. Разом з тим здійснення соціальної політики несумісне як з надмірною централізацією, жорсткістю, так і з надмірною децентралізацією. Крайнощі неминуче призводять до втрати динамізму в соціальній політиці, а тому необхідним є почуття міри у співвідношенні централізму і децентралізму в її здійсненні.

3.6. Моделі соціальної політики

Питання щодо класифікації моделей соціальної політики є дискусійним, а тому серед дослідників відсутня єдина точка зору на неї. Це зумовлено тим, що більшість країн світу, які реалізують свою соціальну політику, мають як спільні, так і специфічні ознаки. Комісія Європейського Союзу з розробки уніфікованої моделі соціальної політики для європейських країн виділяє дві основні моделі соціальної політики: "бісмарковську" та "бевериджську". Виокремлюють також консервативну, ліберальну і соціал-демократичну моделі.

Модель Бісмарка. Основною характерною рисою цієї моделі є те, що вона передбачає жорстку систему взаємозв'язку між рівнем соціального захисту й успішністю (тривалістю) професійної діяльності працівника. Виходячи з цього соціальні права людини за даною моделлю зумовлюються відрахуваннями, які виплачуються працівником упродовж усього активного життя. Соціальні виплати набувають форми відкладених платежів (страхових внесків). З цією метою страхові каси, керовані роботодавцями та найманими працівниками на паритетній або розподільчій основі, збирають обумовлені колективними договорами відрахування із заробітної плати. З них формуються різноманітні професійні страхові фонди та здійснюються соціальні виплати (відповідальність за фінансову рівновагу і збереження коштів несе правління страхових кас). "Бісмарковська" модель соціальної політики виходить з того, що соціальний захист людини має бути незалежним від держави, її фінансового, бюджетного забезпечення (винятком є тільки сім'ї із недостатніми можливостями активної трудової діяльності, для яких існує система національної солідарності, що реалізується через муніципальні соціальні служби для малозабезпечених, або добродійність). Але соціальна діяльність цих служб розглядається лише як допоміжна.

Модель Беверіджа. Цю модель започаткував у 1942 р. Голова комітету соціального страхування та соціальних служб Великої Британії Беверідж, який запропонував увести в цій країні систему соціального захисту, що передбачала страхування на випадок безробіття, непрацездатності, медичної допомоги, виходу на пенсію чи у відставку, похоронних витрат, а також грошової допомоги матерям, удовам, розлученим, дітям. "Бевериджська" модель передбачає, що будь-яка людина незалежно від її соціально-трудової активності має право на мінімальний соціальний захист (наприклад, пенсійне страхування передбачає соціальні пенсії, які, на відміну від професійних, покликані забезпечити мінімальний прибуток усім людям похилого віку незалежно від їх відрахувань від заробітної плати) в разі хвороби, старості або через іншу причину погіршення свого добробуту. Джерелом фінансування основних складових системи соціального захисту є державний бюджет, який формується з податків. В основу "бевериджської" моделі покладено принцип національної солідарності, який ґрунтується на концепції розподільчої справедливості. Саме на "бевериджській" моделі базувалася ідея "держави загального добробуту", відповідно до якої людина має бути опікувана суспільством, державою "від колиски

до могили". Модель Беверіджа в соціальній політиці реалізують насамперед скандинавські країни, а також Великобританія.

Залежно від географічного розташування західних країн модель Бісмарка також називають європейською (або "континентальною"), а модель Беверіджа - північною (або "нордичною"). Але більш поширеним є поділ основних моделей соціальної політики на консервативну, ліберальну, соціально-демократичну та католицьку.

Консервативна модель. Дана модель ґрунтується на консервативних традиціях й високому впливі держави на соціальну сферу, зокрема на обов'язковому соціальному страхуванні під наглядом держави. Трудова діяльність працівників, їх включеність у ринкові відносини (ця модель акцентує увагу на ринку) визначає й соціальне забезпечення людини. Функціонування системи соціального страхування, її фінансове забезпечення здійснюється соціальними партнерами - найманими працівниками та роботодавцями. Країни, де в основу соціальної політики покладена зазначена модель, характеризуються помітною майновою диференціацією населення. Рівень добробуту у працюючого населення, зокрема у високорозвинених галузях економіки, є досить високим, стабільним, а в тих, хто незайнятий (постійно чи тимчасово), не працює, рівень добробуту невисокий. Джерелом покращення їх матеріального становища є невелика соціальна допомога, яка може надаватись місцевими добродійними органами. Консервативна модель соціальної політики віддає соціальному страхуванню перевагу перед адресною соціальною допомогою, що зумовлює відтворення населення за соціальним статусом та рівнем доходу. Соціальна політика, яка ґрунтується на консервативній моделі, реалізується в Німеччині, Франції, Італії, Австрії, країнах Бенілюксу.

Ліберальна модель. Ліберальна модель передбачає таку соціальну політику, яка спрямована на створення рівних можливостей для соціальної самореалізації працівника в процесі включення його в ринкові відносини. Ця модель має спільні риси з консервативною насамперед у тому, що, як і попередня, розглядає ринкові відносини як базовий економічний чинник формування соціальної безпеки. Водночас вона відрізняється від консервативної тим, що передбачає соціальну політику залишкового типу, тобто фінансування соціальної сфери здійснюється за залишковим принципом (люди мають бути здатні жити в суспільстві і без соціального забезпечення з боку держави), а виконавча влада несе обмежену,

але загальну відповідальність за соціальне забезпечення громадян, що не характерно для консервативної моделі. Роль держави як суб'єкта соціальної політики полягає у створенні умов для формування людиною власної соціальної безпеки, обсяг же інституційних складових соціального захисту скорочується, держава ж бере на себе ті соціальні функції, які не може реалізувати самостійно сім'я. Ліберальна модель соціальної політики залежить від наявності великого обсягу добровільної та неформальної допомоги. Специфічною рисою ліберальної моделі є також те, що держава сприяє розвитку різних форм приватного страхування.

Класичними країнами ліберальної моделі соціальної політики вважаються США та Великобританія. Особливо показовою є ліберальна модель соціальної політики в США. Американську модель соціальної політики відносять до ліберальної чи навіть до ультраліберальної насамперед тому, що вона ґрунтується на індивідуалізмі, особистому самозабезпеченні людиною своєї соціальної безпеки, де перевага віддається власним зусиллям кожної особи щодо формування свого добробуту.

Американську ліберальну модель соціальної політики називають залишковою через те, що держава надає лише мінімальну соціальну допомогу. Водночас ліберальна модель соціальної політики США останніх років має тенденцію до збільшення державних видатків на соціальний захист, а нововведення 60-90 рр. XX ст. та перших восьми років XXI ст. значно розширили сферу дії соціальних програм.

Американську ліберальну модель соціальної політики характеризують як плюралістичну, оскільки вона поєднує різноманітні державні, місцеві, комерційні та благодійні соціальні програми. Характерною особливістю американської ліберальної системи соціальної політики є дуже широка різноманітність норм і правил, які регулюють соціальну сферу. Багато управлінських рішень, спрямованих на розвиток соціальної сфери, ухвалюють і виконують на рівні штатів, які мають власне законодавство, а також суттєві відмінності в соціальних програмах. Крім того, адміністрування однієї і тієї ж самої програми здійснюють різні відомства. В цілому ж у країні діє близько 8 тис. органів управління, які причетні до виконання соціальних програм, функції яких дублюються, і функціонують вони на трьох рівнях: центральному (федеральному), регіональному (рівень штату) та місцевому (окружний рівень і рівень міста). Загалом же соціальні програми в країні стають дедалі

більш диверсифікованими та децентралізованими. Підсумовуючи, можна до засадничих рис американської ліберальної моделі соціальної політики віднести:

- відсутність уніфікованої системи соціального захисту, мінімалістський підхід до розв'язання соціальних проблем;
- реалізація федеральних програм на рівні штатів із подвійним фінансуванням із бюджетів обох рівнів;
- обов'язкове солідарне соціальне страхування, за рахунок якого виплачують пенсії, допомогу малозабезпеченим тощо, а також оплачують медичне обслуговування людей літнього віку;
- використання перевірки нужденності в усіх програмах соціальної допомоги;
- розгалужена мережа добровільного медичного страхування, частково регульованого державою, за межами якої з різних причин залишається велика кількість американців;
- орієнтація соціальних служб на "лікування" та "виправлення" клієнтів, екстенсивний "терапевтичний" ухил соціальних послуг, використання "медичної моделі";
- існування приватних (прибуткових і неприбуткових) закладів із надання платних соціальних і медико-соціальних послуг;
- активна діяльність благодійних організацій за відсутності політики "соціального замовлення", розвиток волонтерства й філантропії, спрямованої переважно на "середній клас", оскільки лівова частка пожертв, підтримувана відповідною податковою політикою, іде на університети й лікарні, якими користуються небідні;
- суттєвий вплив на соціальні програми корпоративних інтересів, наприклад програму продуктових талонів і безкоштовних обідів для школярів із малозабезпечених сімей лобювали структури агробізнесу, проте вони, особливо перша з них, не користуються великою популярністю серед населення*.

Соціал-демократична модель. Соціал-демократична модель соціальної політики, яка почала формуватися у 30-ті рр. ХХ ст., мала втілити в життя нову філософію соціального розвитку суспільства і була спрямована на вирівнювання життєвих умов, утвердження соціальної рівності, створення кращого соціального клімату. Згідно з концепцією соціал-демократичної моделі в суспільстві немає

---

* Семігіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі. - К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2003. - С. 105-106.

причин, щоб відмінність у здатності створювати дохід, у здоров'ї, розумовому розвитку чи працездатності зумовили значну відмінність у життєвому рівні та успіху.

Соціал-демократична модель соціальної політики характеризується сильними традиціями централізму, значними державними витратами на соціальну сферу та політикою перерозподілу прибутків як чинника соціального розвитку суспільства. Модель передбачає активну роль держави у сфері ринку праці та зайнятості населення, соціальному забезпеченні, наданні соціальних послуг. Зasadничим принципом даної моделі соціальної політики, яка набула поширення в скандинавських країнах, є "універсалізм", який передбачає право усіх громадян на соціальний захист, яке забезпечується переважно державним бюджетом. Фінансово-економічною основою соціал-демократичної моделі є стабільна соціально-ринкова економіка, яка ґрунтується на високому рівні продуктивної праці, виважених відносинах соціального партнерства між роботодавцями і найманими працівниками при активному контролі з боку держави, а також традиційно сильних профспілках. Фінансування державою соціальної сфери здійснюється через систему оподаткування (зокрема Швеція, що опинилась серед країн, які мали найбільші державні видатки на соціальну сферу, фінансувала свою систему соціального захисту переважно з центрального та місцевого бюджетів і відрахувань із заробітної плати, яке забезпечувалося за рахунок дуже високого оподаткування підприємств і громадян порівняно з іншими країнами). Держава є відповідальною як за розширення та фінансування соціальної допомоги, так і за ефективність діяльності різноманітних соціальних служб.

Контрольні питання

1. Розкрийте сутність соціальної політики.
2. У чому полягає зміст вузького і широкого розуміння соціальної політики?
3. Яка основна мета та завдання соціальної політики?
4. Розкрийте пріоритети соціальної політики в сучасних умовах.
5. Дайте характеристику принципів соціальної політики.
6. Охарактеризуйте основні моделі соціальної політики.

РОЗДІЛ 4. СУБ'ЄКТИ, ПРИНЦИПИ, МЕХАНІЗМИ Й ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1. Людина як суб'єкт соціальної політики
2. Держава та політичні партії в системі суб'єктів соціальної політики
3. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики
4. Механізми та інструменти соціальної політики
5. Система інституційного забезпечення соціальної політики

4.1. Людина як суб'єкт соціальної політики

Суперечливий процес соціального розвитку, суспільного буття загалом засвідчує відсутність автоматизму в його функціонуванні, в реалізації об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Соціальний розвиток і, насамперед, соціальні відносини функціонують на основі органічної єдності об'єктивного і суб'єктивного, зокрема свідомої цілеспрямованої управлінської діяльності. Перед людьми як суб'єктами соціального регулювання і свідомого саморегулювання завжди стоятимуть завдання із розкриття змісту соціального розвитку, соціуму взагалі, пошуку шляхів, які б формували соціальну безпеку людини і суспільства. Все це суттєво підвищує роль суб'єктів соціальної політики, уміння їх повною мірою використовувати ті чи інші засоби, форми для соціального розвитку і збагачення соціального потенціалу людини і суспільства.

Суб'єкти соціального розвитку та соціальної політики мають складну структуру. До них належать людина, держава, суспільство, соціальні спільноти та інститути, політичні партії, громадські організації, асоціації громадян, колективи, різноманітні фонди та інші суб'єкти, що здійснюють свою діяльність у різноманітних формах як у межах інституціональних структур, так і на громадських самодіяльних засадах. Усі вони мають різний суспільний характер, займаються соціальною діяльністю, роботою у багатьох галузях суспільного виробництва, мають різні, неоднакові можливості, масштаби, глибину, способи та засоби впливу на соціальний розвиток, формування соціальної безпеки людини і суспільства. Розширення кількості суб'єктів соціальної політики, багато суб'єктність

її здійснення, розмаїття застосовуваних ними способів досягнення поставленої мети - суттєвий чинник, що створює умови для різноманітних форм соціального розвитку, його збагачення. Об'єктивною умовою багатосуб'єктивності в здійсненні соціальної політики є різноманітність, розмаїття суспільних, соціальних відносин, процесів соціального розвитку загалом, у суспільстві, які створюють об'єктивні умови для багатства, різнопрояву способів реалізації соціального потенціалу людини та інших суб'єктів соціальної політики.

У складній структурі суб'єктів соціального розвитку і здійснення соціальної політики безпосереднім і основним суб'єктом є людина, особистість, індивідуальність. Ще Арістотель писав, що головним суб'єктом політики має бути не держава, а людина. Будь-яке, навіть просте, завдання соціального розвитку і соціальної політики не може бути вирішене, коли в центр її не буде поставлено людину, коли не будуть створені умови для самореалізації її особистісного потенціалу. Довгий час людина була не суб'єктом, а об'єктом соціальної політики. Були відсутні умови для самореалізації сутнісних соціальних сил людини. Десятки мільйонів людей в Україні пішли з життя не реалізувавши повноцінно свій соціальний потенціал. Деформуючий вплив існувавшої тоталітарної системи проявився насамперед у: гальмуванні процесів соціальної мобільності; неадекватній вартості, ціни робочої сили, оплати праці, жалюгідному соціальному захисті, відсутності стабільної системи соціальної безпеки людини. Особливо яскраво це проявилось в соціальному становищі селянства, значною мірою робітничого класу, інтелігенції.

Неодмінною умовою оптимізації процесів соціального розвитку, здійснення ефективної соціальної політики є формування умов для утвердження самостійності людини, свободи вибору нею напрямів та форм самореалізації у сфері як соціального, так і суспільного буття взагалі. Збагачення процесу соціального розвитку, здійснення нових концептуальних засад соціальної політики можливі лише за умови, коли особистість, індивідуальність перетворюється з об'єкта соціального розвитку, соціальної політики, соціальної безпеки в активний, творчий суб'єкт цього процесу, що самореалізує свій багатий соціальний потенціал на багатогранних самодіяльних засадах.

Збагаченню змісту діяльності особистості у сфері соціального розвитку сприятиме створення умов для розширення економічного, соціально-політичного та духовного простору як основи станов-

лення зрілих форм соціального буття та підвищення соціальної безпеки, можливостей для вільного вибору особистістю як політичних, так і ціннісно-нормативних пріоритетів, духовно-моральних засад у самореалізації своєї соціальності. Суттєвим у цьому процесі є формування умов для розширення альтернативності діяльності та поведінки людини, засобів особистісної самореалізації, різноманітних форм самоутвердження та самовираження насамперед тих рис індивідуальної соціальності та духовності, що розкріпачують розум, ініціативу, активність, підприємливість, які найбільш повно збагачують і реалізують особистісний потенціал основного суб'єкта соціального буття і потенціал суспільства загалом.

Розширення соціальних основ для самореалізації особистісного буття, зокрема самозахисту, підвищення соціальної безпеки людини обумовлене і тією обставиною, що в суспільстві немає чіткої орієнтації державних інститутів у здійсненні соціальної політики, спостерігається нестабільність їхнього функціонування, яка затягнулася. Але соціодинаміка суспільного розвитку неминує диктує необхідність їхнього пробудження і концептуальної переорієнтації інституційної діяльності в бік зміни моделей і регуляторів розвитку соціальних процесів і створення об'єктивних і суб'єктивних умов для смисложиттєвої самореалізації, багатогранного соціального багатства індивідуальності, її духовності, адже основний зміст цінностей соціального буття полягає в їх самовираженні і відтворенні.

Стабілізація і гармонізація процесів соціального розвитку, відтворення соціокомунікації представників різних соціальних верств населення, що сьогодні багато в чому розірвані, розвиток соціальної культури неможливі без утвердження їх цінностей на особистісному рівні, що дає змогу реалізувати потенціал унікальності, неповторності соціальності людини, її духовності, значення яких у прогресі суспільного буття безмірно зростає. Здійснення цього пов'язане з подоланням поширеної у минулому й існуючої соціальної деіндивідуалізації, десоціологізації, сурогатів колективності, що утверджують дух одноманітності, однаковості, загальної маси, нав'язування індивіду стандартизованої соціальної позиції, і передбачає відмову від обмежень у реалізації творчого соціального потенціалу людини.

Соціальний розвиток, реалізація незатребуваного на практиці соціального потенціалу особистості органічно взаємопов'язані зі створенням у суспільстві різнобічних умов для забезпечення

свободи представникам різних соціальних верств і груп населення, зокрема свободи їх соціального вибору як необхідної умови для здійснення об'єктивно зумовленої відмінності творчих можливостей кожного, соціальної конкуренції, зміцнення втраченої у минулі роки самоцінності особистості, індивідуальності, що є основою динамічного саморозвитку, саморегулювання цінностей соціального буття.

4.2. Держава та політичні партії в системі суб'єктів соціальної політики

Суб'єкти соціального розвитку та соціальної політики, як і соціального управління взагалі, відрізняються один від одного за ознакою домінуючого впливу. Багатогранна структура таких суб'єктів, складність їх взаємовідносин у процесі реалізації соціальної політики передбачає чіткий розподіл завдань, функцій та компетенції кожного з них. Суб'єкти соціальної політики потребують підтримання необхідного співвідношення між її складовими елементами, різними формами та засобами впливу на об'єкт, які вони використовують, узгодження зусиль державних, політичних, громадських, господарських та інших організацій, трудових колективів, єдності інституційних та інших суб'єктів. Все це вимагає виділення у системі основного координуючого суб'єкта, який об'єднував би зусилля, багатогранну діяльність інших учасників цього процесу в даній сфері. Серед інституційних структур, які упорядковують процеси соціального розвитку, здійснюють соціальну політику (інституціоналізація - це процес упорядкування і формалізації соціальних зв'язків) у цій сфері, вирішальна роль належить державі. Держава - це основний інституційний суб'єкт соціальної політики, який покликаний виконувати координуючу, організуючу роль у регулюванні процесів соціального розвитку, функціонування суспільного буття. За своїм потенціалом держава як суб'єкт соціального розвитку, соціальної політики переважає можливості інших суб'єктів цього процесу.

Протягом тривалого часу діяльність держави як суб'єкта соціального розвитку та суб'єкта соціальної політики у нас була малоефективною, а іноді й деструктивною, що гальмувало повноцінний процес соціального розвитку. Основними проявами такої соціальної політики держави було: ігнорування соціальних потреб людини, неврахування в своїй соціальній політиці їх інтересів;

нав'язування людині таких правил соціальної поведінки та діяльності, які обмежують її автономію, виключають вільний вибір способів самореалізації свого соціального потенціалу; відтворення одноманітності суспільних - соціальних, економічних, політичних, духовних - відносин, що обмежувало, стримувало розкриття соціального, духовного потенціалу людини; формування соціального відчуження людини від повноцінного соціального буття тощо.

Логіка світових процесів соціального розвитку засвідчує значимість процесів саморегуляції суспільного буття, що зумовлюють самореалізацію соціального потенціалу людини й утвердження громадянського суспільства з властивими йому регулятивними механізмами, які сприяють динамізації процесів саморегулювання соціального розвитку. Однак і за цих умов роль держави як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики залишається дуже ваговою, значною, тому що процеси об'єктивної саморегуляції мають як конструктивний, так і деструктивний характер, тобто не є абсолютно самодостатніми для розвитку суспільства.

Особливо ваговою є роль держави як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики в перехідний період, на етапі суспільної, соціальної трансформації: саме держава має створити умови для оптимального, ефективного соціального розвитку суспільства; саме цей суб'єкт соціальної політики має бути основним чинником на шляху об'єктивізації суб'єктивного (перетворення завдань у сфері соціальної політики в реальність); саме вона є головним чинником створення умов для формування процесів саморегуляції соціального розвитку. Низький рівень дієздатності держави є основною і зростаючою перешкодою перед досягненням прогресу у динамізації процесів соціального розвитку, здійсненні соціальної політики. Світовий досвід незаперечно підтверджує необхідність зростання ролі держави, зокрема як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики на найбільш складних, переломних етапах її історії.

Зазначене свідчить, що процесові суспільних, соціальних перетворень в українському суспільстві відповідає тенденція посилення ролі держави в упорядкуванні процесів соціального розвитку, соціуму взагалі. У процесі суспільної трансформації, ломки командно-адміністративних форм державного управління і поступового утвердження механізмів соціальної саморегуляції відмова держави від регулювання процесів соціального розвитку неминуче призведе до переважання стихійних чи навіть хаотичних ме-

ханізмів саморегуляції, зниження діалектичної сталості процесів функціонування соціального буття, зокрема зростання соціальної напруженості. Тому перебіг процесів розвитку суспільного буття в Україні на сучасному етапі передбачає посилення ролі держави, державного управління, державної соціальної політики, її впливу на соціальний розвиток з метою створення умов для стабільних процесів соціодинаміки.

Отже, нова філософія державної соціальної політики має полягати в тому, що слід докорінно змінити зміст і форми її діяльності у сфері соціального розвитку. В основу такої філософії мають бути покладені вироблені державою загальні принципи та орієнтири щодо реалізації соціальної політики, які б забезпечували людині, соціальним спільностям право на повноцінний соціальний розвиток. При цьому держава не повинна нав'язувати спущені "згори" форми, способи вирішення тих чи інших соціальних проблем, виходячи з якоїсь уніфікованої програми чи жорсткого шаблону, раз і назавжди відмовившись від функції оперативного втручання в ті чи інші сфери життєдіяльності людини, функціонування суспільного буття, які обумовлюють його розвиток. Важливим у державному регулюванні різноманітних процесів, що впливають на розвиток соціального, має стати принцип диференційованого підходу, який виходив би не з одноманітності, а з багатогранності, розмаїття життя тієї чи іншої соціальної спільності, враховував неповторність кожної конкретної ситуації, проблеми, специфіку утворення і прояву тієї чи іншої суперечності у сфері, про яку йдеться. Регулятивна діяльність держави із соціального розвитку, що здійснюється на ґрунті загальних принципів, повинна виходити з того, що політика у сфері соціальних відносин має стати політикою самої людини, в основу якої покладена їх соціальна ініціатива, самодіяльність. Держава ж повинна створювати умови для найпродуктивнішої самореалізації такої ініціативи, творчості у сфері соціального самоутвердження. Водночас державне регулювання досліджуваним процесом має враховувати, що та чи інша ініціатива "знизу", соціальна самодіяльність, самореалізація, поряд з прогресивними, творчими моментами, містить і моменти деструктивні.

Суттєвим у діяльності держави як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики є створення нею для кожної людини, соціальної групи рівності способів життєдіяльності в освоєнні суспільного буття, індивідуальних способів реалізації свого соціального потенціалу. На практиці це означає створення державою - на

основі розроблених нею концептуальних принципів здійснення соціальної політики - умов і надання прав для багатогранних, різноманітних способів соціальної людської життєдіяльності. В основу цього має бути покладено створення таких умов для соціального розвитку, які враховували б різноманітні особливості людей, соціальних груп, зокрема традиції, менталітет, регіональні особливості розвитку, етнічний склад населення тощо. Важливо, щоб таке державне регулювання даним процесом будувалося не на імпульсивній імпровізації, а на чітких загальних принципах за допомогою індивідуальних засобів, демократичних засад, виключно ненасильницьких методів, з урахуванням наукового обґрунтування тих чи інших питань і ставило за мету розв'язання специфічних соціальних проблем тієї чи іншої соціальної спільності, групи в поєднанні з інтересами всього народу.

Держава має здійснювати свою соціальну політику як безпосередньо, так і опосередковано - шляхом створення відповідних економічних, соціально-політичних і духовних передумов для збагачення соціального потенціалу суспільства. Вона покликана виступати як головне знаряддя свідомого й планомірного розв'язання суперечностей процесу розвитку і функціонування соціальної сфери. Таку свою діяльність держава має здійснювати за допомогою постійного пошуку найбільш раціональних форм і способів поєднання прогресивних протилежностей на ґрунті врахування інтересів людей, соціальних груп, насамперед соціальних класів, верств, усього народу, використовуючи як основний регулятивний механізм свою зважену соціально-економічну політику, державне прогнозування та координування. Тим самим держава буде здатна не тільки створювати об'єктивні умови для свідомого й планомірного розв'язання суперечностей процесів соціального розвитку, суспільного буття, а й здійснювати безпосередньо діяльність щодо їх регулювання, розв'язання.

Процес суспільної трансформації поступово створює умови для того, щоб людина як суб'єкт соціального розвитку позбулася тієї тотальної залежності від держави, від владних структур, які перетворювали її в слухняного виконавця команд, і була залучена до загальнолюдських соціальних цінностей - насамперед до її природних прав. Пріоритетне місце у цьому процесі посідає процес подолання залишків тоталітаризму, всебічний розвиток демократії європейського зразка, формування якої можливо лише на еволюційній основі, яка забезпечувала б автономію і невід'ємні со-

ціальні права індивідуальності, розвиток інституцій громадянського суспільства. Однак безперечні зрушення, що намітилися в суспільстві у розвитку демократії, стикаються з цілою низкою суперечностей, проблем, які існують у суспільстві. Однією з таких суперечностей є суперечність між потребою у розвитку глибоких демократичних засад щодо збагачення змісту соціального розвитку, створення умов для самореалізації соціального потенціалу людини і відсутністю в суспільстві глибоких демократичних традицій, залишками тоталітаризму, командно-адміністративної системи, що звужує соціальний простір людини. Звідси відсутність у суспільстві соціальної і політичної стабільності, адекватної структурованості, невизначеність інтересів основних соціальних груп, прояви низької політичної, соціальної культури людей. А повільність, непослідовність соціальних реформ, непривабливість наших соціальних реалій значною мірою гальмує процес формування державними структурами нової системи соціальних цінностей.

Важливими висхідними засадами розвитку демократичних процесів соціального розвитку у сфері соціального буття є соціальна активність особистості у поєднанні з відповідальністю індивідуальності, які б на основі соціальної, морально-етичної саморегуляції забезпечували, поряд з державним управлінням, регулюванням соціальних процесів, реалізацію демократичних принципів соціальної життєдіяльності людини. Сьогодні, багато говорячи про соціальну активність, свободу реалізації соціального потенціалу людини, яких справді бракувало у минулі роки, ми часто забуваємо як про відповідальність, так і про правові межі тієї соціальної активності та свободи, які є незаперечною цінністю усякого цивілізованого суспільства. Соціальна активність та свобода ніколи не може виступати як свавілля, можливість здійснювати будь-які вчинки. Утвердження свободи соціального самоздійснення людини, посилення її соціальної активності та відповідальності передбачає насамперед її внутрішню самоорганізацію, свідоме саморегулювання цінностей соціального буття на основі залучення у простір реальної соціальної політики, владарювання над своїми вчинками і соціальними діями. Разом з тим "...мабуть найдошкульнішим психологічним залишком тоталітарної доби є чи не повсюдна втрата почуття відповідальності... Її уникають на всіх рівнях суспільної ієрархії, намагаючись будь-якими способами перекласти на того, хто стоїть бодай на один шабель вище. Як наслідок на місці тоталітарної системи виникає система тоталітарної безвідповідальності".

У контексті зазначеного суттєвим завданням держави як суб'єкта регулювання процесів соціального розвитку та соціальної політики є створення в суспільстві умов для соціальної безпеки людини, для реалізації нею своїх громадянських, соціальних прав, а також усвідомлення нею своєї відповідальності за рівень власного добробуту, своєї затребуваності та відповідальності за долю держави. Жодна соціальна програма, що здійснюється державою, навіть у складний для розвитку час не повинна здійснюватись за рахунок людини, одного соціального класу, соціальної групи, верстви в інтересах іншої. Кардинальні зміни в державному управлінні соціальним розвитком мають відбуватися в напрямі гуманізації державних структур (у наш час нерідко відбуваються процеси їх дегуманізації), зрушень національних державних пріоритетів до першочергового забезпечення соціальних прав людини, визнання пріоритету індивідуальних прав кожної особистості.

Будь-яка інституційна форма організації суспільного буття, регулювання соціального розвитку і здійснення соціальної політики, маючи безперечні позитивні аспекти, пов'язані зі стабільністю, упорядкованістю соціальних взаємодій, одночасно містить і інституційні обмеження, в тому числі і елементи деструктивності, консервативності, деінноваційності. Інституційні обмеження, які є консервативними за своєю природою, потребують довгого еволюційного розвитку, вони не змінюються водночас. Тому абсолютизація ролі соціальних інститутів, держави в системі організації соціальних зв'язків, соціального розвитку, реалізації соціальної політики тією чи іншою мірою пов'язана із загрозою десоціологізації людини, деіндивідуалізації, знеособлення, зниження чинників свідомої саморегуляції свого соціального потенціалу, забезпечення соціальної безпеки. Перебільшення ролі держави як суб'єкта управління, упорядкування процесів соціального розвитку, реалізації соціальної політики, необґрунтована віра в її необмежені можливості у здійсненні соціального захисту і соціальної благодійності неминуче гальмують життєздатний потенціал особистісної реалізації соціального потенціалу людини і суспільства. А тому ніколи не слід перебільшувати роль держави в регулюванні соціальних процесів, її діяльності як суб'єкта соціального розвитку. Більше того, абсолютизація ролі та місця держави в суспільному, зокрема соціальному житті, суттєво гальмує процес самореалізації соціального потенціалу людини, особистісних засад суспільного буття, веде до посилення тенденцій державного патерналізму.

Водночас недооцінювання ролі держави як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики також недопустима, бо вона завжди є і буде головною інституційною структурою в системі суб'єктів управління, регулювання процесів суспільного, зокрема соціального розвитку. Незважаючи на суб'єктивні труднощі перехідного періоду, поглиблюється розуміння суспільством неминучої цінності суверенної, соціальної, демократичної держави, її ролі в обстоюванні інтересів і прав людини, здійсненні соціальної політики. На переконання Президента України національна ідея - має бути ідея побудови сильної демократичної, соціальної держави, здатної забезпечити добробут (як глобальної соціальної цінності суспільства) і процвітання нації, всебічний розвиток особистості.

Серед суб'єктів соціального розвитку та соціальної політики важливе місце належить політичним партіям. Місце і роль політичних партій як суб'єктів соціального розвитку зумовлені ефективністю їх політики, зв'язком із життям, народом, здатністю специфічними для них засобами збагачувати соціальний потенціал суспільства. Як форма самоорганізації активності громадян сполучна ланка між громадянським суспільством і державою політичні партії мають представляти та впливати в життя інтереси різних соціальних груп, верств населення шляхом участі в органах влади, виконувати таким чином свою функцію суб'єктів соціальної політики. Соціально-політична вагомість їх діяльності визначається також здатністю сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, зокрема в соціальній сфері життя суспільства, активністю їх залучення до вдосконалення суспільного буття, мірою спрямованості діяльності даних суб'єктів на формування в суспільстві соціально-політичної злагоди, соціального миру і стабільності на основі вільного вибору людиною як політичних, так і соціальних пріоритетів.

Діяльність партій, політичних структур у цілому як суб'єктів соціального розвитку, для яких характерні плюралізм, багатогранність концепцій і принципів, може бути ефективною і конструктивною лише в тому разі, якщо іманентно включає в себе певну систему загальних ідей, цінностей, що їх поділяють усі партії. Такою ідеєю, цінністю очевидно могла б стати загальнонаціональна ідея утвердження соціальної єдності, соціальної злагоди суспільства, соціального миру та стабільності, створення умов для високого рівня соціального добробуту, соціальної безпеки людини і суспільства. Реалізація такої ідеї, цінності - це та сфера діяльності, яка здатна об'єднати переважну більшість політичних партій,

груп, інших політичних формувань. Збіг одного з основних інтересів усіх політичних партій має консолідувати їхні зусилля щодо досягнення соціального, національного, громадянського миру, єдності суспільства, його соціальної злагоди.

Оптимізації діяльності політичних партій як суб'єктів соціального розвитку сприятиме здійснення ними низки основоположних принципів, моментів. Найважливішими серед них є: визнання принципів демократичного консенсусу важливим фактором самоорганізації діяльності політичних партій як суб'єктів соціальної політики, недопущення ними ізоляціонізму і протиборства; підведення реалізму під політичні платформи діяльності партій у соціальній сфері, перегляд директив, лозунгів, закликів щодо необхідності підвищення рівня добробуту людей з позицій їх практичності; рішуча відмова від односторонньої спрямованості політичної діяльності на основі суб'єктно-об'єктних відносин, яка склалася в багатьох політичних організаціях; утвердження в роботі механізму зворотного зв'язку, функціонування якого є найважливішою умовою ефективного процесу виявлення особливостей соціального розвитку суспільства, його суперечностей, стану соціального добробуту, соціальної безпеки конкретної людини; утвердження у суспільній свідомості розуміння діалектичного характеру соціальної єдності суспільства, яка передбачає його розвиток на основі розв'язання суперечностей у соціальній сфері, плюралізму поглядів, ідей, думок; здійснення глибоких зрушень в ідеологічній діяльності політичних партій щодо формування громадської, соціальної культури на основі зміцнення їх зв'язків з масами, розгортання діалогу з людьми з найскладніших проблем соціального розвитку; недопущення абсолютизації ідеологічної роботи у загальному процесі формування соціальної культури, відмова від віри у всесилля пропаганди як фактора утвердження соціальних цінностей; зміщення шкали пріоритетів у партійній роботі із сфери державного і господарського управління у галузь політики, ідеології, моралі виховання, "людинознавства", значне місце в якому має посісти політичне прогнозування в розвитку і збагаченні соціального простору і вивчення соціального самопочуття людини в ньому; постійний пошук шляхів, засобів, методів удосконалення й оновлення механізму реалізації політичними партіями, їх організаціями своєї ролі у соціальній сфері, в тому числі і як важливого суб'єкта реалізації соціальної політики.

Суперечливий процес формування та розвитку партійної системи українського суспільства свідчить, що більшість із зареєст-

рованих в Україні 120 політичних партій (лише шість з них мають свої осередки у більшості районів та міст держави) не здійснюють суттєвого впливу на реалізацію державної, зокрема соціальної політики. Головними причинами недостатньої зрілості політичної системи України, нездатності більшості політичних партій повноцінно виконувати функцію суб'єктів соціальної політики є: створення більшості політичних партій не для представництва та вирішення інтересів тих чи інших соціальних груп, а з метою вирішення особистісних чи корпоративних інтересів, зокрема проведення своїх кандидатів у представницькі органи влади; кон'юнктурний характер багатьох політичних партій, обмеження діяльності більшості з них передвиборною активністю, а не формуванням і реалізацією стратегічних, у тому числі і соціальних програм, завдань розвитку суспільства; незначна чисельність більшості політичних партій, віртуальний характер окремих з них, відсутність сталого електорату та взаємозв'язку з ним, відірваність від суспільства, зокрема соціальних груп населення; невисокий, або й зовсім низький рівень довіри населення до більшості політичних партій, невіра людей в їх здатність розв'язувати складні проблеми соціальної сфери, соціального розвитку українського суспільства.

Відсутність авторитетних і впливових політичних партій як суб'єктів соціального розвитку, які відображали, репрезентували інтереси основних соціальних груп суспільства, невизначеність цих інтересів негативно впливає як на політичну і соціальну структурованість українського суспільства, загальний процес його трансформації. Наявність у структурі політичної системи України надзвичайно великої кількості політичних партій відображає складні, динамічні процеси соціальної диференціації суспільства, є перехідним явищем. Поглиблення соціальної і політичної структуризації суспільства суттєво зменшить їх кількість, посилить їх вплив на суспільно-політичні процеси українського суспільства, роль політичних партій як суб'єктів соціального розвитку. На сучасному етапі соціально-політичного розвитку держава повинна сприяти діяльності політичних партій як суб'єктів цього процесу, зокрема як суб'єктів соціальної політики, насамперед тих, які є справді масовими, здатними відображати і реалізувати інтереси великих соціальних груп. Важливо, щоб держава створювала умови для піднесення ролі політичних партій як до рівня повноцінних суб'єктів політичної системи українського суспільства, так і адекватних суб'єктів соціального розвитку суспільства.

4.3. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики

Важливим суб'єктом соціальної політики є громадські організації - об'єднання громадян, які виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статус і характеризуються чіткою структурою. Вони є:

- *добровільними*, керованими демократично обраними колективними органами; їх члени реалізують засадничі права людини - свободу слова і право на створення громадських об'єднань;

- *незалежними* - такими, що самостійно визначають сферу своєї діяльності, форми і методи роботи і є непідвладними контролю з боку державних чи комерційних структур;

- *неприбутковими* - діяльність яких, зокрема і господарська, спрямована не на отримання і розподіл прибутку між засновниками чи співробітниками, а для використання всіх своїх фінансових надходжень для вирішення важливих для суспільства проблем;

- *орієнтованими на суспільне благо*, тобто суспільно корисними, - такими, що опікуються проблемами, важливими для суспільства в цілому (через їхнє сприяння благодійництву, розвитку освіти, науки, культури, захисту природного середовища, надання певних соціальних послуг тощо); або ж *організаціями взаємної вигоди* - такими, основною метою яких є діяльність в інтересах своїх членів (організація інвалідів з проблемами зору, асоціація матерів хворих на лейкемію дітей).

Особливістю діяльності громадських організацій як суб'єктів соціального розвитку та соціальної політики є те, що кожна з них здатна оптимізувати процес реалізації своїх функцій за умови, коли вона буде найповніше використовувати ті способи, форми впливу на суспільне буття, які характерні тільки для даної організації, відображають її специфіку, неповторність, відрізняють від інших.

Ще у XIX ст. видатний англійський вчений Джон Стюарт Міл зазначав, що індивіди та добровільні об'єднання вдаються до унікальних експериментів та пропонують величезне розмаїття досвіду розв'язання проблем суспільства. Держава ж, на його думку, може принести користь перейняттям функцій центрального сховища та активного стимулятора обігу й поширення досвіду, який здобувається в численних експериментах. А французький філософ і соціолог Алексіс де Токвіль доводив, що об'єднана сила гро-

мадян виявляється більш здатною забезпечувати суспільний добробут народу, ніж урядова влада.

На сучасному етапі суспільного розвитку створюються нові передумови для докорінної зміни місця та ролі громадських організацій як суб'єктів суспільного життя і соціальної політики, зокрема на основі опанування цивілізованих методів обстоювання своїх інтересів у взаємодії з державою. Виражаючи інтереси різних соціальних груп, верств суспільства такі організації здатні зробити значний внесок у стабілізацію процесів розвитку суспільного буття, сприяти зміцненню добробуту населення.

Для кожної громадської організації характерне задоволення своїх специфічних соціальних інтересів і потреб, які можуть бути реалізовані людиною, громадянином як її членом тільки в її рамках. Зазначене об'єктивно розширює громадську основу, соціальне поле реалізації особистістю в певній організації своїх різноманітних соціальних потреб. У цьому зв'язку важливим є подолання традиції копіювання в діяльності деяких громадських організацій форм і методів роботи державних органів чи політичних партій із регулювання соціальних процесів, яка є характерною для пострадянської дійсності. Необхідний пошук власних, характерних для тієї чи іншої організації, асоціації, що самоуправляється, способів та форм реалізації себе як суб'єкта соціальної політики. Врахування особливості такої діяльності кожною з громадських організацій має важливе практичне значення в реалізації завдань соціальної політики.

Не менш важливим є створення державою умов для природного (а не здійснюваного "згори") процесу самоорганізації певних соціальних груп населення, в тому числі з метою виявлення, узгодження та цивілізованого обстоювання суспільних, соціальних інтересів. На сучасному етапі соціального розвитку України головним завданням об'єднань громадян є налагодження постійної взаємодії, комунікації між суспільством і державою, що дасть можливість громадянським організаціям стати реальними каналами представництва всього спектра суспільних, соціальних інтересів, посередниками між їх носіями і владою. Громадянські організації, які беруть участь у вирішенні соціальних питань, повинні користуватися державною підтримкою. З метою більш ефективної діяльності громадянських організацій як суб'єктів соціального розвитку, соціальної політики структури виконавчої влади повинні навчатися вести конструктивний діалог з інститутами громадянського сус-

пільства, вбачаючи в об'єднаннях громадян рівноправного партнера, здатного розв'язувати актуальні питання суспільного, соціального життя, делегувати їм частину своїх повноважень. Посилення ролі об'єднань громадян у вирішенні завдань соціального розвитку суспільства сприятиме як посиленню їх ролі як суб'єктів соціального розвитку, так утвердження передумов для переходу до якісно нового етапу будівництва громадянського суспільства - від інституціалізації його структур до повноцінного здійснення ними своїх функцій.

Значною перевагою діяльності громадських організацій як суб'єктів соціальної політики, як свідчить досвід провідних країн, є притаманні їм специфічні якості - мобільність, безпосередня наближеність до адресата отримання допомоги, незалежна та альтернативна оцінка питань, що потребують вирішення.

Кризові явища, що набувають поширення у періоди інституційного реформування країн, нерідко породжують соціальний вакуум. У такі періоди активізується діяльність недержавних об'єднань, яка виконує певну амортизуючу роль, пом'якшуючи ризики, пов'язані з реформуванням державних соціальних служб, фінансування яких уряди змушені скорочувати.

Роль громадських організацій як суб'єктів соціальної політики у державах, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, значно відрізняється від відповідного статусу та впливу неурядового сектору у країнах сталої демократії. Як справедливо зазначають експерти, в Україні громадські організації досі не сприймаються державою як рівноправний партнер. Наявна державна політика в Україні щодо громадських організацій ускладнює реалізацію соціально значимих громадських ініціатив, розширення спектру соціальних послуг, що надаються громадськими організаціями, утруднює залучення громадськості до прийняття рішень та громадського контролю у сфері соціальної політики.

Як один з варіантів виходу з даної ситуації є розробка і укладання так званих суспільних договорів, що являють собою форму угоди про принципи та механізми співпраці між владними структурами та громадськими організаціями у розробці та реалізації заходів соціальної політики. Такі договори дають позитивні результати у багатьох демократичних країнах, зокрема у Великобританії та Канаді. Для громадських організацій суспільний договір є як формою мобілізації резервів, так і суттєвим важелем публічного впливу на владні інституції. Адже він дає можливість

врахування специфіки діяльності соціально орієнтованих громадських організацій, розширення складу учасників розробки та реалізації соціальних програм і постачальників соціальних послуг, набуття досвіду лобювання своїх інтересів не лише окремими громадськими організаціями, але і їх асоціаціями, об'єднаними за функціональним чи територіальним принципом. А отже - йдеться про серйозну протидію спробам імітації демократичних процесів у соціальній сфері.

Нині важливою передумовою реалізації на практиці партнерства між органами влади та громадськими організаціями як суб'єктами упорядкування процесів соціального розвитку є соціокультурна складова таких взаємовідносин. Йдеться про внутрішню готовність обох сторін до співпраці, а саме - наявність у державних службовців, посадових осіб та службовців органів місцевого самоврядування належного рівня мотивації - бажання, позитивного сприйняття та досвіду роботи із неурядовим сектором у соціальній сфері. Складний трансформаційний етап держав пострадянського простору свідчить про брак відповідного рівня зацікавленості та підготовки представників влади у взаємодії з неурядовим сектором, небажання встановлювати паритетні, а не директивні відносини з ним.

Натомість українськими неурядовими організаціями вже накопичений чималий досвід різних форм господарської активності, роботи з різними цільовими соціальними групами. Соціальні проекти, якими опікуються численні суб'єкти вітчизняного громадського простору, спрямовані на вирішення проблем найбільш вразливих груп населення - дітей-сиріт, дітей та дорослих з особливими потребами, людей похилого віку, які потребують сторонньої допомоги; людей, які живуть з ВІЛ/СНІД; безпритульних дітей та дорослих; людей, залежних від алкоголю та наркотиків; тих, які перебувають чи повернулися з місць позбавлення волі; жінок та дітей, які зазнали насильства тощо.

В умовах суспільного плюралізму та активності суспільства корисними й перспективними у справі формування соціальної політики фахівці вважають громадські ради, в першу чергу, на місцевому рівні. Налагодження діалогу між владою та громадою, наявність громадських організацій та висококваліфікованих спеціалістів чи просто небайдужих людей, котрі усвідомлюють свою роль та місце у соціальному діалозі з владою, дають підстави говорити про наявність умов для створення громадських рад як кон-

сультативно-дорадчих органів. Виходячи з мети утворення громадської ради виділяють два основних види таких рад: як представництво громадськості та як консультативно-експертний орган. Як одна, так і інша можуть бути надзвичайно корисними при визначенні пріоритетів соціальної політики, розробці заходів, спрямованих у соціальну сферу та здійсненні контролю за їх виконанням.

Проте поки що на практиці громадські ради часто виявляються неефективними. Причин тут може бути кілька, наприклад:

- невідповідність місії способу формування громадської ради;

- її політична заангажованість;
- ігнорування владою рішень громадської ради;
- низький рівень організаційного забезпечення її діяльності.

Для усунення перешкод потрібен передусім неупереджений підхід до аналізу невдачі в кожній конкретній ситуації. Важливо, щоб керівництво органу влади не розглядало громадську раду як своєрідну піар-кампанію. На жаль, подібна практика існує. Такі ради є залежними від влади, фактичною метою їх "співпраці" з громадськістю є реклама певних рішень влади чи лобіювання інтересів посадової особи. Зрозуміло, що діяльність такого утворення лише зашкодить становленню партнерських відносин у формуванні соціальної політики.

Практика розвинутих демократичних держав демонструє низку моделей обов'язкової (а не просто - можливої) участі всіх зацікавлених сторін у процесі прийняття важливих рішень у соціальній сфері. Йдеться про так звані програми участі (participations programs). Такі процедури, як громадські слухання, громадсько-професійна експертиза, громадські розслідування, громадський аудит, є нормативно закріпленими.

Важливо те, що головною функцією громадськості майже у всіх програмах участі є громадська експертиза рішень (у тому числі - інвест-проектів, планів забудови, місцевих стратегій, бюджету тощо) щодо відповідності інтересам усіх зацікавлених сторін. Бо в основу цих процедур закладене уявлення про демократію як механізм встановлення балансу інтересів. Тож і в Україні при розробці соціальної політики на місцевому та регіональному рівні, так і на рівні держави необхідно чітко визначити функції громадських організацій.

Через громадські організації проходить найбільш ініціативна частина громадян, які здійснюють прямий і непрямий вплив на

процес ухвалення політичних рішень, що стосуються розв'язання нагальних соціальних проблем. Але, найголовніше, вони покликані прогнозувати можливі соціальні конфлікти, орієнтувати органи державної влади та місцевого самоврядування на передбачувані наслідки, забезпечуючи стійкий зворотний зв'язок з населенням, завдяки чому соціальна політика стає ефективнішою, адресною і зрозумілою суспільству.

Особливості нинішнього етапу суспільної трансформації зумовлюють необхідність якнайширшого залучення недержавного сектора, в першу чергу - громадських організацій, до надання соціальних послуг. Це пов'язано також з процесами децентралізації влади та перерозподілом значного кола повноважень з державного рівня на рівень регіонів і територіальних громад, які за браком фінансових та майнових ресурсів шукають можливості передати частину своїх повноважень неприбутковим організаціям та приватним підприємствам, залишаючи за собою визначення відповідних "правил гри" у наданні соціальних послуг і контролі за дотриманням стандартів.

Тож діяльність громадських організацій з надання соціальних послуг є надзвичайно важливою. Причому спектр цих послуг має тенденцію до розширення. Актуальною є *соціальна адаптація* - освітні, психологічні та соціальні заходи, що здійснюються громадськими організаціями для осіб із особливим соціальним статусом, у тому числі сиріт, випускників шкіл-інтернатів, самотніх людей похилого віку, одиноких батьків, інвалідів. Не менш потрібними є послуги із *соціальної підтримки* - медичні, психологічні та соціальні заходи, спрямовані на надання допомоги особам з вадами організму, в тому числі особам з паталогічними змінами психічного та фізичного стану тощо. Практика демонструє ефективність залучення громадських організацій до надання послуг із *соціальної реабілітації* - медичних, психологічних та соціальних заходів для наркозалежних та хворих на алкоголізм, осіб, звільнених з місць позбавлення волі, дітей, що займалися проституцією, жертв насилля чи торгівлі людьми, осіб без постійного місця проживання. Надають громадські організації також послуги із *соціального патронажу* - догляду за людьми похилого віку, дітьми, інвалідами та хворими на хронічні чи гострі захворювання.

Доцільним є розширення кола *активних соціальних послуг*, тобто таких, які сприяли б вирішенню людьми своїх проблем власними силами. Наприклад, збільшення кількості підприємств

інвалідів, яким надається фінансова та матеріальна допомога з боку органів місцевого самоврядування, особливо на етапі їх створення. Тоді інваліди мали б змогу працювати і підвищувати рівень свого життя, не розраховуючи лише на соціальне забезпечення.

Проте громадські організації в Україні ще не стали основним партнером держави у наданні соціальних послуг, незважаючи на певний прогрес у даному питанні. Експерти зазначають, що не більше 10% українських міст пропонують громадським організаціям, які займаються наданням соціальних послуг, фінансування через конкурси соціальних проектів, що забезпечує більшу прозорість та ефективність їх діяльності й орієнтацію її на потреби громадян. У решті громад розподіл коштів здійснюється в "ручному" режимі, дуже часто - із застосуванням корупційних схем.

Надзвичайно актуальною є проблема фінансової спроможності громадських організацій, що функціонують у сфері соціальної політики. У більшості країн громадські організації, які займаються благодійною діяльністю і таким чином надають соціальні послуги, отримують пільги на сплату ПДВ, мита, податку на доходи підприємства як пасивні, так і активні. Винятки щодо активних доходів, а саме щодо податку на комерційну діяльність, як правило, чітко регулюються.

Стосовно комерційної діяльності, то нею вважається, як правило, регулярне ведення торгівлі або бізнесу, який стосується продажу продукції або послуг. Таким чином, деяку діяльність, метою якої є отримання прибутку, не завжди можна вважати комерційною. Це стосується, зокрема, лотерей, обідів для збирання коштів та благодійних аукціонів; діяльності з використанням праці волонтерів або пожертвуваних матеріалів (наприклад магазинами товарів, що були у вжитку); діяльності, яка безпосередньо пов'язана з метою організації щодо досягнення суспільного блага.

Порушуючи питання щодо доцільності дозволяти громадським організаціям займатися комерційною діяльністю, ряд експертів зазначає, що це є суттєвим для стабільності сектору, і, відповідно, задля впевненості, що недержавні організації будуть здатними продовжувати надавати життєво необхідні соціальні послуги. Також наголошується на тому, що майже всі країни-члени ЄС дозволяють недержавним організаціям займатися комерційною діяльністю.

"Неприбутковість" означає зовсім не те, що суб'єкт не може мати прибутків взагалі, а те, що громадські організації працюють не для прибуткових цілей і їм заборонено розподіляти прибутки

між засновниками, директорами, працівниками і пов'язаними особами. Їх дохід повинен бути використаний для підтримки статутної діяльності. Межі, в яких громадська організація може займатися комерційною діяльністю, повинні бути визначені таким чином, щоб ця організація не являла собою комерційну структуру. Йдучи таким шляхом, можна значно посилити спроможність вітчизняних громадських організацій як суб'єктів соціальної політики.

Аналіз досвіду країн сталої демократії у сфері надання соціальних послуг громадськими організаціями дає змогу сформулювати такі рекомендації щодо вдосконалення відповідного законодавства та конкретних шляхів його застосування в Україні:

- чітко визначити поняття "соціальні послуги";
- спростити вимоги до установчих документів недержавних організацій у частині надання соціальних послуг та обмежити ліцензування видами діяльності, які вказано в загальному законі про ліцензування;
- встановити, що порядок надання недержавними організаціями соціальних послуг визначається окремими програмами, а не установчими документами;
- встановити чіткі критерії належності доходів громадських організацій до їх основної діяльності;
- розробити стандарти надання соціальних послуг і внести їх до Державного класифікатора державних стандартів та норм;
- утворити єдиний міжвідомчий державний орган, що здійснюватиме реєстрацію та ліцензування постачальників соціальних послуг;
- створити Державний реєстр суб'єктів надання соціальних послуг.

Це надасть можливості для покращення якості та розширення спектра послуг та їх виробників, що позитивно вплине на розвиток соціальної сфери в Україні та підвищення рівня життя людей.

Суб'єктність громадських організацій у сфері соціальної політики проявляється і в таких аспектах, як розширення можливостей для вразливих верств населення, в тому числі соціальної інтеграції та працевлаштування; заохочення благодійництва, волонтерства, мобілізація цільових груп на первинному рівні. Громадські організації, виконуючи функцію артикуляції та представництва інтересів громадян і суспільних груп, також сприяють соціалізації та вихованню громадян, формують середовище для вільної взаємо-

дії громадян, конкуренції й узгодження інтересів, в якій люди законним шляхом задовольняють свої потреби і розвивають свою індивідуальність.

Проте є ряд факторів у діяльності громадських організацій, що негативно впливають на процес їх становлення як повноцінних суб'єктів соціальної політики. До них варто віднести:

- брак ресурсів (людських, фінансових, технічних) для якісного виконання проектів;
- залежність від зовнішнього фінансування, що може призвести до втрати їхньої автономії;
- загрозу поступової бюрократизації та втрати гнучкості;
- різноплановість інтересів;
- недостатню правову обізнаність;
- залежність від донорів.

Формування соціальної відповідальності громадських організацій та дотримання ними етичних принципів діяльності є важливим чинником становлення дієвої співпраці з владою при формуванні та реалізації соціальної політики.

Щодо подолання невідповідності між потребою органів влади в отриманні "альтернативної позиції" при розробці соціальної політики та здатністю громадських організацій формувати цю позицію, то проблему потрібно вирішувати комплексно, застосовуючи практику створення та підтримання за державний кошт спеціальних фондів навчальних центрів для представників громадських організацій, видання спеціальних та популярних матеріалів для лідерів громадського руху.

Суттєвою перешкодою на шляху перетворення громадських організацій у повноцінних суб'єктів соціальної політики є недосконалість правового регулювання їх створення і діяльності. Закон України "Про об'єднання громадян", який був прийнятий у 1992 р., застарів, назріла потреба в прийнятті нового, базового для громадських організацій, закону з подальшим приведенням у відповідність з ним підпорядкованих нормативних актів.

Чинне українське законодавство виключає можливість створення спільних об'єднань фізичних і юридичних осіб, що є поширеною міжнародною практикою, зокрема в державах Західної та Центральної Європи. А це могло б стати добрим підґрунтям для посилення функціональної спроможності громадських організацій у розв'язанні складних соціальних проблем.

Також існує ряд невирішених питань, що стосуються не-однакового регулювання громадських організацій порівняно з комерційними юридичними особами, проблеми регулювання суспільно корисного статусу, економічної діяльності і звільнення від податку на прибуток доходів від основної економічної діяльності, оподаткування пожертв фізичних осіб, оподаткування пожертв юридичних осіб, волонтерства. Це перешкоджає повноцінному функціонуванню громадських організацій як суб'єктів соціальної політики.

Водночас протягом останніх років відзначаються певні позитивні тенденції в розвитку законодавства стосовно громадських організацій, зокрема визнання за ними права надавати платні послуги в рамках державних закупівель і державних програм, у тому числі за спеціальними квотами, делегування їм ряду повноважень. Проте ці тенденції можуть виявитися доволі нестійкими, якщо громадські організації будуть пасивними у використанні наданих законодавством можливостей, а недостатня обізнаність державних органів зі специфікою їх діяльності обмежуватиме нові можливості лише колом лояльних або найбільш досвідчених організацій.

Серед громадських організацій як суб'єктів соціальної політики найважливіше місце належить профспілкам - найбільшій громадській організації, яка об'єднує мільйони людей. Об'єктивними факторами, що зумовлюють значні можливості профспілок як суб'єкта соціального розвитку та соціальної політики, є: відкритий характер цієї організації, її доступність; масовість профспілкових лав, охоплення профспілковим членством усіх категорій працюючих; широка соціальна основа, суть якої полягає в тому, що профспілки включають представників основних класів, соціальних груп, верств, прошарків суспільства. Нові соціально-економічні реалії суспільства складні, неординарні процеси, що відбуваються в профспілковому русі, зумовлюють необхідність переосмислення ролі цієї організації у здійсненні нею соціальної політики. Головними завданнями профспілкових організацій є створення умов для стабільного функціонування системи соціальної безпеки людей праці, механізмів їх соціального захисту, надійне забезпечення необхідних соціальних гарантій та допомоги кожному працівникові на основі взаємодії з органами влади та роботодавцями. Життя підтверджує - сьогодні потрібен якісно новий підхід до реалізації можливостей, які відкриваються перед профспілками у сфері

регулювання процесів соціального розвитку і насамперед у посиленні соціальної безпеки людини, її соціального захисту.

Слід індивідуалізувати послуги, які надаються членам профспілок з тим, аби відповісти на постійно зростаючу різноманітність і значення індивідуальних цінностей. Профспілкові організації повинні діяти відповідно до нового характеру робочої сили та її потребами. Вони мають оволодіти новими функціями, підвищити функціональне значення своєї діяльності.

Реалізація профспілками своїх функцій як суб'єктів соціального розвитку має здійснюватись за такими основними напрямками: розширення суспільної бази своєї діяльності щодо формування умов з метою створення громадської основи для забезпечення соціальної безпеки людини, її надійного соціального захисту; цілеспрямована робота зі створення умов для подолання соціального відчуження людини, подолання у свідомості багатьох трудівників стереотипу сприйняття самих себе як "гвинтиків" системи, що веде до поглиблення відчуження особистості, її соціальної пасивності й апатії; формування у працездатного населення ринкового світогляду, сучасного соціального менталітету, соціально-психологічної зрілості, готовності до соціальних інновацій, подолання утриманських настроїв, ідей зрівняльної справедливості, буденного розуміння соціальної рівності, рівності кінцевих результатів, рівності у бідності, власної відповідальності індивіда за формування умов якості свого життя, власного добробуту; активізація трудоактивного потенціалу населення на основі формування внутрішніх глибинних мотивів людини до зацікавленої праці; реалізація функції захисту прав та інтересів трудівників і насамперед у соціальній сфері, який би однаковою мірою поширювався на представників усіх класів (і передусім нижчого класу), соціальних груп, верств суспільства; цілеспрямована політика, спрямована на регулювання соціально-трудова відносин, зокрема з формування в суспільстві соціальної злагоди та миру на основі проведення з органами державної виконавчої влади та іншими суб'єктами соціальної політики діалогу та соціального партнерства, зокрема досягнення суспільної злагоди з усіх складових соціального захисту трудоактивного населення і непрацюючих; подолання у психології трудящих стереотипу минулих років, відповідно до якого суб'єктами соціального страхування мають бути виключно держава та профспілки; створення умов для покращання соціально-побутового обслуговування населення, умов їх праці та відпочинку; остаточ-

ний перехід профспілкового руху від радикально-протестних, страйкових методів, а також політизованих форм обстоювання соціальних інтересів до цивілізованих засобів впливу на державу на засадах відносин соціального партнерства; забезпечення органами виконавчої влади обов'язкової участі профспілок у виробленні та прийнятті рішень із регулювання соціально-трудоких відносин, в діяльності національної ради соціального партнерства; удосконалення нормативно-правової бази взаємодії між профспілками, роботодавцями та державою.

Утвердження дієздатних громадських організацій у сфері соціальної політики є закономірним і необхідним процесом на даному етапі розвитку демократичного суспільства в Україні. Водночас це є базисом посилення соціального характеру держави. Проблеми становлення громадських організацій як суб'єктів соціальної політики та розвитку практик партнерства мають стати одними з провідних у діяльності держави, органів місцевого самоврядування та політичних партій. Нерозуміння потенціалу громадських організацій у формуванні та реалізації соціальної політики позбавляє прихильників демократичних перетворень в Україні потужного ресурсу позитивних соціальних змін.

4.4. Механізми та інструменти соціальної політики

Важливим питанням соціальної політики постає проблема формування механізму її практичного впровадження. Однак ні зарубіжні, ні вітчизняні дослідження з проблем соціальної політики не дають чіткого визначення цього поняття, його елементного складу та алгоритму формування. Загалом у науковій літературі прослідковуються два підходи: визначення механізму політики через вибір сукупності інструментів (Пол М.Браун, О.Л.Іванова, А.Пал Леслі) та формування відповідного ресурсного забезпечення (П.І.Шевчук, М.О.Волгін та ін.), які є досить звуженими й не враховують усіх аспектів реалізації політики.

Соціальна політика знаходить свій вияв в управлінні, регулюванні соціальних процесів, а тому механізм її впровадження може бути визначено через механізм управління, регулювання, тобто тієї складової системи управління, що забезпечує вплив на фактори та чинники, від яких залежить результат функціонування та розвитку об'єктів соціальної політики. Однак, незважаючи на

певну близькість поглядів вітчизняних та зарубіжних фахівців науки державного управління, загальноприйнятого визначення поняття "механізм управління" також немає. Не напрацьовано й сталого визначення його складових елементів та основних видів. Хоча загалом вони зводяться до двох основних напрямів: структурно-організаційного - як статична єдність певних елементів, які слугують інструментом організації управлінських явищ та процесів; структурно-функціонального - як динаміка, реальне функціонування усієї статичної єдності елементів.

При цьому прихильники першого підходу серед елементів механізму виділяють систему органів управління, відповідні підсистеми, структури цих органів та систему правових норм. Представники другого підходу визначають: систему управління, соціальні і правові норми, способи визначення цілей, управлінський процес; об'єкти, суб'єкти управління, взаємовплив між ними чи методи впливу; сукупність практичних заходів, засобів, важелів, стимулів, форм, способів впливу.

Дотримуючись структурно-функціонального напрямку, дещо ширше підходить до визначення механізму управління М.І.Круглов, який до його елементного складу відносить: цілі; завдання управління; фактори управління, тобто ті властивості та елементи об'єкта, його зв'язки з оточуючим середовищем, на які здійснюється вплив в інтересах досягнення поставлених цілей; методи впливу на ці фактори; ресурси управління, при використанні яких реалізується вибраний метод управління та забезпечується досягнення поставлених цілей.

Дотримуючись такого підходу, вихідними елементами для формування механізму управління соціальним розвитком є конкретний об'єкт соціальної політики та певні цілі щодо зміни стану цього об'єкта, які трансформуються в низку завдань управління. Далі мають бути визначені фактори управління, на які слід впливати з тим, щоб виконати ці завдання. Слід при цьому зауважити, що соціальна система є складним об'єктом управління, тому виявлення усієї сукупності факторів, які впливають на її функціонування та розвиток, потребує визначення певного ряду простих об'єктів, який може бути представлено у вигляді дерева чи сукупності взаємопов'язаних елементів. Це полегшує постановку конкретної цілі соціальної політики, визначення завдань її досягнення та конкретизацію факторів, які забезпечують виконання поставлених завдань. Крім того, в умовах обмежених ресурсів постає завдання

визначення пріоритетності факторів, значущість яких визначається цілями управління. Для досягнення кожної цілі існує свій ряд пріоритетності факторів, виявлення яких виступає одним з основних завдань формування конкретних механізмів управління соціальним розвитком.

Відповідно до природи факторів управління вибираються методи впливу. Водночас слід зауважити, що в управлінні, регулюванні суспільних процесів широко використовуються різні види методів управлінського впливу, однак їх застосування має здійснюватися в комплексі, що забезпечить ефективність та дієвість механізму управління соціальними процесами.

Нарешті визначається сукупність ресурсів, за допомогою яких організовується управлінський вплив на фактори управління та які також можуть мати різну природу й формуються в результаті взаємного впливу. Якщо ж неможливо сформувати необхідний набір ресурсів, слід переглянути набір методів та факторів управління.

Результатом формування і дії механізму управління буде приведення стану об'єкта соціальної політики відповідно до поставлених цілей. Таким чином, *комплексний механізм управління соціальним розвитком* є сукупністю різних за природою способів цілеспрямованого впливу суб'єктів управління на їх діяльність та на фактори й чинники, від яких залежить результат соціального розвитку, задля досягнення цілей соціальної політики.

При цьому залежно від факторів управління, які можуть мати економічну, соціальну, організаційну, політичну і правову природу, виокремлюють економічні, мотиваційні, організаційні, політичні та правові механізми, які формуються під впливом права та які мають застосовуватися у комплексі.

Зважаючи на складність соціальної системи як об'єкта політики комплекс механізмів управління соціальним розвитком являє собою багаторівневу систему взаємопов'язаних механізмів різної природи. Водночас досить складно виділити які-небудь "чисті" однорідні механізми, які не мали б рис механізмів іншої природи (наприклад були лише правовими без ознак мотиваційних чи економічних). Тому виділення механізмів за принципом однорідності визначається наявністю провідних ознак. Неоднозначно може бути здійснено розчленування того чи іншого механізму на більш конкретні механізми. В загальному структура механізму управління соціальним розвитком схематично може бути представлена наступним чином (рис. 4.1).

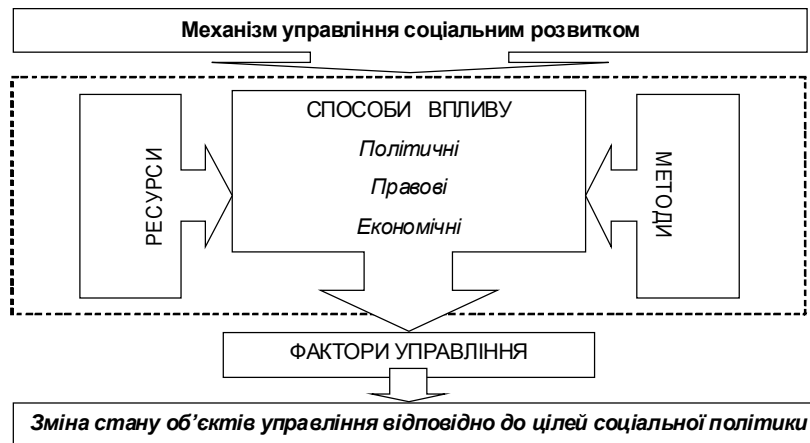

Рис. 4.1. Загальна структура механізму управління соціальним розвитком

Важливим при аналізі механізмів та інструментів соціальної політики є методи впливу на соціальні процеси. У загальноприйнятому розумінні термін "метод" означає спосіб чи прийом здійснення чого-небудь, засіб досягнення поставленої мети. Виходячи зі специфіки управлінської або регулятивної діяльності:

Метод управління соціальним розвитком визначатимемо як сукупність інструментів, важелів, засобів впливу на соціальні процеси та діяльність суб'єктів соціальної політики.

У практиці управління напрацьовано цілий арсенал управлінських методів, однак єдиного підходу до їх класифікації не сформовано. Дослідники класифікують методи державного впливу на процеси суспільного розвитку за цілою сукупністю критеріїв, як то: *суб'єктів впливу* (державні, громадські, ринкові); *об'єктів впливу* (галузеві, функціональні); *характеру впливу* (прямі, непрямі); *рівнів впливу* (загальнодержавні, місцеві); *часу дії* (довгострокові, короткострокові); *масштабів втручання* (загальні, часткові); *способу прийняття* (правові, неправові); *характеру дії* (стримувальні (обмежуючі), стимулюючі, комплексні). Однак найбільш вживаною є класифікація за двома ознаками: формою та змістом (засобом) впливу. З урахуванням таких критеріїв класифікації сукупність методів управління соціальними процесами представлено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Класифікація методів управління соціальним розвитком

Критерій	Форма впливу		Зміст впливу			
	прямі	непрямі	правові	економічні	адміністративні	соціально-психологічні
Методи						

Методи прямого впливу безпосередньо діють на процеси соціального розвитку. Такий безпосередній вплив здійснюється за допомогою інструментів адміністративного та, в окремих випадках, правового характеру.

Методи непрямого управління - це методи, за допомогою яких здійснюється опосередкований вплив на соціальні процеси, через створення певного середовища, сприятливого для функціонування та розвитку соціальної системи у бажаному напрямі. До методів непрямого впливу належать, наприклад, інструменти фіскального, бюджетного, грошово-кредитного впливу.

Методи прямого та опосередкованого регулюючого впливу є загальними засобами впливу.

Спеціальними методами, які застосовуються для забезпечення реалізації конкретних цілей соціальної політики та функцій управління, виступають правові, адміністративні, економічні, соціально-психологічні методи управління.

Правові методи є сукупністю важелів правового характеру, спрямованих на встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм, правил, допустимих меж поведінки, діяльності окремих осіб, інститутів, організацій тощо, встановлення правового статусу, визначення прав, обов'язків та відповідальності.

Адміністративні методи - це сукупність засобів, прийомів прямого впливу держави на соціальні процеси, діяльність суб'єктів соціальної політики. Це заходи заборони, дозволу або примусу. Головна їх ознака - безальтернативність варіанта поведінки, санкції за ухилення від виконання визначених норм і правил.

Доцільність адміністративних методів впливає із необхідності регулювання з метою захисту прав громадян, інтересів суспільства. Застосування адміністративних методів необхідне і навіть ефективно у таких сферах, як контроль за дотриманням прав і свобод громадян; соціальний захист, гарантування мінімально допустимого рівня життя; реалізація соціальних програм та планів тощо.

Адміністративні методи базуються на використанні таких інструментів, як ліцензування; встановлення соціальних стан-

дартів, норм та нормативів; контроль за дотриманням законів і правил; санкції за порушення.

Економічні методи - це сукупність засобів впливу, застосування яких дає змогу створювати економічні умови, фінансові чи матеріальні стимули, здатні зумовлювати соціальний розвиток відповідно до індивідуальних та загальнодержавних інтересів. Регулювання за допомогою економічних методів створює можливості власного вибору способу поведінки та здійснюється на основі інструментів різних напрямів економічної політики, зокрема державних видатків, оподаткування, надання субсидій та кредитів тощо.

Соціально-психологічні методи охоплюють заходи, які покликані впливати на громадську думку, суспільну свідомість. До них, зокрема, належать виховання, просвіта, роз'яснення, консультування, засоби морального заохочення, соціальна реклама, а також популяризація цілей політики держави, суть яких полягає у формуванні та підтримці певних переконань, настанов, цінностей, установок та орієнтацій.

Слід ще раз підкреслити, що важливе значення має поєднання різних методів відповідно до специфіки об'єктів та цілей соціальної політики, факторів та чинників, від яких залежить досягнення поставленої мети та визначених завдань.

Методи впливу ґрунтуються на використанні низки інструментів управління, регулювання. Інструмент політики управління в літературі визначається як засіб, знаряддя (чи їх сукупність) досягнення поставленої мети державної політики. Звідси:

Інструменти соціальної політики - це специфічні засоби, знаряддя, за допомогою яких здійснюється реалізація соціальних зобов'язань держави.

Ефективність досягнення мети забезпечується правильним вибором сукупності інструментів. У свою чергу, вибір знаряддя політики має супроводжуватися відповіддю на запитання, яким фактично доступним є перелік інструментів управління.

Слід відзначити відсутність сталого підходу до визначення сукупності знарядь політики та їх групування, відмічається широкий спектр їх класифікації. Зокрема, залежно від ступеня законного примусу виділяють саморегулювання, спонукання, видатки, державне регулювання, державна власність (Б.Дурн). Подібну класифікацію запропоновано П.Брауном, який до знарядь політики відносить переконування (інформування), видатки, регулювання, альтернативне забезпечення товарами і послугами. Ліндер і

Петерс приходять до семи класів знарядь: субсидія, податок, контракт, повноваження, регулювання, спонукання.

Більш докладний аналіз інструментів запропоновано К.Гудом, який, по-перше, поділяє їх на детектори (засоби виявлення) та ефектори (засоби виконання), по-друге, виділяє чотири класи ресурсів влади, які можна використовувати як засоби виявлення чи виконання. Це: центральність (перебування в центрі інформаційної чи суспільної мережі); владні повноваження (право офіційно вимагати, забороняти, гарантувати та судити); фінансові ресурси (грошові запаси); організація (володіння людьми з різноманітними професіями, землею, будівлями, матеріалам та обладнанням). Крім того, як і Б.Дурн, він відзначає зростання міри примусу при переході від інструментів, що спираються на "центральність", до інструментів, що використовують організацію.

Леслі А.Пал поєднує підходи Б.Дурна та К.Гуда й подає більш докладніший каталог інструментів, які представлено у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Каталог інструментів політики та управління

РЕСУРСИ				
	Центральність	Фінансові ресурси	Владні повноваження	Організація
ЕФЕКТОРИ	<ul style="list-style-type: none"> • Реакція на запитання • Поширення інформації (загальне; цілеспрямоване) • Спонукання (підказка; переконування; норматив) • Консультація 	<ul style="list-style-type: none"> • Грант • Субсидії (прямі; підоймові) • Страхування • Податкові видатки • Уповноважена закупівля (з вигодами для уряду; постачальника; споживача) 	<ul style="list-style-type: none"> • Державне регулювання (визнання, уповноваження, обмеження) • Саморегулювання • Санкції (припинення чинності; штраф; затримання чи ув'язнення) 	<ul style="list-style-type: none"> • Пряме постачання • Державна корпорація • Приватно-державна корпорація
ДЕТЕКТОРИ	<ul style="list-style-type: none"> • Добровільний запит/інформація • Прямий запит (опитування; спеціальні комісії; постійні комісії) 	<ul style="list-style-type: none"> • Винагорода • Закупівля 	<ul style="list-style-type: none"> • Обов'язок показувати • Обов'язок реєструвати • Обов'язок звітувати • Розпитування (допит) • Інспектування 	<ul style="list-style-type: none"> • Турнікет • Сканери (постійні; рухомі; приховані)
	мінімальний	ПРИМУС		максимальний

Вітчизняні науковці у галузі державного управління та регулювання, як зазначалося, поділяють інструменти за змістом впливу,

належності до певного виду методів управління та\чи регулювання (правові, економічні, адміністративні, соціально-психологічні).

Усі названі інструменти можуть використовуватися у будь-якому напрямі державної політики, в тому числі і соціальному. Перелік інструментів, які використовуються переважно у соціальній політиці, визначено Т.Ганслі.

Використовуючи підходи до класифікації інструментів політики вітчизняних фахівців та враховуючи перелік знарядь, запропонованих зарубіжними фахівцями, передусім Т.Ганслі, система інструментів соціальної політики може бути представлена чотирма блоками залежно від змісту знаряддя політики (рис. 4.2) з подальшою характеристикою кожного з них.

Рис. 4.2. Каталог основних інструментів соціальної політики

Правові інструменти

Права та правові статуси. Сутність використання цього інструменту полягає у призначенні статусів, що мають давати певні права та визначати обов'язки держави перед носіями правового статусу. Цей інструмент достатньо широко використовується в Україні. Так прикладами встановлення у національній практиці правових статусів є статус безробітного, ветерана війни, дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, багатодіт-

ної, неповної чи малозабезпеченої сім'ї, постраждалого від наслідків Чорнобильської катастрофи тощо.

Права на приватні вимоги або захист. Соціальна політика може забезпечувати певні види соціального захисту непрямыми способами. Це може бути право працівника вимагати забезпечення норм безпеки праці або відмови працювати в небезпечних умовах без застосування дисциплінарних покарань з боку працедавця. Держава при цьому і забезпечує соціальний захист, і зменшує потенційні витрати на перевірку всіх умов праці.

Економічні інструменти

Фінансові трансфери. Різного роду грошові виплати, які надаються фізичним чи юридичним особам в рамках соціальних програм. Це можуть бути як різні види соціальних допомог (зокрема сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, дітям-інвалідам тощо), так і одноразові виплати як форма визнання, заохочення, винагороди (гранти для талановитої молоді, іменні стипендії, виплати жінкам, нагородженим почесним званням "Мати-героїня" та ін.).

Безготівкова допомога чи винагорода. Сюди входять субсидії, що мають прямий еквівалент у готівковій ціні, але не переведені у форму готівки. Наприклад, в багатьох країнах забезпечується харчування дітей у школі з різними рівнями залучення субсидій відповідно до національної соціальної політики. В Україні таким видом допомоги виступають, наприклад, субсидії на оплату житлово-комунальних послуг.

Оподаткування. Податкові заходи служать як одним із регуляторів доходів громадян, так і знаряддям соціального захисту, засобом впливу на соціальну поведінку. В окремих європейських країнах податкові важелі виступають одними з основних видів соціальної допомоги. В Україні також поширена практика надання податкових пільг окремим категоріям громадян (малозабезпеченим, самотнім матерям (батькам), багатодітним сім'ям, інвалідам, особам, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, учням, студентам, аспірантам та ін.) та кредитів на оплату певних послуг (передусім освітніх та медичних). Крім того, визначено податкові пільги для підприємців, де працюють інваліди.

Страховання. Програма, коли потенційні отримувачі допомоги спочатку роблять внески у фонд покриття ризику, а пізніше дістають право на одержання допомоги залежно від їхнього внеску та інших правил. Ці програми мають монопольний характер і змушують до участі в них відповідно відібране населення з тим, щоб якомога ширше розподілити ризик та зменшити витрати.

В Україні система соціального страхування передбачена у випадку старості, безробіття, тимчасової втрати працездатності, у зв'язку з народженням та похованням, нещасного випадку на виробництві, втраті працездатності внаслідок професійного захворювання з чітким визначенням осіб, які мають право на матеріальне забезпечення, його видів та розмірів.

Кредити. Мета програм цільових кредитів надає можливість вирішення побутових проблем громадян з низькими доходами та, водночас, мінімізувати державні витрати на соціальні цілі. Держава виступає як гарант по кредиту, встановлює процентні ставки на кредити суттєво нижче ринкових та субсидує різницю з бюджету чи передбачає можливість відстрочки повернення кредиту й навіть його повного погашення, якщо кредитувальник має низькі доходи.

В Україні цільове кредитування за державної підтримки є досить обмеженим та використовується у двох випадках: будівництва, придбання житла молодими одинокими громадянами, молодими сім'ями та здобуття вищої освіти. Законодавчо також передбачено запровадження системи кредитування на придбання товарів довготривалого вжитку, проте практичні механізми такого виду кредитування на сьогодні відсутні й відповідно не впроваджуються.

Ряд важливих цілей соціальної політики може досягатися через інші інструменти економічної політики. Наприклад, реальна процентна ставка дуже важлива для прибутку літніх громадян, що можуть жити на свої вкладені заощадження. Процентна ставка та антиінфляційні заходи може також впливати на число робочих місць. Заходи, спрямовані на розвиток нової технології, зазнають критики аналітиків соціальної політики, оскільки внаслідок них інвестиція в капітал є вигіднішою, ніж інвестиція в людський розвиток, при цьому прискорюється знецінення праці.

Організаційно-адміністративні інструменти

Заборона або обмеження певних дій - дискримінаційної поведінки. Такі рішення можна знайти в Конституції України, соціальному, цивільному, сімейному, кримінальному на інших видах законодавства. Зокрема, конституційно заборонено втручання в особисте і сімейне життя, використання примусової праці, насильство над дитиною та її експлуатація.

Спеціальні стягнення. Одним із засобів підвищення або збереження соціального добробуту суспільства є стримання персонально чи соціально небезпечної поведінки способом митних зборів, штрафів, додаткових податків або ліцензування. В окремих країнах запроваджено штрафи за паління в громадських

місцях. Відповідно до національного законодавства запроваджено додатковий податок на рекламу алкоголю та тютюну, кошти від якого мають спрямовуватися на соціальну рекламу.

Міжгалузеві консультації та угоди як офіційні чи неофіційні угоди між соціальними партнерами, зокрема між урядом, працівниками, працедавцями. Інші угоди можуть бути міжнародними. Так, більшість країн має велику кількість обопільних з іншими державами угод соціального захисту, забезпечуючи переміщення пенсійних кредитів для людей, що переїжджають з країни в країну.

Соціальні стандарти. Для визначення механізму реалізації соціальних прав та гарантій громадян; пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації встановлюються державні соціальні стандарти, тобто соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти (Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії").

Крім того, стандарти - це вимоги до змісту, процедур і ресурсів надання соціальних послуг та є складовою гарантії їх якості. Стандарти необхідні тому, що вони надають: керівникам служб - чіткі вказівки щодо вимог до їхніх послуг; отримувачам послуг - повноваження оцінювати, чи достатньо якісними є отримувані ними послуги; працівникам - можливість визначати правомірність своїх дій та оцінювати, чи достатньо якісними є їхні послуги; контролюючим органам - базу для неупередженого й чіткого підходу до моніторингу. Тобто стандарти виступають інструментом, що сприяє полегшенню комунікації між різними групами, дотичними до забезпечення надання соціальних послуг.

Ліцензування. Видача недержавним суб'єктам соціальної політики спеціальних дозволів на здійснення окремих видів діяльності, надання соціальних послуг. Ліцензування спрямоване на захист соціальних інтересів країни, суспільства та його членів як споживачів послуг. Зокрема, на підставі ліцензії мають здійснювати свою діяльність недержавні суб'єкти, що бажають надавати соціальні послуги на професійній основі за рахунок власних коштів, залучених коштів або коштів державного чи місцевого бюджетів (Закон України "Про соціальні послуги").

Заходи стосовно взаємодії груп та установ. Заходи, що регулюють укладення колективних договорів. Це може означати, що наймачам і працівникам надається можливість, за їхньої згоди, створювати форму громадської політики, наприклад, встановлювати вік виходу на пенсію. Це може означати обмеження тих видів діяльності, які одна група людей може застосовувати проти іншої в процесі чинності колективного договору. У деяких країнах це також може означати, що промислові ради чи об'єднання можуть створювати програми, альтернативні вже прийнятим державним програмам, і одержувати державну субсидію. Однак через недосконалість нормативно-правового забезпечення та нерозробленість механізму застосування цей інструмент найменш використовується в Україні.

Соціально-психологічні інструменти

Інформація. Цінність цього інструменту в тому, що ефективність багатьох програм безпосередньо пов'язана зі ступенем обізнаності з нею, розумінням її цілей та методів проведення, поінформованості громадян про існуючі соціальні установи та допомоги, права й гарантії. Цей інструмент може мати пасивний характер, як реакція на запитання, звернення громадян (в Україні регламентується, зокрема, Законом України "Про звернення громадян"). А також виступати активним заходом шляхом поширення інформації цілеспрямовано на конкретну групу (наприклад вагітних жінок - стосовно порядку отримання державної допомоги при народженні дитини, молоді - стосовно негативних наслідків вживання наркотичних речовин, невпорядкованого статевого життя тощо) або націленням на все населення чи просто не мати групової спрямованості (наприклад поширення інформації про впровадження урядом тих чи інших соціальних програм).

Консультавання, рекомендації. Існує чимало прикладів важливих консультаційних та рекомендаційних програм. У цілій низці країн однією з найуспішніших соціальних програм є інформація стосовно підтримання здоров'я та загартування. Ранні державні інвестиції в ці ділянки повертаються кращим здоров'ям та меншою вартістю догляду за ним у деяких верствах населення.

Заохочення чи спонукання тієї чи іншої бажаної діяльності. За допомогою цього знаряддя уряди намагаються безпосередньо та активно підтримати або змінити модель соціальної поведінки, не вдаючись до винагород, обов'язкових правил чи санкцій. Цей інструмент вичерпується трьома видами:

- підказка (нагадування) про необхідність здійснення певних дій;

- переконування, яке ставить за мету змінити думки і сприйняття, використовуючи логічні або емоційні докази (наприклад рекламні компанії, спрямовані на запобігання поширенню соціально небезпечних хвороб чи популяризацію національного усиновлення, сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування);

- норматив, що означає встановлення певної норми соціальної поведінки, якої громадяни добровільно будуть дотримуватися. Його завдання не просто визначити нове ставлення, а конкретну поведінку (наприклад не просто зміна ставлення до вживання алкоголю, а спонукання до зменшення споживання до рівня безпечної для здоров'я норми).

Послуги. В останні кілька десятиріч багато країн приділяли увагу заміні грошових виплат на пряме чи непряме надання специфічних послуг. Забезпечена чи субсидована державою служба догляду за дітьми є прикладом громадської соціальної інвестиції, котра дає кращий ефект, ніж просто фінансові трансфери, оскільки часто сполучається з бажаною продуктивною поведінкою, зокрема роботою.

Впровадження інструментів політики для досягнення поставлених цілей, як зазначалося, досягається застосуванням сукупності ресурсів. Реалізація основних цілей соціальної політики можлива при належному правовому, фінансовому, інституційному та інформаційному забезпеченні.

Правове забезпечення передбачає формування сукупності нормативно-правових актів, предметами регулювання яких є:

- сукупність соціальних відносин;
- відносини між державою та суспільством, окремими громадянами, соціальними групами;
- відносини між суб'єктами соціальної політики щодо розподілу повноважень, визначення їх правового статусу.

Серед основних форм правового забезпечення: Конституція та закони України; укази та розпорядження Президента України; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Правове забезпечення соціальної політики потребує розвитку соціального законодавства, основою якого є висока якість законів та ступінь їх реалізації, більш досконалі механізми їх забезпечення. При цьому одним з показників якості законів є їхня системність, що виявляється, з одного боку, у взаємопов'язаності законів, а з

другого - у ступені юридичного оформлення цієї сфери суспільних відносин, яку вони покликані регулювати.

Звертаючись до сучасного стану в галузі законодавчого забезпечення соціальної сфери, єдиної і внутрішньо несуперечливої юридичної структури законодавчих актів, які регулюють процеси соціального розвитку, в Україні не створено. Законодавство не систематизоване навіть за окремими напрямками здійснення соціальної політики, що вимагає розроблення та прийняття Соціального кодексу для формування належної правової бази впровадження активної та дієвої соціальної політики.

Фінансове забезпечення соціальних зобов'язань держави здійснюється коштами держави, підприємств та населення, роль та фінансові зобов'язання яких значно відрізняються залежно від прийнятої моделі господарювання, рівня доходів населення, прийнятих стандартів споживання соціальних благ і послуг у кожній країні.

В Україні джерелами фінансування виступають державний та місцеві бюджети; соціальні фонди, в тому числі страхові, які формуються на основі, перш за все, страхових внесків підприємств та окремих громадян; фонди підприємств, організацій, установ.

За рахунок державного бюджету фінансуються різні види державної соціальної допомоги, пенсії окремим категоріям громадян, державні заклади соціального спрямування, витрати, пов'язані із соціальним захистом громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

З місцевих бюджетів фінансуються комунальні заклади соціального спрямування; додаткові види соціальної допомоги, встановлені за рішенням місцевих органів влади.

Із соціальних фондів здійснюється фінансування пенсійних виплат; матеріальне забезпечення та послуги безробітним; допомоги у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витрати, зумовлені народженням та похованням; відшкодування шкоди від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання; допомога інвалідам та заходи, спрямовані на їх працевлаштування.

За рахунок фондів підприємств, організацій, установ здійснюється фінансування перших п'яти днів тимчасової непрацездатності працівників; витрат, пов'язаних з облаштуванням робочих місць для інвалідів; утримання відомчих соціальних закладів.

В умовах обмеження фінансових ресурсів держави на реалізацію своїх соціальних зобов'язань актуалізується проблема залучення недержавних джерел фінансування соціальних програм. Окремими їх видами виступають:

- *недержавні соціально-страхові фонди*. Зокрема, в Україні в рамках здійснення пенсійної реформи відбувається процес становлення недержавних пенсійних фондів;

- *благодійні фонди*. Поширена форма неурядової некомерційної організації, яка акумулює грошові засоби та програми надання ресурсів (грантів) для виконання соціальних, освітніх, благодійних та інших видів діяльності, спрямованих на забезпечення соціального розвитку. У світі існує кілька типів приватних благодійних фондів: асоційовані фонди, які фінансуються за рахунок засобів корпорації; фонди прямої дії, які використовують власні ресурси; місцеві фонди, які створюються жителями конкретного населеного пункту для задоволення місцевих потреб; незалежні фонди, які організуються та фінансуються одним чи кількома приватними особами, сім'єю (наприклад Фонд Сороса);

- *соціальні інвестиційні фонди*. Такі фонди фінансують проекти, ініційовані місцевим співтовариством; оцінюють ці проекти, здійснюють функцію їх відбору, контролю за виконанням та оцінку їх ефективності. Загальними напрямками діяльності для соціальних інвестфондів у різних країнах є боротьба з безробіттям, забезпечення соціальними послугами та підтримка соціальної інфраструктури, малого та середнього бізнесу. Фінансування програм будується на основі принципів змішаної фінансової участі. Основними інвесторами, як правило, виступають великі міжнародні фінансові організації: Світовий банк, Американське агентство з міжнародного розвитку, кредитні організації. В середньому вони забезпечують фінансування від 40 до 100% вартості проекту.

Інституційне забезпечення, враховуючи багатоаспектність соціальної політики, передбачає формування багаторівневої системи інститутів влади та управління, сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на вирішення проблем у різних сферах соціального життя. Розгляд цієї системи представлено в окремому параграфі підручника.

Інформаційне забезпечення. У розвинених демократичних країнах існує чітке розуміння того, що для підвищення ефективності соціальної політики на загальнонаціональному та регіональному рівнях потрібне спеціальне інформаційне забезпечення, яке ґрунтується на розробленні системи показників і моніторинговій процедурі збирання поточної та прогностичної соціальної інформації, що відображає особливості змін умов і якості життя людей, їхній статус у суспільстві як представників різних соціальних груп. Відсутність системи відповідних показників призводить до неконт-

рольованого прийняття політичних рішень, пов'язаних з розвитком соціальної сфери, рівнем добробуту населення, соціальним захистом незапрацездатних і малозабезпечених верств населення тощо.

Наявна в Україні ж система збирання соціальної інформації не може забезпечити рівень інформаційної підтримки, необхідний для здійснення ефективної соціальної політики. Дані соціальної статистики формують однобічне та фрагментарне уявлення про структуру суспільства, динаміку соціальних процесів, рівень задоволення потреб різних категорій населення. За нових умов демократичного розвитку держави соціальна політика має ґрунтуватися на системі показників, що передбачає не тільки традиційні "держкомстатівські" показники розвитку суспільства, а й суб'єктивне відображення об'єктивних процесів у громадській думці, що може бути забезпечено використанням результатів соціологічних досліджень.

Ефективність реалізації здійснення соціальної політики підвищується також за рахунок розвитку інформаційних технологій, які в літературі поділяють на чотири типи:

- *бази та банки даних*, ведення яких дає змогу спростити процедуру обліку відповідного контингенту, підвищити мобільність інформації про об'єкти соціального захисту;
- *інформаційні пошукові системи*, що є зручним засобом побудови різних звітів, кошторисів, аналізу витрат;
- *експертні системи*, які дають змогу виконати експертизу в тій чи іншій сфері соціальної політики;
- *системи прогнозування та моделювання* соціальних процесів.

Таким чином, належному інформаційному забезпеченню соціальної політики сприятиме удосконалення показників соціальної статистики, моніторингу основних напрямів політики, проведення систематичних, планових соціологічних досліджень, ширше використання інформаційних технологій для забезпечення цілей політики у соціальній сфері.

4.5. Система інституційного забезпечення соціальної політики

Кожна держава здійснює свої соціальні функції за допомогою спеціально визначеної сукупності державних органів, які мають певні особливості та специфічні ознаки, що відрізняють їх від інших існуючих у державі та суспільстві організацій.

Інституційне забезпечення формування та реалізації соціальної політики в Україні визначається сукупністю державних органів, які представляють усі гілки влади та рівні державного управління.

На вищому рівні формування та/чи забезпечення реалізації соціальної політики здійснюється Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

На центральному рівні участь у формуванні та забезпеченні виконання завдань соціальної політики покладається на центральні органи виконавчої влади.

На регіональному та місцевому рівні реалізація соціальної політики забезпечується місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування.

Важливе місце у системі державних органів займають суди (Конституційний Суд, Верховний Суд, вищі спеціалізовані, апеляційні та місцеві), оскільки представляють третю традиційну гілку влади та здійснюють специфічну функцію від імені держави - функцію захисту встановлених державою прав і гарантій.

Відаючи належне ролі державних структур щодо формування та реалізації соціальної політики, конституційне позиціонування України як демократичної держави вимагає формування механізму партнерства та взаємодії держави з недержавними організаціями. Крім того, активна діяльність громадян та їх об'єднань у процесі вироблення та реалізації рішень у сфері соціальної політики на усіх рівнях сприятиме розширенню можливостей вирішення проблем соціального розвитку.

Сукупність державних та недержавних структур, уповноважених виконувати соціальні функції держави, представлено на рис. 4.3 з подальшим визначенням повноважень окремих ланок організаційної структури управління соціальним розвитком.

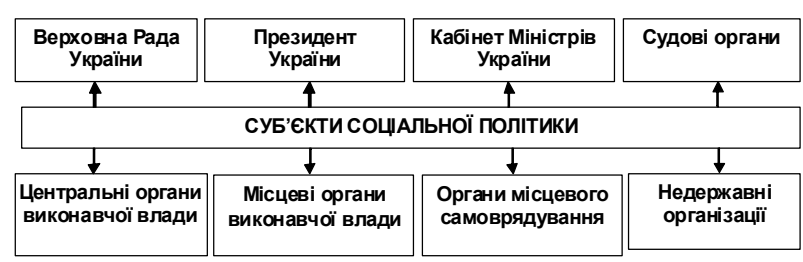

Рис. 4.3. Система інституційного забезпечення здійснення соціальної політики

Важливе значення в системі інституційного забезпечення соціальної політики має аналіз функцій вищих органів державної влади у зазначеній сфері. У кожній державі суттєвий вплив на розвиток суспільства та окремих його сфер, в тому числі й соціальної, справляють вищі органи державної влади: президент, парламент та уряд.

Особливе місце в механізмі здійснення державного впливу, регулювання соціальних відносин займає **Верховна Рада України**, яка за своїм статусом є єдиним органом законодавчої влади, отже покликана створювати правову базу у соціальній сфері. Зокрема, у переліку питань, які мають регулюватися виключно законами, конституційно визначено: права і свободи людини і громадянина; права корінних народів і національних меншин; порядок застосування мов; форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; засади регулювання демографічних та міграційних процесів (ст. 92).

Відповідно до Конституції на парламент покладається формування стратегії здійснення соціальної політики. У цьому напрямі до повноважень Верховної Ради України належить: визначення засад внутрішньої політики; затвердження загальнодержавних програм соціального, національно-культурного та науково-технічного розвитку; затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

У діяльності законодавчого органу значне місце відводиться контрольній функції. Так, парламент України здійснює контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (через інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини), додержанням законів та інших нормативно-правових актів, у тому числі із соціальних питань, виконання загальнодержавних програм, зокрема соціального спрямування; діяльністю органів та посадових осіб, яких вона обирає, призначає або затверджує.

Здійснення законопроектної роботи, підготовка, попередній розгляд питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, а також виконання контрольних функцій у відповідних сферах відання покладається на комітети Верховної Ради України. Основні профільні комітети із соціальних питань у Верховній Раді шостого скликання та предмети їх відання представлено на рис. 4.4.

Комітети ВРУ	Предмети відання
з питань соціальної політики та праці	державна політика у сфері соціального захисту громадян; державне соціальне страхування; соціальні гарантії, забезпечення достатнього життєвого рівня людини та повернення заощаджень населенню; політика у сфері регулювання трудових відносин та зайнятості населення; розвиток соціального партнерства та діяльності об'єднань громадян, сторін соціального партнерства; діяльність соціальних фондів
у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів	державна політика у сфері пенсійного забезпечення та пенсійної реформи; правовий статус і соціальний захист ветеранів війни, праці, ветеранів інших громадян похилого віку та регулювання діяльності їх громадських об'єднань; соціальний захист і реабілітація інвалідів та діяльність підприємств і громадських об'єднань інвалідів; законодавче врегулювання гуманітарної допомоги, що надходить в Україну; надання соціальних послуг пенсіонерам, ветеранам та інвалідам
з питань охорони здоров'я	законодавство про охорону здоров'я; державна політика у сфері боротьби із соціально небезпечними захворюваннями; медичне страхування; санаторно-курортне оздоровлення; охорона материнства та дитинства, репродуктивного здоров'я населення
з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму	державна політика у сфері сімейно-шлюбних відносин; сприяння становленню інституту сім'ї, допомоги сім'ям з дітьми, захисту безпритульних дітей; демографічна політика; державна молодіжна політика; фізична культура; спорт та спортивна діяльність; туризм і туристична діяльність; законодавство про курорти та рекреаційну діяльність
з питань науки і освіти	освіта; наука, науково-технічна діяльність; правовий статус та соціальний захист наукових і науково-педагогічних працівників; інноваційна діяльність, розвиток високих технологій; інтелектуальна власність; організація підготовки висновків щодо наукового рівня загальнодержавних програм
з питань культури і духовності	культурно-просвітницька діяльність; мистецька діяльність; охорона історико-культурної спадщини; державна політика у сфері розвитку та використання мов; політика у сфері свободи совісті та релігійних організацій; благодійна діяльність
з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин	додержання прав і свобод людини і громадянина; етнонаціональна політика, міжнаціональні відносини та права корінних народів і національних меншин в Україні; законодавче забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; забезпечення зв'язків з українцями за кордоном, співробітництво з міжнародними організаціями у сфері додержання (захисту) прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин тощо

Рис. 4.4. Профільні комітети Верховної Ради України з питань соціально-гуманітарного розвитку та предмети їх відання

Крім зазначених, ряд соціальних питань вирішуються комітетами:

- з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи - щодо соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- з питань податкової та митної політики - щодо системи страхових нарахувань на фонд оплати праці, податкових пільг;

- з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики - щодо вирішення житлово-комунальних проблем.

До інституційного механізму соціальної політики слід віднести й главу держави. Безпосередньо функції **Президента України** щодо регулювання соціального розвитку конституційно не визначено, проте вони впливають із його правового статусу.

Так, роль Президента України у формуванні і реалізації соціальної політики полягає у тому, що він:

- як гарант конституційних прав і свобод людини і громадянина (серед яких, передусім, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на працю та відпочинок; соціальний захист; освіту; охорону здоров'я; медичну допомогу та медичне страхування; рівність прав жінки і чоловіка; державну охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства) має забезпечити їх реалізацію;

- як гарант національної безпеки України має вживати усіх необхідних заходів щодо усунення загроз стабільності у соціальній та гуманітарній сферах суспільства, зокрема: невідповідності програм реформування економіки країни і результатів їх здійснення визначеним соціальним пріоритетам; неефективності державної політики щодо підвищення трудових доходів громадян, подолання бідності та збалансування продуктивної зайнятості працездатного населення; кризи системи охорони здоров'я і соціального захисту населення і, як наслідок, небезпечного погіршення стану здоров'я населення; поширення наркоманії, алкоголізму, соціальних хвороб; загострення демографічної кризи; зниження можливостей здобуття якісної освіти представниками бідних прошарків суспільства; проявів моральної та духовної деградації суспільства; зростання дитячої та підліткової бездоглядності, безпритульності, бродяжництва (Закон України "Про основи національної безпеки України").

У межах зазначених сфер відання глава держави здійснює:

- функцію визначення стратегічних орієнтирів соціально-економічного розвитку, зокрема у посланнях до народу та щорічних і позачергових посланнях до Верховної Ради України;
- функцію правового регулювання суспільних відносин шляхом видання указів та розпоряджень із соціальних питань; підписання законів; застосування права вето на прийняті парламентом закони.

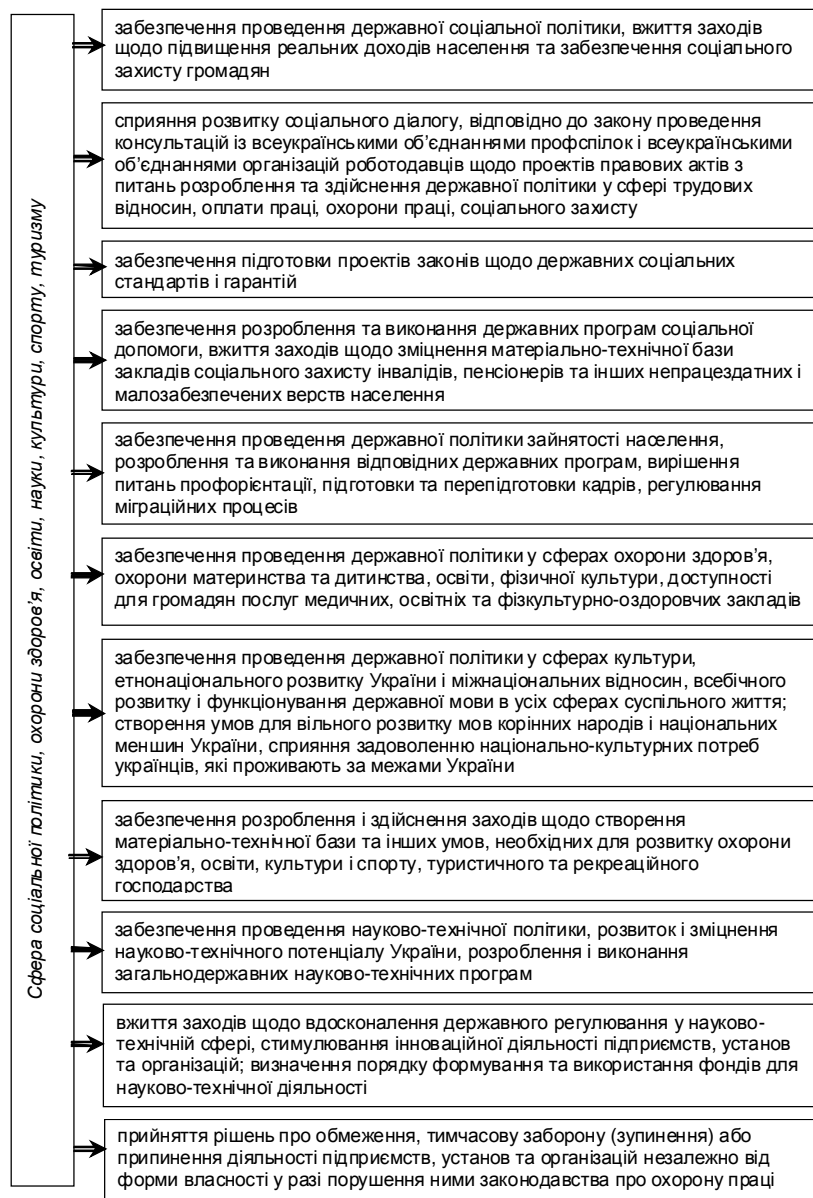
Забезпечення здійснення Президентом України його повноважень, визначених Конституцією України, покладається на Секретаріат Президента України (Указ Президента України від 4 листопада 2005 р. № 1548 із змінами). Зокрема, ініціативи глави держави з питань реалізації соціальної політики на час написання підручника формуються Головною службою соціально-економічної політики, Головною службою гуманітарної політики та з питань збереження національного культурного надбання, Головною службою освіти, науки та інноваційного розвитку (Указ Президента України від 14 жовтня 2005 р. № 1445 із змінами).

Центральне місце в системі органів, що здійснюють державне регулювання соціального розвитку, посідають органи виконавчої влади. Вищим органом у їх системі виступає **Кабінет Міністрів України**. Серед конституційно визначених завдань уряду у соціальній сфері слід виокремити:

- вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечення проведення політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури;
- розробка та здійснення загальнодержавних програм соціального, культурного й науково-технічного розвитку України;
- розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення його виконання.

Компетенція Кабінету Міністрів України конкретизується Законом України "Про Кабінет Міністрів України". До загальних питань відання уряду віднесено вирішення питань державного управління у сфері соціальної політики, праці та зайнятості, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту, туризму, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, розв'язання інших завдань внутрішньої політики.

Встановлені у вказаному нормативно-правовому акті конкретні повноваження Кабінету Міністрів України у перелічених сферах представлено на рис. 4.5.

Рис. 4.5. Повноваження Кабінету Міністрів України із соціальних питань

У межах окреслених повноважень уряд виконує державно-політичні та управлінські функції. Політичні функції полягають у визначенні (формуванні) разом з іншими інституціями політики держави у соціальній сфері, що закріплюється у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України. Управлінські функції проявляються через здійснення Кабінетом Міністрів України загальних функцій управління: регулятивної, контрольної, координаційної, кадрової, організаційної та керівництва.

Для забезпечення ефективної реалізації повноважень Кабінету Міністрів, координації дій органів виконавчої влади, попереднього розгляду проектів нормативно-правових актів, концепцій, стратегій, основних напрямів реалізації державної політики у соціо-гуманітарній сфері, інших документів із соціальних та гуманітарних питань, що подаються на розгляд Кабінету Міністрів, утворено робочий колегіальний орган - Урядовий комітет гуманітарної і соціальної політики (постанови Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950, 30 січня 2008 р. № 195-р із змінами).

Організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Кабінету Міністрів здійснює Секретаріат Кабінету Міністрів, що діє на підставі Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів (постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 761 із змінами). У його складі функціонують:

Управління стратегії реформування соціальних відносин (питання соціальної підтримки та захисту населення; політики доходів і організації продуктивності та оплати праці; реалізації пенсійної реформи; функціонування системи пенсійних фондів та фондів соціального страхування; організації обслуговування одиноких непрацездатних громадян; функціонування системи надання державної допомоги малозабезпеченим громадянам і сім'ям з дітьми, пілг і субсидій громадянам; державної політики зайнятості; демографії, народонаселення та трудових ресурсів; процесів трудової міграції; реформування сфери загальнообов'язкового державного соціального страхування; розв'язання проблем бездомності; розвитку трудового законодавства, додержання законодавства про працю; соціального партнерства; колективно-договірного регулювання тощо);

Управління гуманітарної політики (сфера освіти, фундаментальних наукових досліджень, підготовки та атестації наукових кадрів вищої кваліфікації, мовної політики, національних меншин, закордонних українців, культури, мистецтв, релігій, фізичної куль-

тури, спорту, туризму, курортів, виставкової діяльності, реклами, охорони здоров'я, сім'ї, дитинства, молоді, кредитування молодіжного житлового будівництва).

Функції організації виконання соціальних завдань держави здійснюються на національному рівні центральними органами виконавчої влади. Відповідно до Указу Президента України "Про систему центральних органів виконавчої влади" до їх сукупності належать міністерства, державні комітети та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, які діють на підставі затверджених урядом положень, що визначають сферу їх діяльності, основні завдання та функції.

Міністерства є провідними органами у системі цих органів влади з питань забезпечення реалізації державної політики у визначеній сфері діяльності.

Організація впровадження політики держави з основних соціальних питань, а саме зайнятості та трудової міграції, соціального захисту населення, соціального страхування, соціально-трудових відносин та здійснення нагляду за додержанням законодавства про працю, оплати, нормування та стимулювання праці, професійної класифікації робіт і професій, умов праці, пенсійного забезпечення, соціального обслуговування населення, колективно-договірного регулювання соціально-економічних інтересів працівників і роботодавців, розвитку соціального діалогу, покладається на Міністерство праці та соціальної політики (Мінпраці).

До основних його завдань належить:

- участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у вищезазначених сферах;

- керівництво діяльністю державної служби зайнятості, проведення заходів, пов'язаних з ефективним функціонуванням ринку праці, сприяння раціональній, продуктивній і вільно обраній зайнятості, підвищенню якості і конкурентоспроможності робочої сили;

- розроблення і здійснення заходів для посилення мотивації до праці, вдосконалення її оплати, організації та нормування;

- забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом своєчасного та адресного надання соціальної підтримки, в тому числі всіх видів державної соціальної допомоги, у разі втрати роботи, працездатності, досягнення пенсійного віку тощо;

- забезпечення розвитку соціально-трудових відносин та захисту прав працюючих громадян шляхом здійснення державного нагляду за додержанням роботодавцями вимог законодавства про працю;

- розроблення заходів, спрямованих на реалізацію політики грошових доходів населення;
- розроблення заходів, спрямованих на подолання бідності, в тому числі проведення аналітичної роботи з моніторингу показників бідності та соціального розвитку;
- забезпечення здійснення Пенсійним фондом України його функцій.

Мінпраці здійснює свої функції як безпосередньо, так і через підпорядковані йому органи: Державний департамент з нагляду за охороною праці та за додержанням законодавства про працю, Фонд соціального захисту інвалідів, Державний центр зайнятості.

Сфера діяльності та основні завдання інших міністерств соціогуманітарного спрямування подано у табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Сфера компетенції профільних міністерств

Міністерство 1	Сфера діяльності та основні завдання 2
у справах сім'ї, молоді та спорту	<ul style="list-style-type: none"> • участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики з питань сім'ї, дітей, молоді, фізичної культури та спорту, усинювання, демографічних процесів, рівності прав та можливостей жінок і чоловіків, попередження насильства в сім'ї; • координація заходів, здійснюваних центральними та місцевими органами виконавчої влади з питань, що належать до його компетенції; • розроблення проєктів прогнозних і програмних документів з питань його відання; • сприяння розвитку різних видів спорту в Україні
охорони здоров'я	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я; • розроблення, координація та контроль за виконанням державних програм розвитку охорони здоров'я, зокрема профілактики захворювань, надання медичної допомоги; • організація надання державними та комунальними закладами охорони здоров'я безоплатної медичної допомоги населенню; • організація надання медичної допомоги в невідкладних та екстремальних ситуаціях, здійснення в межах своєї компетенції заходів, пов'язаних з подоланням наслідків Чорнобильської катастрофи; • розроблення заходів щодо профілактики та зниження захворюваності, інвалідності та смертності населення
освіти і науки	<ul style="list-style-type: none"> • участь у формуванні та забезпеченні реалізації політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності; • створення умов для здобуття громадянами повної загальної середньої освіти; • забезпечення розвитку освітнього, наукового та науково-технічного потенціалу України; • визначення перспектив і пріоритетних напрямів розвитку у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності; • сприяння функціонуванню національної системи науково-технічної інформації

Закінчення таблиці

1	2
культури і туризму	<ul style="list-style-type: none"> • участь у формуванні та забезпеченні реалізації політики у сфері культури, туризму, діяльності курортів, державної мовної політики та політики у сфері захисту суспільної моралі; • сприяння створенню умов для задоволення національно-культурних потреб громадян України та українців, які проживають за межами України, збереженню і популяризації культурних надбань українського народу; здійснення міжнародного співробітництва з питань, що належать до його компетенції
з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення реалізації державної політики у сфері ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; • керівництво з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, правового, радіаційного та комплексного медико-санітарного захисту громадян, які постраждали від радіаційних аварій і катастроф або брали участь у ліквідації їх наслідків, а також реабілітації радіоактивно забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територій і забезпечення захисту населення від впливу іонізуючого випромінювання; • організація та координація робіт на території зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, інших радіоактивно забруднених унаслідок Чорнобильської катастрофи територіях, вирішення в установленому порядку питань фінансування таких робіт, забезпечення охорони здоров'я персоналу, а також громадського порядку на зазначених територіях

На відміну від міністерств, які одночасно розробляють та реалізують державну політику, державні комітети вносять пропозиції щодо її формування відповідним членам Кабінету Міністрів України, забезпечують її реалізацію у визначеній сфері діяльності, здійснюють управління в цій сфері, а також міжгалузеву координацію та функціональне регулювання з питань, віднесених до його відання.

Статус державного комітету має Пенсійний фонд України, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра праці та соціальної політики. Серед основних завдань Фонду:

- участь у формуванні і реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;
- керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;
- забезпечення збирання та акумулювання внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, ведення їх обліку;
- призначення (перерахунок) пенсій, щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та підготовка документів для їх виплати;
- забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання, інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством;

- ефективне та цільове використання коштів, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів.

Іншим державним комітетом, на який покладається вирішення певних соціальних проблем, виступає Державний комітет у справах національностей та релігій, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України. Основними його завданнями із соціальних питань слід виокремити: участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення захисту прав національних меншин України, депортованих за національною ознакою, осіб, які повернулися в Україну, біженців та інших категорій мігрантів, а також у сфері релігії, відносин із церквою і релігійними організаціями; участь у забезпеченні розвитку зв'язків із закордонними українцями та їх громадськими організаціями; створення умов для вільного розвитку мов, сприяння задоволенню національно-культурних, освітніх потреб, розвитку етнічної самобутності корінних народів і національних меншин України; сприяння зміцненню взаєморозуміння релігійних організацій різних віросповідань.

Центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом має визначені Конституцією та законодавством України особливі завдання та повноваження, щодо нього може встановлюватись спеціальний порядок утворення, реорганізації, ліквідації, підконтрольності та підзвітності тощо. Таким органом з вирішення соціальних питань виступає Державний комітет України у справах ветеранів, діяльність якого також спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через віце-прем'єр-міністра України. Його завданнями нормативно визначено: участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері соціального і правового захисту ветеранів війни, праці, ветеранів військової служби, правоохоронних органів, жертв нацистських переслідувань; координація, методичне забезпечення і сприяння реалізації державної політики щодо забезпечення житлом військовослужбовців, звільнених у запас або відставку; здійснення заходів щодо увічнення пам'яті захисників Вітчизни та жертв воєн; участь у патріотичному вихованні громадян.

Крім профільних центральних органів виконавчої влади функції організації виконання соціальних гарантій держави виконуються загальнофункціональними органами (міністерства

фінансів, економіки, юстиції, державні комітети статистики, з питань регуляторної політики та підприємництва та ін.).

Важливе місце в системі інституційного забезпечення соціальної політики посідають суб'єкти, які здійснюють таку політику на регіональному та місцевому рівні. В усіх країнах функціонують місцеві державні органи, покликані виконувати приписи центральних та реалізовувати власні повноваження. За Конституцією України здійснення виконавчої влади в Автономній Республіці Крим покладається на Раду міністрів АР Крим, в областях, районах, містах Києві та Севастополі - на місцеві державні адміністрації.

Згідно з Конституцією Автономної Республіки Крим Рада міністрів здійснює виконавчі функції та повноваження, віднесені до самостійного відання автономії, з питань: організації і розвитку курортно-рекреаційної сфери і туризму; управління санаторно-курортними і туристичними комплексами республіки; організації та розвитку освіти, науки, культури, мистецтва, охорони пам'яток історії та культури; організації та забезпечення безпечних і здорових умов життя населення, організації та розвитку охорони здоров'я, фізичної культури і спорту; праці, її оплати, умов і охорони праці, соціальних питань та зайнятості та соціального захисту населення; міжнаціональних відносин; молодіжної політики, охорони материнства і дитинства.

Відповідно до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" до відання місцевих органів виконавчої влади належить, зокрема, вирішення питань: охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; соціально-економічного розвитку відповідних територій; науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх; соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

Закон визначає також галузеві повноваження місцевих державних повноважень. Зокрема, місцева державна адміністрація:

- у галузі соціально-економічного розвитку - розробляє проекти програм соціально-економічного розвитку, забезпечує їх виконання; визначає необхідний рівень обслуговування населення відповідно до нормативів мінімальних соціальних потреб; обсягу послуг, необхідних для забезпечення рівня мінімальних соціальних потреб; розробляє та вносить пропозиції до проектів державних програм соціального розвитку України;

- у галузі бюджету та фінансів - готує проект відповідного бюджету та забезпечує його виконання; здійснює фінансування підприємств, установ та організацій освіти, культури, науки, охо-

рони здоров'я, фізичної культури і спорту, соціального захисту населення, переданих їй в управління; об'єднує на договірній основі бюджетні кошти з коштами підприємств, установ, організацій та населення для будівництва, розширення, реконструкції, ремонту та утримання служб з обслуговування населення, закладів охорони здоров'я, торгівлі, освіти, культури, соціального забезпечення житлово-комунальних об'єктів для задоволення потреб населення та фінансує здійснення цих заходів.

Повноваження місцевих державних адміністрацій власне у соціогуманітарній сфері подано на рис. 4.6.

Здійснення керівництва цими галузями управління покладається на управління, відділи та інші структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій, примірний перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України. Зокрема, на регіональному рівні це Головне управління праці та соціального захисту населення; управління культури і туризму; освіти і науки; охорони здоров'я; у справах сім'ї, молоді та спорту; у справах національностей та релігій; з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; служба у справах дітей, на місцевому - відповідні структурні підрозділи (управління, відділи, служби).

Управління чи відділи місцевих державних адміністрацій в управлінській вертикалі щодо упорядкування процесів соціального розвитку перебувають у подвійному підпорядкуванні: структурно - голові відповідної адміністрації, галузево - вищезазначеним міністерствам та Держкомнацрелігій або відповідним управлінням обласної, Севастопольської міської державної адміністрації. Правовими актами, що регламентують їх повноваження та діяльність у визначеній сфері, є затверджені урядом типові положення про них, на основі яких управління (відділи) розробляють і затверджують власні повноваження, які визначають їх статус.

Окремі соціальні питання вирішуються територіальними органами Пенсійного фонду України, які не входять до складу місцевих державних адміністрацій та діють відповідно до положень про них, затверджених управлінням Фонду.

Особливо важливе місце в системі інституційного забезпечення соціальної політики посідають органи місцевого самоврядування. В умовах демократизації суспільства актуальними є питання розвитку місцевого самоврядування як загальновизнаної на рівні європейських стандартів форми здійснення місцевої демократії, засобу для вирішення соціальних проблем не лише місцевого, але й загальнодержавного значення. У зв'язку з цим на рівень місце-

вого самоврядування має припадати й значна частина функцій у сфері соціальної політики, здійснення регулюючої діяльності з питань соціального розвитку.

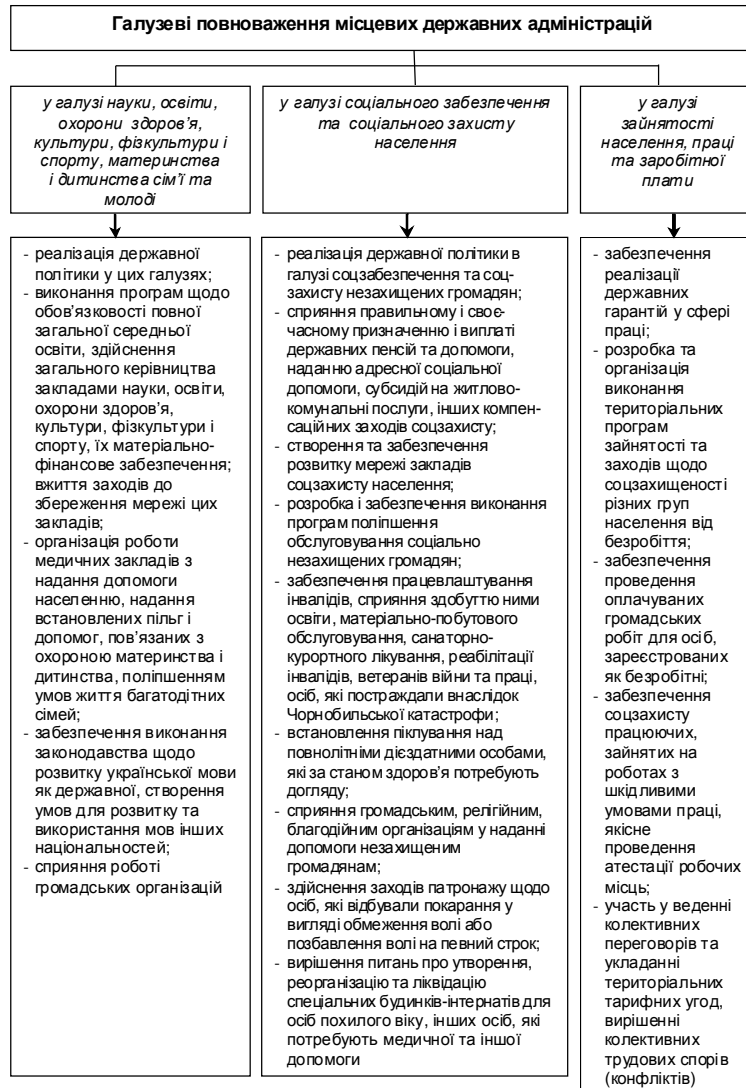

Рис. 4.6. Основні повноваження місцевих державних адміністрацій у соціогуманітарній сфері

Основні повноваження органів місцевого самоврядування як найбільш наближених до населення органів влади визначено Законом України "Про місцеве самоврядування в Україні". Зокрема, до повноважень місцевих рад віднесено затвердження програм соціально-економічного розвитку відповідної території, цільових програм з інших питань та відповідних бюджетів. При цьому вивчення, попередній розгляд та підготовка питань, які належать до відання ради, здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень покладається на постійні комісії, перелік та функціональна спрямованість яких визначається регламентом відповідної ради. Комісії з соціальних та гуманітарних питань функціонують у кожному регіоні країни.

Водночас сільські, селищні, міські, районні у містах ради створюють виконавчі органи, які уповноважені здійснювати самоврядні та делеговані галузеві повноваження. Основні повноваження у сфері соціально-економічного і культурного розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту соціального захисту населення житлово-комунального господарства тощо подано у табл. 4.4.

Для здійснення повноважень, що належать до відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, відповідна рада у межах затверджених нею структури і штатів може створювати відділи, управління та інші виконавчі органи, діяльність яких регламентується положеннями про них, затвердженими цією радою.

Немаловажне місце в структурі інституційного забезпечення реалізації соціальної політики займають інститути громадянського суспільства. Схваленою урядом Концепцією сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства визначено низку недержавних та/чи невідприємницьких організацій - інститутів громадського суспільства. Серед них ті, яким належить важлива роль у здійсненні соціальної політики (рис. 4.7), правовою основою діяльності яких є Конституція України, закони України "Про об'єднання громадян", "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", "Про організації роботодавців", "Про професійних творчих працівників та творчі спілки", "Про благодійництво та благодійні організації", "Про свободу совісті та релігійні організації".

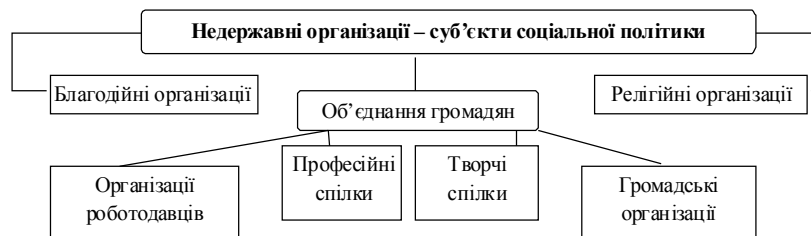
Таблиця 4.4

Основні галузеві повноваження виконавчих органів місцевих рад

Самоврядні	Делеговані
1	2
<p>у сфері соціально-економічного та культурного розвитку відповідної території, цільових програм з інших питань, організація їх виконання;</p> <p>- забезпечення соціального розвитку відповідної території;</p> <p>- утворення цільових фондів соціальної допомоги інвалідам, визначення порядку і умов витрачання коштів цих фондів</p>	<p>розгляд і угодження планів підприємств, установ та організацій, що не належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, здійснення яких може викликати негативні соціальні, демографічні та інші наслідки, підготовка до них висновків і внесення пропозицій до відповідних органів</p> <p>здоров'я, культури, фізкультури і спорту</p> <p>- управління закладами освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, оздоровчими закладами, які належать територіальним громадам, молодіжними підлітковими закладами за місцем проживання;</p> <p>- забезпечення здобуття неповнолітніми повної середньої освіти, створення умов для виховання дітей, молоді, розвитку їх здібностей, трудового навчання, професійної орієнтації, продуктивної праці учнів; сприяння діяльності дошкільних та позашкільних навчальних закладів, дитячих, молодіжних організацій;</p> <p>- забезпечення регулярного безкоштовного підвезення до місця навчання і додому школярів;</p> <p>- організація медичного обслуговування та харчування у закладах освіти, культури, фізкультури і спорту, оздоровчих закладах, які належать територіальним громадам;</p> <p>- створення умов для розвитку культури;</p> <p>- сприяння роботі громадських та неприбуткових організацій, які діють у сфері охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, роботи з молоддю;</p> <p>- створення умов для занять фізичною культурою і спортом за місцем проживання населення та в місцях масового відпочинку</p>

1	2
<p>у сфері соціально захищеного населення</p> <ul style="list-style-type: none"> - встановлення за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткових до встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення; - вирішення питань про надання допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, інвалідам з дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних житлових будинків, проведенні капітального ремонту житла, у придбанні будівельних матеріалів; відведення зазначеним особам у першочерговому порядку земельних ділянок для індивідуального будівництва, садівництва та городництва; - організація для малозабезпечених громадян похилого віку, інвалідів будинків-інтернатів, побутового обслуговування, продажу товарів у спеціальних магазинах і відділах за доступними цінами, а також безоплатного харчування; - вирішення питань про надання за рахунок коштів місцевих бюджетів ритуальних послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці, а також інших категорій малозабезпечених громадян; надання допомоги на поховання громадян в інших випадках, передбачених законодавством 	<ul style="list-style-type: none"> - підготовка цільових місцевих програм поліпшення стану безпеки і умов праці зайнятості, соціалістичну від безробіття, організація їх виконання; здійснення контролю за охороною праці, забезпеченням соціального захисту працівників підприємств, установ та організацій усіх форм власності; організація проведення оплачуваних громадських робіт; - бронювання робочих місць, призначених для працевлаштування осіб, які потребують соціального захисту; прийняття рішень про створення спеціальних робочих місць для осіб з обмеженою працездатністю; погодження проведення ліквідації таких робочих місць; - забезпечення здійснення заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов соціально незахищених категорій громадян; влаштування в будинки інвалідів громадян похилого віку, які мають потребу в цьому, дітей, що залишилися без піклування батьків, на виховання в сім'ї громадян; - вирішення питань про надання пільг і допомоги, пов'язаних з охороною материнства і дитинства; компенсації і пільг громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одноразової допомоги громадянам, які постраждали від стихійного лиха; опіки і піклування; - участь у веденні колективних переговорів та укладенні територіальних тарифних угод, вирішенні колективних трудових спорів (конфліктів); реєстрація колективних договорів і угод, здійснення контролю за їх виконанням; - встановлення розмірів і порядку виплати щомісячної допомоги особам, які здійснюють догляд за самотніми громадянами; - здійснення згідно із законодавством заходів соціального патронажу щодо осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк
<p>у галузі житлово-комунального господарства</p> <ul style="list-style-type: none"> - управління об'єктами житлово-комунального господарства, забезпечення належного необхідного рівня та якості послуг населенню; - облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов; розподіл та надання житла, що належить до комунальної власності; - сприяння розширенню житлового будівництва, надання громадянам допомоги в будівництві житла, в отриманні кредитів, у тому числі пільгових, та субсидій для будівництва чи придбання житла; надання допомоги власникам квартир (будинків) в їх обслуговуванні та ремонті 	<ul style="list-style-type: none"> - здійснення заходів щодо розширення та вдосконалення мережі підприємств житлово-комунального господарства; - надання громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатного житла або за доступною для них платою; - здійснення контролю за станом квартирного обліку та додержанням житлового законодавства на підприємствах, в установах та організаціях, розташованих на відповідній території, незалежно від форм власності

Рис. 4.7. Система інститутів громадянського суспільства у сфері реалізації соціальної політики

При здійсненні соціальної політики у визначених законодавством України рамках використовуються переважно такі форми комунікації державних структур та громадських організацій:

- участь зазначених інститутів у розробленні та обговоренні проектів нормативно-правових актів з питань, що стосуються соціального розвитку, інтересів населення, прав і свобод людини та громадянина;
- здійснення інститутами громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади щодо розв'язання соціальних проблем у формі громадського моніторингу підготовки та виконання рішень, експертизи їх ефективності, подання органам виконавчої влади експертних пропозицій;
- надання інститутами соціальних послуг відповідно до укладених договорів;
- утворення спільних консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій, груп для забезпечення врахування громадської думки у формуванні та реалізації соціальної політики;
- співпраця органів виконавчої влади з інститутами з підготовки та перепідготовки кадрів, спільного навчання державних службовців та представників інститутів навичків ефективної взаємодії, ознайомлення широких верств населення з формами його участі у формуванні та реалізації соціальної політики;
- проведення органами виконавчої влади моніторингу і аналізу громадської думки, забезпечення своєчасного публічного реагування на пропозиції та зауваження громадськості;
- виконання спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного і соціального спрямування.

Однак посилення взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, що повинна базуватися на

партнерстві, взаємозаінтересованості у досягненні цілей, всебічним забезпеченням захисту прав і свобод людини та громадянина, вимагає створення сприятливих умов для діяльності інститутів громадянського суспільства, що передбачає: спрощення процедури легалізації та реєстрації зазначених інститутів; створення умов для розвитку благодійництва і меценатства; запровадження механізму державного замовлення на надання інститутами окремих послуг на конкурсних засадах; розвиток волонтерського руху; спрощення вимог до установчих документів інститутів та ліцензування їх діяльності з надання соціальних послуг; удосконалення правового регулювання участі інститутів у прийнятті рішень органами виконавчої влади, діяльності громадських рад та інших консультативно-дорадчих органів, здійснення органами виконавчої влади моніторингу громадської думки з питань їх діяльності; створення правових умов для забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади, публічності всіх етапів підготовки і прийняття рішень, доступу до інформації про діяльність та рішення зазначених органів.

Контрольні питання

1. У чому полягають основні пріоритети державної політики щодо створення умов для утвердження людиноцентриського характеру соціальної політики?
2. Розкрийте основні пріоритети діяльності держави як суб'єкта соціальної політики.
3. У чому полягають особливості та пріоритети діяльності політичних партій як суб'єктів соціальної політики?
4. Дайте характеристику механізмам та інструментам соціальної політики.
5. Розкрийте систему інституційного забезпечення соціальної політики в Україні та світі.

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН

1. Соціальна політика у сфері розвитку соціально-класових відносин
2. Соціально-трудова відносина як об'єкт соціальної політики
3. Соціальна політика як чинник розвитку сімейно-шлюбних відносин
4. Особливості соціальної політики щодо розвитку демографічних відносин

5.1. Соціальна політика у сфері розвитку соціально-класових відносин

Оснoву соціальної структури суспільства становлять соціально-класові відносини. Тому серед основних пріоритетів, напрямів соціальної політики одне з основних місць належить соціальній політиці, спрямованій на розвиток та оптимальне функціонування соціально-класових відносин. Цей напрям є основним у соціальній політиці, мета якої полягає в розвитку соціальної структури суспільства.

Соціальна стратифікація як багатомірний, ієрархічно організований простір

Для успішного здійснення соціальної політики важливо знати об'єкт управлінського, регулятивного впливу, зокрема процеси соціальної структуризації суспільства, складові взаємозумовлених зв'язків між елементами соціальної структури, соціально-класові відносини. Нині дедалі більше вчених у процесі дослідження соціальної структури суспільства віддають перевагу теорії соціальної стратифікації, на якій базуються більшість сучасних теорій соціально-класових відносин. Соціальна стратифікація - це центральна тема соціології, важлива проблема теорії соціальної політики, оскільки вона пояснює процеси соціальної структурованості суспільства, соціального розшарування людей, їх поділу на класи (класова система - це тип соціальної стратифікації).

Засновниками теорії соціальної стратифікації є М.Вебер і П.Сорокін, їх ідеї активно розробляли Р.Дарендорф, К.Девіс, Р.Коллінз, У.Мур і Т.Парсонс. Представники теорії стратифікації вважають, що поняття "клас" у сучасних умовах уже не спрацьовує і має бути замінене на поняття "страта" (від лат. stratum - шар) чи "соціальна група", а концепція соціально-класових відносин -

на теорію соціальної стратифікації. У сучасній західній соціології основні методологічні засади теорії соціальної стратифікації ґрунтуються на постулаті соціальної нерівності людей, що виявляється в нерівності соціальних статусів і ролей, а отже, у нерівності доходів і можливостей, прав та обов'язків, привілеїв і нагород тощо.

Згідно з теорією соціальної стратифікації соціальні групи різняться становищем у системі соціальної нерівності певного суспільства; становищем соціальних груп у системі володіння владою; рівнем доходів; престижем особистості чи соціальної групи, її соціальним статусом; рівнем освіти. Більшість представників теорії соціальної стратифікації виходять з цього, що соціальне розшарування індивідів у системі соціальних статусів відбувається на основі таких критеріїв соціальної нерівності: різних доходів; престижу професії; доступу до влади; рівня освіти. Отже, основними критеріями соціальної стратифікації є рівень доходів, престиж професії, доступ до влади, обсяг влади і рівень освіти. Стратифікаційний характер відносин між людьми, розвитку суспільства загалом, на думку представників зазначеної теорії, дає змогу підтримувати його розвиток у впорядкованому стані й тим самим відтворювати соціодинаміку, цілісність соціуму як системи.

Серед різноманітних концепцій, теорій соціальної стратифікації їх представники обґрунтовують пріоритетність тих чи інших її показників.

П.Сорокін, виходячи з того, що стратифікація може бути трьох видів - економічна, політична та професійна, виокремлює такі показники стратифікаційного поділу суспільства, як рівень прибутку, вплив на поведінку членів суспільства, місце в системі статусних ролей, наявність знань, умінь, навичок та інтуїції, що відповідно оцінюються та винагороджуються суспільством.

М.Вебер вважає, що критерії стратифікації пов'язані відносинами платності, а також із соціальним престижем, який зумовлений успадкованим чи набутиим статусом, належністю до певних владних структур, політичних партій тощо.

Т.Парсонс стверджує, що в основі стратифікаційних процесів лежать ціннісні орієнтації людей. При цьому він виокремлює такі три основні групи диференційних ознак соціальної стратифікації: вроджені й приписані характеристики індивідів (походження, етнічна і расова приналежність, родинні та статеві зв'язки, вікові особливості, особисті якості та здібності тощо); ознаки, пов'язані з набутиим соціальним статусом і статусно-рольовими функціями,

які людина виконує в суспільстві (ті чи інші види професійної діяльності індивіда, рівень знань, освіти тощо); ознаки, пов'язані з володінням сукупністю матеріальних і духовних цінностей (гроші, власність, можливість духовного, ідеологічного впливу на інших, можливість управляти, командувати тощо).

Американський соціолог А.Барбер поклав в основу стратифікаційних відносин такі показники, як престиж, професія, влада, могутність; дохід чи багатство; знання чи освіта; становище родичів; етнічна належність; релігійна чи ритуальна чистота.

Німецько-англійський соціолог Р.Дарендорф виходить з того, що найповніше процес боротьби між індивідами і соціальними групами за владу відображає авторитет. Саме він, на думку соціолога, який поділяє суспільство на управлінців-власників і управлінців-невласників, лежить в основі стратифікаційних процесів.

Французький соціолог А.Турен вважає, що стратифікація в суспільстві здійснюється на основі доступу до інформації. Вищі статусні позиції у процесі освоєння соціуму займають індивіди, які найповніше володіють інформацією, оскільки мають найбільший доступ до неї.

Американські соціологи К.Девіс і У.Мур у своїй концепції соціальної стратифікації (у західній соціології вона вважається досить обґрунтованою), ігноруючи роль влади в досліджуваних суспільних процесах, вважають, що стратифікація в суспільстві базується на функціональній значущості певного статусу, вимогах до виконання індивідом ролевих функцій і зумовлюється труднощами заповнення соціального статусу, необхідного для суспільства в конкретний час.

Серед моделей соціальної стратифікації, що прийняті в західній соціології, найвідомішою є модель американського соціолога У.Уотсона. Досліджуючи соціально-стратифікаційні процеси, він та його колеги спочатку орієнтувались на просту триланцюгову систему класового поділу суспільства на класи: вищий, середній і нижчий. Однак учені дійшли висновку, що в кожному з укрупнених класів слід виокремлювати проміжні класи. У результаті модель У.Уотсона набула такого вигляду:

Вищий клас - представники впливових і багатих династій, які мають значні ресурси влади, багатство і престиж у масштабах держави. Нижчий вищий клас - банкіри, відомі політики, власники великих фірм, які досягають вищих статусів під час конкурентної боротьби чи завдяки різноманітним якостям.

Вищий середній клас - бізнесмени, які досягли успіху, наймані управляючі фірм, відомі юристи, лікарі, видатні спортсмени, наукова еліта. Представники цього класу вважаються багатством нації.

Нижчий середній клас - наймані працівники: інженери, середні й дрібні чиновники, викладачі, наукові працівники, керівники підрозділів на підприємствах, висококваліфіковані робітники. Нині цей клас у розвинених західних країнах найчисельніший.

Вищий нижчий клас - наймані робітники, які створюють додаткову вартість у суспільстві. Цей клас у багатьох відношеннях залежить від вищих класів щодо отримання засобів до існування, постійно бореться за поліпшення умов життя.

Нижчий нижчий клас - бідні, безробітні, бездомні, іноземні робітники та інші представники маргінальних груп населення.

У такому вигляді модель У.Уотсона здебільшого може бути використана для вивчення соціальних класів у країнах Східної Європи, зокрема в Україні та Росії. Так, у дослідженнях Н.Римашевської, стратифікаційна модель якої нагадує модель У.Уотсона, соціально-класова структура українського суспільства має такий вигляд:

"Загальноукраїнські елітні групи", які мають власність у таких розмірах, що їх можна порівняти з найбільшими західними статками й засобами владного впливу на загальнонаціональному рівні.

"Регіональні і корпоративні еліти", які мають великі за українськими масштабами статки і вплив на рівні регіонів і секторів економіки.

Український "верхній середній клас", який має власність і доходи, що забезпечують західні стандарти споживання, домагається підвищення свого соціального статусу, орієнтується на практику й етичні норми господарських відносин, що склалися.

Український "динамічний середній клас", який має доходи, що забезпечують задоволення середньоукраїнських і вищих стандартів споживання, значні соціальні домагання та мотивацію, характеризується соціальною активністю й орієнтується на легальні способи її прояву.

"Аутсайтери", для яких характерні низька адаптація і соціальна активність, вони мають невеликі доходи і орієнтуються на легальні способи їх отримання.

"Маргінали", для яких характерні низька адаптація і асоціальні та антисоціальні установки соціально-економічної діяльності.

"Криміналітет", для представників якого характерні висока соціальна активність і адаптація, але при цьому вони діють цілком раціонально, всупереч легальним нормам господарської діяльності.

Отже, страта - це соціальна верства людей, які мають схожі об'єктивні показники за чотирма основними шкалами (вимірами) стратифікації: дохід, влада, освіта і престиж. Соціальна стратифікація - це сукупність розміщених у верхньому порядку соціальних верств, зокрема багатих, заможних та бідних, і водночас це процес, структура, основу якої становить природна та соціальна нерівність серед людей.

У соціології виокремлюють чотири основних історичних типи соціальної стратифікації - рабство, касты, стани і класи. Перші три характерні для закритого суспільства, останній - для відкритого.

Класи і класові відносини

Класові відносини, класова система суспільства є типом соціальної стратифікації. Поняття "клас" вживається в широкому і вузькому значеннях.

У широкому значенні клас - це велика група людей, які володіють або не володіють засобами виробництва, посідають певне місце в системі суспільного поділу праці й використовують специфічний спосіб отримання доходу. Відповідно до марксистської теорії, якої дотримуються більшість вітчизняних і багато зарубіжних учених, виникнення класів пов'язане з появою приватної власності, а тому класи зароджуються в умовах рабовласницького суспільства й існують при феодализмі.

У вузькому значенні клас - це будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, яка відрізняється одна від одної за такими характеристиками, як дохід, освіта, влада та престиж професії. Такий підхід до розуміння класів нині переважає в зарубіжній літературі, таку точку зору поділяють дедалі більше вітчизняних учених. Згідно з таким підходом у сучасному суспільстві виділяють не два протилежних класи, а кілька страт, здатних переходити одна в одну і які називають класами. Різні вчені виокремлюють різну кількість таких класів. У такому вузькому значенні класів не було до капіталізму. На думку представників теорії стратифікації, вони є продуктом розвитку індустріального суспільства.

Згідно із зазначеною теорією, виникнення класів в епоху розвитку капіталізму було зумовлене промисловою революцією XVIII-XIX ст. Розвиток промисловості та торгівлі, товарно-гро-

шових відносин привів до виникнення нових професій - підприємців, комерсантів, банкірів, купців, появи дрібної буржуазії. Масове розорення селян, переїзд їх у міста привели до формування нової страти-класу - найманих індустріальних робітників. Це зумовило становлення нового типу соціальної стратифікації - класових відносин, класової системи. Зростання ролі міст, промисловості, сфери послуг супроводжувалось падінням влади і престижу аристократії та зміцненням статусу і багатства буржуазії. Вихід на суспільну арену нових професійних груп - підприємців, банкірів, робітників - передбачав визнання їх соціального статусу (багато з них за своїм значенням зрівнялись із попередніми соціальними станами), однак стати представниками нових станових структур вони не могли. Стани поступово відходили в минуле, поняття "стан" ставало дедалі більше надбанням історії, а нову соціальну реальність адекватніше почало відображати поняття "клас", яке характеризувало економічне становище людей у суспільстві, здатних пересуватися вгору та вниз.

Станові обмеження були зруйновані, кожна людина могла переміститися вгору, переходячи з класу в клас, завдяки власним зусиллям - професіоналізму, працьовитості, таланту. На зміну суспільству, де домінували приписувані соціальні статуси, прийшло суспільство, основу якого становили досягнуті соціальні статуси, яке і є відкритим суспільством.

У науці, зокрема в соціології, існує багато концепцій соціальної структури суспільства, соціально-класових відносин. Однією з перших була теорія К.Маркса. Згідно з марксистською концепцією соціально-класові відносини складаються на основі взаємодії класів, прошарків, інших соціальних груп. Цементуючим ядром соціальної структури суспільства є класи, які в теорії К.Маркса становлять економічно детерміновані, конфліктні соціальні групи, що, у свою чергу, формуються на основі відносин власності. Основною класоутворюючою ознакою марксистської концепції є відношення до засобів виробництва.

За радянських часів основою соціальної структури суспільства, його соціально-класових відносин була схема В.Леніна, згідно з якою класи - це великі групи людей, які в історично сформованій системі суспільного виробництва різняться відношенням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці, способами та розмірами отримуваних прибутків, можливостями одного класу присвоювати працю іншого класу.

У 1936 р. Й.Сталін створив так звану тричленку, проголосивши, що соціалістичне суспільство складається з двох дружніх класів - робітників і селян і прошарку - трудової інтелігенції.

Зарубіжні вчені виявили такі тенденції в розвитку соціально-класових відносин радянського соціального суспільства, що свідчили про формування нового типу його соціальної структури. Ще на початку ХХ ст. М.Вебер зазначив, що за соціалізму панівним класом стануть бюрократи. У 30-ті рр. К. Бердяєв і Л.Троцький дійшли висновку, що в СРСР сформувався новий привілейований клас - бюрократи, про який говорив М.Вебер. Відомий югославський політолог М.Джилас у праці "Новий клас. Аналіз комуністичної системи" (1957 р.) показав, що в Радянському Союзі після 1917 р. апарат компартії перетворився на новий правлячий клас, який монополізував владу в державі й суспільстві. Шляхом націоналізації він привласнив усю державну власність. Хоча формально члени такого класу є найманими працівниками, але фактично вони є власниками засобів виробництва, класом експлуататорів. Революціонери перетворюються на реакціонерів. М.Восленський ("Номенклатура", 1980 р.) розвинув ідеї М.Джиласа про партократію, однак до панівного класу в радянському суспільстві зараховував не всіх управлінців, а лише номенклатуру, яка є вищою соціальною верствою. На його думку, номенклатура є ієрархічною структурою вищого керівництва країни, панівним та експлуататорським класом феодального типу, оскільки привласнює приватну власність, створену народом, який позбавлений політичних і економічних прав.

До подібних висновків наприкінці 80-х - на початку 90-х рр. дійшли й окремі радянські вчені. Так, Т.Заславська в 1991 р. виявила в соціальній структурі радянського суспільства три групи - вищий клас, нижчий клас і прошарок, що їх розділяє. До вищого класу належить номенклатура, яка складається з вищих верств партійної, державної, військової та господарської бюрократії. Основою нижчого класу є наймані працівники - робітники, селяни, інтелігенція. Соціальний прошарок між ними утворюють керівники середньої ланки, а також соціальні групи населення, які обслуговують еліту.

Отже, радянське суспільство, його соціально-класові відносини, на думку багатьох учених, належать до особливого, змішаного типу соціальної стратифікації. Це зумовлено тим, що радянське суспільство було закритим, певною мірою станово-кастовим. Еко-

номічної основи для формування класів в західному розумінні не було, оскільки не існувало приватної власності. Це означає, що радянське суспільство не було соціально однорідним, у ньому існувала соціальна нерівність, що впорядковувала соціальну ієрархію на основі влади, престижу, багатства. Г.Спенсер є автором природно-органістичного вчення про класи. На противагу К. Марксу він вважає, що основу еволюції суспільства становить перехід від гомогенності до гетерогенності, тобто зростаюча різноманітність соціальних організмів. На його думку, джерелом класових відмінностей є завоювання: переможці стають панівним класом, а переможені - рабами, кріпаками. За Г.Спенсером, у суспільстві існують три великих класи: вищий - панівний, керівний; середній, основу якого становлять торговці, постачальники та ін.; нижчий - ті, хто виробляє, добуває ресурси для існування суспільства. Саморегулятор соціально-класових відносин - природний відбір. Так, сильні стають панівними, а слабкі опиняються на нижчих щаблях соціальної ієрархії.

Деякі сучасні західні вчені (К.Оффе, Ф.Паркін) вважають, що поняття "класи" неприйнятне для аналізу соціальної структури суспільства як у марксистському, так і в західному розумінні. На думку цих учених, в аналізі соціальних відносин у суспільстві доцільніше вживати поняття "верства". Відомі й інші теорії соціально-класових відносин, соціальної структури суспільства.

Отже, людина як суб'єкт соціальної політики входить до системи соціально-класових відносин, процесів соціальної стратифікації, які, визначаючи місце людини, її статусний рівень у системі соціальної ієрархії, безпосередньо впливають на її соціальну безпеку, соціальне самопочуття, значною мірою детермінуючи інші види суспільних відносин. Це свідчить про те, що соціально-класові відносини є важливим об'єктом соціальної політики, системи державного, соціального управління загалом.

Соціально-класові відносини в сучасному суспільстві

Складні суперечливі процеси соціального розвитку, соціальної структурованості сучасного суспільства вносять багато нового в багатовимірний соціальний простір. Для вітчизняних учених особливо важливого значення набувають переосмислення й аналіз процесів пострадянської соціальної реальності, що трансформуються, переструктурування вітчизняного соціального простору. Без осмислення цих процесів неможлива зважена соціальна політика, яка має відображати й творити, утверджувати, зміцнювати конст-

руктивні чинники нового соціального структурування й гальмувати деструктивні.

Практична соціальна політика має спиратися на чіткі теоретико-методологічні засади процесів соціального розвитку, зокрема соціально-класові відносини. У цьому аспекті слід ураховувати, що радянські суспільствознавці, аналізуючи процеси соціального простору, застосовували переважно марксистську теорію соціально-класових відносин, які за радянських часів дедалі більшою мірою заідеологізовувалися.

Однак незважаючи, з одного боку, на певну абсолютизацію радянськими вченими марксистської традиції в підході до соціально-класових основ розвитку суспільства, класової ідентичності, а з другого - на твердження деяких західних учених про "кінець класу", аналіз процесів розвитку сучасного соціального простору свідчить про те, що класи існують, а соціально-класові відносини є реальністю соціального буття й суттєво на нього впливають. Практика свідчить не про зникнення класів (може йтися лише про послаблення ролі й позицій в суспільстві традиційних класів і відносин між ними), а про якісні зміни в системі соціально-класових відносин. У сучасному суспільстві зменшується соціальна значущість таких класоутворюючих ознак теорії "ортодоксального марксізму", як відношення до засобів виробництва, власності тощо. Нові класові виміри розширюють соціальне поле класоутворюючих ознак і охоплюють багатовимірну гаму, комбінацію соціальних, духовних ресурсів людини й суспільства, культурно-діяльнісного потенціалу особистості, що виявляється в процесі освоєння нею динамічного соціального простору, простору соціальних нерівностей і не зводиться лише до одного виду суспільних ресурсів.

Сучасне постіндустріальне, постеконімічне суспільство, основними ресурсами якого є знання та інформація, посилюють динамізм, рухливість, багатовимірність класових змін, а феномен класу, що не пов'язаний з постійним членством людини, постійно видозмінюється під впливом багатьох чинників. Можливості особистості, її шанси в процесі соціальної мобільності перейти до вищого класу (або до нижчого), зростають здебільшого під впливом освітнього, культурного потенціалу; вони дедалі більше відходять від одновимірності до багатовимірності класових комбінацій. Формується клас носіїв знання, який у перспективі перерозподілятиме на свою користь щонайбільше частину суспільного ба-

гатства. І навпаки, представники класу працівників, зайнятих у масових виробництвах, відчуватимуть на ринку праці зростаючу конкуренцію і долатимуть дедалі більше труднощів на шляху створення свого добробуту. Освіта, культура, наука (зокрема раціоналістично орієнтований світогляд, творчість) перетворюватимуться на чинник сучасної соціальної стратифікації, соціально-класових відносин, формуватимуть нову соціальну структуру світу на шляху його переходу від традиційного до сучасного (постіндустріального, постеконічного, інформаційного) суспільства.

Процеси соціальної мобільності як об'єкт соціальної політики

Різні теорії соціальної стратифікації, соціально-класових відносин стали методологічною основою для формування теорії соціальної мобільності. Мобільність - це процес, пов'язаний зі зміною людиною, індивідом, сім'єю свого місця в соціальній структурі суспільства. Соціальна мобільність - це форма соціального відтворення, процес соціальних (горизонтальних, вертикальних) переміщень, перехід індивідів з одних соціальних класів, соціальних груп, верств до інших, пов'язаних як із соціальним піднесенням, так і з соціальним спадом.

Поняття соціальної мобільності в соціології запропонував П.Сорокін ("Соціальна мобільність", 1927 р.). Під соціальною мобільністю він розумів, по-перше, перехід індивідів з однієї соціальної групи в іншу; по-друге, зникнення і заміну тих чи інших соціальних груп і появу інших; по-третє, зникнення цілих сукупностей певних соціальних груп елементарного та кумулятивного характеру. Отже, на думку П.Сорокіна, соціальна мобільність - це будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта або цінності, створеної чи модифікованої завдяки діяльності, з однієї соціальної позиції в іншу.

П.Сорокін виокремлює два основних типи соціальної мобільності - горизонтальну та вертикальну. Горизонтальна мобільність означає перехід індивіда з одного соціального статусу (соціальної позиції) в інший, що розміщені на одному рівні, коли перший статус еквівалентний другому. Інакше кажучи, горизонтальна мобільність - це процес переміщення людини на одному соціальному рівні. Але основою соціального розвитку, соціальної мобільності є вертикальна мобільність, тобто процес переходу індивіда з однієї соціальної групи (страги, класу, прошарку) в іншу. Вертикальна мобільність пов'язана з рухом як вгору, так і вниз, тобто буває висхідна і спадна.

Розрізняють вертикальну мобільність професійну (службове зростання або пониження, пов'язані зі зміною професійного статусу); економічну (підвищення або зниження рівня добробуту); політичну (перехід у вищий або нижчий соціальний статус, пов'язаний з рівнем влади).

У характеристиці процесів соціальної мобільності використовують такі показники, як швидкість, інтенсивність, сукупний індекс соціальної мобільності.

Під *швидкістю соціальної мобільності* розуміють вертикальну соціальну дистанцію або кількість економічних, професійних чи політичних страт, які проходить індивід, рухаючись угору або вниз, за певний проміжок часу.

Під *інтенсивністю соціальної мобільності* розуміють кількість індивідів, які на основі горизонтальних або вертикальних соціальних переміщень за певний проміжок часу змінюють свої статуси. Кількість таких індивідів у певній соціальній спільності - це абсолютна інтенсивність мобільності, їхня частка в загальній чисельності певної соціальної спільності - це відносна мобільність. *Сукупний індекс мобільності* є результатом взаємозв'язку швидкості та інтенсивності цього процесу.

В основі багатьох процесів, що зумовлюють функціонування та розвиток системи соціальної мобільності в суспільстві, лежить соціальна нерівність між індивідами. Соціальна нерівність - об'єктивна реальність соціального буття, джерело його розвитку, функціонування соціальної мобільності, соціальної структурованості суспільства, умова відтворення й самодостатності розвитку багатогранних соціальних зв'язків - пов'язана з нерівністю соціальних статусів індивіда. Соціальна нерівність - складне й суперечливе суспільне явище, що має багатовимірний (як конструктивний, так і деструктивний) характер (поглиблена соціальна нерівність).

Процеси соціальної мобільності є важливим об'єктом соціальної політики. Соціальна політика, спрямована на створення умов для функціонування соціальної мобільності, має виходити з того, що об'єктивними чинниками, які зумовлюють процеси соціальної мобільності, є потреба суспільства у стійких, стабільних, відкритих, самовідтворюваних процесах соціодинаміки, що здійснюються на основі соціальних переміщень людей, насамперед по вертикалі. Стабільне соціодинамічне, демократичне суспільство - це насамперед суспільство інтенсивної соціальної мобільності, яке постійно "порушує", розриває тканину його соціальної

структури, не доводить її до жорсткості, застійності. Така соціальна політика має створювати умови для природного функціонування процесів соціальної мобільності, сприяючи відтворенню конструктивних складових цього процесу і гальмуючи деструктивні чинники.

Суперечливий характер соціального простору сучасного українського суспільства

Соціальний розвиток сучасного українського суспільства має надзвичайно складний, неоднозначний, суперечливий характер. Полюси сучасної соціальної ієрархії, соціальної нерівності в Україні багато в чому мають деструктивні характер і джерела походження. Вони сформовані здебільшого не на природних об'єктивних еволюційних процесах, в основі яких лежить статусна ієрархія (нерівність статусів), детермінована природною і соціальною нерівністю людей (зокрема різними здібностями особистості, несхожістю людей, плюралізацією та індивідуалізацією життєвих стилів), а на стихійних, хаотичних, неприродних чинниках деструктивної саморегуляції. З огляду на це в розвитку соціальної структури українського суспільства велику роль відігравали та відіграють чинники "несистемної" організації й відтворення соціальної нерівності, що не сприяють стабільному соціальному розвитку країни. Деструктивний характер розвитку "несистемних" чинників, елементів соціальної структури полягає в тому, що вони неприродно, надмірно поглиблюють соціальну ієрархію, диференціацію суспільства, соціальну нерівність, оскільки значно звужують, а то й унеможливають передумови для становлення і формування основного джерела соціальної стабільності й мобільності суспільства, його багатовимірної життєздатної соціальної раціональності - середнього класу.

Звідси випливають соціальна нестабільність, розмитість, функціонування сучасної соціальної структури українського суспільства, створення зон непроникнення в механізми її відтворення і саморегуляції, наявність у ній значної частки "несистемних" елементів структури зі звуженою перспективою розвитку, невизначеністю соціальних цінностей. Через ці та інші чинники ще відсутній системний характер процесу структуризації і стратифікації українського соціального поля суспільного буття, несформованість "системних" його складових як основних джерел соціального прогресу. Останні "не працюють" повноцінно, перебувають у стані суперечливого становлення, а тому можна говорити лише про елементи конструктивної, позитивної логіки соціального роз-

витку, які формуються в соціальному полі "несистемних" елементів, свідчить про те, що в суспільстві значною мірою здійснюється не свідомий, цілеспрямований процес упорядкування процесів соціального розвитку, а хаотична структуризація та стратифікація. Переважання тривалий час у соціальній структурі України не повноцінної, нормальної позитивної саморегуляції процесів соціального розвитку, а хаотичних, часто деструктивних елементів і руйнівних чинників призвело до того, що цей процес багато в чому мав гіпертрофований характер, перемістившись значною мірою в зону нелегітимної самоорганізації соціального життя. Самоорганізація здійснювалась "несистемними" елементами соціальної структури відповідно до встановлених ними законів, норм, часто жорсткого практицизму ("збагачайся за будь-яку ціну") та деструктивних форм індивідуалізму.

Причини формування в суспільстві несистемних елементів соціальної структури, що діють нелегітимними засобами, зумовлені складною сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких не останню роль відіграють непослідовність у здійсненні ринкових перетворень та реформуванні економічних відносин, насамперед непрозорий процес роздержавлення та приватизації власності, викривлення у здійсненні зваженої економічної та соціальної політики, суперечності реформування політичної системи, тривале протистояння різних політичних сил, несформована система соціально-ціннісних орієнтацій, невисокий рівень духовної, соціальної культури суспільства, різноманітні соціальні патології постсоціалістичного суспільства та інші чинники.

Соціально-класова структура сучасного українського суспільства та її поляризація

З викладеного випливає, що в соціально-класовій структурі України відбувається поступовий, складний, суперечливий процес становлення нового типу соціально-класової структури на основі демонтажу існуючої соціальної структури і формування різноманітних елементів нової - класів, соціальних верств, груп, прошарків тощо. Поступово складаються контури трьох основних рівнів, верств соціальної ієрархії: вищого, середнього і нижчого класів. Однак зазначені рівні соціальної ієрархії не становлять цілісного утворення і багато в чому є невизначеною, напіврозритою структурою. Особливість розвитку соціально-класової ієрархії українського суспільства полягає в повільному збільшенні середнього класу, значному відсотку нижчого класу й існуванні на цій основі соціальної поляризації.

Основу вищого класу, що базується на легітимних формах організації суспільного життя, позитивній, конструктивній логіці соціального розвитку, становлять підприємці, комерсанти, банкіри, певна категорія управлінців, представники творчої інтелігенції та ін. Проте особливість соціального розвитку українського суспільства, як уже зазначалося, полягає в тому, що вагоме місце серед вищого класу займають несистемні елементи структури, які швидко розбагатіли, стали таким класом на основі нелегітимних засобів, зокрема, у сфері торгівлі та посередницьких операцій. До таких елементів в Україні належать кримінальні, мафіозні структури, корумповані управлінці, чиновництво, керівники державних господарських підприємств, які зловживають своїм службовим становищем, використовуючи суспільне багатство для власного збагачення, а також групи "нових" українців з високими нелегітимними доходами та інші "несистемні" елементи сучасної соціальної структури, які живлять соціальну систему спотвореної саморегуляції, що заглиблюється в собі.

Водночас суперечливо функціонує, бореться за виживання інший соціальний організм, що слабо розвивається і саморегулюється, становить основу легітимної організації суспільного буття і належить до нижчого класу. Структурні елементи цього класу ще слабкі, хоча мають у майбутньому стати основними системними чинниками саморегуляції як ринкових перетворень, так і соціального організму, становлення середнього класу, який здійснюватиме свою трудову діяльність на основі легітимної продукуючої праці, реалізації власних соціальних інтересів. Основу соціальної структури сучасного українського суспільства становить населення, яке пов'язане чи було пов'язане насамперед з державною формою власності. Значна його частина перебуває на межі бідності, ставлячи за мету лише фізіологічне виживання. Багато цих людей перебувають у стані соціальної деградації, соціальної маргінальності й не сподіваються на краще. Тривожність такого становища полягає в тому, що саме з цих верств, категорій населення, більшість із яких перебувають на межі малозабезпеченості, бідності, і має формуватися середній клас. Значна частина таких елементів соціальної структури, які є потенційною основою середнього класу, мають вагомий професійно-кваліфікаційний і освітній потенціал, досвід продуктивної діяльності. Однак у сучасних умовах часто він не здатний сприяти включенню індивіда в систему суспільного виробництва, забезпечити відповідний цю-

му потенціалу особистості рівень доходів. А, отже, пов'язані з цим соціально-економічні сподівання здебільшого не справдилися.

Утворення в структурі соціальної ієрархії суспільства зазначених двох верств, категорій населення призвело до деструктивних змін у ній, до спотворень, викривлень, гострих соціальних суперечностей у багатьох сферах суспільного життя. Вони поглиблюють системну кризу, прискорюють інфляцію, деформують особисте споживання основної частини населення з низькою платоспроможністю, посилюють соціальну нестабільність суспільства. Особливо яскраво зазначені деформації, суперечності простежуються на прикладі поділу споживчого ринку на два типи (рівні, сектори), ціни в яких істотно різняться. Один - для першої категорії населення з практично необмеженою платоспроможністю, які відвідують "свої" дорогі магазини, заклади культури та обслуговування, мають особистий транспорт, на яких працює розгалужена інфраструктура, засобом платежу яких є переважно вільно конвертована валюта. Другий - для більшості населення з невисоким рівнем достатку, низькою купівельною спроможністю, яке змушене обмежуватися лише товарами першої необхідності. Викликає занепокоєння, що такий поділ соціальної структури українського суспільства долається дуже повільно. Він охоплює не лише сферу споживчого ринку, а й усі основні напрями суспільної життєдіяльності, зокрема систему ціннісно-нормативних регуляторів діяльності й поведінки зазначених двох верств, категорій населення. Сформувалися дві системи соціального світогляду, які перебувають у стані конфлікту. Це призводить до звуження сфери соціокомунікації, спілкування зазначених категорій населення, які реалізують свій життєвий потенціал і соціальний вектор у двох діаметрально протилежних соціальних просторах і вимірах. І хоча, на думку вчених, таке відокремлення життєвих вдач і сфер життя, відсутність безпосередніх контактів, безумовно, сприяють послабленню соціальної напруги і є деякою "хитрістю" соціуму, нібито інстинктом самозбереження, що запобігає концентрації руйнівної соціальної енергії - таке становище довго існувати не може. У ньому закладена соціальна небезпека.

Основою соціодинаміки розвитку суспільства, його соціальної стабільності, функціонування його соціально-класової структури є середній клас. На думку вчених, середній клас - соціальна група, яку в західній соціологічній традиції визначають: *за професійним складом* як групу неручної праці, що посідає місце між

вищим і робітничим класом (тобто неручна праця в ієрархії статусів визнається престижнішою за ручну, але соціально нижчою, ніж володіння великою власністю або заняття політикою), *за розміром* - найчисленнішою серед соціальних груп розвинених західних суспільств, *за функціями* - такою, що відтворює високопрофесійну робочу силу, інвестиційною, соціально консолідаційною і політично-центристською, *за структурою* - гетерогенною (Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. - К., 2006. - 372 с.). *Середній клас* - це основа самодостатності розвитку соціально-класових відносин, важливий чинник, що саморегулює розв'язання суперечностей між двома протилежностями (полюсами соціальної ієрархії, що є результатом відтворення та організації соціальної нерівності), не спричиняє значного загострення соціального напруження між верхніми й нижчими верствами вертикального зрізу соціальної піраміди. Середній клас - це соціальний стабілізатор, упорядковуючий фактор розвитку багатовимірних процесів соціальної нерівності, регулятор її припустимих меж, функціонування соціальної ієрархії загалом. Потужний середній клас у соціальній ієрархії - чинник економічної, політичної стабільності громадянського суспільства, його позитивної соціодинаміки, що забезпечує свободу і незалежність особистості. Такий середній клас в Україні лише формується. А тому створення умов для формування та динамічного розвитку середнього класу, який у перспективі охоплюватиме 55-60% населення, є особливо важливим завданням соціальної політики, регулювання соціально-класових відносин. Чинниками, що сприяють становленню середнього класу, є послідовність у здійсненні ринкових перетворень, зокрема у формуванні ринкових відносин, утворення різноманітних форм власності, які сприятимуть збагаченню економічної основи суспільства, розширенню і поглибленню його соціального поля, виникненню нових соціальних спільностей, соціальних груп, верств.

Наявність потужного середнього класу в суспільстві означає:

1) домінування в суспільстві активної життєвої позиції - прагнення самостійно забезпечувати добробут собі та своїй родині, дбати про майбутнє, зокрема про старість;

2) наявність внутрішніх джерел інвестування - населення не проїдає миттєво всі зароблені кошти, а інвестує значну їх частину в бізнес, житло, освіту тощо;

3) високий платоспроможний попит населення і відповідно масштабний внутрішній ринок - попит породжує пропозицію, тобто спричиняє до економічного зростання, збільшення зайнятості тощо;

4) демократичні принципи управління, зокрема постійні звіти владних структур - середній клас, який має належний рівень освіти, відзначається обізнаністю у своїх правах і прагненням їх обстоювати у визначених законодавством межах.

На відміну від цього соціальна поляризація може переокреслити розвиток демократичних засад державного устрою, намагання побудувати соціально орієнтовану економіку, становлення України як стабільної міцної держави. Безпосередніми її результатами є:

1) концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах - відповідно наслідками економічного зростання користується досить обмежена частка населення, а економічний спад призводить до значного погіршення матеріального становища численних верств;

2) безконтрольність дій владних структур усіх рівнів - якщо влада представляє інтереси відповідних верств населення, то соціальна поляризація неминуче призводить до того, що як у законодавчій, так і у виконавчій владі домінують представники або олігархів, або бідних; перших задовольняє сприяння їх економічним апетитам, а других - популістська риторика;

3) поширення корупції - багатократне прискорення процесу первинного накопичення капіталу не могло здійснюватись іншим шляхом, крім розподілу колишньої державної власності під контролем чиновників;

4) масштабна бідність.

Середнім класам різних країн притаманні певні загальні ознаки, хоча вони, безумовно, не ідентичні, оскільки віддзеркалюють економічні, культурні, політичні особливості розвитку кожного конкретного суспільства. Відповідно середні класи різних країн відрізняються не тільки за рівнем доходів та стабільністю, але і за роллю в суспільному житті. Водночас такі специфічні риси середнього класу, як наявність спеціальної освіти та високий професійний статус, спостерігаються в усіх країнах.

Характерною ознакою розвитку середнього класу є поступові зміни його структури. Якщо на початкових етапах основу цього утворення (соціальні групи) становили дрібні власники, то сьогодні більшість середнього класу економічно розвинутих країн утворюють особи найманої праці з високим рівнем освіти та ква-

ліфікації, які практично гарантують їм зайнятість і високі доходи. Власність же цього "нового середнього класу" формується переважно шляхом купівлі акцій, участі в пенсійних та страхових програмах, придбання в кредит житла тощо.

Слід підкреслити, що ознаки середнього класу взаємозумовлені та взаємопов'язані. Саме їх сукупність і дає змогу йому виконувати відповідні суспільні функції. Середній клас притаманний будь-якому індустріальному та постіндустріальному суспільству. Його не можна ні ліквідувати, ні створити. Мова може йти тільки про зміни кількості та питомої ваги представників середнього класу в суспільстві, про зміни складу самого середнього класу та його впливу на суспільне буття. Інакше кажучи, середній клас - як і бідність - наявний у кожному сучасному суспільстві; різниця полягає в ступенях його однорідності, стабільності, масштабах, ролі в суспільстві. Не викликає сумнівів і те, що доходи середнього класу бідних країн цілком співставні з доходами бідних верств населення розвинених країн.

Безумовно, соціальний прошарок, який би повністю відповідав усім критеріям середнього класу в суспільствах, що протягом тривалого історичного періоду розвивалися тільки (або принаймні переважно) еволюційним шляхом, у країнах перехідної економіки ще не сформувався. Але групи, які мають частину таких ознак, у країні є.

Узагальнення існуючих у світовій літературі визначень середнього класу дає підстави кваліфікувати його як соціальну групу, що характеризується:

- рівнем доходів, який забезпечує споживання за прийнятими в суспільстві стандартами; володіння нерухомістю; наявність власної справи;
- високим рівнем освіти і професійною кваліфікацією, які надають високий соціальний статус, визнаний у суспільстві, і гарантують його збереження при економічних зрушеннях (зрозуміло, не йдеться про революції);
- помірним політичним консерватизмом, зацікавленістю в підтримці соціальної стабільності і неприйняттям маргінальної ідеології;
- суб'єктивною ідентифікацією себе із середнім класом.

Залежно від економічної ситуації і домінуючих ідеологічних принципів у різних суспільствах розрізняються і акценти на окремих ознаках середнього класу. Скажімо, європейський, перед-

усім скандинавський, середній клас відрізняється від північно-американського за важливістю таких ознак, як наявність індивідуальної власності та участь у громадських організаціях.

Таким чином, основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і численний середній клас - головна складова громадянського суспільства. Як основний платник податків середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод. Отже, наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. Важливо, що всі ці процеси (розвиток демократії, формування громадянського суспільства, розбудова ринкової економічної системи, становлення середнього класу) реалізуються майже синхронно, жоден не може істотно випереджати інші, вони органічно взаємопов'язані.

Особливо важливим пріоритетом соціальної політики є створення умов для прискорення процесів соціально-класової структурованості та стратифікованості суспільства, усвідомлення суб'єктами соціально-класових відносин соціально-групової спорідненості, соціальної самоідентифікації на основі формування соціальних інтересів. Реальністю сучасного пострадянського суспільства, зокрема й України, є процеси деструктуризації та дестратифікації соціально-класової структури, втрата соціальної, зокрема верстової, самоідентифікації, що зумовлено відсутністю чітких соціальних інтересів.

Одним із чинників, який сприятиме утвердженню соціально-класової структурованості, соціально-групової спорідненості суспільства, є формування нової системи *соціальних цінностей*. Сучасне українське суспільство характеризується невизначеністю і несформованістю соціальних цінностей. Саме несформованість привабливих соціальних (як моральних, так і духовних) цінностей, коли старі (утвердження соціальної однорідності та рівності, колективізму) вже відкинуті й "не працюють", а нові (свобода, соціальна справедливість, здоровий індивідуалізм, багатоманітність вибору та ін.) ще не сформовані у свідомості людей,

значною мірою гальмує соціальну консолідацію українського суспільства. У соціальному аспекті в українському суспільстві є прихильники ринкових відносин і державного соціалізму, демократії та адміністративних методів управління, централізації і децентралізації, державної благодійності в соціальному захисті й здійсненні самозахисту. Формування системи соціальних нормативних цінностей поряд з іншими чинниками становлення позитивної логіки соціодинаміки, є чи не основною її складовою, детермінантою цивілізованої стратифікації суспільства, його соціальної стабільності, консолідації, міжгрупової солідарності, що має бути відображена у зваженій соціальній політиці.

Трансформація соціально-класових відносин в Україні та особливості формування середнього класу

Економічні трансформації, зокрема зміни відносин власності та зайнятості, змінили соціальну структуру українського суспільства, віддзеркалились на суспільній психології. Поступово долаються патерналістські настрої, і сьогодні 72% дорослого населення країни вважають виключно себе відповідальними за свій добробут. Це дає підстави для оптимістичної оцінки наявних психологічних передумов становлення середнього класу в Україні, хоча сьогодні середнього класу, який відповідав би за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, у нас, безумовно, ще немає. З огляду на загальний низький рівень життя населення та поширення, зокрема серед забезпечених верств суспільства, практики отримання доходів без реєстрації, тобто з порушенням законодавства, можна зробити висновок про те, що формування середнього класу тільки розпочинається.

Середній клас в Україні формується двома шляхами:

- трансформацією тих верств населення, які в УРСР виконували функції, близькі до функцій середнього класу в демократичних суспільствах з розвинутою ринковою економікою;
- створенням "нового" середнього класу з молоді та тих груп населення, які, набувши власність та відповідну психологію, увійшли до середнього класу вже в нових соціально-економічних умовах.

У межах колишнього СРСР такого середнього класу, як у сучасних економічно розвинених країнах, не існувало. Окремі прошарки населення - освітяни, науковці, лікарі, інженери, військові, науковці, лікарі, державні, партійні та профспілкові функціонери, робітники високої кваліфікації тощо - хоча й мали

високу професійно-освітню підготовку, соціальний статус, рівень доходів, який забезпечував задоволення нерозвинених потреб, не виконували (і не могли виконувати) визначальних функцій середнього класу. Не з середнього класу формувалися владні структури (йдеться про всі без винятку гілки влади), тобто він не був ні базою вертикальної мобільності суспільства, ні носієм демократії та гарантом політичних свобод. Що стосується таких функцій, як інвестування власних накопичень в економіку та забезпечення економічних свобод, то їх виконання навряд чи взагалі можливе за відсутності приватної власності. Отже, в умовах соціалізму відповідний прошарок населення може розглядатися тільки як "квазісередній" клас.

Вплив змін на ринку праці. У процесі ринкових перетворень і супутніх їм неминучих соціальних деформацій соціально-економічний статус значної частини цієї групи було зруйновано. До цього спричинили передусім зміни на ринку праці. Безробіття практично однаково охопило майже всі професійні верстви суспільства, а внаслідок значної інфляції освіти особи з університетськими дипломами часто виконували не притаманні їм функції, адже саме вони втрачали роботу за перших ознак економічної кризи.

Знання та досвід значної частини лікарів, науковців, освітян знаходять попит на сучасному ринку праці і забезпечують цілком прийнятні доходи. Особи з вищою освітою скоріше за інших пристосувалися до нових умов і знайшли нову роботу, хоча далеко не завжди вона відповідає первинно набутій професії.

Більшості з них добробут забезпечує додаткова зайнятість, яка не має нічого спільного з професією та кваліфікацією, а у більшості випадків є незареєстрованою.

На перший погляд, це є можливістю знаходження нового статусу, але на практиці така друга робота, даючи заробітки, неминуче стає перешкодою для підвищення кваліфікації та посади на основному місці роботи.

Тенденції доходів населення. Тривала економічна криза спричинила до падіння рівня життя широких верств населення. Навіть зростання реальних доходів - реальної зарплати в останні роки - далеко не компенсувало втрат попередніх років. Зниження легальних доходів тільки частково компенсувалося формуванням у значної частини населення незареєстрованих надходжень. До того ж наявність незареєстрованих доходів у більшості випадків

означає порушення законодавства, що несумісне з належністю до середнього класу.

У цілому ж падіння рівня життя широких верств населення є істотною перешкодою на шляху створення середнього класу.

Отже, потенціал середнього класу в новій системі значною мірою не було використано.

Приватизація житла. Певних позитивних результатів у створенні класу власників вдалося досягти завдяки послідовному здійсненню політики приватизації житла.

Водночас якість наявного житлового фонду здебільшого дуже низька (кожний третій будинок потребує капітального або поточного ремонту), а забезпеченість населення житлом не відповідає навіть стандартам східноєвропейських країн (в Україні в середньому на 1 особу припадає 17 кв. м, тоді як у Польщі - близько 27, в США - 64 кв. м). Майже третина громадян живе в гуртожитках, комунальних квартирах та в непридатних для життя приміщеннях. Незважаючи на гостру необхідність поліпшення житлових умов значної частини населення України, низький рівень платоспроможного попиту не дозволяє розвивати житлове будівництво за рахунок коштів населення і сформувати вторинний ринок житла.

Розвиток малих підприємств. Постійно зростає кількість власників малих підприємств та чисельність підприємців - фізичних осіб. Протягом новітнього періоду підприємства почали створюватись не тільки в торгівлі, а й у виробничих галузях. Більше 90% нових підприємств створюється вже не шляхом поділу чи реструктуризації діючих підприємств, а шляхом утворення абсолютно нової виробничої одиниці. Проте підстав для висновку про створення численного класу підприємців ще немає.

Відсутність сприятливого підприємницького клімату зумовлює ситуацію, за якої значна частина малих підприємств вимушено переходить у тінь. Це підтверджується і громадською думкою, яка ототожнює діяльність власників малих підприємств із систематичним порушенням законодавства: 61,3% дорослих громадян вважає, що малий та середній бізнес в Україні розвивається переважно в тіньовій сфері. При цьому 85% вважають, що корупція, яка власне і штовхає підприємців у тінь, перетворилася на загальнонаціональну проблему. Приватні підприємці, які перебувають у конфлікті із законодавством, не можуть підтримувати соціальну стабільність, тобто не є повною мірою представниками середнього класу.

Приватизація колишньої державної власності. Важливим чинником створення класу власників мала стати приватизація, яка в країнах Центральної та Східної Європи стала рушійною силою ринкових трансформацій. У результаті приватизації нині в Україні налічується більше 18 млн акціонерів. Однак у більшості випадків ці особи не є реальними власниками. Значна частина населення, яка взяла участь у безоплатній приватизації, досить швидко була відтиснута від володіння майном шляхом скуповування у них сертифікатів, їх знецінення та незаконного привласнення адміністрацією підприємств, тіньовими і кримінальними структурами. Цьому сприяє відсутність у країні належного законодавчого захисту прав дрібних власників акцій. У результаті від володіння приватизованим майном більшість дрібних акціонерів не отримує доходів, які б істотно впливали на рівень життя та свідомість. Доходи від власності та капіталу (дивіденди від акцій та інших цінних паперів, відсотки по вкладах, доходи від здавання в найм нерухомості тощо) не досягають і 1% грошових доходів середнього домогосподарства. Відповідно більше 60% населення країни вважає, що приватизація не впливає на рівень їх добробуту, а 25,7% підкреслює негативний вплив. Економічне зростання і в найближчому майбутньому не забезпечить належні дивіденди всім власникам акцій, оскільки значна частина приватизованих підприємств виявилася непристосованою до нових економічних умов.

Нині в економіці створюється вторинний ринок, який у ході формування українського капіталу сконцентрує розпорошені у процесі масової приватизації акції підприємств. Це, безумовно, буде важливим кроком для створення реального класу власників як складової середнього класу, який органи державної влади мають всіляко підтримувати.

Приватизація землі. У процесі ринкових перетворень було законодавчо запроваджено приватну власність на землю - передано у приватну власність громадянам земельні ділянки для ведення фермерських, особистих підсобних та присадибних господарств, проведено розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств. Все це забезпечило включення землі в економічний обіг, запровадження оренди земельних паїв, гарантування мінімальної орендної плати та господарське самовизначення селян. Водночас реальні виплати за оренду є надзвичайно низькими, і не гарантують селянам добробуту.

Процес господарського самовизначення селян триває. Для його прискорення необхідна активна і всебічна підтримка з боку владних структур, особливо в питаннях зміцнення матеріально-технічної бази особистих селянських господарств та захисту прав дрібних власників. Це забезпечить реальне становлення середнього класу в сільській місцевості.

Формування високоосвіченого прошарку населення

Передумовою становлення середнього класу в сучасних суспільствах є високий рівень професійно-освітньої підготовки населення і високий статус вищої освіти. Незважаючи на економічні негаразди, випуск фахівців вищими навчальними закладами України збільшився. Проте структурні зрушення у підготовці фахівців з вищою освітою в напрямі збільшення масштабів підготовки економістів, юристів, менеджерів при стабільних масштабах підготовки фахівців технічних спеціальностей створює істотні загрози в майбутньому. Ця проблема вже стала реальністю в Польщі, коли зростання обсягів виробництва почало стримуватися нестачею необхідної робочої сили. Невипадково серед основних показників розвитку освіти фахівці ООН виділяють питому вагу студентів, які вивчають природничі та технічні науки, математику, обчислювальну техніку.

Однак первинна освітня підготовка населення в умовах швидкого старіння знань не забезпечує належного розвитку людського потенціалу протягом трудового життя, хоча і є важливим чинником адаптації до ринкового середовища, зокрема формування добробуту та адекватної поведінки. Наявність вищої освіти в 2,3 раза знижує ризик бідності і в 1,7 раза підвищує ймовірність отримувати середні доходи, значною мірою впливає і на ставлення населення до способу життя, зокрема споживчої поведінки.

Соціальна нерівність та стратифікація населення

Трансформаційні процеси значно посилили соціальне розшарування. Якщо в умовах адміністративно-командної системи високі доходи і доступ до більш широкої пропозиції якісних товарів та послуг відносно нечисленної групи населення не були відомі широкому загалу, а варіація доходів лівової частини громадян не перевищувала 50%, то приватизація і стрімкий розвиток незареєстрованого сектору економіки докорінно змінили ситуацію.

Сам по собі рівень соціальної нерівності в країні (принаймні за офіційними даними) не є надто високим - він більш-менш збігається зі стандартами інших країн перехідної економіки. Од-

нак жодне з обстежень не охоплює дійсно заможні верстви населення, саме ті домогосподарства, які мають високі доходи (непрямою ознакою чого є наявність автомобіля) не охоплюються вибіркою. Відповідно всі прямі розрахунки показників соціальної нерівності є суттєво заниженими. За експертними оцінками, що спираються на непрямі дані - про наявність дорогих автомобілів, дорогих екскурсійних турів, продаж дорогих меблів, предметів розкоші тощо, - доходи 10% найбільш заможних верств населення України перевищують доходи 10% найбідніших приблизно у 15 разів. Результатом високого майнового розшарування є формування соціально поляризованого суспільства, а не суспільства з потужним середнім класом. У результаті всіх цих процесів в Україні сформувалося чотири чітко окреслені групи населення, що розрізняються за рівнем поточних доходів:

- *бідні* (сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого є нижчими за 75% медіанного рівня; решту бідних можна назвати представниками низькодохідних груп - їх витрати в розрахунку на умовно дорослого є більшими за 60 та меншими за 75% медіанного рівня;

- *потенційно середньодохідні, або протосередні* - їх доходи перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до середнього прошарку; ці люди фактично балансують між бідністю та добробутом, а отже, залежно від спрямованості та ефективності державної політики, від результативності власних зусиль можуть у майбутньому перейти або до середнього класу, або до бідноти; відповідно саме цей прошарок має бути головним об'єктом дій держави щодо створення середнього класу і подолання масштабної бідності в країні;

- *середньодохідні* - середньодохідний прошарок може розглядатися як соціальна база майбутнього середнього класу, оскільки проміжне становище між верхівкою та низом є однією з якісних характеристик середнього класу в економічно розвинених демократичних суспільствах Європи; однак його представники 45% своїх грошових доходів отримують нелегально, тобто - їхня економічна діяльність суперечить принципам соціально орієнтованої ринкової економіки;

- *заможні* - чисельність цієї групи ще зовсім невелика.

Зростання доходів населення в Україні мало неоднозначний вплив на соціальну стратифікацію. З одного боку, спостерігалось "висвітлення" частини незарєстрованих прибутків, зростання

легальної зарплати та пенсії, що сприяло зниженню бідності і створенню середнього класу. Проте, з другого, тенденції розвивались по-різному в різних галузях і навіть на різних підприємствах однієї галузі. Отже, різні верстви населення отримали різний вигравш, що позначилося на посиленні економічної нерівності і в результаті - подальшій концентрації ресурсів у руках нечисленної групи. У сукупності зазначені процеси не сприяли змінам економічної структури українського суспільства, зокрема прискореному становленню середнього класу.

Середні верстви сучасного українського суспільства

Населення з середніми доходами. Матеріальне становище характеризують як поточні доходи (в умовах поширення незареєстрованої економічної діяльності - витрати, які в середньому в 1,3 раза перевищують доходи), так і накопичене майно: рухоме і нерухоме. Поточні надходження віддзеркалюють сучасний рівень життя, а наявність рухомого та нерухомого майна є значною мірою наслідком минулого, а отже, не стільки доходів, скільки можливостей придбати меблі, якісне житло, автомобіль тощо. Володіння власністю в перехідний період часто є не результатом високої кваліфікації і відповідного рівня освіти або успадкування власності, що була нагромаджена в попередні періоди, а виникає завдяки процесам перерозподілу і головне - привласнення основного капіталу в результаті приватизації.

В сучасній Україні ще не існує середнього класу, який би мав особисту свободу і не тільки володів, а й мав легальну можливість нагромаджувати власність та вести економічну діяльність, за яку ніс би повну відповідальність, і отримував середні доходи. Реально населення із середніми та високими доходами значною мірою зацікавлене в отриманні і навіть у збільшенні своїх нелегальних надходжень (тобто у збереженні економіки з ознаками нелегальних відносин), а не в зміні існуючих правил функціонування державного механізму і правил підприємництва.

Разом з тим відбуваються і помітні позитивні зрушення. Нині в Україні, з одного боку, формуються потреби, подібні до потреб середнього класу в економічно розвинених країнах, а з другого - поступово створюється група населення, чий доходи дають змогу ці потреби задовольняти.

Середньодохідні верстви населення в цілому по Україні становлять близько 20% населення, ще 50% - це ті, хто балансує між бідністю та добробутом, чий поточні надходження є вдвічі нижчи-

ми за надходження середньодохідних груп. Значно вищою є частка середньодохідних груп у великих містах - 22,6% населення проти 16,2% у малих містах і 14,3% у сільській місцевості.

Основним чинником різниці в поточних надходженнях потенційно середніх та середньодохідних груп населення є відмінності частки незареєстрованих грошових доходів у їх загальному обсязі: 19,9% у групі потенційно середніх і 44,5% - у групі середньодохідних. Це є своєрідним віддзеркаленням різниці в попиті на робочу силу і відповідно можливостей додаткової зайнятості, яка, за даними ряду вибіркового обстежень, здебільшого реалізується без реєстрації. Незареєстровані доходи потенційно середні групи частіше отримують у натуральній формі (питома вага негрошових сукупних витрат становить 20,6% проти 16,1% у середньодохідній групі), тобто це залежить переважно від зайнятості на присадибній ділянці, що також віддзеркалює менші можливості отримувати доходи від додаткової зайнятості у грошовій формі.

Населення з високим рівнем освіти та кваліфікації. За міжнародними стандартами до середнього класу входять переважно особи з високою професійно-освітньою підготовкою, яка гарантує високий попит на їхню робочу силу на ринку праці. В Україні такі переваги дає тільки вища освіта. Про це свідчать значно вищі рівні зайнятості та добробуту осіб з вищою освітою. Однак значна частина фахівців з вищою освітою вимушено працює не за спеціальністю. Так, не за спеціальністю працює 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних наук, 46% тих, хто має вищу освіту з біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% технічних фахівців у галузі прикладних наук і техніки.

Що стосується професійної освіти, то її наявність не забезпечує конкурентоспроможності на ринку праці і відповідно належних доходів. Така ситуація говорить про необхідність докорінної модернізації професійної освіти, її адаптації до нових соціально-економічних умов. Найменш конкурентоспроможними виявляються фахівці з базовою вищою (середньою спеціальною) освітою. Так, рівень безробіття серед технічних службовців, пов'язаних з інформацією, становить 14,5% (у середньому по всьому населенню - 11%).

Україна відзначається високими показниками насиченості економіки кваліфікованими кадрами, які цілком збігаються зі стандартами економічно розвинених країн.

Проте сьогодні набуття навіть вищої освіти ще не гарантує зайнятості та добробуту - непоодинокі випадки звернень до Центрів зайнятості вчорашніх випускників вищих навчальних закладів та їх подальшої перекваліфікації; за офіційними даними, десятки тисяч випускників ВНЗ в Україні не можуть працевлаштуватися; відповідно нагальною необхідністю стає державне забезпечення високих стандартів якості освіти (шляхом акредитації та ліцензування) в усіх навчальних закладах незалежно від місця їх розташування та форми власності. Аналіз соціальної стратифікації населення з різними рівнями освіти призводить до таких висновків:

- всупереч поширеній думці і негараздам ринку праці в країні існує досить тісний зв'язок між рівнем освіти та матеріальним становищем;

- наявність професійно-технічної освіти не забезпечує навіть середнього по країні рівня добробуту і не гарантує від бідності, отже, саме ця освітня галузь потребує найбільш серйозного реформування;

- в усіх секторах економіки з підвищенням рівня освіти знижується ризик втрати роботи, але в разі втрати роботи освіта може як допомогти індивіду знайти роботу, так і перешкоджати швидкому працевлаштуванню; з підвищенням рівня освіти зростають вимоги індивіда до умов праці та її оплати, збільшуються витрати, пов'язані з перепідготовкою робочої сили, і період пошуку прийнятної роботи стає більш тривалим; у разі тимчасової зупинки основної діяльності підприємства (яка може затягнутися на невизначений строк) кадри низької кваліфікації досить швидко знаходять собі нове місце роботи, тоді як високоосвічений персонал переважно йде у вимушені відпустки, сприяючи при цьому зростанню масштабів прихованого безробіття.

Переважаючою мірою високоосвічене населення сконцентроване у великих містах (57% їх дорослих мешканців має таку підготовку), тоді як лише 14,5% сільських мешканців мають вищу освіту.

Високий соціальний статус вищої освіти засвідчує те значення, яке надає цій ознаці представника середнього класу громадська думка, особливо думка осіб з вищою освітою. Якщо в середньому тільки 20% дорослих жителів країни вважають наявність такої підготовки вирішальним чинником входження до середнього класу, то серед мешканців Києва цей показник становить 39%, серед керівників підприємств та підприємців - 34%, серед фахівців з вищою освітою - 47%, серед службовців середньої ланки з вищою освітою - 26%.

Наявність вищої освіти значною мірою впливає і на настанови щодо способу життя, зокрема споживчої поведінки. Так, значно більшою серед осіб з вищою освітою є частка тих, хто робить заощадження: 14% проти 6% серед тих, хто не має навіть середньої освіти. Населення з вищою освітою більшу частину своїх коштів - навіть за умов їх обмеженості - витрачає на освіту своїх дітей, тобто на інвестиції в людський капітал. Зокрема, серед людей, які за допомогою банківських кредитів будують собі житло, кількість осіб з вищою освітою перевищує 90%. Вони ж значно частіше за осіб з аналогічними доходами та настановами на їх спрямування у будівництво житла, але без вищої освіти, ідентифікують себе із середнім класом.

Населення із високим соціальним статусом. До середнього класу за міжнародними стандартами належать висококваліфіковані особи, дрібні власники та підприємці, причому впродовж останніх десятиліть невпинно зростає представництво саме осіб найманої праці - професіоналів, фахівців та технічних службовців, законодавців, державних службовців та керівників. Серед 20,1 млн зайнятих у галузях економіки України такий статус мають майже 8 млн осіб. Основну їх частину складають фахівці (близько 3 млн) та керівники різного рівня (1,5 млн). Практично всі вони є найманими працівниками і забезпечують прийнятний рівень життя дуже часто за рахунок доходів від додаткової роботи, переважно без реєстрації. Найбільш поширена незареєстрована економічна діяльність у сільському господарстві (67,2% усіх зайнятих), торгівлі (32,9%), будівництві (16,7%). Якщо в цих галузях незареєстрована економічна діяльність виконується здебільшого на незареєстрованих підприємствах, то незареєстровані послуги надаються досить часто на офіційно зареєстрованих підприємствах. Таким чином надається 61,1% незареєстрованих фінансових послуг, 59,8% - послуг готелів та ресторанів, 52,4% послуг охорони здоров'я, 45,3% освітніх послуг.

Внаслідок недостатнього розвитку підприємництва і взагалі приватної власності в Україні наймані працівники нині становлять лівову частку про шарку, який за поведінкою - політичним консерватизмом, прагненням інвестувати частину своїх доходів у житло, освіту тощо - можна кваліфікувати як середній клас. Так, 60% населення, яке за допомогою банківських кредитів будувало собі житло (до економічної кризи 2008-2009 рр.), складало саме наймані працівники.

Населення, яке ідентифікує себе із середнім класом. За даними соціологічних обстежень, питома вага осіб, які ідентифікують себе із середнім класом, у загальній сукупності населення країни всупереч очікуванням, пов'язаним із масштабною бідністю, виявилась досить високою: за різними обстеженнями так визначають свій статус від 32 до 45% населення країни. Імовірно, що на такі оцінки значною мірою вплинули позитивні зрушення в економіці та рівні життя протягом останніх п'яти років.

Приватизація землі та усвідомлення значної частини селян себе як власників у поєднанні з більшим (відносно міського населення) зростанням пенсій зумовили те, що в сільській місцевості частка осіб, що ідентифікує себе із середнім класом, на 14% більше, ніж у містах.

Основними чинниками визначення себе представником середнього класу є такі: володіння нерухомістю (63%, у тому числі в сільській місцевості - 78,4%), середні доходи (59,1%), розрахунок передусім на власні сили (50,7%), наявність вищої освіти (31,2%, у тому числі в сільській місцевості - 21,6%), володіння автомобілем та сучасною побутовою технікою (19,8%, у тому числі в сільській місцевості - 26,0%). Таким чином, селяни значно більше асоціюють середній клас із матеріальним становищем, ніж городяни, які частіше підкреслюють важливість освіти та професійного статусу.

Більш високі самооцінки притаманні чоловікам та молоді, що зумовлено вищими індивідуальними доходами чоловіків та характерним для молоді оптимізмом щодо майбутнього.

Значення високого соціального статусу та освіти для входу до середнього класу відповідним чином віддзеркалюється й громадською думкою. Так, із середнім класом ідентифікує себе більшість керівників підприємств, установ, підприємців (83%), фахівців технічного або гуманітарного профілю з вищою освітою (70%), службовців середньої ланки з вищою освітою (60%), учнів та студентів (69%).

Поступово долаються патерналістські настрої. Тільки 30,3% населення, яке ідентифікує себе із середнім класом, вважає, що відповідальність за добробут своїх громадян має нести держава (серед тих, хто не відносить себе до середнього класу, таких 52,5%), а частка тих, хто вважає виключно себе відповідальним за власний добробут, серед представників середнього класу - в 2,3 рази більше, ніж серед інших категорій населення.

Порівняння ступеня задоволення основних потреб населення, яке відносить і не відносить себе до середнього класу, призводить до таких висновків. У цілому потреби середнього класу задоволені значно вище, зокрема частка осіб із задоволеними потребами у харчуванні більша в 3,3 рази, в одязі - в 4,3, у товарах тривалого користування (меблях, побутовій техніці) - в 3,4, в автомобілі - в 6,8 рази. Відносно незначними є розбіжності у задоволенні потреб у житлі (на 20,6%).

Водночас - і це є специфікою українського самовизначення - значна частина населення, яке ідентифікує себе із середнім класом, вважає незадоволеними свої базові потреби: у харчуванні - 27,4%, в одязі - 38,7%, в автомобілі - 53,7%.

Система цінностей населення України має такі особливості: домінують (з великим відривом) цінності особистого характеру - здоров'я, матеріальний добробут і впевненість у завтрашньому дні. Це свідчить про розвиток принципів відповідальності за свою власну долю, які є стандартами життя середнього класу. Водночас пріоритет здоров'я у громадській думці набуває особливого значення у зв'язку з надзвичайно низьким рівнем задоволення потреб населення у медичному обслуговуванні та відпочинку. Так, лише 11,2% населення, у тому числі 18,8% тих, хто ідентифікує себе із середнім класом, вважає задоволеними свої потреби у медичному обслуговуванні; задоволеними потреби у відпочинку вважають відповідно 8,4 і 15,2%. Значно поступається індивідуальним цінностям важливість соціальної справедливості. Загальна оцінка її значущості - вдвічі нижча за оцінку важливості здоров'я.

Практично не розрізняються і напрями використання коштів у разі їх істотного зростання. Пріоритет має поліпшення поточного споживання: харчування, одяг та взуття, лікування. Бажання спрямувати додаткові кошти на інвестиції децю частіше спостерігається у тих, хто ототожнює себе із середнім класом, але різниця є надто невеликою. Це віддзеркалює насамперед низький рівень споживання і незадоволеність основних потреб широких верств населення, але крім цього, дається взнаки відсутність традицій накопичення протягом періоду економічної кризи та інфляції.

Виявлені подібності потреб та уподобань різних соціально-економічних груп населення є ознакою достатньо широкого потенціалу створення середнього класу в Україні.

Ядро сучасного середнього класу. Належність до середнього класу в сучасній Україні з певними обмеженнями визначається

за такими ознаками: середні доходи, власність (передусім на нерухомість - житло, землю, засоби виробництва), високий рівень професійно-освітньої підготовки та високий соціальний статус, ідентифікація себе як представника середнього класу.

Ідентифікація середнього класу одночасно за середнім рівнем доходів, вищою освітою та високим соціальним статусом дає досить низьку цифру - 9,8% населення країни. Цю сукупність можна вважати своєрідним ядром середнього класу. Водночас, виходячи із особливостей перехідного періоду та трансформаційних процесів, не варто обмежувати чисельність та структуру середнього класу лише прошарком населення, яке повністю відповідає загально визначеним його критеріям у розвинених демократичних країнах. Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури українського суспільства виявляє певний прошарок, який має достатній освітній, культурний та економічний потенціал і претендує на виконання відповідних функцій.

Приблизно 40-45% населення мають потенціальні можливості входження до цього угруповання - належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і, не очікуючи від когось допомоги, самостійно забезпечувати прийнятний рівень життя собі і своїй родині. Завдання влади - зрозуміти потреби цих верств населення і спрямувати інвестиції в ті сфери економіки, які забезпечать їх переміщення у ядро середнього класу.

Чинники та політика розвитку середнього класу

Створення середнього класу, якому буде властивий спосіб життя, пригаманний населенню розвинених країн, і який охоплюватиме найрізноманітніші верстви населення (включаючи соціально уразливі групи) можна визначати як головний соціальний інтерес України, стратегічну соціальну мету реформування економіки і суспільства. Якщо головним пріоритетом економічних трансформацій є створення сучасної ринкової економіки, інтегрованої у міжнародну економічну систему, то в соціальній сфері національним пріоритетом такої ж значущості є формування сучасного середнього класу як основної складової реформованого суспільства.

Базовим положенням має бути усвідомлення того, що становлення середнього класу в реформованому українському суспільстві має відбуватися не шляхом створення принципово нового, неіснуючого в Україні соціального угруповання, а поступовою трансформацією відповідних соціальних груп і способу їх життя.

Основні зусилля мають бути спрямовані на так званих "прото-середніх", тобто на ті групи населення, які весь час балансують між бідністю та добробутом. Вони сьогодні становлять найбільший прошарок суспільства, об'єднуючи майже половину населення країни. Завдяки досить високій освітній та професійній підготовці (52,8% з осіб старше 25 років, що належать до цієї групи, мають професійну освіту, у тому числі 38,8% - вищу), вони мають необхідний для зростання потенціал. Завдання держави полягає в створенні можливостей його реалізації шляхом забезпечення рівного для всіх доступу до кредитів, освіти, інформації, зайнятості, охорони здоров'я.

Політика сприяння створенню середнього класу в Україні має спиратися на істотне коригування системи пріоритетів соціально-економічного розвитку країни. Тривалий час соціальна політика вимушено зводилася переважно до надання мінімальної допомоги соціально уразливим верствам населення. Економічне зростання забезпечує фундамент для переорієнтації соціальної політики насамперед на підтримку працюючого населення, на забезпечення випереджального зростання заробітної плати, захист інтелектуальної власності і зміцнення на цих засадах становища висококваліфікованої робочої сили та на підтримку підприємництва. В поєднанні з подоланням надмірної диференціації доходів населення це створить умови розвитку середнього класу в Україні, який своїми податками і внесками наповнюватиме бюджети всіх рівнів, фінансуватиме необхідні соціальні трансферти і забезпечить вирішення проблем бідності. Зрозуміло, що не йдеться про якусь цільову програму формування середнього класу в Україні.

Зміни соціальної структури суспільства мають завершитися формуванням громадянського суспільства з потужним і численним середнім класом, який в перспективі - як і в усіх розвинених країнах - охоплюватиме 55-60% населення, із одночасним істотним зниженням частки населення з доходами нижче прожиткового мінімуму. Становлення середнього класу передбачає формування нової моделі споживання, яка відповідатиме достойному рівню життя і тому є стимулами економічної (трудової та підприємницької) активності. Такий стандарт добробуту включає: якісне житло, високу забезпеченість товарами довгострокового користування, автомобіль, доступність якісних послуг, охорони здоров'я, освіти тощо. Слід підкреслити значення високої професійно-освітньої підготовки для адаптації до ринкового середовища, зокрема для формування добробуту та адекватної поведінки.

Водночас необхідно підвищити роль середнього класу в забезпеченні законності та правопорядку в державі. Все більш неприпустимим стає отримання значною частиною середніх верств суспільства незареєстрованих доходів. Подальше консервування такої ситуації негативно впливає на укорінення в середовищі потенційного середнього класу належної правосвідомості та норм законослухняності.

Перспективи розвитку сучасного середнього класу в Україні тісно пов'язані із формуванням громадянського суспільства, становленням самодіяльних і самоврядних організацій. Саме середній клас у розвинених демократичних країнах становить соціальну основу переважної більшості впливових політичних партій та громадських організацій. Складовою політики становлення середнього класу має бути запровадження форм конструктивного діалогу влади з інститутами громадянського суспільства, делегування громадським організаціям частини владних повноважень.

Політика створення середнього класу є наріжним каменем розбудови стабільного демократичного суспільства, де не буде масштабної глибокої бідності, корупції та розкрадання державної власності, де кожна людина, сплачуючи податки, відчуватиме себе гідним членом суспільства, права якої належно захищені законодавством, а виконавча влада діятиме на користь платників податків, а не чиновників та олігархів. Створення середнього класу не досягається розробкою спеціальних програм чи окремих заходів, але ця мета має проходити червоною стрічкою через усю урядову діяльність та реформи законодавства.

Як зазначають дослідники проблем розвитку класових відносин, можна тезово підсумувати реалії та перспективи середнього класу в Україні.

- Середній клас у структурі українського суспільства за *соціальним статусом* є молодію, освіченою, професійно успішною, мобільною, добре адаптованою до ринкових умов частиною економічно активного населення України, що мешкає переважно у великих містах.

- Середній клас неоднорідний за *професійним складом*: це насамперед дрібні й середні підприємці та "білі комірці" - державні чиновники середньої ланки, старші офіцери армії та силових структур, висококваліфіковані, соціально затребувані управлінці та спеціалісти технічного і гуманітарного профілю, які працюють однаковою мірою в ефективних приватних і державних підприємствах та організаціях.

- За *матеріальним статусом* середній клас має у своєму розпорядженні дохід у межах від 150 до 1000 доларів на місяць на кожного члена сім'ї і досить високий рівень матеріального забезпечення (наявність якісного житла, добротних меблів, автомобіля, набору сучасної побутової техніки, модного одягу, повноцінного харчування).

- Люди середнього класу неоднорідні за *матеріальним статусом, способом життя, моделями споживання*. Вони формують особливі субкультури: описані верстви мають різні стандарти споживання, що увиразнюють розбіжності у стилі життя і культурних орієнтаціях (вибір житла, одягу, харчування, форм дозвілля). Усе разом взяте дає підстави говорити не просто про середній клас, а про середні класи.

Представники середнього класу мають *психологію "серединності"*, оскільки відносять себе до середніх соціальних і матеріальних верств українського суспільства. Підставами для такого віднесення вважають насамперед дохід, рівень освіти, професійний статус, соціальне походження.

- Представники середнього класу мають позитивне *соціальне самопочуття*: вони значно більшою мірою, ніж населення в цілому, задоволені соціальним статусом, роботою, життям.

- За *психологічним складом* це - люди активні, ініціативні, вони виказують готовність до професійної, територіальної, освітньої мобільності, схильні до змін і ризику.

- У *плані ціннісних орієнтацій* середній клас сповідує ідеали свободи, зорієнтований на самостійність та індивідуальну відповідальність за власну долю, позбавлений пагубних очікувань. Він є носієм сучасних проринкових, ліберальних економічних поглядів і водночас суперечливих ідейно-політичних установок. На сучасному етапі суспільного розвитку він здебільшого громадянсько й політично пасивний.

- Середній клас виконує низку специфічних за умов суспільної трансформації *функцій*, насамперед функцію відтворення висококваліфікованої робочої сили, різних форм підприємницької активності, а також функцію "соціальної інноваційності", що забезпечує поширення креативних життєвих практик, які сприяють якісній зміні засад громадського життя.

- *Розмір* українського середнього класу, який визначають за суб'єктивним критерієм соціальної самоідентифікації, становить 25-28% населення, але якщо враховувати також об'єктивні критерії (рівень матеріального добробуту, рівень освіти), то вдвічі менше - 11%.

На сьогодні описана вище спільнота має високий професійно-освітній потенціал, більш-менш ефективні стратегії економічної поведінки, позитивне соціальне самопочуття, проте через свою нечисленність, політичну невизначеність, відсутність чіткої громадянської позиції й усвідомлення своїх інтересів та оформленої соціально-групової ідентичності ця спільнота досі не є значущою суспільною силою. Постійний моніторинг розміру, якісного складу, настроїв українського середнього класу свідчатиме про успіхи чи проблеми у здійсненні соціально-економічних реформ*.

5.2. Соціально-трудові відносини як об'єкт соціальної політики

Поняття соціально-трудових відносин

Синонімом суспільних відносин (зв'язків) у сфері праці є соціально-трудові відносини. *Соціально-трудові відносини* - це сукупність відносин, що виникають у процесі виробництва й привласнення матеріальних і духовних благ у всіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні, споживанні).

Залежно від змісту соціально-трудових відносин прийнято розглядати соціально-трудові відносини у вузькому і широкому значенні.

У *вузькому значенні* соціально-трудові відносини виступають системою відносин між роботодавцями - власниками засобів виробництва та населенням - власниками робочої сили щодо задоволення попиту перших на працю, а других - на робочі місця, які є джерелом їх існування.

У *широкому розумінні* соціально-трудові відносини - це відносини між найманими працівниками, роботодавцями та державою з приводу нормативно-правового чи договірного вирішення питань щодо застосування праці, підготовки до неї чи відтворення праці тощо.

Основні елементи системи соціально-трудових відносин:

- 1) сторони, суб'єкти;
- 2) рівні;
- 3) предмети і їх структура;
- 4) типи;
- 5) фактори розвитку;
- 6) принципи регулювання;

---

* Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посіб. / За ред. С.Макеєва. - К., 2006. - 372 с.

7) механізми державної політики.

Основними категоріями у сфері соціально-трудо­вих є "сторона соціально-трудо­вих відносин" і "суб'єкт соціально-трудо­вих відносин".

Сторона соціально-трудо­вих відносин - це носій первинного права у соціально-трудо­вих відносинах: найманий працівник, власник (роботодавець), держава.

Найманий працівник - це працездатна людина, яка уклала трудовий договір із представником підприємства, громадської організації чи держави, для якої робота за наймом є головним джерелом засобів існування та індивідуального відтворення. **Роботодавець** - наймає працівників для виконання роботи, може бути представлений різними особами залежно від узаконеної форми власності: державні підприємства, акціонерні товариства, громадські організації, приватні підприємства тощо.

Суб'єкт соціально-трудо­вих відносин - це юридична або фізична особа, яка володіє первинним або делегованим первинним носієм права в соціально-трудо­вих відносинах.

С.Українець вирізняє чотири групи суб'єктів соціально-трудо­вих відносин.

Перша група - це первинні носії прав та інтересів (наймані працівники, роботодавці, держава, місцеве самоврядування).

Друга група - це представницькі організації та їхні органи. Вони є носіями делегованих повноважень (об'єднання роботодавців, професійні спілки, органи влади й управління).

Третя група - органи, через які реалізується соціальний діалог (Національна рада соціального партнерства, інші постійні або тимчасові органи в галузях, регіонах, на підприємствах (організаціях)).

Четверта група - це органи, покликані мінімізувати наслідки можливих конфліктів, запобігати загостренню соціально-трудо­вих відносин (примирні, посередницькі структури, незалежні експерти, арбітри тощо), а також навчальні, інформаційні, консультативні і а інші інституції.

Суб'єкти соціально-трудо­вих відносин, що належать до двох перших груп, реалізуючи первинні або делеговані їм повноваження, виступають сторонами переговорів, сторонами угоди (договору), сторонами колективного чи індивідуального трудового спору:

- найманий працівник;
- об'єднання найманих працівників чи його орган;
- роботодавець, об'єднання роботодавців або його орган;

- органи виконавчої влади;
- місцевого самоврядування.

Основним завданням спілки роботодавців, їх федерацій та конфедерацій є захист інтересів об'єднаних членів у відносинах з профспілками трудящих, органами державної влади й управління, органами територіального самоврядування.

Професійна спілка створюється для захисту економічних інтересів найманих працівників чи осіб вільних професій у певній сфері діяльності. Найважливішими напрямками діяльності профспілок є: забезпечення зайнятості, умови й оплата праці.

Держава як суб'єкт соціально-економічних відносин у сфері ринку праці може регулювати процеси відтворення і використання праці, віддаючи перевагу окремим формам соціально-трудова відносин.

Рівень соціально-трудова відносин визначається властивостями соціально-економічного простору, в якому функціонально взаємодіють суб'єкти соціально-трудова відносин.

Існують такі рівні соціально-трудова відносин:

- *індивідуальний* - (робітник - робітник, робітник - роботодавець, роботодавець - роботодавець);
- *груповий* - (взаємозв'язок між об'єднаннями робітників і об'єднаннями роботодавців);
- *рівень робочого місця*;
- *підприємства*;
- *галузі*.

Природно, що для кожного рівня соціально-трудова відносин характерні свої суб'єкти та форми взаємовідносин між ними.

Предметом соціально-трудова відносин на рівні окремої особи виступають ті чи інші сторони трудового життя людини, зміст яких залежить від життєвого циклу людини й специфіки мети та завдань, що вирішуються нею на кожному із зазначених циклів. Життєвий цикл людини, як правило, включає кілька стадій. Зокрема, за періодизацією Є.А.Климова, у процесі власного розвитку як суб'єкта праці людина проходить такі стадії:

I - стадія передуюча грі (від народження до 3 років). У цей час відбувається засвоєння функцій сприйняття, руху, мови, найпростіших правил поведінки і моральних оцінок, які слугують основою подальшого розвитку й залучення людини до праці.

II - стадія гри (від 3 до 6-8 років). "Гра - дитя праці", вона сприяє усвідомленню "основних смислів" людської діяльності, знайомству з конкретними професіями.

III - стадія опанування навчальною діяльністю (від 6-8 до 11-12 років). На цьому етапі інтенсивно розвиваються функції самоконтролю, самоаналізу, здібності планувати свою діяльність.

IV - стадія оптації (від 11-12 до 14-18 років). Це стадія свідомого і відповідального планування і вибору професійного шляху.

V - стадія адепта (від 14-18 до 17-27 років). Пов'язана з професійною підготовкою.

VI - стадія професійної реалізації. Розрізняють за рівнем професіоналізму (дор професіоналізм, професіоналізм, непрофесіоналізм, експрофесіоналізм).

VII - післятрудова стадія (70 років і старші) - стадія спаду, зниження професійної і соціальної активності.

Предметом колективних (групових) соціально-трудових відносин на рівні підприємства в цілому виступають як складові кадрової політики - оплата праці, оцінка персоналу, агестація кадрів, планування кар'єри, ротація персоналу, розвиток персоналу тощо.

В узагальненому вигляді складовими предмета соціально-трудових відносин є:

<i>Складові предмета соціально- трудових відносин:</i>	відносини, пов'язані з дотриманням норм трудового законодавства та угод і договорів
	відносини зайнятості
	відносини, пов'язані з правилами внутрішнього трудового розпорядку
	відносини, пов'язані з умовами та охороною праці
	відносини, що виникають у зв'язку з розвитком персоналу (підвищення кваліфікації, перепідготовки тощо)
	відносини у зв'язку з оцінюванням індивідуальних якостей і результатів роботи
	відносини, що виникають у зв'язку з винагородою за працю
	соціально-трудові відносини з інших питань трудового життя

Фактори розвитку соціально-трудових відносин

Будь-яка система соціально-трудових відносин є динамічною і зазнає певних змін через різні причини економічного, політичного, соціального, технологічного, культурного, релігійного характеру тощо. Водночас глибокі зміни, що постійно відбуваються в соціально-трудовах відносинах, слід розглядати передусім у контексті трансформацій, які відбуваються в суспільному виробництві в цілому. Ці зміни є наслідком таких глибинних соціально-економічних процесів, як: а) розвиток продуктивних сил, нова структура та якість робочої сили; б) трансформація форм і методів організації виробництва; в) трансформація відносин власності; г) роздержавлення в соціально-економічній сфері та підвищення ролі

соціального партнерства; г) піднесення якості життя й створення об'єктивних передумов демократизації, гуманізації відносин між "працею" та "капіталом"; д) глобалізація економіки.

*Чинники, що обумовлюють зміни в системі соціально-трудо-
дових відносин (СТВ) в Україні:*

<i>Чинники, що обумовили зміни в системі соціально-трудо- дових відносин</i>	<i>Результат дії чинників</i>
1. Нові умови трудової діяльності на етапі ринкової трансформації економіки	Трудові відносини перейшли межу відносин суто в процесі праці, мають більш ширший зміст, ніж у плановій економіці
2. Змінилися суб'єкти СТВ	На зміну відносинам "держава - працівник" прийшли відносини "роботодавець - найманий працівник", де роботодавець представляє різні форми власності; профспілки стали самостійними та незалежними
3. Змінився характер СТВ	Відносини набули відверто суперечливий характер
4. Змінився спосіб регулювання СТВ	Підвищення ролі договірної регуляції відносин між роботодавцем і найманими працівниками (колективного та індивідуального)
5. Держава відмовилася від патерналізму у СТВ	Створилися умови для підвищеної експлуатації праці за рахунок заниженої оплати праці, економії на умовах праці, збільшенні тривалості робочого дня. Зросла різниця між ціною і вартістю робочої сили
6. Економічна криза, структурна перебудова економіки призвели до випереджального розвитку невиробничої сфери, зростання зайнятості у сфері малого й середнього бізнесу	Послаблення ролі трудового колективу; тенденції децентралізації колективних переговорів, поширення практики застосування індивідуальних трудових контрактів. Зростає потреба в індивідуалізації оцінки праці та її оплати, що має дещо спільне з особливостями СТВ на етапі постіндустріального розвитку
7. Вхідження України у світову економічну систему. Глобалізація економічного життя. Зростання ролі інформації, науки, людської особистості. Пріоритетність соціальної орієнтації розвитку світової економіки	Головним джерелом розвитку виробництва має стати використання людського капіталу. Зростає потреба в ефективних інвестиціях у людину. Виникає необхідність заміни суто економічної парадигми розвитку на соціокультурну. Потреба в гуманізації СТВ, зростанні соціальної відповідальності держави, суб'єктів господарювання, громадян за створення підних умов праці і життя

Зміни трудових відносин зумовлюють необхідність адекватних змін у системі державного регулювання сферою соціально-трудо-
дових відносин.

Типи соціально-трудо- дових відносин

*Соціально-трудо-
дові відносини* залежно від способу їх регулювання, форм, методів вирішення та розв'язання суперечностей, пов'язаних з їх функціонуванням, класифікують *за типами*:

- солідарності;
- субсидіарності (самовідповідальності, самореалізації);
- патерналізму (панування - підкорення);

- рівноправного партнерства;
- конфлікту;
- конфліктного суперництва;
- дискримінації.

За характером впливу на економічні результати діяльності та на якість життя людей СТВ можуть бути: конструктивними та деструктивними.

Методи регулювання соціально-трудова відносин

Існує два основних методи регулювання соціально-трудова відносин на різних рівнях - *державне та договірне*.

Національний:

- 1) державне регулювання (законодавче);
- 2) договірне - через Генеральну угоду і рішення органів соціального партнерства.

Галузевий:

- 1) державне - через акти центральних органів виконавчої влади;
- 2) через галузеві колективні угоди і рішення галузевих органів соціального партнерства.

Територіальний:

- 1) державно-комунальне - через рішення органів виконавчої влади і місцевого самоврядування;
- 2) договірне - через регіональні угоди і рішення територіальних органів соціального партнерства.

Виробничий:

- 1) адміністративне - через рішення власників і уповноважених ними органів;
- 2) договірне - через колективний договір, консультації, переговори, індивідуальний трудовий договір.

Механізми регулювання СТВ

Держава регулює соціально-трудова відносини, використовуючи організаційно-правові, мотиваційні, соціально-освітні, соціального захисту та соціально-психологічні механізми:

- *організаційно-правовий* (визначає правове поле розвитку соціально-трудова відносин, сукупність адміністративно-правових методів, організаційно-правових чинників впливу у вигляді формування законодавчої бази розвитку соціально-трудова відносин, їх договірного регулювання на партнерських засадах, поступового запровадження корпоративної культури, передбачає постійне вдосконалення колективно-договірного регулювання та контролю за виконанням трудових угод);

- *мотиваційного забезпечення* розвитку соціально-трудових відносин: (передбачає комплекс економічних, фінансово-кредитних, інвестиційних важелів, що визначають стан оплати праці і доходів, формуючи певну економічну мотивацію соціальних партнерів до співробітництва, підвищення ефективності праці);

- *соціально-освітній* (передбачає розвиток соціальної сфери, розвиток людського капіталу підприємств та організацій, забезпечення безперервного освітнього та професійного розвитку робочої сили, підвищення її конкурентоспроможності, кадрове забезпечення соціального партнерства);

- *соціального захисту* (система соціальних гарантій і пільг, адекватних етапу ринкових перетворень та економічній ситуації в країні, стану зайнятості);

- *соціально-психологічного забезпечення* трансформації трудового менталітету та запровадження корпоративної культури (сукупність засобів політичного, культурного, психологічного впливу на трудову свідомість у напрямі заміни патерналістських установок на партнерські, засвоєння цінностей корпоративної культури, формування працівника ринкового типу з орієнтацією на конкурентоспроможність).

Поряд із державними регуляторами відносин в економіці ринкового типу головним є використання *системи саморегуляції* трудових процесів, переміщення трудових ресурсів, зайнятості. Така система ґрунтується на створенні соціально-економічного середовища, умов життєдіяльності і праці, що впливають на всіх без винятку учасників соціально-трудових відносин.

Останнім часом у розвинутих країнах усе активніше виявляються тенденції *дерегулювання* ринку робочої сили та всієї системи соціально-трудових відносин. Об'єктивною основою цього явища виступають нові прояви науково-технічного прогресу, індивідуалізація трудового прогресу, диференціація груп працюючих.

Якість трудового життя як критерій оцінки соціально-трудових відносин

Основним критерієм оцінки соціально-трудових відносин прийнято вважати якість трудового життя - сукупність властивостей, які характеризують умови праці, виробничого життя і дають змогу врахувати ступінь реалізації інтересів працівника і використання його здібностей.

Якість трудового життя визначається умовами життєдіяльності людини:

- рівнем доходів працівників;
- впливом виробничого середовища на розвиток особистості;
- рівнем організації праці;
- змістовністю праці;
- розвитком і ефективним використанням персоналу;
- прогресом у кар'єрі працівників;
- розвитком виробничої демократії;
- повагою до особистості;
- відносинами з керівництвом;
- досконалістю санітарно-гігієнічних умов праці;
- довірою до керівників;
- станом відносин між профспілкою та адміністрацією;
- станом соціально-психологічних відносин у групі;
- лояльністю персоналу до організації тощо.

З 1980 р. у країнах ОЕСР використовується така система показників якості трудового життя:

- розподіл заробітку;
- використання робочого часу (тривалість оплачуваної відпустки, середня тривалість робочого дня, час на дорогу на роботу і т. ін.);
- показники безпеки та умов праці (порушення нормальних умов, смертність на робочому місці тощо).

Якість трудового життя визначається сукупним впливом економічних, соціальних, політичних, демографічних факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Вона відображає наявність умов для ефективного використання трудового потенціалу, підвищення продуктивності праці та забезпечення на цій основі високих стандартів життя.

Соціально-економічні, організаційні передумови якості трудового життя:

- робота має виконуватися в безпечних і здорових умовах праці;
- працівники мають отримувати справедливу винагороду за свою працю;
- робота має бути змістовною, містити творчі елементи, виконуватися за високого рівня організації праці;
- участь працівників у прийнятті рішень, що стосуються їхньої роботи та інтересів;
- створення умов для професійного зростання, розкриття творчих здібностей працівників;

- розвиток дружніх відносин з колегами по роботі, здоровий психологічний клімат у колективі;

- працівник має з упевненістю дивитися в майбутнє, не відчувати постійної загрози бути звільненим, бачити перспективу свого професійного зростання.

Практична складова концепції якості трудового життя зводиться до визначення сукупності показників, які характеризують стан і динаміку умов праці та їх вплив на задоволення потреб працівників.

Концепція гідної праці в сучасних системах регулювання соціально-трудова відносин

Поняття "якість трудового життя" тісно корелює з поняттям "гідна праця". Головна мета сучасної політики у сфері соціально-трудова відносин - створювати для чоловіків і жінок можливості гідної і продуктивної праці в умовах свободи, рівності, соціальних гарантій і поваги людської гідності" - заявив Генеральний директор МОП Хуан Сомавія (МКП, 1999).

МОП поширює принципи гідної праці у сфері:

- охорони праці;
- зайнятості;
- соціального захисту;

- розробки трудових стандартів фундаментальних принципів і прав розвитку соціального діалогу.

Поняття гідної праці втілює у собі очікування людей, пов'язані з їх трудовим життям:

- Люди хочуть працювати в безпечних умовах - так само, як вони прагнуть до продуктивної праці, що приносить гідну винагороду.

- Люди хочуть мати соціальні гарантії на робочому місці і соціальний захист для своїх сімей, а також можливості для індивідуального зростання і соціальної інтеграції.

- Трудящі прагнуть до свободи висловлення думок, до свободи об'єднання й участі в ухваленні рішень з життєво важливих питань, до рівності можливостей і ставлення для жінок і чоловіків.

Відіграючи ключову роль у боротьбі з бідністю, сприяючи справедливому і стійкому розвитку на благо всіх людей, гідна праця повинна посісти центральне місце в розробці політики з регулювання соціально-трудова відносин на глобальному, національному і місцевому рівні.

5.3. Соціальна політика як чинник розвитку сімейно-шлюбних відносин

Серед напрямів соціальної політики з розвитку соціальних відносин важливе місце належить регулюванню сімейно-шлюбних відносин. Сімейно-шлюбні відносини, детермінуючись тими чи іншими сферами суспільних і насамперед соціально-економічних відносин, у свою чергу, справляють суттєвий зворотний вплив на суспільне буття, розвиваючись водночас відносно самостійно. Тому підвищення ефективності процесу регулювання сімейно-шлюбних відносин, пошук шляхів його оптимізації займає одне з пріоритетних місць у структурі соціальної політики.

Одним із пріоритетних завдань процесу регулювання сімейно-шлюбних відносин є створення всебічних умов для зміцнення сім'ї як соціальної основи суспільства, підвищення її ролі в його життєдіяльності. Здійснення зазначеного неможливо без подолання низки суперечностей, які виникли між сім'єю та державою і суспільством. Вирішення зазначених суперечностей пов'язане з подоланням процесу одержавлювання сім'ї, що привело до її повної економічної, соціальної, духовної, правової залежності від держави, необгрунтованого втручання держави в сімейні справи, підвищення її відповідальності перед сім'єю.

В основі нової філософії соціальної політики з регулювання сімейно-шлюбних відносин має стати політика, спрямована на посилення ролі сім'ї як соціального інституту (сьогодні ж продовжується процес її послаблення), створення умов для формування економічних, соціальних, духовних, правових основ для утвердження свободи сімейно-шлюбних відносин, сімейної незалежності та стабільності й цілісності її розвитку. Пріоритетом такої політики є формування умов для відтворення природно-історичного характеру функціонування сімейно-шлюбних відносин, які були б адекватні сучасним реаліям суспільного буття, загальним демократичним тенденціям його розвитку. Така політика неминуче має бути спрямованою на створення умов для формування таких зв'язків і взаємозв'язків у системі сімейно-шлюбних відносин, яка б відповідала сучасній системі прогресивних цінностей та норм сімейної організації суспільного буття на всіх етапах життєвого циклу сім'ї.

Головним завданням суб'єктів соціальної політики з розвитку сімейно-шлюбних відносин є створення ними умов для повноцін-

ного та успішного виконання сім'єю своїх основних функцій. Функції сім'ї є способом прояву нею своєї життєдіяльності, соціальної активності з освоєння суспільного буття. Такі функції відображають досить складну систему взаємозв'язків сім'ї і держави, сім'ї і суспільства, сім'ї та особи. Процес розвитку суспільства, його гендерних процесів, його соціодинаміки не залишає незмінним сутнісний зміст основних соціальних функцій сім'ї, вносить у них багато нового, що детерміновано новими соціально-економічними, духовними реаліями у суспільній життєдіяльності.

У сучасних умовах докорінних соціально-економічних, духовних перетворень суспільства відбувається процес трансформації основних функцій сім'ї, особливо взаємовідносин сім'ї та держави. Соціодинаміка, трансформація основних функцій сім'ї має відбуватися в напрямі посилення суверенітету і незалежності сім'ї, зміст та форм вибору нею способів свого життєздійснення, свободи реалізації свого потенціалу. Соціальна політика, що спрямована на розвиток сімейно-шлюбних відносин, має ґрунтуватися на законодавчому забезпеченні створення сприятливих умов для ефективного виконання сім'єю репродуктивної, виховної, економічної, господарсько-побутової, дозвільної та інших функцій, дотримання на практиці конституційного принципу рівності жінки і чоловіка.

Основна, перша функція сім'ї - репродуктивна, біологічна, функція дітонародження, відтворення населення, задоволення потреб особистості (як чоловіка, так і жінки) в дітях. А тому *пріоритетним напрямом соціальної політики щодо сприяння розвитку сімейно-шлюбних відносин є створення всебічних умов для реалізації сім'єю репродуктивної функції*, що проявляється у зваженій демографічній політиці.

Важливими складовими демографічної політики є сукупність заходів, які здійснюють її різноманітні суб'єкти і насамперед держава, спрямованих на: створення умов для повноцінного процесу відтворення населення, досягнення бажаного в осяжній перспективі, оптимального для країни розширеного типу відтворення; стимулювання народження в сім'ях другої та третьої дитини; надання різноманітної (різнобічної) допомоги молодим сім'ям; реформування національної системи охорони здоров'я, яке б сприяло створенню умов для зниження захворюваності і смертності, забезпечувало б доступність медичної допомоги; підтримку багатодітних та малозабезпечених сімей, охорону материнства, підтримку ефективної діяльності мережі дитячих закладів; вивчення законо-

мірностей відтворення населення в тих чи інших регіонах та територіях, здійснення регіонального соціально-демографічного моніторингу; проведення соціально-демографічного прогнозування, спрямованого на виявлення глибинних тенденцій розвитку демографічних процесів, особливостей функціонування демографічних структур тощо.

Особливо суттєвим є цілісність і системність демографічної політики щодо забезпечення розвитку народонаселення, взаємозв'язок різносторонніх заходів, які здійснюються з її реалізації, які б виходили з реалій сучасного життя суспільства, суперечливого характеру його розвитку.

Серед важливих пріоритетів процесу розвитку сімейно-шлюбних відносин є створення суб'єктами соціальної політики всебічних умов для виконання сім'єю своєї виховної функції. Її реалізація є основною складовою процесу формування особистості, її соціалізації, особливо на ранніх етапах її розвитку.

У структурі сімейного виховання щільно взаємопов'язані всі види виховання - моральне, інтелектуальне, фізичне, трудове та ін., але визначальним є виховання моральне. При цьому основне місце в сімейному вихованні займають емоційні методи впливу. Особливо важливу роль у формуванні емоційного світу особистості, особливо дитини, її гуманістичного, морального бачення світу займають батьки. Виховного впливу батьків з його яскравою емоційною основою не здатне замінити ніяке, навіть досконале, суспільне виховання як система цілеспрямованого впливу на особистість за всієї її важливості. Зазначене зумовлює необхідність створення в процесі здійснення соціальної політики сприятливих умов для здійснення сім'єю своєї виховної функції, гнучкої системи поєднання сімейного та суспільного виховання. Оптимізація діяльності суб'єктів соціальної політики з розвитку сімейно-шлюбних відносин передбачає створення умов для розширення соціальної, духовної основи для сімейного виховання, різноманітних варіантів самосоціологізації особистості в сім'ї, подоланню залишків одержавлення сімейного виховання.

Важливим у соціальній політиці з розвитку сімейно-шлюбних відносин є створення її суб'єктами умов для виконання сім'єю своєї економічної функції. Перетворення, які відбуваються в соціально-економічному розвитку нашого суспільства, багато в чому змінюють зміст цієї важливої функції сім'ї, яка в тоталітарному суспільстві суттєво недооцінювалася. Новий зміст економічної

функції сім'ї суттєво видозмінює внутрішньосімейні економічні відносини, які складаються в процесі економічної діяльності батьків та дітей, норми економічної поведінки. В основі нового змісту економічної функції сім'ї лежить процес посилення її ролі в примноженні і передаванні в спадок приватної власності, організації виробництва, зміцнення фінансової незалежності сім'ї, піднесення її матеріального добробуту. Українське суспільство, що трансформується, конче зацікавлене в матеріальному достатку кожної сім'ї, її добробуті і економічній, фінансовій незалежності від держави, адже "багата сім'я - це багате суспільство і багата держава". Не випадково матеріальне, економічне становище сім'ї адекватне станові економічного розвитку суспільства, відображає рівень зрілості його суспільних відносин.

Реалізація економічної функції сім'ї пов'язана з прагненням її до підвищення свого матеріального добробуту, що є одним із найважливіших стимулів економічної діяльності людини. Ринкові відносини суттєво змінюють основи економічної функції сім'ї, економічну сторону сімейно-шлюбних відносин. Задоволення матеріальних потреб має все більше ґрунтуватись на родинній економіці, веденні домашнього господарства, формуванні і витрачанні сімейного бюджету. В цьому зв'язку важливим завданням соціальної політики є створення умов для вирішення сім'єю суперечностей між її потребами та можливостями їх задоволення. Вирішення цієї вузлової проблеми родинної економіки пов'язане з активною соціальною політикою держави, надання адресної комплексної підтримки малозабезпеченим сім'ям, створенням соціальних, економічних, правових умов для того, щоб кожна сім'я сама власними зусиллями забезпечувала свій матеріальний достаток, дбала про свій добробут.

Суттєвим у розвитку сімейно-шлюбних відносин є створення умов для виконання сім'єю господарсько-побутової функції. Реалізація цієї функції має відбуватися на основі створення умов для поєднання громадського обслуговування з процесом зниження трудомісткості домашньої праці, її полегшення, зменшення часу на ведення домашньої господарської діяльності за рахунок її автоматизації, в основі якої лежить використання досконалої побутової техніки. Реалізація зазначеного дасть змогу членам сім'ї і насамперед жінкам успішніше поєднувати роботу в суспільному виробництві з веденням домашнього господарства, розв'язанням численних сімейних проблем. Невирішеність багатьох господарсько-побутових проблем посилює нерівноправне становище жінки

в економічній сфері, виробничій діяльності, послаблює жіночу домінують в суспільному житті, гальмує процес остаточного звільнення жінки, встановлення фактичного рівноправ'я в подружньому житті.

Водночас залучення жінки-матері в суспільне виробництво суттєво заострює суперечність між сімейними і виробничими обов'язками жінки як трудівниці і сім'янина. В цьому зв'язку важливим завданням соціальної політики з регулювання сімейно-шлюбних відносин є створення умов для того, щоб все більша кількість жінок мали можливість концентрувати свою увагу на вирішенні сімейних проблем. У міру економічного прогресу суспільства являється доцільним вирішити питання оплати (принаймні на першому етапі по відношенню до багатодітних матерів) їх суспільно корисної діяльності по вихованню дітей і веденню домашнього господарства.

У структурі функцій сім'ї важливе місце займає дозвільна функція використання вільного часу. Тому *важливим у здійсненні соціальної політики з розвитку сімейно-шлюбних відносин є створення умов для задоволення потреб членів сім'ї у раціональному проведенні вільного часу, зокрема дозвілля*, плуралізації дозвільних інтересів, їх збагачення. Суттєво, щоб вільний час, дозвілля як час, спрямований на відновлення фізичних, інтелектуальних та психічних сил індивіда, були максимально спрямовані на збагачення сутнісних сил людини, задоволення її творчих інтересів, наповнювалось більш піднесеними формами діяльності, на звуження часу для пасивного відпочинку, проявів антикультури. Соціальна політика в даному аспекті повинна бути спрямованою як на оптимізацію регулювання процесів організації вільного часу, дозвільної діяльності суспільства (що, зокрема, проявляється в розробці різноманітних програм раціонального використання людиною вільного часу), так і на створення умов для його свідомої внутрішньої саморегуляції особистістю. Реалізація зазначеного сприятиме організації оптимальних режимів використання вільного часу, а значить розвитку особистості, самовираженню людини. Водночас інтенсивність, змістовність використання вільного часу головним чином залежить від самої особистості, здатності її повною мірою реалізувати свій соціальний і духовний потенціал, збагачувати його в процесі освоєння і творення людиною соціального буття.

Характеристика соціального інституту сім'ї та аналіз сучасних тенденцій його розвитку

Серед напрямів соціальної політики, спрямованих на розвиток соціальних відносин, важливим є регулювання сімейно-

шлюбних відносин. Вони, детермінуючись тими чи іншими сферами суспільних і насамперед соціально-економічних відносин, у свою чергу, істотно впливають на суспільне буття, розвиваючись водночас відносно самостійно. Тому підвищення ефективності процесу регулювання сімейно-шлюбних відносин, пошук шляхів його оптимізації є одним з пріоритетів у структурі соціальної політики.

При цьому формування цілісної науково обґрунтованої системи державного впливу на процеси розвитку сімейно-шлюбних відносин не можливе без глибокого розуміння сутності сім'ї, її місця та ролі в житті суспільства, можливостей і обмежень щодо реалізації соціально-економічного, духовного потенціалу української родини в сучасних умовах.

Уявлення про сім'ю як соціальний феномен, соціальне явище, як спосіб співжиття людей формувалося з найдавніших часів розвитку культури людства, питання сім'ї так чи інакше розглядалися на різних історичних етапах розвитку наукової думки. Проте теоретичного осмислення дослідження проблем сім'ї набули лише в першій половині XIX ст.

На сьогодні сім'я, будучи багатогранним соціальним утворенням, є об'єктом дослідження багатьох суспільних наук - соціології, демографії, права, економіки, психології, педагогіки тощо. Однак кожна з цих галузей науки орієнтована на певну, обмежену групу завдань, та переважно не торкається проблем державного впливу на функціонування й розвиток сім'ї, обмежуючись лише визначенням окремих пропозицій щодо зміцнення сім'ї, стабілізації сімейних відносин, шлюбно-сімейної структури населення тощо.

З позицій науки державного управління доречним є визначення сім'ї як соціального інституту та малої соціальної групи, який вичерпує певний онтологічний зріз реального статусу сім'ї в суспільних відносинах: її взаємодії, з одного боку, з особистістю, з другого - із соціальним середовищем.

Сім'я як соціальний інститут є історично сформованою, відносно стійкою системою зразків, моделей сімейної поведінки людей, що склалася для задоволення важливих соціальних потреб суспільства, передусім, у фізичному та духовному відновленні населення.

Сім'я як соціальна група - засноване на шлюбних відносинах, кровній спорідненості, усиновленні об'єднання людей, члени якого поєднані спільністю побуту, взаємною підтримкою та відповідальністю.

Соціальна роль та сутність сім'ї розкривається через її функції, які відображають систему взаємозв'язків сім'ї й держави, сім'ї й суспільства, сім'ї й особи.

Функції сім'ї - це способи прояву нею своєї життєдіяльності, соціальної активності в освоєнні суспільного буття.

У науковій літературі відсутні єдині підходи до класифікації функцій сім'ї, більш того, відмічається надзвичайна їх різноманітність: від загальної до надто деталізованої. Інтеграція усіх підходів дає змогу виділити чотири групи основних сімейних функцій, характеристика яких наведена в табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Функції сім'ї

Групи функцій	Сфера сімейної діяльності	Загальна характеристика
Економічні	Екзистенційна	Економічне утримання та догляд за неповнолітніми і непрацездатними членами сім'ї
	Виробнича	Формування приватної власності, організація сімейного виробництва, забезпечення фінансової незалежності сім'ї в цілому та окремих її членів
	Господарсько-побутова	Організація побуту, ведення домашнього господарства, побутове обслуговування одних членів сім'ї іншими
Демографічні	Репродуктивна (прокреативна)	Біологічне відтворення населення, задоволення потреби в дітях
	Збереження здоров'я та життя	Підтримка та відновлення фізичного, у тому числі репродуктивного, здоров'я усіх членів сім'ї, догляд та турбота за хворими
Соціально-культурні	Виховна	Формування особистості, її соціалізація, прищеплення певних норм, правил та зразків поведінки, підтримка культурної безперервності суспільства, задоволення потреби у батьківстві, самореалізації у дітях
	Дозвільна (рекреаційна)	Організація раціонального відпочинку, соціальний контроль у сфері дозвілля, задоволення потреб у спільному проведенні вільного часу
	Соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї, відповідальності та зобов'язань між ними, регламентація та контроль сексуальних відносин
Соціально-психологічні	Психотерапевтична	Надання емоційної підтримки, психологічного захисту, задоволення потреби в щасті та любові
	Комунікативна	Духовне спілкування та взаємозбагачення членів сім'ї, розвиток особистісних якостей

Слід водночас зазначити, що розвиток суспільства, його гендерних процесів, соціодинаміки змінюють сутнісний зміст основних соціальних функцій сім'ї, додає до них багато нового, що детерміновано новими соціально-економічними, духовними реаліями в суспільній життєдіяльності.

У сучасних умовах радикальних соціально-економічних, духовних перетворень суспільства відбувається процес трансформації основних функцій сім'ї, особливо взаємовідносин сім'ї та держави. Соціодинаміка, трансформація основних функцій сім'ї має відбуватися в напрямі посилення суверенітету й незалежності сім'ї, змісту та форм вибору нею способів свого життєздійснення, свободи реалізації свого потенціалу. Важливого значення набуває виконання сім'єю репродуктивної, виховної, економічної, господарсько-побутової функцій, функції проведення дозвілля.

З функціями сім'ї тісно пов'язана її структура, через яку розкриваються характер і спрямованість процесів, що відбуваються в сім'ї.

Структура сім'ї - це сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин спорідненості, систему духовних, етичних, моральних відносин, у тому числі відносин влади та авторитету.

Уявлення про структуру сім'ї дають підстави для визначення типів сім'ї, які визначаються, насамперед, залежно від структури родинних зв'язків, форми шлюбу, поділу влади, наявності шлюбних партнерів, кількості дітей у сім'ї тощо. Найбільш типові сімейні структури, з якими пов'язане виконання сімейних функцій, сімейні зміни, місце та роль сім'ї в суспільстві та житті окремих її членів, представлено на рис. 5.1.

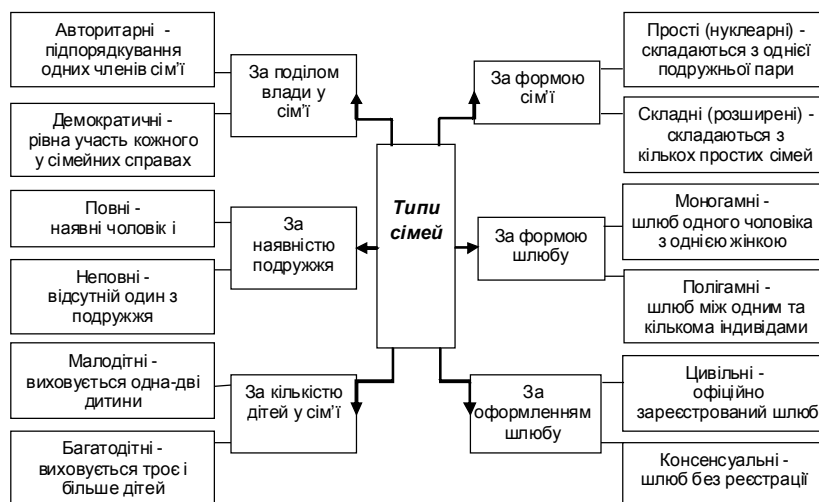

Рис. 5.1. Типологія сім'ї

У процесі розвитку суспільства постійно відбуваються інституційні трансформації сім'ї, її розвиток, який визначається як процес, в ході якого відбуваються незворотні, закономірні зміни моделей сімейної поведінки людей, в результаті яких виникають, трансформуються чи зникають функції сім'ї, наступає новий якісний стан її структури.

З'ясування проблемного поля розвитку сім'ї, характеру та причин сімейних трансформацій є необхідною умовою визначення цілей, завдань, основних напрямів політики держави щодо регулювання сімейно-шлюбних відносин.

У сучасних умовах процес функціонування та розвитку соціального інституту сім'ї як в українському, так і в інших європейських суспільствах характеризується, перш за все, зміною основних демографічних показників: зниженням рівня шлюбності з високими показниками розлучень, зменшенням рівня народжуваності з одночасним підвищенням показників позашлюбного материнства (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Динаміка основних кількісних показників розвитку сім'ї в Україні*

Показник	1991 р.	1995 р.	1999 р.	2003 р.	2007 р.
Кількість шлюбів на 1000 населення	9,5	8,4	6,9	7,8	9,0
Кількість розлучень на 1000 населення	3,9	3,8	3,5	3,7	3,8
Сумарний коефіцієнт народжуваності	1,77	1,4	1,12	1,17	1,25
Частка позашлюбних народжень, %	11,9	13,2	17,4	19,9	21,4

* Джерело: Населення (1990-2007 рр.) [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

При цьому в контексті міжнародних порівнянь Україна продовжує належати до країн Європи з високим рівнем шлюбності та низьким рівнем позашлюбної народжуваності, про що свідчить порівняння структури населення нашої країни та окремих країн Європейського Союзу. Однак, крім високої шлюбності Україна останнім часом посідає й лідируючі позиції в Європі за рівнем розлучень. Крім того, попри певні позитивні зрушення, доводиться констатувати, що в Україні на сьогодні найнижчий показник народжуваності серед країн Європейського Союзу.

Визначені тенденції мають неоднозначний і суперечливий характер, що виражається, з одного боку, у підвищенні рівня індивідуальної свободи та можливостей вибору будь-яких моделей сімейної поведінки, з другого - негативними трансформаціями структури сім'ї, розширенням діапазону типів сімей, неспроможних виконувати соціальні (по відношенню до суспільства) та індивідуальні (по відношенню до окремої особистості) функції. Серед них:

- *роздрібнення (нуклеаризація) сімей*: в Україні, незважаючи на певне зменшення кількості простих сімейних домогосподарств, їх частка залишається переважаючою - майже 60%;
- *поширення неповних сімей з дітьми*: за міжпереписний період їх кількість збільшилась на 21,1% і на сьогодні в Україні такі сім'ї становлять більше третини усіх сімей з дітьми;
- *розвиток альтернативних форм сімейних союзів*, зокрема консенсуальних: за даними останнього перепису населення у цілому по країні серед усіх шлюбних пар - 7% консенсуальних, серед шлюбів чоловіків і жінок у віковій групі 15-24 роки - майже 20%;
- *поширення бездітних і малодітних сімей*: за період 1999-2006 рр. зменшилась частка сімей з дітьми з 44,2 до 37,7%, сімей з двома дітьми - з 34,5 до 29,1%, з трьома і більше дітьми - з 5,7 до 5,0%; збільшилась частка сімей без дітей з 55,8 до 62,3%, сімей з однією дитиною - з 60,0 до 65,9%.

Крім того, незважаючи на те, що сім'я не втрачає своєї значущості для окремої особистості, аналіз процесів функціонування та розвитку інституту сім'ї засвідчує існування низки суперечностей між індивідуальними та суспільними інтересами щодо створення сім'ї, народження й виховання дітей, наявними сімейними цінностями та орієнтаціями й рівнем їх реалізації, що свідчить про невиконання сім'єю своїх функцій, отже, низький рівень задоволення індивідуальних потреб у подружньому партнерстві, самореалізації у дітях, відхилення сімейної поведінки населення від суспільно необхідних меж.

Сучасний етап розвитку сім'ї характеризується також високими ризиками бідності окремих категорій сімей, перш за все, у яких виховуються діти. В Україні, водночас, відмічається чітка невідповідність рівня індивідуальної свободи вибору будь-якого типу сімейних та приватних відносин з рівнем відповідальності за свою поведінку, життя та здоров'я, що спричиняє поширення соціально небезпечних явищ: неблагополуччя у сім'ї, жорстокості та насильства, поглиблення проблеми соціального сирітства, бездоглядності та безпритульності дітей тощо.

Суперечливий характер сімейних трансформацій, проблем функціонування та розвитку сім'ї, як показують результати спеціальних досліджень вітчизняних та зарубіжних фахівців, спричинені трьома групами факторів, зумовлених:

==> утвердженням постіндустріального суспільства: пошук гендерної рівності, включення жінок в освітньо-професійну діяльність, зростання їх економічної незалежності, постійне підвищення життєвих стандартів, відокремлення сімейної та трудової діяльності, лібералізація соціальних норм сімейної поведінки, розвиток контрацептивних технологій тощо, які зумовили конфлікт соціальних ролей особистості, сімейних та позасімейних цінностей, відсутність економічної необхідності у створенні сім'ї, підвищення "ціни батьківства", рівня ризиків особистісної самореалізації, автономність шлюбної, статевої та репродуктивної поведінки;

==> особливостями соціально-економічного розвитку певної країни: в Україні ними виступають, перш за все, матеріальна невлаштованість молодих людей та низький рівень життя сім'ї, що зумовили невідповідність між наявними потребами молоді та можливостями їх реалізації, спричинили поширення бідності сімей з дітьми, яка поглиблюється зі збільшенням кількості дітей у сім'ї та має "спадковий" характер;

==> внутрішньосімейними умовами, які породжуються саморозвитком сім'ї: серед них, передусім, характер подружніх та батьківських відносин, які в українських сім'ях відзначаються високою конфліктністю, поширенням асоціальних явищ, низькою етико-психологічною, гендерною культурою взаємин між подружжям, психолого-педагогічною культурою батьків, недостатнім рівнем взаємозамінності сімейних ролей та обов'язків жінок і чоловіків і відповідальності батьків за виховання дітей тощо.

Наявні суперечності та проблеми розвитку сім'ї виступають вагомою підставою для здійснення цілеспрямованого державного впливу на процеси її функціонування, а існуючі соціально-економічні та соціально-психологічні чинники, що спричиняють ці проблеми, вимагають вироблення адекватних протидіючих механізмів, формування цілісної системи заходів державної сімейної політики.

Сутність та механізм здійснення соціальної політики, спрямованої на регулювання сімейно-шлюбних відносин

Одним із пріоритетних завдань процесу регулювання сімейно-шлюбних відносин є створення всебічних умов для зміцнення

сім'ї як соціальної основи суспільства, підвищення її ролі в його життєдіяльності. А це неможливо без подолання суперечностей, що виникли між сім'єю та державою й суспільством. Розв'язання зазначених суперечностей пов'язане з подоланням процесу одержавлювання сім'ї, який призвів до її повної економічної, соціальної, духовної, правової залежності від держави, необґрунтованого втручання держави в сімейні справи, з підвищенням її відповідальності перед сім'єю.

В основі нової філософії соціальної політики регулювання сімейно-шлюбних відносин має стати політика, спрямована на посилення ролі сім'ї як соціального інституту (нині триває процес її послаблення), створення умов для формування економічних, соціальних, духовних, правових основ для утвердження свободи сімейно-шлюбних відносин, сімейної незалежності, стабільності й цілісності її розвитку. Пріоритетом такої політики є формування умов для відтворення природно-історичного характеру функціонування сімейно-шлюбних відносин, які були б адекватні сучасним реаліям суспільного буття, загальним демократичним тенденціям його розвитку. Така політика має передбачати створення умов для формування таких зв'язків і взаємозв'язків у системі сімейно-шлюбних відносин, які б відповідали сучасній системі прогресивних цінностей і норм сімейної організації суспільного буття на всіх етапах життєвого циклу сім'ї.

Основним завданням суб'єктів соціальної політики, спрямованої на розвиток сімейно-шлюбних відносин, є створення ними умов для повноцінного та успішного виконання сім'єю своїх основних функцій. Зокрема, діяльність державних органів має ґрунтуватися на законодавчому забезпеченні створення сприятливих умов для ефективного виконання сім'єю репродуктивної, виховної, економічної, господарсько-побутової функцій, функції проведення дозвілля та інших, дотримання на практиці конституційного принципу рівності жінки й чоловіка.

Пріоритетними напрямками соціальної політики, спрямованої на розвиток сімейно-шлюбних відносин, слід визначити:

- *Створення всебічних умов для реалізації сім'єю репродуктивної функції,* що виявляється у зваженій демографічній політиці, важливими складовими якої є сукупність заходів, що здійснюються її різноманітні суб'єкти і насамперед держава: створення умов для повноцінного процесу відтворення населення, досягнення бажаного в довгостроковій перспективі, оптимального для країни роз-

ширеного типу відтворення; стимулювання народження в сім'ях другої та третьої дитини; подання різнобічної допомоги молодим сім'ям; реформування національної системи охорони здоров'я, яке б сприяло створенню умов для зниження захворюваності й смертності, забезпечувало доступність медичної допомоги, підтримку багатодітних і малозабезпечених сімей, охорону материнства, підтримку ефективної діяльності мережі дитячих закладів; вивчення закономірностей відтворення населення в тих чи інших регіонах і на територіях; проведення регіонального соціально-демографічного моніторингу; здійснення соціально-демографічного прогнозування, спрямованого на виявлення глибинних тенденцій розвитку демографічних процесів, особливостей функціонування демографічних структур тощо. Особливо суттєвим є забезпечення цілісності й системності демографічної політики у сприянні розвитку народонаселення, взаємозв'язок різноманітних заходів щодо її реалізації, які б ураховували реалії сучасного життя суспільства, суперечливий характер його розвитку.

- *Вплив соціальної політики на здійснення сім'єю виховної функції*, що зумовлює необхідність створення у процесі її реалізації сприятливих умов для реалізації сім'єю вказаної функції, гнучкої системи поєднання сімейного та суспільного виховання, оптимізацію діяльності суб'єктів соціальної політики, спрямованої на розвиток сімейно-шлюбних відносин, передбачає створення умов для розширення соціальної, духовної основи для сімейного виховання, різноманітних варіантів самосоціологізації особистості в сім'ї, подолання залишків одержавлення сімейного виховання.

- *Створення сприятливих можливостей для реалізації сім'єю економічної функції*, що передбачає забезпечення умов для розв'язання сім'єю суперечностей між її потребами та можливостями їх задоволення. Цю проблему родинної економіки держава може розв'язати, якщо здійснюватиме активну соціальну політику, надаватиме адресну комплексну підтримку малозабезпеченим сім'ям, створить соціальні, економічні, правові умови для того, щоб кожна сім'я власними зусиллями забезпечувала свій матеріальний достаток, дбала про власний добробут. Невипадково матеріальне, економічне становище сім'ї адекватне стану економічного розвитку суспільства, відображає рівень зрілості його суспільних відносин.

- *Сприяння здійсненню сім'єю господарсько-побутової функції*, яке полягає у створенні умов для поєднання громадського обслуговування з процесом зниження трудомісткості домаш-

ньої праці, її полегшення, зменшення часу на ведення домашньої господарської діяльності за рахунок її автоматизації, в основі якої лежить використання досконалої побутової техніки.

- *Забезпечення соціальних умов для реалізації сім'єю функції проведення дозвілля*, задоволення потреб членів сім'ї в раціональному використанні вільного часу, що передбачає оптимізацію регулювання процесів організації дозвільної діяльності суспільства (яка, зокрема, проявляється в розробці різноманітних програм раціонального використання людиною вільного часу), так і створення умов для його свідомої внутрішньої саморегуляції особистістю. Реалізація зазначеного сприятиме організації оптимальних режимів використання вільного часу, а отже, розвитку самовираження особистості. Водночас інтенсивність, змістовність використання вільного часу залежать переважно від особистості, її здатності повною мірою реалізовувати власний соціальний і духовний потенціал, збагачувати його в процесі освоєння й творення соціального буття.

Для досягнення мети та успішної реалізації пріоритетних напрямів соціальної політики щодо регулювання сімейно-шлюбних відносин важливим є здійснення державного впливу на всі ситуації, явища та умови сімейного життя суспільства, від яких залежить нормальний розвиток інституту сім'ї.

Зважаючи на широке коло сфер впливу, система суб'єктів соціальної політики щодо регулювання сімейно-шлюбних відносин має включати в себе всю сукупність органів державної влади, органів місцевого самоврядування за активної взаємодії з інститутами громадянського суспільства та ринкового сектору економіки.

Водночас така різноманітність суб'єктів політики, особливості сім'ї як об'єкта державного впливу, зумовлюють необхідність визначення певних принципів і правил, які дають змогу забезпечити однаковість у прийнятті рішень, спрямованих на розвиток сім'ї, сімейних відносин, системність, послідовність та узгодженість дій у процесі їх реалізації. Крім загальноуправлінських, система цих принципів має включати:

- *принцип пріоритетності інтересів сім'ї* в структурі суспільних та державних інтересів, що передбачає переорієнтацію усієї політики держави, діяльності всіх державних інституцій на максимальне врахування та задоволення сімейних потреб, недопущення ієрархічного підпорядкування соціальних інтересів особи, сім'ї державним;

- *принцип незалежності й самостійності сім'ї* та окремих її членів у прийнятті рішень щодо свого розвитку, яка має забезпечуватися зведенням до мінімуму втручання у суто сімейні справи всіх суб'єктів політики та нормативної регламентації сімейного життя, крім випадків, передбачених законодавством;

- *принцип забезпечення рівних можливостей*, що передбачає створення органами державної влади однакових соціальних, правових, економічних гарантій та умов для розвитку кожної особистості у сім'ї безвідносно до соціальної ролі, кожного типу сім'ї в суспільстві незалежно від підстав її створення, складу та розміру тощо, кожної окремої сім'ї незалежно від місця проживання;

- *принцип соціального партнерства*, що здійснюється на основі розподілу відповідальності за сім'ю між її членами та державою;

- *принцип самодостатності сім'ї*, який має забезпечуватися створенням умов для підвищення соціально-економічного потенціалу сім'ї, здатності самостійно виконувати свої функції;

- *принцип соціальної захищеності сім'ї*, що передбачає забезпечення гарантій на мінімальний життєвий рівень, соціальних послуг, правового захисту, інших видів державної підтримки сім'ї незалежно від категорії, місця проживання, типу населеного пункту;

- *принцип гендерної рівності у сім'ї*, який має досягатися встановленням рівних прав та обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї, розширенням можливостей для їх реалізації, створенням умов для рівного розподілу сімейних ролей та виконання батьківських обов'язків;

- *принцип гармонізації сімейної та трудової сфери*, що означає надання таких послуг сім'ям у різних сферах її життєдіяльності, що забезпечать розширення можливостей людини для максимального поєднання професійного та сімейного життя;

- *принцип соціальної участі*, який передбачає активну діяльність громадян та їх об'єднань, суб'єктів господарювання у процесі вироблення та/чи реалізації рішень у сфері сімейної політики на всіх рівнях.

Крім того, реалізація цього напряму соціальної політики потребує використання сукупності інструментів, важелів, засобів впливу на процеси розвитку сім'ї, серед яких адміністративно-правові, економічні та соціально-психологічні їх види.

До адміністративно-правових важелів, спрямованих на встановлення обов'язкових для виконання норм, правил, допустимих меж поведінки, відносять:

- юридичну регламентацію укладення та розірвання шлюбу, вирішення питання про материнство та батьківство;

- правове визначення обов'язків членів сім'ї, відповідальності за їх невиконання, порушення прав інших членів сім'ї;
- застосування санкцій сімейної, адміністративної та інших видів відповідальності;
- законодавчу регламентацію умов зайнятості та режимів праці осіб з сімейними обов'язками;
- законодавче регулюванню охорони материнства та дитинства тощо.

До економічних інструментів, які покликані створювати економічні умови, фінансові чи матеріальні стимули, здатні зумовлювати ту чи іншу модель сімейної поведінки, належать:

- грошові виплати сім'ям з дітьми;
- соціальні пільги та гарантії уразливим категоріям сімей;
- податкові знижки та кредити особам з сімейними обов'язками;
- цільове кредитування сімей на побутові потреби;
- гарантії зайнятості та відпочинку осіб з сімейними обов'язками, передусім, гнучких режимів праці, надомної роботи, оплати відпусток у зв'язку з народженням дитини тощо.

До соціально-психологічних засобів державного впливу, завдання яких полягає у вирішенні соціальних проблем, задоволення потреб у послугах, моральне стимулювання та заохочення, формування та підтримка певних переконань, настанов, цінностей, установок та орієнтацій, відносять:

- соціальні послуги сім'ям, які потребують допомоги у вирішенні власних проблем;
- соціальне обслуговування сім'ї через мережу відповідних закладів, серед яких передусім служби по догляду за дітьми;
- виконання соціальних проектів з вирішення окремих проблем функціонування й розвитку сім'ї, що включають комплекс інформаційних, просвітницьких, виховних, роз'яснювальних, консультативних та інших заходів.

Особливості та проблеми реалізації сімейної політики в Україні

Державна охорона сім'ї, дитинства, материнства і батьківства закріплена конституційними нормами, питання сім'ї та шлюбу включено в окрему статтю Основного Закону, що свідчить про визнання державою важливості розвитку інституту сім'ї в життєдіяльності суспільства та вимагає формування й впровадження відповідної сімейної політики.

Ідеологія цього напрямку політики держави визначається Декларацією про загальні засади державної політики України сто-

совно сім'ї та жінок (постанова Верховної Ради України від 5 березня 1999 р. № 475-XIV) та Концепцією державної сімейної політики (постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1999 р. № 1063-XIV), які мають слугувати орієнтиром діяльності органів державної влади. Відповідно до вказаних правових актів сімейна політика має спрямовуватися на підвищення ролі сім'ї як основи суспільства, створення правових, суспільно-політичних та соціально-економічних умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня.

Згідно з вказаними документами зміст сімейної політики має наповнюватися такими напрямками, як:

- сприяння життєдіяльності сім'ї та її стабільному розвитку шляхом здійснення відповідної політики зайнятості, житлової та кредитної політики, підтримки підприємницької ініціативи сімей, удосконалення системи соціального захисту;

- забезпечення охорони здоров'я сім'ї, зокрема, шляхом забезпечення доступності медичної допомоги, впровадження сімейної та страхової медицини, заохочення народжуваності, формування в населення пріоритету здорового способу життя;

- розвиток системи соціально-консультаційної допомоги сім'ям через розвиток системи закладів соціального обслуговування сім'ї, надання їм соціальних послуг, поширення інформації з сімейної проблематики через засоби масової інформації;

- сприяння сім'ям у вихованні дітей, зокрема, шляхом збереження та вдосконалення мережі дитячих дошкільних та позашкільних закладів, груп продовженого дня, створення та підтримки дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей, поширення спеціальної літератури;

- створення умов для дозвілля, культурного відпочинку і оздоровлення всієї сім'ї, зокрема шляхом розроблення і впровадження інфраструктури сімейного дозвілля і активного відпочинку, забезпечення доступності закладів культури, відпочинку та оздоровлення дітей і сімей з дітьми, впровадження ефективних форм і методів активного сімейного дозвілля.

Практична реалізація сімейної політики в Україні, як показує аналіз національного законодавства про шлюб та сім'ю, соціальне страхування та соціальну допомогу сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям, соціальні послуги та соціальну роботу, охорону дитинства, сприяння соціальному становленню молоді,

охорону здоров'я, освіти, культуру, фізкультуру та спорт, попередження насильства в сім'ї, податкового, трудового та житлового законодавства, здійснюється за такими напрямками:

- регулювання шлюбно-сімейних відносин, що включає визначення засад шлюбу, прав та обов'язків, відповідальності подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї та родичів, встановлення та застосування санкцій сімейної та адміністративної відповідальності;
- соціальний захист сім'ї, що включає страхування у зв'язку з народженням дитини, допомогу сім'ям з дітьми (по вагітності та пологах, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на дітей одиноким матерям та дітей, які перебувають під опікою та піклуванням), адресну допомогу малозабезпеченим сім'ям, надання соціальних податкових пільг та кредитів;
- встановлення гарантій зайнятості осіб з сімейними обов'язками, регулювання умов праці, режиму роботи та відпочинку, зокрема, надання соціальних відпусток, охорона праці дітей, молоді та жінок;
- охорона здоров'я матері та дитини, зокрема через організацію мережі лікувально-профілактичних, дитячих та інших закладів, збереження репродуктивного здоров'я, розвиток служби планування сім'ї;
- організація послуг по догляду за малолітніми дітьми шляхом розвитку системи дошкільної освіти;
- надання соціальних пільг та гарантій сім'ям та окремим членам сім'ї, серед яких пільгове користування послугами об'єктів культури, фізкультури та спорту, позашкільних навчальних закладів, міського та міжміського транспорту, харчування дітей у дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах, надання та кредитування будівництва житла тощо;
- підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, попередження насильства у сім'ї.

Програмне забезпечення реалізації сімейної політики в Україні включає низку державних цільових програм, спрямованих на створення умов для виконання сім'єю своїх функцій, забезпечення належного розвитку та виховання дітей у сім'ї, попередження деінституалізації дітей та насильства в сім'ї, збереження репродуктивного здоров'я та формування здорового способу життя сім'ї, вирішення інших проблем її функціонування та розвитку. Серед них:

- Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року (постанова Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 р. № 244);
- Загальнодержавна програма підтримки молоді на 2004-2008 роки (Закон України 18 листопада 2003 р. № 1281-IV);
- Державна програма подолання дитячої бездоглядності та безпритульності на 2006-2010 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. № 623);
- Державна програма "Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року (постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1849) тощо.

Інституційне забезпечення формування та реалізації сімейної політики визначається сукупністю державних органів, які представляють усі гілки влади та рівні державного управління.

На вищому рівні формування та/чи забезпечення реалізації сімейної політики здійснюється:

- Верховною Радою України як єдиним законодавчим органом влади;
- Президентом України як гарантом конституційних прав і свобод людини і громадянина;
- Кабінетом Міністрів України як вищим органом виконавчої влади.

На центральному рівні участь у формуванні та забезпеченні виконання сімейної політики покладено, передусім, на міністерства:

- у справах сім'ї, молоді та спорту як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у цій сфері, а також його урядові органи: Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді, Державний департамент захисту прав дітей та усиновлення;
- праці та соціальної політики (реалізація державної політики у сфері соціального захисту, соціального страхування та соціального обслуговування сім'ї);
- освіти і науки (реалізація державної політики у сфері дошкільної освіти, отже, догляду за малолітніми дітьми);
- охорони здоров'я (реалізація державної політики у сфері планування сім'ї, охорони здоров'я матері та дитини, репродуктивного здоров'я);
- юстиції (реалізація державної політики у сфері правового регулювання відносин у сім'ї, забезпечення виконання судових рішень із сімейних справ);
- внутрішніх справ (участь у реалізації державної політики щодо попередження насильства в сім'ї).

На регіональному та місцевому рівні реалізація сімейної політики забезпечується місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування.

Важливе місце в системі державних органів займають суди, оскільки представляють третю традиційну гілку влади та здійснюють специфічну функцію від імені держави - відправлення правосуддя, зокрема у сфері захисту прав учасників сімейних відносин.

Однак, незважаючи на накопичений досвід, наявність позитивних аспектів практики реалізації державної сімейної політики, сформований арсенал засобів впливу на сімейну поведінку, який продовжує удосконалюватися, все ж відмічається критична недостатність системності, послідовності, наукового обґрунтування політики держави у сфері сім'ї.

Державна сімейна політика являє собою сукупність відокремлених, неузгоджених між собою заходів, спрямованих на досягнення цілей певних складових соціальної політики, та за змістом є переважно політикою подолання негативних наслідків функціонування сім'ї, підтримки уразливих категорій сімей, вирішення поточних проблем, що є недостатнім для забезпечення оптимального розвитку цього соціального утворення.

Крім того, законодавчо невизначено предмета державної сімейної політики, її суб'єктів та об'єктів, механізми реалізації, джерела фінансування заходів та здійснення контролю за їх виконанням.

Відмічається недостатня ефективність та дієвість основних форм, інструментів та засобів сімейної політики в окремих сферах та напрямках її реалізації. Серед основних недоліків:

- неналежна урегульованість питання щодо узгодження прав та обов'язків членів сім'ї та їх відповідальності, недосконалість санкцій сімейної та адміністративної відповідальності, процедури їх застосування;

- порушення гендерної рівноваги, гарантій зайнятості осіб із сімейними обов'язками, звуженість можливостей сімей для самозайнятості та самозабезпечення, розвитку сімейного підприємництва, недостатність умов та режимів праці для гармонійного поєднання сімейного життя людини та трудової діяльності;

- нерозвиненість ринку послуг по догляду за дітьми, обмеженість доступу сімей до користування послугами дошкільних закладів через зменшення їх кількості та місць у них, незручність розташування та встановлення режиму роботи без урахування потреб сім'ї, відсутність належних механізмів стимулювання роз-

витку закладів та служб приватної форми власності із надання послуг сім'ям по догляду за дітьми;

- недосконалість системи соціальної допомоги сім'ям з дітьми, яка не впливає на зниження рівня бідності родини, не усуває економічних ризиків, пов'язаних із народженням дитини, та в цілому не створює достатніх можливостей для поєднання професійного та сімейного життя особи;

- недостатність використання ринкових механізмів формування та перерозподілу доходів сім'ї, недосконалість системи податкових важелів впливу на сімейну поведінку, звуженість діапазону цільового кредитування сімей на споживчі цілі;

- система соціальних пільг та гарантій залишається переважно декларативною, крім того, не лише не зменшує майнове розшарування сімей, а навпаки - сприяє його зростанню;

- нерозвиненість та нерівномірність розвитку мережі соціальних служб залежно від регіону та типу населеного пункту, що спричиняє нерівність доступу сімей до соціальних послуг, відмічається недостатність кваліфікованих фахівців цих закладів та нерозвиненість соціальних технологій роботи з сім'ями.

Інституційне забезпечення сімейної політики в Україні виражається недосконалістю нормативно-правової бази щодо визначення та чіткого розмежування завдань, функцій та повноважень системи органів державної влади; недостатністю застосування координуючих інструментів реалізації державної сімейної політики на усіх управлінських рівнях; недосконалістю механізму децентралізованого регулювання розвитку інституту сім'ї; звуженістю участі громадських організацій та об'єднань громадян у формуванні та реалізації сімейної політики.

Наявність низки зазначених проблем наголошує на необхідності реформування державної сімейної політики, що полягає у зміні її змісту, переходу від політики підтримки соціально незахищених категорій сімей, патерналізму та соціального забезпечення до політики розвитку сім'ї як соціального інституту, визначення механізму її впровадження, удосконалення системи правових, економічних, соціальних засобів, важелів та впливів держави на процеси змін сімейної поведінки населення, оптимізації структурно-функціонального забезпечення сімейної політики держави.

5.4. Особливості соціальної політики щодо розвитку демографічних відносин

Демографічна політика має об'єктом свого впливу специфічні соціальні відносини, пов'язані з регулюванням вирішальних і досить тонких процесів формування сім'ї, сімейних відносин, народження і смерті, кількості, якості та структурних зрушень населення, його міграційних рухів, фізичного, інтелектуального і духовного здоров'я нації, середню тривалість і рівень життя населення.

Населення - безперервно відтворююча себе сукупність людей, основний елемент соціальної структури. Поряд з природним середовищем населення є найпершою умовою життя і розвитку суспільства, передумовою й суб'єктом історичного процесу.

Демографічні процеси як об'єкт демографічної політики. Демографічні процеси - сукупність процесів, які забезпечують відтворення населення.

Існує вузьке і широке розуміння демографічних процесів. Загальний (широкий) підхід до їх інтерпретації передбачає включення різних структур відтворення населення.

Так, відомий вітчизняний демограф І.М.Прибиткова вважає, що демографічна політика спрямована на зміну або збереження характеру процесів природного відтворення генерацій (народжуваності, шлюбності, розлучуваності, вікової структури, смертності) в їх тісному взаємозв'язку, а також на регулювання міграційної рухливості населення та його розселення й густоти. Оскільки відтворення населення відбувається через процеси природного відтворення населення, соціальної мобільності, міграційної рухливості, то, очевидно, в демографічній політиці мова повинна йти про принципи, підходи, механізми, які б охоплювали всі види руху населення, оскільки всі вони тісно пов'язані і зміна одного з них неминуче позначається на іншому.

Види руху населення:

- природний рух населення;
- міграції (механічний, просторовий рух населення);
- соціальний рух (соціальна мобільність населення).

Тлумачення демографічних процесів як таких, що охоплюють лише процеси природного відтворення населення, відповідає вузькому змісту демографічних процесів.

Природний рух населення. Природний рух населення - це безперервна зміна чисельності і структури населення у результаті перебігу демографічних процесів:

- народжуваності;
- смертності;
- шлюбності;
- розлучення.

Народжуваність - масовий процес народження дітей у людей, які складають покоління, або у сукупності поколінь - населення, як частота народжень у певному соціальному середовищі людей. Народжуваність визначається числом народження живих дітей у жінки.

Фактори і причини, що впливають на народжуваність - вік вступу у шлюб, перебування жінки поза шлюбом, потенційна плідність, безпліддя, мертвонароджуваність, внутрішньосімейне регулювання, природні і соціальні умови: клімат, спадковість, становище жінки в суспільстві, рівень добробуту, культурний рівень, законодавство, війни, урбанізація та інші.

Відтворення називається простим, якщо на зміну покоління батьків приходить рівне за чисельністю покоління дітей; розширене відтворення характеризується переважанням чисельності дітей над чисельністю батьків, а звужене, - навпаки, меншою чисельністю покоління дітей порівняно із поколінням батьків.

Зі змісту режиму відтворення зрозуміло, що його чисельний показник має ґрунтуватися на рівні народжуваності: чи достатньо народжується дітей, щоб цілком замінити покоління батьків. Теоретично для цілковитої заміни покоління в кожній подружньої пари має бути не менше двох дітей. Проте якщо врахувати, що не все населення вступає у шлюб, не всі діти доживають до того віку, коли самі стануть батьками, для заміни покоління необхідно більше двох дітей на подружню пару.

Режими відтворення населення знаходять вираження у відповідних коефіцієнтах. Найбільш поширеними показниками народжуваності є: загальний коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт народжуваності, спеціальний коефіцієнт народжуваності, повіковий коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт народжуваності за порядком народжень та ін.

Загальний коефіцієнт народжуваності показує загальне число дітей, народжених живими на 1000 осіб середньорічної чисельності населення.

Сумарний коефіцієнт народжуваності відображає число дітей, народжених однією жінкою за все життя (з 15 до 50 років).

Спеціальний коефіцієнт народжуваності розраховується для спеціальної групи (вікової, сімейно-шлюбної тощо).

Смертність. Важливою складовою процесу відтворення населення є смертність. У демографії під смертністю розуміють процес вимирання покоління і розглядають її як масовий статистичний процес, що складається з багатьох одиничних смертей у різному віці і визначаючих у своїй сукупності порядок вимирання реального або умовного покоління.

Смертність, на відміну від народжуваності, яка пов'язана з репродуктивним віком життя, охоплює всі групи населення. Смертність визначається в основному об'єктивними причинами, а самих факторів, що впливають на смертність, дуже багато.

Демографи називають безпосередні і опосередковані причини смерті.

Безпосередні причини смерті - хвороби, голод, насильне омертвлення, самогубства, нещасні випадки.

Поряд з народжуваністю, смертність формує відтворення населення.

Для вимірювання смертності використовуються показники: загальний коефіцієнт смертності, сумарний коефіцієнт смертності, повікові коефіцієнти смертності.

Шлюбність. У широкому сенсі під шлюбністю розуміють усі процеси, які характеризують укладання і припинення шлюбів, інакше кажучи, всю сукупність випадків зміни шлюбного стану.

Шлюб - форма взаємовідносин між чоловіком і жінкою, визначаюча їх права і обов'язки по відношенню одне до одного і до дітей. Юридичні відносини між чоловіком і дружиною встановлюються у результаті реєстрації шлюбу в органах запису актів громадянського стану.

Шлюбний стан особи може включати чотири ознаки:

- 1) ніколи не перебували у шлюбі;
- 2) перебувають у шлюбі;
- 3) овдовілі;
- 4) розлучені.

В окремих країнах виділяють окремо тих, хто перебуває у нересторованому і зареєстрованому шлюбі, у першому і повторному шлюбі, подружжя, що проживають спільно та окремо.

Розлучення (розірвання шлюбу) - остаточне юридичне припинення шлюбу за життя подружжя, яке дає сторонам право вступати в повторний шлюб.

Серед показників шлюбного руху найчастіше використовують загальні коефіцієнти шлюбності і розлучуваності, тобто число шлюбів і розлучень у розрахунку на 1000 осіб населення за рік.

При вивченні демографічних процесів велике значення має аналіз сімейного стану населення. Сім'я - це соціальний інститут, від якого повною мірою залежить фізичне відтворення населення, народження нових поколінь і його соціальне відтворення, підготовка їх до самостійного життя.

Міграційні процеси і демографічний розвиток. Вчені по різному інтерпретують термін "відтворення населення". Зокрема, існує думка, що міграція не входить до предмета демографії, а тому для цілей дослідження припустимо вважати, що вона відсутня, доцільно припустити закритість населення, тобто процес зміни поколінь, динаміку населення розглядати в чистому вигляді, вільному від міграції.

Нерідко, однак, у процес відтворення населення включають також міграцію, обгрунтовуючи свою позицію тим, що між міграцією та відтворювальними процесами існує взаємодія. Так, міграція справляє вплив на народжуваність, шлюбність, смертність мігруючих мас, а тому повинна вивчатися в демографії як один із факторів відтворення населення.

І, насправді, відтворення тісно пов'язане з міграційними процесами. Наприклад:

- зростання, у результаті міграції, чисельності осіб репродуктивного віку буде сприяти підвищенню народжуваності в цьому регіоні;
- притік у регіон населення пенсійного віку, навпаки, збільшить частку населення старших поколінь, змінить ситуацію щодо денавантаження на працездатне населення і т.ін.

У демографічних енциклопедичних словниках поряд з терміном "міграція" вживаються такі терміни, як "міграційні рухи населення", "переміщення населення", "міграційна когорта", "міграційний потік".

В енциклопедичному словнику "Народонаселення" знаходимо таке визначення: *міграція* (від лат. *migratio* - переселення) - це пересування людей (мігрантів) через кордони тих чи інших те-

риторій зі зміною місця проживання назавжди або на більш чи менш тривалий період.

Міграційна когорта - це сукупність мігрантів, об'єднаних загальним періодом міграції в даний район.

Міграційний потік - це сукупна чисельність мігрантів, об'єднаних загальними районами прибуття і вибуття протягом певного часового відрізка.

Міграційний потік характеризується напрямом міграції - прямий і зворотний. Більший за розмірами серед двох зустрічних міграційних потоків позначають як домінуючий, а менш інтенсивний - як протилежний.

При вивченні міграційних процесів розподіляють міграції:

- за причинами - політичні, трудові, навчальні, воєнні, релігійні, етнічні;
- за стадіями - вихідна стадія; основна стадія, завершальна стадія тощо;
- за рівнем організації - на організовану, здійснювану за участі держави та неорганізовану, здійснювану силами самих мігрантів;
- за причинами - добровільна, вимушена, насильна;
- за типами - зовнішня і внутрішня;
- за характером - поворотна і безповоротна;
- за легітимністю - законна і незаконна;
- за тривалістю переміщення (за класифікацією ООН) - довгострокові (постійні) - більше 1 року; тимчасові (або сезонні) - до 1 року; маятникові міграції - щоденні переміщення через кордони.

Необхідно також розділяти поняття "мігрант", "вимушений переселенець" та "біженець".

Мігрант - особа, яка здійснює переселення на нове місце проживання (тимчасове, сезонне, постійне). Мігрант, виїжджаючий на територію держави нового місця проживання - іммігрант, виїжджаючий з території держави проживання - емігрант.

Вимушений переселенець - громадянин, який покидає місце проживання внаслідок здійсненого проти нього чи його сім'ї насильства і переслідування за ознакою расової чи національної належності, віросповідання, мови, а також за ознакою належності до певної соціальної групи або політичних уподобань, які слугували причиною для проведення ворожих кампаній відносно конкретної особи або групи осіб.

Біженець - це особа, яка в міру цілком обґрунтованих пересторог стати жертвою переслідувань за ознакою раси, національ-

ності, віросповідання, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних уподобань переходить поза межами країни своєї громадянської належності і не може користуватися захистом своєї країни або не бажає користуватися таким захистом внаслідок певних загроз.

На думку спеціалістів міграції населення, з часу виділення міграції як особливого феномена її частіше всього розглядають в якомусь контексті - економічному, соціальному, історичному, культурному, етнічному. Сьогодні в Україні та й за кордоном все частіше розмовляють і пишуть про демографічну безпеку, пов'язуючи її в основному з міграційними процесами.

Зв'язок міграції з безпекою має двосторонній характер: проблема "міграція і безпека" в аналітичному контексті може розглядатися з одного боку як безпека спільнот, суспільств, держав, дотичними до міграційних потоків, а з другого - як безпека людей, які утворюють ці потоки.

Сутність демографічної політики

Існують суттєві розбіжності в позиціях з визначення демографічної політики, у поглядах на підходи до регулювання демографічних процесів.

Здебільшого демографічну політику ототожнюють з політикою народонаселення, в конкретний зміст якої включають наступні компоненти: зміна умов праці (межі працездатного віку, масштаби зайнятості, тривалість робочого дня і тижня), турбота про охорону праці, спеціальну і кваліфікаційну підготовку, професійну орієнтацію; зміна життєвих умов усіх верств населення (реальна заробітна плата та рівень доходів, житлові умови, можливість користуватися здобутками культури та використовувати побутову техніку, вільний час); відтворення населення.

На схожих позиціях будують своє бачення сутності демографічної політики більшість вітчизняних учених. Зокрема, виходячи з того, що самовідтворення населення - це властивість суспільного життя в цілому, а тому цей процес не може бути зведений до будь-якої окремої галузі, до відокремленої, суто демографічної сфери життя суспільства, Д.Р.Стешенко визначає як об'єкт демополітичних інтересів держави всі відносини життя людей в умовах конкретно-історичного суспільного організму. Демографічна політика, в інтерпретації Д.Р.Стешенко - це не складова соціально-економічної політики, а її особлива спрямованість, демографічна орієнтація.

Ідеї демографічної політики як складової соціально-економічної політики переважають у матеріалах Концепції демографічного розвитку України. Демографічна політика - це не самостійна гілка державної політики. Вона повинна входити невід'ємною складовою до всіх напрямів діяльності держави" - вважає Е.М.Лібанова, директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Варто зауважити, що ідея демографічної політики як аспекта соціально-економічної політики не є новою в науковому світі. Німецький демограф М.Момберт писав, що немає політики населення окрім господарчої політики, яка б враховувала проблеми населення. А.Я.Кваша та деякі інші російські демографи розглядають демографічну політику як елемент, складову соціально-економічної політики в цілому, оскільки саме соціально-економічні процеси через ряд опосередкованих механізмів формують різну інтенсивність розвитку населення, темпи та пропорції його змін.

Автономний характер демографічної політики обстоюють Л.Ноджак, Д.Валентей, Е.Рассет. Аналізуючи окремі дані про демографічний розвиток світу та окремих континентів, вчені доводять, що деморозвиток кожного суспільства демонструє значну автономність по відношенню до загальних соціально-економічних умов. А це означає, що розвиток демографічних процесів не є тотожний розвитку всього суспільства.

Аргументом на користь відносної самостійності демографічної політики є специфічний об'єкт, своєрідність цілей, на досягнення яких вона спрямована, форм та методів, які вона використовує.

Важко не погодитися з тим, що всі заходи, спрямовані на активізацію економічного життя, розвиток конкурентної спроможності товарного виробництва, збільшення національного продукту і доходу, насичення ринкового попиту, поліпшення матеріального становища народу, його духовності, прямо чи опосередковано впливають на демографічний розвиток.

Усі перелічені заходи є важливою умовою і складовою демографічної політики, без урахування яких неможливо подолати демографічну кризу. Разом з тим необхідно визнати, що існують не менш важливі питання суто демографічного плану в демографічній політиці держави. Це, передусім, сприяння розвитку інституту сім'ї, сімейних відносин, вплив на процеси народження і смерті, регулювання кількості, якості та структурних зрушень населення, його міграційних рухів, охорони фізичного, інтелек-

туального і духовного здоров'я нації, створення умов для подовження середньої тривалості життя, покращення рівня життя населення тощо.

Тому демографічну політику слід розглядати як систему принципів, підходів, механізмів, комплекс послідовних заходів держави, спрямованих на створення об'єктивної (духовної, соціальної, економічної, політичної) та суб'єктивної (демографічної) основи для природного відтворення населення, соціальної мобільності та міграційних процесів з метою досягнення бажаного в довготерміновій перспективі типу демографічного розвитку в інтересах суспільства в цілому та кожної людини зокрема.

Об'єктом демографічної політики виступає сфера відтворення населення.

Метою демографічної політики є досягнення бажаного в довготерміновій перспективі типу відтворення населення.

Принципи демографічної політики, мета якої - гарантоване припинення депопуляції та її наслідків і забезпечення подальшого сталого відтворення населення:

- принцип суверенності сім'ї;
- принцип свободи вибору сім'єю способу життя;
- принцип єдності цілей державної та регіональної демографічної політики;
- принцип соціальної участі.

Сукупність форм демографічної політики найбільш повно відображає класифікація, запропонована італійським демографом Нора Федерічі ще в 1941 р.:

- безпосередня й опосередкована;
- обмежувальна і заохочувальна;
- превентивна та репресивна;
- кількісна та якісна.

Умовою раціонального та ефективного здійснення демографічної політики, спрямованої на досягнення бажаного типу відтворення населення, забезпечення сприятливого демографічного розвитку суспільства, є обґрунтування механізмів її формування та здійснення. Це, насамперед, науково обґрунтовані концептуальні, програмні засади демографічного розвитку, належне нормативно-правове, організаційно-функціональне та фінансово-економічне забезпечення демографічної політики, надійний механізм оцінки ефективності її реалізації.

Концепція слугує орієнтиром для органів державної влади, а також для органів місцевого самоврядування при вирішенні пи-

тань, які стосуються народжуваності, надання підтримки сім'ї, здоров'я, тривалості життя, міграції та інших аспектів демографічного розвитку.

Науково обґрунтовані концептуальні положення демографічного розвитку визначають стратегічні програмні напрями демографічної політики.

Демографічна політика має спрямовуватися на подолання негативних тенденцій і явищ та забезпечувати раціональне відтворення сукупного людського потенціалу з кращими його якісними і структурними характеристиками.

Стратегічним завданням демографічної політики є забезпечення демографічної безпеки людини і суспільства. Коли йдеться про демографічну безпеку, то традиційно як критерій використовують коефіцієнт природного зменшення населення. Індикаторами демографічної безпеки є коефіцієнт природного приросту населення, коефіцієнт смертності немовлят, коефіцієнт міграції, коефіцієнт відтворення населення, коефіцієнт економічного навантаження на суспільство та організаційної точки зору, враховувати інтереси людини і суспільства.

Щоб стати ефективним інструментом цілеспрямованого впливу на демографічні процеси, демографічна політика має бути достатньо стабільною у своїх основних напрямках. Адже демографічним процесам властива певна інертність, а тому результати демополітики проявляються тільки через доволі тривалий проміжок часу. Разом з тим вона повинна бути досить гнучкою, здатною реагувати на змінні особливості кожного поточного моменту. Інакше кажучи, демографічна політика повинна базуватися на сталій стратегії та гнучкій тактиці.

Заходи демографічної політики:

- адміністративно-юридичні (законодавчо встановлений мінімальний вік вступу у шлюб, дозвіл чи заборона на використання контрацептивів і проведення абортів тощо);

- економічні (допомога при народженні дитини, допомога багатодітним сім'ям, податкові пільги сім'ям з дітьми, податки за бездітність);

- соціально-психологічні (просвітницькі, виховні, пропагандистські) заходи демографічної політики.

Принциповим у системі демографічної політики є питання про те, хто повинен втілювати в життя намічені завдання: постійно діюча спеціалізована інституція чи періодично скликувані

комісії. В практиці знаходять застосування обидва варіанти, однак більш ефективною визнана діяльність постійних органів, які здійснюють державну демографічну політику. Вони гарантують системність дослідження демографічних процесів, регулярність відстеження стану та тенденцій демографічного розвитку, забезпечують контроль результатів впровадження демографічної політики.

В обґрунтуванні засад демографічної політики окремої уваги заслуговує питання її ефективності. Як відомо, демографічна політика, особливо заохочувальна, вимагає значних фінансових вкладень з боку держави. У зв'язку з цим виникає закономірне питання про гарантії досягнення встановлених цілей. Відтворення населення виступає результатом дії множини різнорідних факторів, серед яких одні сприяють демографічному зростанню, інші - перешкоджають йому, що ускладнює визначення ефектів впроваджуваних заходів державної політики. Незважаючи на це, вчені переконані, що сучасні знання про фактори впливу на рух і структуру населення дають змогу здійснити доволі точне наукове обґрунтування ефективності регуляторів демографічних процесів.

Міжнародні стандарти демографічної політики

У Програмі дій Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку (Каїр, 1994 р.) констатується, що уряди повинні створити необхідні внутрішні інституціональні механізми і сприятливе середовище на всіх рівнях суспільства з тим, щоб забезпечити гарантії, що фактори народонаселення необхідним чином враховуються при прийнятті рішень і в адміністративному процесі всіх відповідних урядових установ, які відповідають за економічну, екологічну й соціальну політику і програми.

Демографічна політика націлена не стільки на підвищення народжуваності, скільки на підтримку на рівні, який відповідає сучасним європейським стандартам, умов життя усіх демографічних груп і в першу чергу підростаючого покоління та населення похилого віку, створення умов для безконфліктного демографічного та соціально-економічного розвитку. Сучасна демографічна політика розвинених країн спрямована як на регулювання кількісних демографічних параметрів, так і на збереження і вдосконалення якісних його параметрів, відтворення населення відповідної якості.

Незважаючи на активну позицію, уряди всіх країн Європи підкреслюють, що невтручання в особисте життя індивіда, сім'ї, вільний вибір моделі поведінки, у тому числі демографічної, є

принциповим моментом їх способу життя і що намічені цілі досягаються не тиском на особистість, а створенням умов для розвитку в бажаному напрямі.

Більшість країн Європи проводять такі заходи демографічного характеру:

- для підвищення тривалості здорового життя та покращення якості життя населення постійно вдосконалюється система охорони здоров'я, якість харчування, проводяться освітні програми, забезпечується можливість людям контролювати стан свого здоров'я:

1) створюються сприятливі умови для функціонування сімей, для народження, розвитку та виховання дітей: діє система сімейних допомог, надання та оплата дородової та післяродової відпустки, одноразові виплати при народженні дитини, діють податкові пільги сім'ям з дітьми;

2) створюються умови для поєднання батьками, насамперед жінкою, батьківських обов'язків та професійних інтересів: надаються оплачувані відпустки з правом повернення на місце роботи, розвивається система дитячих дошкільних закладів;

3) діють механізми підтримки та матеріальної допомоги малозабезпеченим та неповним сім'ям, недієздатним членам суспільства, інвалідам.

Стан і тенденції демографічного розвитку України

Демографічна політика України як важливий чинник забезпечення демографічної безпеки повинна базуватися на точній і об'єктивній оцінці реальної демографічної ситуації.

Тенденції демографічного розвитку України свідчать про те, що її населення у ХХ - початку ХХІ ст. зазнало істотних змін під впливом чинників як довгострокової, пов'язаної зі зміною типу відтворення населення та його соціальних регуляторів, так і чинників короткочасової дії внаслідок таких кризових подій, як світові війни, голодомори, масові репресії, примусові переселення, техногенні катастрофи, економічний занепад.

У 70-90-х роках ХХ ст. в Україні розпочалася нова фаза демографічного розвитку.

Основними характеристиками новітньої демографічної історії є:

- зниження народжуваності (рівень народжуваності в 2008 р. (10,1‰) майже на 40% нижчий зареєстрованого на початку 90-х років (12,7 на 1000 населення);

- інтенсифікація смертності населення - з 1990 по 2008 р. рівень смертності зріс майже на 30% і становить нині 17 проміле (у 1990 р. - 12,1‰);

- депопуляція населення - за 1990-2008 рр. втрати у чисельності населення країни склали більше 5 млн осіб. На 1 липня 2008 р. населення країни становило 46,2 млн осіб. Експерти ООН прогнозують, що протягом наступних 50 років населення України може скоротитися на 40%. Це найвищий показник прогнозного скорочення населення у світі;

- активне старіння населення - демографічне навантаження на 1 тис. населення працездатного віку непрацездатними особами у 2008 р. в середньому по Україні становило 649 осіб, з них 397 - особами пенсійного віку;

- формування родини, яка себе не відтворює - сумарний коефіцієнт народжуваності (1,2) засвідчує, що в країні переважають родини з однією, рідко двома дітьми;

- руйнація сімейних цінностей - зростання кількості розлучень (3,5‰), зростання чисельності народжених поза шлюбом дітей (17‰);

- масові трудові еміграції - за межами країни працює 3,5 млн громадян України, 60% з них - віком 20-40 років, у тому числі 60% - чоловіки.

Усе це вказує на те, що держава увійшла в загрожну демографічну кризу, яка за тривалістю та масштабами перевершує попередні.

Рівень гостроти проблем демографічного розвитку України відображає *порівняльний аналіз основних демографічних даних*, показників стану здоров'я з точки зору захворюваності та смертності населення 51 європейської держави - члена Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ).

Розглянемо аналіз ситуації за найбільш поширеними демографічними показниками.

Природний приріст населення. Число смертних випадків в Україні перевищує число народжень по всьому Європейському регіону. Україна, за даними 2000 р., займає перше місце серед країн - членів європейського регіонального бюро ВООЗ за темпами зниження природного приросту населення ($k = -7,6$ на 1000 населення).

Головна відмінність сучасної демографічної кризи полягає у тому, що в Україні мають місце не тільки кількісне зменшення народу, а й значне погіршення його якісних показників. Реальною є загроза, що ці негативні явища в демографічній сфері матимуть глибокі незворотні наслідки в економічному, соціальному та духовному

розвиткові української нації, і в остаточному підсумку, виступатимуть дестабілізуючими чинниками суспільно-політичного життя, створюватимуть небезпеку національним інтересам України.

Результуючий показник погіршення генофонду нації та негативного впливу соціального оточення в широкому контексті відображається у такому узагальнюючому демографічному показнику, як середня очікувана тривалість життя. Тенденція динаміки очікуваної тривалості життя при народженні в різних країнах засвідчує різке збільшення розриву за цим показником між західною та східною частинами європейського регіону. Особливо складною є загальна тенденція цього показника для країн СНД. Нижчою ніж в Україні є межа тривалості життя населення лише в Казахстані та в Російській Федерації.

Причини смерті. Погіршує демографічні перспективи нації незадовільний стан здоров'я материнського та дитячого населення країни. Дитяча смертність в Україні залишається значно вищою, ніж у розвинених країнах.

Україна має чи не найгіршу картину за показниками смертності населення віком 25-64 роки від захворювань системи кровообігу (361,4 на 1000 населення), від ішемічної хвороби серця (214,4), від цереброваскулярних хвороб (91), від раку (178,6), з них від раку легенів - 35,3 випадки. Поширеною є смертність жінок через хвороби раку молочної залози (32,3) та раку матки (9,9 на 100 тис.).

Зовнішні причини смерті - від травм та отруєнь - включають нещасні випадки, вбивства, самогубства й інші причини. Показник смертності від зовнішніх причин є своєрідним барометром суспільного благополуччя чи неблагополуччя країни. Високі його показники для країн Східної Європи та країн СНД вчені пов'язують з припиненням у 1990 р. започаткованої в 1985 р. антиалкогольної кампанії та з початком затяжної соціально-економічної кризи. В Україні на 100 тис. населення віком 0-64 роки припадає 296,2 випадків смертей від зовнішніх причин, з них 49,4 - приходить на жінок, а 246,8 - на чоловічу частину населення. Порівняно високими (6-те місце за частотою) є показники смертності від самогубства в країні - 28,2 на 100 тис. населення.

Погіршення стану здоров'я, зростання смертності серед населення, що спостерігається з покоління в покоління українських громадян, негативно впливає на формування людського потенціалу країни та загалом позначається на демографічних перспективах нації.

Ускладнення сучасного демографічного розвитку країни і ті демографічні проблеми, що його характеризують, зумовлюють необхідність активної державної участі в регулюванні демографічних процесів.

Основні проблеми демографічного розвитку України:

- формування та розвиток сім'ї;
- зміни шлюбно-сімейної ситуації;
- зниження народжуваності;
- погіршення стану здоров'я населення;
- проблеми старіння населення;
- значна диференціація рівня демографічного розвитку регіонів;
- проблеми регулювання міграційних процесів.

Пріоритетні напрями демографічної політики в Україні

Метою демографічної політики є поліпшення якісних характеристик рівня життя населення та гармонізація процесів його відтворення на основі відродження духовності української нації та національних традицій, відновлення сімейних цінностей, забезпечення морального здоров'я сім'ї, виховання свідомого батьківства та запобігання соціальному сирітству.

Основні завдання демографічної політики в Україні спрямовані на реалізацію стратегічних завдань демографічного розвитку (на період до 2015 року).

Основні завдання Стратегії:

- підвищення рівня народжуваності та розвиток сім'ї;
- поліпшення здоров'я, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення;
- регулювання міграційних процесів;
- подолання негативних наслідків старіння населення;
- демографічний розвиток регіонів.

Контрольні питання

1. Назвіть основні пріоритети соціальної політики у сфері соціально-класових відносин.
2. Які основні елементи складають систему соціально-трудо-вих відносин?
3. Розкрийте основні тенденції розвитку сімейно-шлюбних відносин та пріоритети державної політики в цій сфері.
4. Розкрийте особливості державної політики у сфері демографічних відносин.

РОЗДІЛ 6. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПРАЦІ

1. Сфера праці як об'єкт соціальної політики
2. Сутність та структура трудового потенціалу
3. Ринок праці та зайнятість населення в соціально-економічній системі суспільства
4. Пріоритети державної політики у сфері праці та зайнятості
5. Соціальний діалог у системі регулювання трудових відносин

6.1. Сфера праці як об'єкт соціальної політики

Важливою складовою соціальної політики держави є соціальна політика у сфері праці.

Праця виступає основним видом діяльності людини. Працею створюються матеріальні блага, перетворюється географічне й суспільне середовище. Праця лежить в основі суспільного прогресу. В ній реалізуються, а разом з тим формуються і відтворюються людські якості.

Праця нерозривно пов'язана з психічною діяльністю та фізіологічною активністю працівника.

Психофізіологічна сутність праці визначена К.Марксом. За своєю психологічною сутністю праця - вища, властива лише людині форма психічної діяльності, затрати людського мозку, нервів, мускулів.

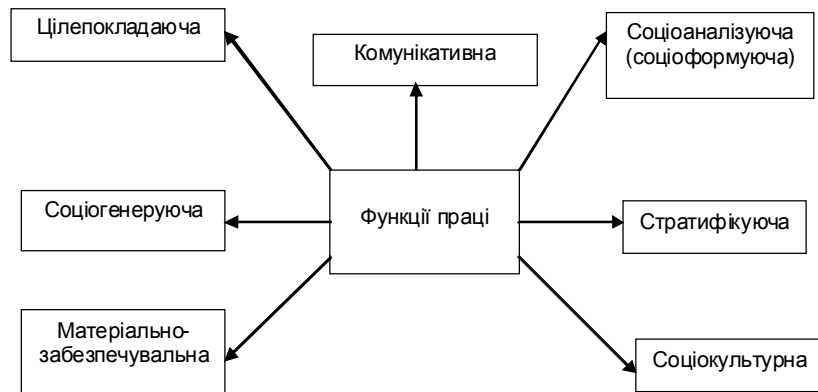
Фізіологічна сутність її полягає в тому, що праця - це робота, яка вимагає відчутних зусиль, вагомих енерговитрат. *Процес праці - це фізіологічний процес витрачання людської енергії.*

Психологічна сутність праці в розумінні К.Маркса ґрунтується на усвідомленні того, що людина не лише змінює форму того, що дано природою; вона здійснює разом з тим і свою свідому мету, що як закон визначає спосіб і характер її дій і якії вона повинна підпорядкувати свою волю.

Нарешті, праця характеризується *результативністю*. Будь-яка діяльність завершується певним результатом, має деякий підсумок. Іноді вважають, що сам факт наявності дій, процесу їхнього здійснення і є результат. Працю відрізняє властивий їй не просто результат, а суспільно *корисний результат*. За своїм змістом праця є соціальним способом буття людини, що виявляється в цілісній

сукупності її - людини, соціальних функцій - матеріально-забезпечувальної, соціалізуючої (соціоформуючої), цілереалізуючої, соціо-генеруючої, стратифікуючої, комунікативної та соціокультурної.

Суттєве значення для розуміння сутності праці має також положення К.Маркса про існування двох основних форм праці: "жива праця" (як можливість створення благ і багатства - це власне процес праці, безпосередня трудова діяльність) та абстрактна праця, виражена у вартості вироблених благ. Лише жива праця здатна створювати нову вартість, закладену в товарі, у той час як вартість речових факторів лише переноситься на створюваний товар як складова витрат його виробництва. Економіко-математичні дослідження критичної продуктивності праці, проведені в США економістом П.Дугласом і математиком Ч.Коббом, показали залежність обсягів виробництва продукції від капіталу й праці. Ними було виведено рівняння, згідно з яким обсяг виробництва продукції на $\frac{3}{4}$ створюється працею найманих працівників і на $\frac{1}{4}$ - капіталом. Цей факт підтверджується й статистикою країн із розвиненою економікою. Тобто основним результатом праці виступає не створюваний товар, а "сама людина в її суспільних відносинах": перетворюючи предмет, праця змінює власну форму, перетворює саму людину (працівника).

Рис. 6.1. Соціальні функції праці

Будучи характерною властивістю людини, праця сама виступає складним біопсихосоціальним явищем, що існує не тільки в реальній, але і в ідеальній формі. На відміну від економічного

підходу, згідно з яким праця як доцільна діяльність на момент продажу товару ще не існує, системний аналіз дає підстави стверджувати, що на момент купівлі-продажу праця - свідомо, доцільна діяльність людини, спрямована на виробництво матеріальних і духовних благ, надання різноманітних послуг - існує в ідеальній формі.

6.2. Сутність та структура трудового потенціалу

Поняття трудового потенціалу

Трудовий потенціал - це інтегральний показник кількісних і якісних характеристик населення, що відображає можливості створення матеріальних і духовних благ суспільства.

Основою трудового потенціалу суспільства є потенціал окремої людини - "людський потенціал".

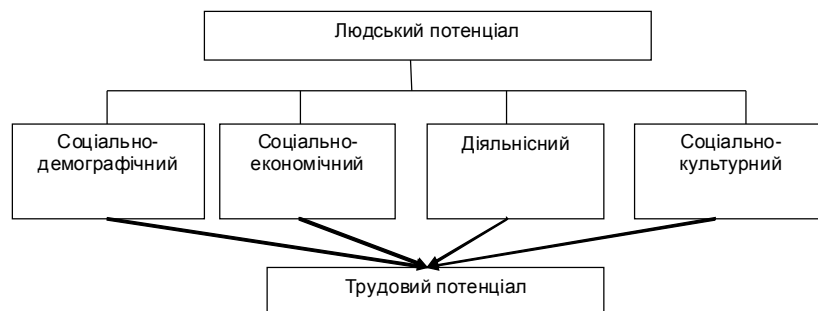

Рис. 6.2. Основи трудового потенціалу

Людський потенціал - це міра втілених у людині здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та її здатність приносити дохід. Світовий банк включає в це поняття також стан здоров'я та якість харчування; ООН - освіту, професійний досвід, фізичний стан, здатність до виживання, інші характеристики. З розвитком людського прогресу робоча сила перестає бути лише фактором виробництва. Вкладення в робочу силу - освіту, охорону здоров'я, культуру, кваліфікацію - формують нову якість, що є новою формою людського багатства.

Для визначення можливостей участі людини в економічних процесах звичайно використовуються поняття "робоча сила" і

"людський капітал". Під *робочою силою* прийнято розуміти здатність людини до праці, тобто сукупність її фізичних і інтелектуальних даних, що можуть бути застосовані у виробництві. Практично робоча сила характеризується, як правило, показниками здоров'я, освіти і професіоналізму.

Трудовому потенціалу властива сукупність кількісних і якісних суспільно корисних характеристик, зумовлених рівнем розвитку суспільства, його господарськими, історичними, демографічними, етнічними особливостями.

Кількісні виміри трудового потенціалу

Кількісно трудовий потенціал суспільства представлений демографічними характеристиками: чисельністю працездатного населення та безробітних, статево-віковою структурою населення. Він віддзеркалює можливості суспільства забезпечити роботою працездатне населення. Трудовий потенціал визначає максимально можливу потенційну здатність до праці індивіда, колективу (організації) та суспільства в цілому.

Основою формування трудового потенціалу, вихідною базою визначення кількісних характеристик трудового потенціалу країни, регіону чи населеного пункту є населення. *Населення* - це сукупність людей, які перебувають у межах даної держави і підлягають її юрисдикції. Воно є сукупністю індивідів, які відповідно до біопсихосоціальної сутності людини здійснюють власну життєдіяльність у межах певного ладу і вступають між собою у суспільні відносини (економічні, політичні, правові, сімейні, національні, культурні).

Розрізняють постійне та наявне населення.

До наявного населення відносять населення, яке перебуває на момент перепису на даній території, враховуючи тимчасово проживаючих, якщо їх проживання не перевищує 12 місяців.

До постійного населення - населення, яке постійно проживає на момент перепису на даній території, враховуючи тимчасово відсутніх, якщо їх відсутність не перевищувала 12 місяців.

Якісні характеристики трудового потенціалу

Важливим фактором суспільного розвитку виступають якісні характеристики трудового потенціалу:

- *здоров'я* - рівень працездатності (кількість втрат робочого часу з причин тимчасової непрацездатності), середня тривалість життя, витрати на охорону праці та здоров'я;

- *освіта* - кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою;

- *мотивація і схильність до новацій* - кількість винаходів, раціоналізаторських пропозицій у розрахунку на одного працюючого;

- *свідомість* - втрати від конфліктів, страйків; міграції в дітородному віці;

- *професіоналізм* - рівень якості продукції, питома вага кваліфікованих робітників у загальній чисельності працівників.

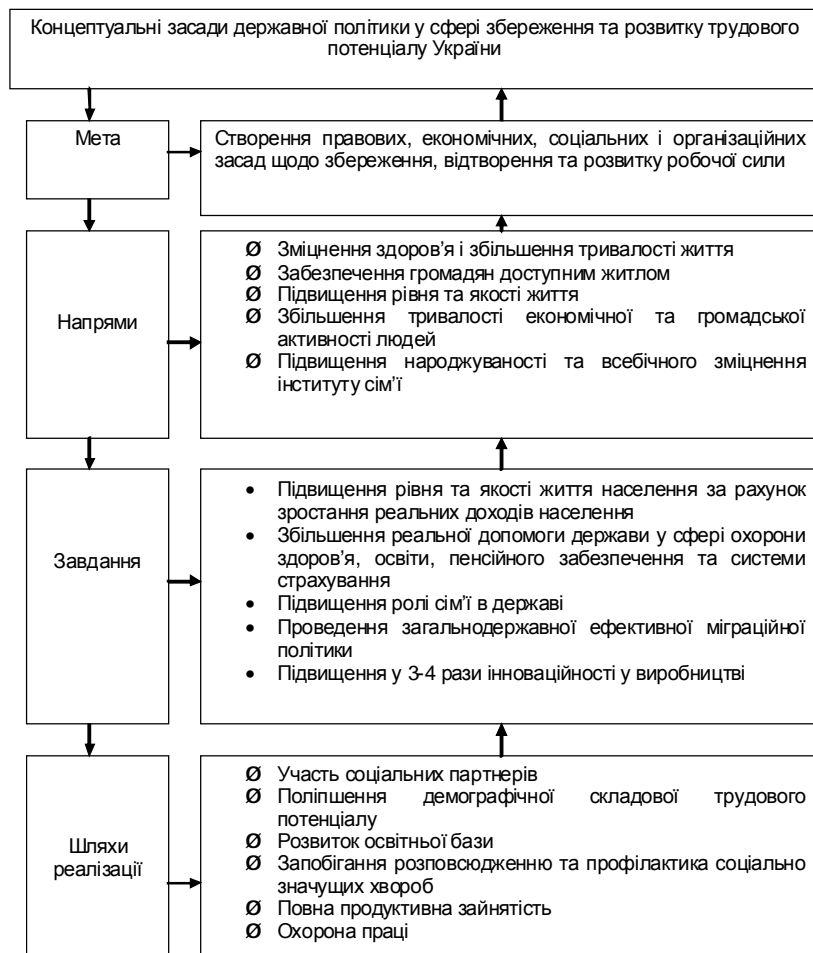
Якість трудового потенціалу суспільства - це можливість повного використання отриманих за рахунок інвестицій у людський капітал знань, умінь та професійних навичок відповідно до фаху працівників для підвищення ефективності економічної діяльності особи, організації, суспільства.

Економічна сутність трудового потенціалу суспільства полягає в тому, що він, виступаючи у формі діючої робочої сили, створює матеріальні й духовні цінності, а як потенційна робоча сила - здатний їх виробляти. Звідси важливий висновок - суспільство зацікавлене в максимальній питомій вазі трудового потенціалу, задіяного в суспільно-корисній праці, адже це збільшує валовий внутрішній продукт (ВВП) і національний дохід (НД), що зрештою дає можливість підвищити якість життя населення. *Соціальна сутність трудового потенціалу* полягає в тому, що він дає можливість як окремим особам, так і різним соціальним групам населення визначити своє місце в суспільно-корисній праці, через яку самоствердитися в суспільстві та забезпечити собі і суспільству законне джерело доходів.

Головна функція трудового потенціалу - бути джерелом робочої сили, її формування, розподілу і використання, забезпечуючи прогресивний розвиток суспільства.

З метою створення передумов для формування та реалізації довгострокової державної політики щодо розвитку трудового потенціалу визначено Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року, схвалені Указом Президента України від 3 серпня 1999 року.

Стратегія подальшого соціально-економічного розвитку України вимагає прийняття Єдиної комплексної загальнодержавної цільової соціальної програми збереження і розвитку трудового потенціалу України.

6.3. Ринок праці та зайнятість у соціально-економічній системі

Праця як об'єкт ринкових соціально-економічних відносин
 Як полісистемне утворення ринок має складну структуру, а функціонування ринкової економіки відбувається на кількох взаємопов'язаних ринках: ринку нерухомості, кредитів, капіталу, основних засобів виробництва, споживчих товарів та праці.

Як і кожен інший ринок, ринок праці характеризується видом товару, який функціонує в його межах.

Сучасна наука не дає однозначної відповіді на запитання, що вважати функціонуючим у сфері ринку праці товаром: робочу силу (здатність до праці) чи працю, що, у свою чергу, зумовило існування таких категорійних визначень, як "ринок праці", "ринок робочої сили", "ринок зайнятості", "ринок трудових ресурсів", де вказані категорії використовуються або як синонімічні поняття, або як однакові поняття наповнюються різним смислом, різними структурними елементами.

Так, В.М.Петюх, заперечуючи належність ринку робочих місць до ринку праці, дає визначення, згідно з яким ринок праці пропонує не лише сферу обміну свого товару на фонд життєвих засобів, а й сферу розподілу та виробництва робочої сили, тобто ринок робочої сили розглядається як складова ринку праці. Узагальнюючи досвід українських та зарубіжних економістів, російські вчені розглядають ринок праці як підсистему ринку робочої сили, що визначає вплив на нього як загальних закономірностей ринку робочої сили, так і своїх, специфічних, що не поширюються на систему в цілому. У визначенні Е.М.Лібанової ринок праці розглядається як соціально-економічна система, окремими складовими (підсистемами) якої виступають ринок робочої сили та ринок робочих місць.

Однією з причин наявної ситуації, що склалася з неоднозначним трактуванням у наукових джерелах визначення понять "ринок праці" та "товар ринку праці", є обмежені можливості економічної науки, у рамках якої зосереджено найбільше досліджень з проблематики ринку праці. Вивчаючи важливі конкретні аспекти праці як економічної діяльності людини, відтворюючи характеристики сукупного ринку праці, економічна наука припускається певних спрощень:

- діяльність кожної людини й кожного підприємства спрямована на максимальне задоволення власних інтересів, для підприємства - це прибуток, для працівника - розмір оплати праці;
- на ринку праці продаються й купуються однорідні трудові послуги, тобто припускається, що працівники мають однакову робочу силу й робочі місця не відрізняються одне від одного;
- продавці й покупці трудових послуг мають вичерпну інформацію щодо можливих альтернатив і чітку ієрархію переваг, тобто вони здатні вибрати оптимальний (найвигідніший для себе) варіант;

- продуктивність праці є сталою величиною й не залежить від тривалості робочого часу та інших факторів;
- затрати підприємства на робочу силу не мають інших складових, крім оплати праці відповідно до відпрацьованого часу: для підприємства має значення лише загальна праця, що купується;
- базова модель передбачає досконалу конкуренцію на ринку, основною умовою якої є велика кількість незалежних один від одного, конкуруючих між собою покупців та продавців.

Особливості функціонування праці в умовах ринкової економіки:

1. Працею вважається будь-яка цілеспрямована діяльність людини, яка володіє трьома основними ознаками: усвідомленістю дій, енерговитратністю, наявністю корисного, суспільно визнаного результату.

2. Основним мотивом праці є інтерес людини відшкодувати витрачені зусилля грошовою виплатою, одержуваною за них.

3. В оплачуваній праці реалізується акт купівлі-продажу робочої сили (праці) як товару.

4. Відсутність явного і неявного примусу до праці.

5. Непрямі методи регулювання праці.

6. Відносини наймання в ринковій економіці базуються на повній свободі двох сторін при вирішенні питання про працевлаштування.

Праця як процес являє собою єдність трьох складників:

- самої праці як доцільної діяльності;
- предмета праці (те, на що спрямована праця);
- знарядь праці (річ або комплекс речей, за допомогою яких людина діє на предмет праці).

Праця виступає основою існування людини, визначає її місце в суспільстві, служить однією з найважливіших форм саморозвитку та самореалізації, тому вона повинна бути організована таким чином, щоб адекватно відображати ці особливості людини.

Ринок праці в ринковій економічній системі

Головною, визначальною особливістю ринкової економічної системи є наявність вільного ринку праці. У системі національної ринкової економіки ринок праці виступає підсистемою, структурним елементом, на функціонування та розвиток якого, з одного боку, поширюються загальні економічні закони ринку, а, з другого - властиві ринку праці специфічні закони.

Загальносистемні властивості ринку праці:

Цілісність	Про систему як цілісність дає змогу говорити сукупність елементів, їх взаємозв'язок і упорядкованість. Цілісність ринку праці виявляється в тому, що зміна структури, зв'язків і поведінки будь-якого його елемента справляє специфічний вплив на всі інші елементи і змінює систему в цілому. Закономірним є і зворотний зв'язок будь-яка зміна умов функціонування ринку викликає перетворення структури, зв'язків і поведінки його компонентів
Ієрархічність	Національний ринок праці включений підсистемою в систему більш високого порядку - світовий ринок праці, економічну систему національного ринку, а кожен компонент національного ринку праці, виступаючи його підсистемою, є також окремою системою
Інтеграція	Наявність властивостей ринку праці, відсутніх у його компонентів

Роль процесу функціонування ринку як соціальної системи, здатної до об'єктивної саморегуляції власного розвитку, полягає в тому, що вона формує умови для розмаїття форм самоздійснення людини, передусім у сфері соціально-економічних відносин, сприяє повнішому розкриттю й самореалізації її трудового потенціалу, самовіддачі в трудовому житті на основі життєздатних мотиваційних механізмів продуктивної праці й створення умов для розширення та поглиблення простору соціальної активності, утвердження нової, позитивної логіки соціальної динаміки особистості й суспільства.

Принципова відмінність та переваги ринкової економіки від економіки неринкового типу полягають у відсутності явного й неявного примусу до праці, впливу на працівників, що змушує їх використовувати, застоювати свою робочу силу в певному місці, певним чином. Надаючи працівнику право вільно пропонувати свою робочу силу за власною ціною, ринок дає йому можливість висувати вимоги повної плати за талант, здібності, кваліфікацію, працьовитість, трудове уміння. Водночас, отримуючи робочу силу за ціною попиту, ринок перешкоджає можливості одержувати за працю більше, ніж вона того коштує.

Інакше кажучи, ринок праці покликаний забезпечувати об'єктивну оцінку робочої сили, формувати та виявляти природну ціну праці, а в більш широкому змісті - і ціну людини як носія праці, працівника. Тим самим ринок спонукає людину підвищувати якість праці, удосконалювати себе як носія робочої сили, щоб мати підстави дорочче продати свій товар наймачу, впевнено змагатися з кон-

курентами, менше побоюватися потрапити в число безробітних. У цьому й полягає механізм самоорганізації функціонування суспільної праці за ринкової економіки.

Здатність механізму ринку праці до саморегуляції оцінюється результатами виконання покладених на нього функцій. Здатний до саморегуляції власного розвитку ринок праці:

- узгоджує економічні інтереси суб'єктів трудових відносин;
- забезпечує конкурентне середовище кожної зі сторін ринкової взаємодії;
- забезпечує пропорційність розподілу робочої сили відповідно до структури суспільних потреб і розвитку техніки; підтримує рівновагу між попитом на робочу силу та її пропозицією;
- формує резерв трудових ресурсів для забезпечення нормального процесу суспільного відтворення; сприяє формуванню оптимальної професійно-кваліфікаційної структури;
- стимулює працю, встановлює рівноважні ставки заробітної плати; впливає на умови реалізації особистого трудового потенціалу;
- дає інформацію про структуру попиту, пропозиції, ємність, кон'юнктуру ринку тощо.

Функції ринку праці полягають у здійсненні радикального впливу на ефективність використання трудового потенціалу, на продуктивність і якість праці, на ставлення людей до трудової діяльності.

Для ефективного функціонування ринку праці на основі саморегуляції мають бути створені відповідні умови:

- повна самостійність і незалежність продавця та покупця робочої сили в поєднанні з їхньою економічною відповідальністю;
- функціонування ринку праці тим ефективніше, чим активніша конкуренція між власниками робочої сили за право зайняти робоче місце та роботодавців щодо залучення кваліфікованої робочої сили;
- має існувати баланс між робочими місцями, сукупною пропозицією робочої сили та грошовою масою заробітної плати;
- мають активно проявлятися ринкові мотивації поведінки економічних суб'єктів на ринку праці;
- обов'язковим є встановлення загального ринкового середовища в економіці.

Ринок праці як самостійна соціально-економічна підсистема

Самостійність ринку праці визначається особливостями умов його виникнення, специфікою функціонування, наявністю прита-

манних лише йому механізмів інфраструктури, особливостями товару, що функціонує на ринку праці, а належність до ринкової економічної системи - тим, що у взаємодії з ринками товарів та цінних паперів ринок праці якраз і зумовлює існування ринкової економічної системи в цілому. Взаємодіючи з іншими ринками, ринок праці органічно пов'язаний з ними у власному становленні й розвитку як частина єдиної економічної системи, характеризується здатністю автономного функціонування, структурної будови, феноменальної специфіки.

Ринок праці - це саморегульована соціальна система здійснюваних у її межах соціально-економічних відносин з приводу залучення робочої сили в суспільне виробництво, її функціонування й відтворення, а також розподілу й перерозподілу між власниками робочої сили, що мають потребу в роботі за наймом (найманим працівником), і власниками засобів виробництва, що висувають попит на найману робочу силу (роботодавцем).

Функціонування за законами ринкової економіки означає дію під впливом попиту та пропозиції, конкуренції і ціни в умовах економічної свободи та незалежності тощо.

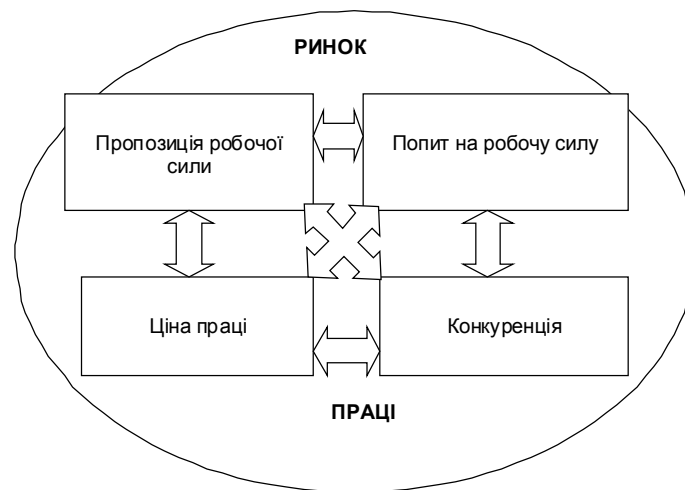

Рис. 6.3. Структура ринку праці

Пропозиція робочої сили характеризується числом осіб, які потребують працевлаштування, тобто тих, хто шукає роботу за

наймом, і визначається кількістю годин робочого часу, яку готові надати дані носії робочої сили в умовах певного рівня оплати праці.

Пропозиція робочої сили визначається рівнем заробітної плати, податковою системою, культурою і релігією, авторитетом профспілок і ін.

Не всі працездатні особи прагнуть працювати на умовах повної первинної зайнятості (дехто орієнтується на часткову, а дехто, навпаки, - на вторинну). З метою врахування цих розбіжностей доцільне включення до системи показників додаткового коефіцієнта, що характеризує прагнення працювати менше або більше нормальної тривалості робочого періоду і відповідно має значення менше 1 (при орієнтації на часткову зайнятість, 1 (при орієнтації на повну первинну зайнятість) і більше 1 (при орієнтації на вторинну зайнятість). Застосування цього коефіцієнта дає змогу перейти від показника пропозиції робочої сили до показника попиту на робочі місця.

Таким чином, пропозиція робочої сили вимірюється показниками, які відображають не тільки чисельність населення, яке є на ринку праці - зайняте і незайняте, але таке, що активно шукає роботу, - а й кількість робочих місць, на які воно претендує.

Пропозиція робочої сили складається за рахунок трьох основних джерел:

- *соціально-демографічного* (випускники різних навчальних закладів, що починають трудову діяльність);
- *соціального* (ті, хто не працював раніше, чи ті, хто займався домашнім господарством);
- *економічного* (вивільнені з різних галузей національної економіки).

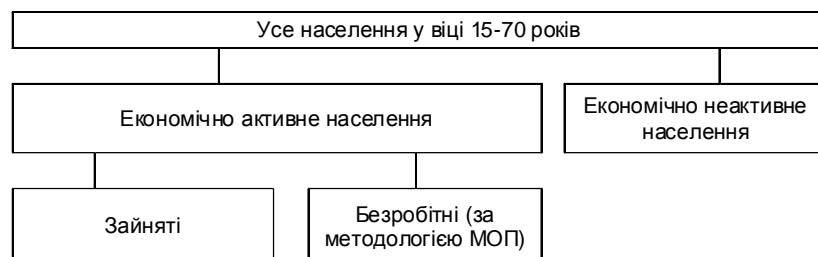
Праця (labour) - усі людські ресурси, що є в суспільстві і доступні для використання в процесі виробництва.

Пропозиція товару на ринку праці характеризується трьома показниками:

- сукупна робоча сила;
- економічно активне (трудоактивне) населення;
- попит на робочі місця.

Сукупна робоча сила - це загальна чисельність населення віком від 15 до 70 років включно (вважається, що після досягнення 71 року населення втрачає працездатність і відповідно перестає пропонувати свою робочу силу на ринку праці), яке в *даний конкретний момент* (тобто в момент проведення обстеження) праг-

не реалізувати свою працездатність шляхом вироблення товарів та послуг і отримати за це винагороду в грошовій чи натуральній формі.

На відміну від цього *економічно активне населення* складають особи обох статей віком 15-70 років, які протягом певного періоду забезпечують пропозицію робочої сили для виробництва товарів та послуг.

Економічно активними вважаються особи, *зайняті економічною діяльністю, яка приносить дохід (зайняті), та безробітні.*

Зайнятість населення в соціально-економічній системі суспільства

Зайнятість визначається як діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі (ст. 1 Закону про зайнятість населення). Держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: вільний вибір виду діяльності; безплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб; надання підприємствами, установами, організаціями відповідно до їх попередньо поданих заявок роботи за фахом випускникам державних вищих навчальних, професійних навчально-виховних закладів; безплатне навчання безробітних новим професіям, перепідготовку в навчальних закладах або в системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії; компенсацію відповідно до законодавства матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість; правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи.

Зайняте населення - це активна частина трудових ресурсів, залучена до суспільного виробництва. Відповідно до статистики Міжнародної організації праці (МОП), при визначенні структури *зайнятості* виділяють шість груп зайнятого населення: наймані робітники, роботодавці, самозайняті, члени виробничих кооперативів, безоплатно працюючі члени родини, працівники, яких неможливо кваліфікувати за статусом зайнятості.

1. Наймані робітники - особи, що працюють за договором, який укладено в письмовій чи усній формі з керівництвом підприємства про умови трудової діяльності та розмір і строки оплати
2. Роботодавці - особи, що керують власним підприємством
3. Особи, що самостійно здійснюють діяльність, яка приносить їм дохід
4. Члени виробничих кооперативів
5. Члени родини, які допомагають, тобто особи, що працюють без оплати на сімейному підприємстві, власником якого є їхній родич
6. Працівники, яких неможливо класифікувати за статусом зайнятості

Згідно з рекомендаціями Міжнародної організації праці та світовою статистичною практикою зайнятими економічною діяльністю (або *зайнятими*) вважаються особи у віці від 15 до 70 років включно, які:

- працювали впродовж обстежуваного тижня хоча б 1 годину за наймом, отримуючи винагороду в грошовому або натуральному вигляді, працювали індивідуально (самостійно) або в окремих громадян на власному (сімейному) підприємстві;
- працювали впродовж 30 годин на тиждень безкоштовно на підприємстві, що належить будь-кому з членів домогосподарства або в особистому підсобному сільському господарстві з метою реалізації продукції, що вироблена внаслідок цієї діяльності;
- особи, які були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце (власне підприємство), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з незалежних від них особистих причин, зберігаючи формальні зв'язки з місцем роботи.

Тимчасово відсутні на роботі - особи, які мають роботу або заняття, але на час обстеження не працюють із таких причин:

- хвороба, травма або догляд за хворими;
- щорічна або компенсаційна відпустка, вихідні дні;
- встановлена відпустка з вагітності, пологів та догляду за дитиною до досягнення нею відповідного віку;
- відпустка без збереження заробітної плати (з ініціативи адміністрації або за власним бажанням);

- сезонний характер роботи;
- інші причини відсутності, які надають право повернення на роботу.

Працюючі за наймом - особи, які уклали письмовий трудовий договір (контракт) з адміністрацією підприємства, установи, організації або власником підприємства про умови трудової діяльності, за яку працівник отримує плату згідно з угодою.

Працюючі не за наймом - роботодавці та зайняті індивідуальною (самостійною) трудовою діяльністю (самозайняті).

Роботодавці - особи, які працюють самостійно або з одним чи кількома партнерами на власному підприємстві (в установі чи організації) і наймають на постійній основі працівників для роботи на своєму підприємстві.

Зайняті індивідуальною (самостійною) трудовою діяльністю (самозайняті) - особи, які здійснюють трудову діяльність на самостійній основі (без залучення постійних найманих працівників), на свій власний кошт, володіють засобами виробництва і несуть відповідальність за вироблену продукцію (надані послуги).

Безкоштовно працюючі члени сім'ї - особи, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич, який проживає у тому самому домашньому господарстві (у разі, коли ця діяльність належить до економічної).

До складу зайнятого населення не включаються особи, які виконують неоплачувану громадську чи добровільну роботу, та особи, які виконують тільки домашні обов'язки.

Добровільна діяльність є неекономічним видом діяльності і має три визначальні риси:

- відсутність оплати;
- добровільність на відміну, наприклад, від строкової військової служби;
- виконання роботи для організації, громади чи конкретної особи, з якою відсутні родинні зв'язки, поза власним домашнім господарством.

У вітчизняній практиці склався дещо інший підхід до ідентифікації особи за статусом зайнятості, що відповідним чином відображається на оцінюванні структури зайнятості.

Структуру зайнятості згідно з вітчизняним законодавством складають громадяни України, які проживають на її території на законних підставах, а саме:

- працюючих за наймом на умовах повного та неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, установах і організаціях незалежно від форм власності, в міжнародних та іноземних організаціях в Україні та за її межами
- громадян, які самостійно забезпечують себе роботою, підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою, творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів та членів їх сімей, що беруть участь у виробництві
- обраних, призначених або затверджених на платних посадах в органах державної влади, управління, громадських організаціях
- обраних громадян, які служать у Збройних силах, податковій поліції, органах національної безпеки, внутрішніх справ та ін.
- направлених для виконання платних громадських робіт
- громадян, які проходять професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; тих, хто навчається в денних загальноосвітніх школах, середніх і вищих навчальних закладах
- зайнятих вихованням дітей, доглядом за хворими, інвалідами та людьми похилого віку
- працюючих громадян інших держав, які тимчасово проживають в Україні та виконують функції, не пов'язані із забезпеченням робіт посольств і місії

Ситуація, коли попит на робочу силу більший, ніж її пропозиція, означає недолік, дефіцит робочої сили з усіма його наслідками. У ситуації, коли пропозиція робочої сили перевищує попит на неї, виникає надлишок робочої сили, тобто безробіття.

Безробіття в соціально-економічній системі суспільства
 Безробіття (unemployment) - всі індивіди, які не працюють або переходять на іншу роботу, або не мають можливості знайти роботу з прийнятною ставкою заробітної плати.

Безробіття визначають як різницю між кількістю осіб, які перебувають у даний момент у складі робочої сили, й кількістю зайнятих. Критерії визначення статусу безробітного розроблені МОП.

Безробітні у визначенні МОП - особи у віці 15-70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно задовольняють трьома умовам:

- не мають роботи (прибуткового заняття);
- активно шукають роботу або намагаються організувати власну справу впродовж останніх 4-х тижнів, що передували обстеженню, тобто здійснюють конкретні кроки протягом останніх 4-х тижнів з метою знайти оплачувану роботу за наймом чи на власному підприємстві;
- готові приступити до роботи впродовж 2-х найближчих тижнів, тобто почати працювати за плату за наймом або на власному підприємстві впродовж наступних 2-х тижнів.

До категорії безробітних належать також особи, які не шукають роботу через те, що вже її знайшли і мають домовленість про початок роботи через певний проміжок часу, а також проходять навчання за направленням державної служби зайнятості.

Закон України "Про зайнятість населення" встановлює такі ознаки ідентифікації *безробітних*: працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до відповідної роботи.

Природне безробіття. Функціонування ринкової економічної системи, що спирається на принципи вільного вибору і носіїв (власників робочої сили) і її споживачів, як свідчить аналіз, виявляється найбільш ефективним в умовах існування певного резерву трудоактивного населення. Масштаби такого резерву визначаються конкретними економічними і соціально-демографічними особливостями регіону. Що стосується рівня безробіття, то економічна наука оперує поняттям так званого "природного рівня безробіття", який у західних країнах коливається від 4% до 6% безробітних у країні. Це рівень структурного і фрикційного безробіття.

Безробіття, що перевищує норми природного рівня (4-6%), спричиняє серйозні негативні наслідки. На макрорівні вони проявляються в недовипуску продукції та пов'язаним з цим спадом валового національного продукту (Н.Г.Менк'ю та А.Оукен простежують закономірність, згідно з якою зростання безробіття на 1% призводить до зниження темпів зростання ВВП на 2%), зростання тіньового сектору економіки, диференціації доходів серед населення, посилення соціальної напруги в суспільстві, масового скорочення надлишкової чисельності робочої сили, зростання скритого безробіття, зниження престижу кваліфікованої праці, зростання дисбалансу професійної кваліфікації робочої сили та потреб ринку праці тощо. На мікрорівні безробіття справляє свій негативний вплив через зниження матеріального достатку безробітних та їх сімей, зростання девіантної поведінки, втрату самоповаги у зв'язку з втратою роботи, збільшення депресивних станів, невпевненість у майбутньому, розпад сімей безробітних, втрату кваліфікаційного рівня тощо.

Структурне безробіття виникає за масштабних структурних зрушень економіки, швидкої зміни структури потреби в робочій силі. Неминучість цих процесів зумовлює те, що цілий ряд

дослідників вважає і технологічне, і структурне безробіття формою природного. Структурне безробіття на практиці проявляється в якійсь невідповідності попиту на робочу силу її пропозиції незалежно від співвідношення суто кількісних параметрів. Це призводить до принципово різних рівнів безробіття серед різних соціодемографічних і професійних груп.

Існування *фрикційного безробіття*, яке ще називають безробіттям руху, пов'язане з тим, що встановлення рівноваги між пропозицією робочої сили і попитом на неї потребує певного часу, зокрема на пошук робочого місця, яке відповідає вимогам безробітного та його кваліфікації. Головною ознакою фрикційного безробіття є його короткостроковість: зазвичай тривалість фрикційного безробіття не перевищує 4-5 тижнів.

Фрикційне безробіття є результатом динамічності ринку праці, структурне виникає з причин територіальної або професійної невідповідності попиту та пропозиції на ринку праці. Таке безробіття зумовлене мобільністю робочої сили, воно не загрожує стабільності суспільства. Це той мінімальний рівень безробіття, який неможливо зменшити і який відповідає поняттю повної зайнятості.

Інституційне безробіття, або безробіття очікування, безпосередньо пов'язане з державною політикою ринку праці, зайнятості, з системою оподаткування, гарантованим мінімумом оплати праці, системою соціального забезпечення, розмірами і порядком надання допомоги по безробіттю, поінформованістю населення щодо наявних вакансій і можливостей. Можна вважати, що інституційне безробіття стрімко зростає з поширенням соціального компоненту в ринковій економічній системі.

Вимушене безробіття. На відміну від природного безробіття, що, як правило, є певною мірою добровільним і не приводить до суттєвих негативних наслідків, вимушене є довготривалим, викликає необхідність повної або часткової зміни способу життя. В складі вимушеного безробіття розрізняють технологічне, регіональне.

Технологічне безробіття формується внаслідок запровадження нових технологій, переважно на тих виробництвах і операціях, де заміна працівника машиною найбільш вигідна. Однак запровадження нових технологій не лише призводить до вивільнення робочих, а й створює нові робочі місця.

Регіональне безробіття зумовлене переважно концентрацією в окремих територіальних одиницях таких галузей економіки, для яких характерне найбільше скорочення потреби в робочій силі.

Однією з найважливіших ознак економічної кризи є *циклічне безробіття*. На відміну від інших форм, циклічне безробіття має загальний характер - у найзагрозливіших випадках воно може поширюватися на більшість галузей економіки. Для зниження циклічного безробіття необхідні заходи щодо поживлення економіки.

Застійне безробіття. Безробіття є особливо небезпечним, якщо триває достатньо довго. За результатами досліджень американських соціологів після річної вимушеної перерви в роботі людина практично не може адаптуватися до нормальної трудової діяльності, навіть якщо вдається знайти робоче місце. Щодо молоді, то цей період зменшується вдвічі. Відповідно міжнародна статистика звертає увагу не тільки на загальний рівень безробіття, а й виділяє тих, хто не має роботи довгий період часу: понад 6 місяців (так зване тривале безробіття) і понад 12 місяців (застійне безробіття).

Повне і часткове безробіття. З позицій окремої особи безробіття є повним тоді, коли людина зовсім не має роботи і відповідно - доходів. Міжнародна методологія, що прийнята Міжнародною організацією праці, припускає можливість виключно випадкових заробітків. Якщо ж тривалість робочого періоду скорочена (через скорочення робочого дня чи за рахунок скорочення робочого тижня), йдеться про часткове безробіття. Звертаючись до міжнародної методології, слід підкреслити, що визначення часткового безробіття принципово не припускає його тотожності із сезонною зайнятістю.

Оскільки не всі безробітні схильні до реєстрації, безробіття як таке складається з двох компонентів: зареєстрованого і незареєстрованого державними структурами.

Інформація щодо зареєстрованого безробіття наводиться в статистичній звітності служб зайнятості (в Україні - Державного центру зайнятості). Дані щодо незареєстрованого безробіття можна отримати шляхом зіставлення інформації щодо масштабів безробіття, визначеного за методологією МОП.

Приховане безробіття. Приховане безробіття складається з 2-х форм: працюючих в умовах неповної зайнятості з ініціативи адміністрації та працюючих, які не отримують заробітної плати.

Економічно неактивне населення (поза робочою силою) складають особи, які не можуть бути класифіковані як "зайняті" або "безробітні". До складу цієї категорії населення належать:

- учні та студенти;

- пенсіонери за віком, по інвалідності та на пільгових умовах;
- особи, які зайняті в домашньому господарстві;
- особи працездатного віку, які зневірилися знайти роботу;
- особи, які мали роботу сезонного характеру;
- інші особи, які не мали необхідності у працевлаштуванні, а також ті, які шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом через хворобу, навчання тощо.

Попит на робочу силу - це платоспроможна потреба роботодавців у трудових послугах працівників певних професій і кваліфікації.

Попит на робочу силу визначається кількістю та якістю робочих місць, які існують в економіці і функціонують або потребують заповнення. При цьому розрізняють ефективний попит, який визначається кількістю економічно доцільних робочих місць, і сукупний попит, що включає також зайняті працівниками, але неефективні робочі місця. Різниця між сукупним та ефективним попитом на робочу силу віддзеркалює надлишок робочої сили, тобто частину прихованого безробіття.

Сукупний попит на робочу силу - це ринковий попит з боку усіх фірм, організацій, представлених на ринку.

Індивідуальний попит на робочу силу - це попит окремого роботодавця (підприємця, фірми).

Вартість і ціна праці. Робоча сила найманих працівників на ринку праці виступає як товар, який має вартість. *Вартість робочої сили* являє собою сукупність витрат підприємця, пов'язаних з використанням робочої сили, забезпеченням, необхідним для нормальної життєдіяльності людини, тобто для підтримування її працездатності, професійно-кваліфікаційної підготовки, утримання сім'ї і виховання дітей, духовного розвитку тощо.

Показник вартості робочої сили віддзеркалює загальну суму витрат роботодавця на утримання робочої сили і включає:

- 1) пряму оплату виконаної роботи;
- 2) додаткові виплати і компенсації працівникам, зокрема оплату за невідпрацьований час;
- 3) премії та нерегулярні виплати;
- 4) заробітну плату в натуральній формі;
- 5) оплату житла працівників;
- 6) соціальне забезпечення працівників;
- 7) професійне навчання;
- 8) утримання громадських служб;
- 9) витрати, не віднесені до інших груп;

10) податки та нарахування, що належать до витрат на робочу силу.

За визначенням МОП, перші чотири групи, пов'язані з безпосередніми виплатами особисто працівнику, належать до прямих витрат, решта - до непрямих.

Вартість робочої сили формується на ринку шляхом порівняння результативності, корисності праці із затратами на відтворення робочої сили і встановлюється на рівні, який узгоджує граничну продуктивність праці, тобто цінність послуг праці для покупця-підприємця, з витратами, які потрібні для відтворення робочої сили.

На величину *вартості робочої сили* впливають певні чинники. Одні збільшують її, інші - зменшують.

До *чинників*, що *збільшують вартість робочої сили*, належать:

- розширення потреб у нових товарах та послугах залежно від економічного розвитку суспільства;

- збільшення витрат на житло, транспортних витрат;

- підвищення інтенсивності праці найманих працівників, зростання психологічного навантаження, що потребує дедалі більше життєвих засобів для відновлення витрачених фізичних, моральних і нервових сил.

Чинники зниження вартості робочої сили:

- зниження вартості життєвих засобів, потрібних для відтворення робочої сили;

- підвищення продуктивності праці.

На вартість робочої сили також впливають результати праці власника робочої сили.

Досвід країн з розвинутою ринковою економікою свідчить про те, що вартість робочої сили має тенденцію до зростання. Це пояснюється тим, що темпи зростання вартості робочої сили через включення в неї маси вартостей нових товарів та послуг значно більші, ніж темпи зниження їх внаслідок зменшення вартості предметів споживання під впливом підвищення продуктивності праці.

Ціна праці. Сукупність життєвих засобів, необхідних для відтворення робочої сили у грошовому вираженні, визначає ціну робочої сили - заробітну плату. У зв'язку з тим, що предмети споживання надходять працівникам через обмін заробітної плати на товари, заробітна плата має грошову форму.

Заробітна плата - це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому вираженні, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Структуру заробітної плати формують *основна заробітна плата, додаткова заробітна плата та інші заохочувальні й компенсаційні виплати*.

Основна заробітна плата це винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки). Вона встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників та посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата це винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці. Вона включає доплати, надбавки, гарантійні і компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством; премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій.

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати. До них належать виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами і положеннями, компенсаційні та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства, або які провадяться понад встановлені зазначеними актами норми.

Важливим елементом системи оплати праці є мінімальна заробітна плата - законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може провадитися оплата за виконану працівником місячну, погодинну норму праці (обсяг робіт).

Заробітна плата виступає в 2-х формах: номінальній та реальній.

Номінальна заробітна плата - це сума грошей, які отримує працівник за виконану роботу чи відпрацьований час. Існують погодинні та місячні ставки номінальної зарплати, які фактично являють собою ціну відповідно годинної або місячної праці. Показники номінальної заробітної плати використовуються для аналізу оплати праці різних категорій працюючих за певний період часу.

Реальна заробітна плата - це сума споживчих благ, які можна придбати на номінальну зарплату. Таким чином, реальна заробітна плата враховує рівень цін і відповідно може використовуватися для аналізу оплати праці в різні періоди часу.

Заробітна плата виконує важливі соціально-економічні функції в ринковій економіці:

- *відтворювальна* - як джерело відтворення робочої сили і засобу залучення людей до праці;

- *стимулююча* - встановлення залежності рівня заробітної плати від кількості, якості і результатів праці;
- *регулююча* - як засіб розподілу і перерозподілу кадрів по регіонах країни, галузях економіки з урахуванням ринкової кон'юнктури;
- *соціальна* - забезпечення соціальної справедливості, однакової винагороди за однакову працю.

Організація оплати праці здійснюється на підставі законодавчих та інших нормативних актів, генеральної угоди на державному рівні, галузевих, регіональних угод, колективних договорів, трудових договорів.

Суб'єктами організації оплати праці є: органи державної влади та місцевого самоврядування; власники, об'єднання власників або їх представницькі органи; професійні спілки, об'єднання професійних спілок або їх представницькі органи; працівники.

Регулювання оплати праці здійснюється через механізми державного і договірної регулювання.

Основою організації оплати праці є *тарифна система*, яка включає: тарифні сітки, тарифні ставки, схеми посадових окладів і тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники).

Тарифна система оплати праці використовується для розподілу робіт залежно від їх складності, а працівників - залежно від їх кваліфікації та за розрядами тарифної сітки. Вона є основою формування та диференціації розмірів заробітної плати.

Тарифна сітка (схема посадових окладів) формується на основі:

- тарифної ставки робітника першого розряду, що встановлюється у розмірі, не нижчому ніж визначений генеральною (галузевою) угодою;
- міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень розмірів тарифних ставок (посадових окладів).

Тарифно-кваліфікаційні характеристики (довідники) розробляються Міністерством праці України.

Конкуренція на ринку праці - це співвідношення попиту і пропозиції праці, яке визначає ставки заробітної плати на конкретні види праці та рівень зайнятості населення.

Виділяють три типи конкурентної ситуації:

- *дефіцит робочої сили*, коли на ринку праці спостерігається нестача пропозиції праці;
- *надлишок робочої сили*, коли існує велика кількість безробітних і відповідно надлишок пропозиції праці;
- *рівноважна*, коли попит на працю відповідає її пропозиції.

Досягнення рівноваги між попитом та пропозицією забезпечується за рахунок цін. Ціна рівноваги - це ціна такого рівня, за якого пропозиція відповідає попиту.

Конкурентоспроможність робочої сили - це здатність робочої сили працівників відповідати вимогам ринку праці, запитам роботодавців порівняно з іншими претендентами, що пропонують свою працю на ринку.

Конкурентоспроможність окремої людини на ринку праці визначається комплексом умов:

- *загальнооб'єктивні фактори* - макроекономічна ситуація (в умовах економічного розвитку підприємці збільшують попит на працю найманих працівників, і навпаки - в умовах економічної кризи відбувається масове вивільнення працівників), кон'юнктура на ринку праці (співвідношення між попитом на працю та пропозицією робочої сили), галузева та регіональна політика тощо;

- *об'єктивні фактори* - спроможність держави забезпечити належну професійну підготовку, умови працевлаштування і регулювання соціально-трудових відносин;

- *суб'єктивні фактори* - такі, що обумовлені індивідуальними особливостями людини.

Основний і визначальний потенціал конкурентоспроможності криється у самій людині. Розглянемо детальніше складові, які визначають конкурентоспроможність окремої людини на ринку праці (див. рис. 6.4).

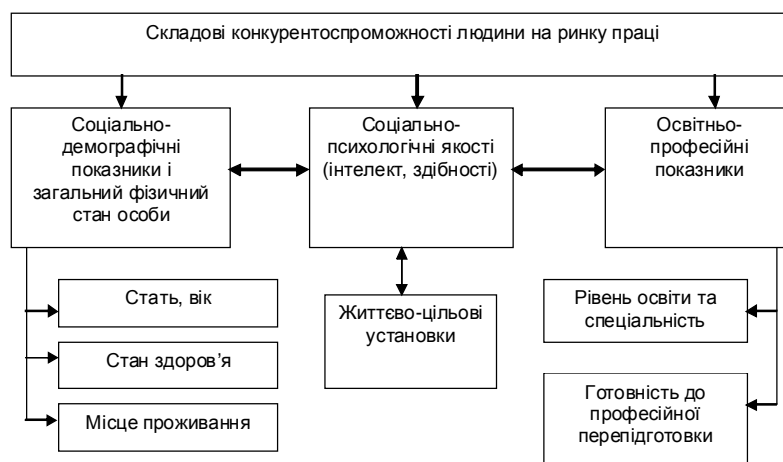

Рис. 6.4. Конкурентоспроможність людини на ринку праці

Соціально-демографічні показники і загальний фізичний стан працівника:

- стать, вік - серед безробітних більше жінок, ніж чоловіків; висока частка безробітних серед молоді та осіб передпенсійного віку;
- стан здоров'я - психічні та фізичні вади обмежують види робіт, які може виконувати особа з проблемами здоров'я та інвалідністю;
- місце проживання - в сільській місцевості рівень безробіття вищий і можливості знайти роботу менші, ніж у містах.

Соціально-психологічні якості:

- життєво-цільові установки - для мобільності людини велике значення має планування життя, активна життєва позиція.

Освітньо-професійні показники:

- набуті рівень освіти та спеціальність;
- професійні уподобання, готовність до професійної перепідготовки, вимоги до робочого місця.

Вищий рівень конкурентоспроможності на ринку праці забезпечують *такі здібності:*

- високий рівень освіти, висока кваліфікація, володіння суміжними професіями;
- здатність до набуття та освоєння нових знань, техніки, технологій;
- ініціативність, високі ділові якості, винахідливість;
- трудова дисциплінованість.

Сегментація ринку праці

Сегментація ринку праці - це поділ робочих місць і працівників за об'єднуючими ознаками на відносно стійкі і замкнуті сектори, які обмежують мобільність робочої сили своїми кордонами.

Сегменти характеризуються різним ступенем стабільності в часі, різним впливом окремих факторів на попит та пропозицію робочої сили, різним ступенем конкуренції в межах одного і того ж самого сегмента та між різними сегментами, певними обмеженнями обміну руху робочої сили і робочих місць між сегментами, на решті - соціальними особливостями суб'єктів ринкової економіки.

Розбіжності в стані попиту та пропозиції за професійно-кваліфікаційними групами зумовлюють розподіл ринку робочої сили на сегменти за різними ознаками:

- 1) кваліфікаційна;
- 2) галузева (секторальна);
- 3) стандартності - гнучкості.

На основі сегментації за кваліфікаційними ознаками утворюються два ринки: первинний і вторинний.

Первинний - ринок складної, кваліфікованої робочої сили, що забезпечує повну зайнятість. Основна частка на ньому належить представникам нових спеціальностей і галузей високої технології. Ця робоча сила вимагає великих капіталовкладень, характеризується функціональною гнучкістю, відрізняється високим ступенем захищеності.

Вторинний ринок робочої сили представлений в основному малокваліфікованими і некваліфікованим робітниками та службовцями, працівниками галузей, що перебувають у процесі структурної перебудови, частково зайнятими, тимчасовими працівниками, безробітними.

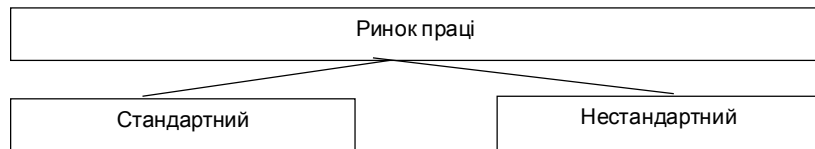
Важливою для аналізу та регулювання ринку праці є галузева сегментація. Перехідний процес викликав значні зміни в структурі зайнятості за секторами та галузями економіки:

- промисловість;
- сільське господарство;
- обслуговування.

Структура ринку праці значною мірою зумовлена рівнем розвитку та співвідношенням видів економічної діяльності.

Сегменти ринку праці за видами економічної діяльності
1. Сільське господарство, мисливство та лісове господарство
2. Промисловість:
• добувна;
• переробна;
• виробництво та розподілення електроенергії, газу та води
3. Будівництво
4. Торівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку
5. Діяльність готелів та ресторанів
6. Функціонування транспорту та зв'язку
7. Фінансова діяльність
8. Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям
9. Державне управління
10. Освіта
11. Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги
12. Інші види економічної діяльності

Однією з найважливіших ознак сегментації ринку праці є **стандартність**.

Стандартний ринок праці - зареєстрований, функціонуючий на умовах повної первинної зайнятості, оплачуваний за прийнятими в країні стандартами.

Нестандартний ринок праці - гнучкий, оплачуваний не за прийнятими стандартами, незареєстрований.

Моделі регулювання ринку праці

Найбільш відомими є класична, неокласична, кейнсіанська, ліберальна й соціально-орієнтована моделі ринку праці і три типи соціально-трудова відносин:

- європейський (континентальний) - з характерним високим рівнем захищеності робітника, жорсткими нормами трудового права, зорієнтованими на збереження робочих місць, галузевим (регіонально-галузевим) тарифним регулюванням, відносно високим законодавчо встановленим рівнем оплати праці й порівняно невеликою її диференціацією (Німеччина, Франція);

- англосаксонський (Великобританія, США, Австрія, Нова Зеландія) - йому властиві поєднання трудового та цивільного права й більшої свободи роботодавця у питаннях найму та звільнення з перевагою колективно-договірного регулювання на рівні підприємства та фірми. Цей тип відносин сприяє більш динамічному створенню нових робочих місць, зменшенню рівня безробіття, вищим темпам економічного зростання. Водночас він "породжує" таке явище, як "працюючу бідноту" - осіб, трудовий прибуток яких не забезпечує мінімального прожиткового стандарту й нерідко є нижчим за соціальну допомогу;

- у китайському варіанті поєднані жорстке регулювання соціально-трудова відносин "державно-соціалістичного" типу в державному секторі з повною відсутністю правового регулювання в приватному та концесійному секторах.

Міжнародні стандарти соціальної політики у сфері праці

Сфера праці є найбільш регульованою порівняно з іншими ринками сферою. Навіть в умовах максимального обмеження втручання держави в економічні процеси повністю нерегульованих ринків праці ніколи не існувало.

Основні правила та принципи державної політики у сфері праці закріплені в документах Організації Об'єднаних Націй, конвенціях і рекомендаціях Міжнародної організації праці, задекларовані в актах Ради Європи та інших міжнародних і регіональних організацій. Право на працю і захист від безробіття проголошено Загальною декларацією прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародним Пактом про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966 р.), конвенціями і рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП); на європейському рівні право на працю встановлено Європейською соціальною хартією (Рада Європи, 1961 р., переглянута у 1996 р.) тощо.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) - виступає як всесвітній інститут, що формує норми міжнародної поведінки. Діяльність органів ООН охоплює широке коло питань політичного, економічного, соціального, державно-правового, гуманітарного розвитку. ООН має у своєму активі багато ініціатив у сфері праці і соціальної політики. Загальні принципи формування та здійснення соціальної політики, ухвалені Женевською Конвенцією ООН 1962 р., ґрунтуються на положенні про те, "що слід ужити всіх можливих заходів, щоб справді зацікавити населення та залучити його до участі в розробці й здійсненні заходів, які сприяють соціальному прогресу".

Серед міжнародних актів, які мають універсальне значення для соціальної політики всіх держав, є Міжнародний білль про права, який складається із Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який регулює і відносини в сфері праці.

Загальна декларація прав людини схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. у вигляді резолюції. Вона не має обов'язкового характеру. Це, насамперед, програмний, політичний документ великого авторитету і моральної сили - саме ним закладено основи міжнародного захисту прав людини, в тому числі й трудові права.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (схвалений Асамблеєю ООН у 1966 р.) за своєю юридичною природою є міжнародним договором (конвенцією), ратифікованим більшістю держав-членів ООН. Економічні, соціальні й культурні права вважаються позитивними, оскільки вони накладають на державу зобов'язання проводити позитивні дії щодо фізичної особи. В Пакті містяться конкретні зобов'язання держав щодо втілення у життя його положень.

У Загальній декларації прав людини та у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права окремими блоками сформульовано пакет основних невід'ємних і невіддільних трудових прав людини.

Міжнародне трудове право	
Загальна декларація прав людини	Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права
<ul style="list-style-type: none"> • Право на працю • Право на вільний вибір роботи • Право на захист від безробіття • Право на справедливі і сприятливі умови праці • Право на рівну платню за однакову працю без будь-якої дискримінації • Право на справедливу і задовільну винагороду, здатну забезпечити гідне людське існування для працюючого і його сім'ї і доповнюване за необхідності іншими засобами соціального захисту • Право створювати професійні спілки і вступати в них для захисту своїх інтересів • Право на відпочинок, дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого часу і на оплачувану періодичну відпустку 	<ul style="list-style-type: none"> • Право на працю • Право на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи справедливу заробітну плату без дискримінації • Задовільні умови існування для працівників і їх сімей • Безпечні і здорові умови праці • Однакові для всіх умови просування по роботі виключно на основі трудового стажу і рівня кваліфікації • Право на відпочинок • Право на профспілкову організацію • Право на страйк • Особлива охорона праці і інтересів жінок-матерів, дітей і підлітків

Поряд з Пактом про економічні, соціальні та культурні права ООН у 1966 р. прийняла Пакт про громадянські та політичні права, в якому містяться такі права у сфері трудових відносин:

- заборона примусової праці;
- вільне здійснення права на асоціацію, включаючи право на створення професійних спілок.

Окремі норми соціально-трудова права містять також у конвенціях ООН про ліквідацію расової дискримінації, дискримінації жінок і про захист прав трудових мігрантів та членів їх родин.

Стандарти соціальної політики Міжнародної організації праці (МОП)

Міжнародна організація праці була створена в 1919 р. Основною метою діяльності МОП є встановлення загального та міцного миру на основі соціальної справедливості і забезпечення економічної та соціальної стабільності у світі.

Чотири стратегічні цілі МОП:

- проведення в життя основоположних принципів і прав у сфері праці;
- створення ширших можливостей для жінок і чоловіків в отриманні якісної зайнятості й доходу;
- охоплення і ефективний соціальний захист для усіх;
- зміцнення трипартизму і соціального діалогу.

За роки свого існування МОП ухвалила загальновизнаний звіт міжнародних трудових конвенцій та рекомендацій з питань свободи об'єднання, зайнятості, соціальної політики, умов праці, соціального забезпечення, соціально-трудова відносин та адміністрації праці.

Значення конвенцій і рекомендацій МОП щодо правового регулювання сфери праці в міжнародному та внутрішньодержавному масштабі має багатоплановий характер.

По-перше, у них містяться соціальні стандарти, рівню яких повинні в ідеалі відповідати законодавства всіх країн. Вони стимулюють удосконалення національної політики.

По-друге, конвенції і рекомендації МОП сприяють уніфікації законодавства про працю, а на його основі - інтеграційним процесам у світове трудове співтовариство.

По-третє, закріплені в конвенціях та рекомендаціях МОП положення відображають світові стандарти організації праці, їх впровадження в практику нашої держави сприятиме поширенню та встановленню провідних цінностей праці й соціально-трудова відносин, формуванню засад цивілізованого ринкового трудового простору, прискоренню процесу соціально-трудова адаптації особистості до нових, ринкових умов праці.

Юридична природа конвенцій і рекомендацій МОП

Конвенції виступають різновидом міжнародно-правових договорів, передбачають ратифікацію парламентом чи іншими законодавчими органами держав і далі дотримання їх країнами-членами МОП. З моменту вступу конвенції в силу держава зобов'язана докладати всіх необхідних зусиль (закони, підзаконні акти тощо), щоб гарантувати її дієвість.

Рекомендації не потребують ратифікації. Вони визначають більш високий рівень у розвитку міжнародних стандартів сфери праці, а тому врахування їх положень у національному законодавстві забезпечує прогресуючі тенденції порівняно з відповідними конвенціями. Рекомендації слугують орієнтирами при розробці країнами-членами політики, змін, удосконалення національного законодавства й практичних заходів у соціально-трудова сфері.

Отже, головним інструментом впливу МОП на практичну соціально-трудоу політику в країнах-учасницях є конвенції. В Уставі МОП визначена чітка система контролю за дотриманням країнами-учасницями положень, зафіксованих у конвенціях. Ця система передбачає регулярне надання доповідей урядом держав-учасниць, а також спеціальні контрольні процедури, основані на розгляді цих доповідей та скарг.

Основні конвенції МОП	Конвенція № 87 про свободу асоціацій і захист права на організацію
	Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної вартості
	Конвенція № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення
	Конвенція № 105 про заборону примусової праці, Конвенція № 111 про дискримінацію у сфері праці та зайнятості
	Конвенція № 122 про політику в галузі зайнятості
	Конвенція № 129 про інспекцію праці в сільському господарстві
	Конвенція № 143 про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення
Конвенція № 144 про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм	

У Філадельфійській Декларації цілей і завдань МОП 1944 р. зазначається, що принципи, покладені в основу конвенцій та рекомендацій, універсальні й придатні до застосування всіх народів, у той час як методи їх застосування повинні бути визначені з урахуванням самобутності держави.

Європейські стандарти соціальної політики у сфері праці

Міжнародно-правові акти, які вміщують стандарти соціальних та економічних прав, поділяються на всесвітні (універсальні) й регіональні, зокрема європейські. Остання група актів має особливе значення для України з огляду на європейський стратегічний курс держави. Високий рівень соціального захисту на Європейському континенті забезпечує діяльність інститутів Ради Європи та Європейського Союзу.

Беручи до уваги Загальну декларацію прав людини ООН, уряди держав-членів Ради Європи у Римі 4 листопада 1950 р. підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

За роки Конвенція збагатилася новими положеннями, які спрямовувалися на забезпечення і подальше здійснення прав людини та основних свобод: право на життя; заборона рабства та примусової праці, право на свободу та особисту недоторканність; право на повагу до приватного і сімейного життя; свобода думки,

совісті і віросповідання, свобода зібрань та об'єднання; право на шлюб; заборона дискримінації та ін.

18 жовтня 1961 р. в Турині держави - члени Ради Європи для підвищення життєвого рівня та поліпшення соціальної забезпеченості населення підписали Європейську соціальну хартію. Для врахування докорінних соціальних перетворень, які відбулися після її прийняття, з метою підвищення життєвого рівня та соціального добробуту свого населення європейська спільнота 3 травня 1996 р. задекларувала нові стандарти соціальної політики в Європейській соціальній хартії (переглянутій).

Європейська соціальна хартія (переглянута) поряд з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод складає єдиний механізм забезпечення прав людини в Європі. Її положення є складовою системи стандартів Ради Європи у сфері прав людини, що базується на ідеї відкритого суспільства, повазі прав і свобод людини, забезпеченні верховенства права.

Європейська соціальна хартія (переглянута) зобов'язує держави прагнути до повної зайнятості, гарантувати справедливі умови праці, створити безкоштовну службу професійної орієнтації та систему професійної підготовки і перепідготовки, зменшити кількість безпритульних осіб, забезпечити право на захист від бідності та соціального відчуження, гарантує право створювати профспілки і організації роботодавців для захисту економічних і соціальних інтересів, право створювати ефективну систему охорони здоров'я, право на соціальне забезпечення, соціальну допомогу та користування соціальними службами, безкоштовну початкову і середню освіту, забороняє дискримінацію.

Основні права, передбачені Хартією, поділені на 4 тематичні групи: перша група - зайнятість, професійне навчання та рівні можливості; друга - охорона здоров'я, соціальне забезпечення і соціальний захист; третя - трудові права; четверта - діти, сім'я, мігранти.

Основними завданнями законодавства у сфері праці є створення необхідних правових умов для досягнення оптимального узгодження інтересів сторін трудових відносин, інтересів держави, а також правове регулювання трудових і безпосередньо пов'язаних з ними відносин щодо:

- прискорення гармонізації законодавства у сфері праці з міжнародним правом організації праці й управління працею;
- укладання трудового договору;

- професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників безпосередньо за сприяння роботодавця;
- соціального партнерства, ведення колективних переговорів, укладання колективних договорів і угод;
- участі працівників і професійних спілок у встановленні умов праці і застосуванні трудового законодавства у передбачених чинним законодавством випадках;
- матеріальної відповідальності роботодавців і працівників у сфері праці;
- нагляду і контролю (у тому числі контролю з боку професійних спілок) за додержанням законодавства про працю;
- вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів;
- організації ефективної зайнятості і працевлаштування;
- розв'язання проблем трудової міграції.

Європейська соціальна хартія (переглянута) була ратифікована Україною 14 вересня 2006 р. і набула чинності 1 лютого 2007 р. Приєднавшись до 27 статей та 74 пунктів Хартії, Україна підтвердила свій європейський вибір і взяла на себе зобов'язання сприяти забезпеченню надійних передумов реалізації прав та свобод громадян в усіх їх виявах.

Міжнародні та регіональні правові стандарти державної політики у сфері праці справляють значний вплив на розвиток національних систем соціально-трудова відносин.

Такий вплив має як обов'язковий, так і необов'язковий характер. Виділяють кілька способів впливу міжнародних норм на внутрішнє законодавство:

- пряме застосування міжнародних актів після їх ратифікації;
- включення міжнародних норм до тексту законів;
- реалізація положень ратифікованих або нератифікованих актів за допомогою внутрішнього законодавства.

Нормативно-правові засади державної соціальної політики України у сфері праці

Права на працю, задекларовані міжнародними та європейськими інституціями, ратифіковані Україною, гарантовані Конституцією України.

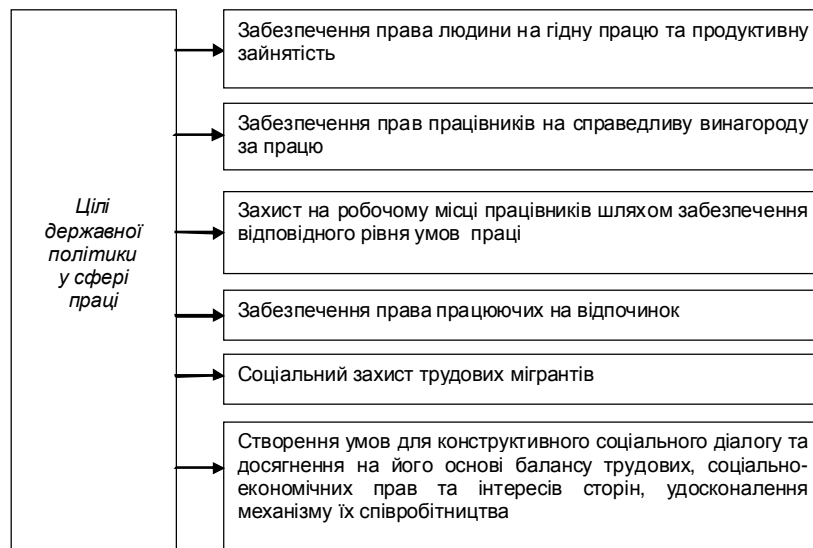
Основні права громадян України у сфері праці:

- вільний вибір професії, роду занять і роботи;
- одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру;

- відпочинок відповідно до законів про обмеження робочого дня та робочого тижня і про щорічні оплачувані відпустки; право на здорові і безпечні умови праці;
- об'єднання в професійні спілки та на вирішення колективних трудових конфліктів (спорів) у встановленому законом порядку;
- участь в управлінні підприємством, установою, організацією;
- матеріальне забезпечення в порядку соціального страхування в старості, а також у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності;
- матеріальну допомогу в разі безробіття;
- звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади, крім випадків, передбачених законодавством, та інші права, встановлені законодавством.

Метою *державної соціальної політики* у сфері праці є регламентація трудових відносин, встановлення державних гарантій щодо прав громадян на працю, створення сприятливих умов праці, захист прав та інтересів працівників і роботодавців.

Досягнення мети державної політики у сфері праці конкретизовано цілями, що містяться в положеннях законодавчих і нормативно-правових актів, які регулюють правовідносини у цій сфері: Кодекс законів про працю України, закони України "Про зайнятість населення", "Про охорону праці", "Про оплату праці" та ін.

Завдання державної політики у сфері праці - спрямувати діяльність державних та громадських інститутів, суспільних груп та окремих осіб (суб'єктів соціальної політики) на створення умов для реалізації прав людини у сфері праці.

Державна політика зайнятості населення та соціального захисту на випадок безробіття

Політика ринку праці включає два напрями його розвитку:

- політика сприяння зайнятості;
- політика соціальної підтримки безробітних.

Політика зайнятості населення є невід'ємною частиною соціальної політики держави. Принципи формування державної політики зайнятості населення визначають структурно-функціональні орієнтири соціальної політики держави в цій сфері:

- забезпечення рівних можливостей усім громадянам, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, віку, політичних переконань, ставлення до релігії, в реалізації права на вільний вибір виду діяльності відповідно до здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб;

- сприяння забезпеченню ефективної зайнятості, запобіганню безробіттю, створенню нових робочих місць та умов для розвитку підприємництва;

- координації діяльності у сфері зайнятості з іншими напрямками економічної і соціальної політики на основі державної та регіональних програм зайнятості;

- співробітництва професійних спілок, асоціацій (спілок) підприємців, власників підприємств, установ, організацій або уповноважених ними органів у взаємодії з органами державного управління в розробці, реалізації та контролі за виконанням заходів щодо забезпечення зайнятості населення;

- міжнародного співробітництва у вирішенні проблем зайнятості населення, включаючи працю громадян України за кордоном та іноземних громадян в Україні.

Активна і пасивна політика зайнятості

Прийнято виокремлювати *два типи політики зайнятості*: пасивну та активну. Варто зазначити, що такий поділ є дещо умовним, однак він дає змогу охарактеризувати провідні принципи політики зайнятості.

Активна політика зайнятості передбачає, що основну роль у системі соціально-трудова відносин відіграє людина, яка усві-

домлює свою відповідальність за власне благополуччя і добробут сім'ї, активно намагається зберегти зайнятість, а в умовах її втрати - орієнтується на активний пошук місця роботи. *Активна політика передбачає* спрямування дій на підвищення якості та конкурентоспроможності робочої сили і розширення сфери застосування праці з метою запобігання безробіттю та збільшення чисельності зайнятих. Тобто вона спрямована на забезпечення працездатних громадян роботою і підвищення питомої ваги використання трудового потенціалу суспільства.

Впровадження активної політики - тривалий процес розвитку цивілізаційно-історичних етапів ринкової організації праці та відповідної їм світової управлінської думки. Уперше проблема активної політики зайнятості офіційно обговорювалася на сесії Генеральної конференції Міжнародної організації праці (Філадельфія) 10 травня 1944 р. Результатом Конференції стало зобов'язання сприяти прийняттю державами світу програм, метою яких має бути повна зайнятість і підвищення життєвого рівня.

Тема активної політики знайшла широку підтримку й подальший розвиток на чергових сесіях МОП. На Генеральній конференції Міжнародної організації праці, що була скликана в Женеві Адміністративною радою Міжнародного бюро праці 17 червня 1964 р., головною метою політики зайнятості було проголошено вже повну й вільно обрану зайнятість, спрямовану на стимулювання економічного зростання та розвитку, піднесення рівня життя, задоволення потреб у робочій силі та ліквідації безробіття і неповної зайнятості. Ця політика мала на меті забезпечувати, щоб: була робота для всіх, хто готовий стати до роботи і шукає роботу; така робота була якомога продуктивнішою; була свобода вибору зайнятості і найширші можливості для кожного працівника здобути підготовку та використовувати свої навички й здібності для виконання роботи, до якої він придатний.

На Генеральній конференції МОП, скликаній у Женеві 6 червня 1984 р., завдання сприяти повній, продуктивній і вільно вибраній зайнятості, було визнано засобом забезпечення на практиці права на працю. Сприяння повній продуктивній і вільно вибраній зайнятості проголошується першочерговим завданням і невід'ємною частиною економічної та соціальної політики.

У Рекомендації МОП 1988 р. щодо сприяння зайнятості та захисту від безробіття, забезпечення повної, продуктивної і вільно вибраної зайнятості всіма відповідними засобами зводиться в ранг

пріоритетного завдання національної політики. Варто зазначити, що серед рекомендованих заходів розглядаються також напрями соціального забезпечення: захист безробітних та розвиток і вдосконалення систем захисту.

Характер розбудови відносин зайнятості на сучасному етапі визначається МОП наступними основними положеннями. Це, насамперед, *добровільний характер праці й відповідальність держави за створення умов для реалізації права громадян на працю*. Добровільна праця як загальнолюдська цінність заснована на праві вибору: держава гарантує працездатному населенню в працездатному віці добровільність праці, вибір або зміну професії та виду діяльності; сприяє в підборі підходящої роботи й працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб, всіма доступними засобами, включаючи професійну орієнтацію й перепідготовку.

Держава відмовляється від жорсткого регламентування форм та режимів зайнятості й обов'язковості праці в суспільстві. Вона сприяє зайнятості непрямими методами, надаючи перевагу заохочувальним, стимулюючим заходам. Під поняттям повної зайнятості розуміється завдання забезпечення продуктивної зайнятості, на відміну від завдання максимального втягнення працездатного населення в суспільне виробництво. "Повна зайнятість є продуктивною, якщо вона відповідає інтересам підвищення економічної ефективності, створює сприятливі умови для відтворення здорового покоління висококваліфікованих, добре навчених та мобільних робітників".

Продуктивна (повноцінна) зайнятість - зайнятість населення, завдяки якій за допомогою продуктивної праці в безпечних і здорових умовах створюються суспільно корисні ресурси й блага, а сам працівник отримує доходи, що дають йому можливість відтворювати і розвивати необхідні для праці якості та мати життєвий рівень, достатній для себе і своєї сім'ї.

Пасивна політика держави у сфері праці та зайнятості передбачає її відповідальність за становище найманих працівників і роботодавців на ринку праці. У цьому разі формується своєрідний ринковий державний патерналізм. За умов превалювання пасивної політики основна роль у вирішенні проблем зайнятості відводиться державі. Держава спрямовує свою діяльність на збереження робочих місць - для працівників, підтримку попиту на продукцію - для роботодавців, виплати допомоги та сприяння у працевлаштуванні - для безробітних.

Основні гарантії Української держави в напрямі соціальної підтримки безробітних передбачають надання компенсації матеріальних витрат у зв'язку з направленням на роботу в іншу місцевість, виплату вихідної допомоги працівникам, які втратили постійну роботу на підприємствах, в установах і організаціях, у випадках і на умовах, передбачених чинним законодавством. Закон декларує право на безплатне навчання безробітних за новими професіями та професійну перепідготовку з виплатою матеріальної допомоги, виплату безробітним в установленому порядку допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги по безробіттю, матеріальної допомоги членам сім'ї, які перебувають на їх утриманні, та інших видів допомоги. Період перепідготовки та навчання, участі в оплачуваних громадських роботах, одержання допомоги по безробіттю та матеріальної допомоги по безробіттю зараховуються до загального трудового стажу, а також до безперервного трудового стажу.

<i>Активна політика зайнятості</i>	<i>Пасивна політика зайнятості</i>
<ul style="list-style-type: none"> • професійна орієнтація; • сприяння в професійній підготовці та перепідготовці; • гнучкі форми зайнятості; • квотування робочих місць; • сприяння самозайнятості та підприємництву; • організація громадських робіт; • сприяння тимчасовій зайнятості; • допомога людям, що мають особливі об'єктивні труднощі в працевлаштуванні: інвалідам, молоді, жінкам, людям передпенсійного віку тощо 	<ul style="list-style-type: none"> • соціальний захист через виплату допомоги по безробіттю; • матеріальна допомога членам сім'ї безробітного, що перебувають на його утриманні; • оформлення дострокового виходу на пенсію тощо

Орієнтація політики зайнятості головним чином на виплати грошової допомоги є досить обтяжливою для суспільства. Тому стрижнем політики зайнятості сьогодні є орієнтація на створення умов, сприятливих для пошуку людиною, бажаною працювати, місця роботи в нових ринкових реаліях.

В Україні відбувається демократизація підходів до розв'язання проблем зайнятості та безробіття, з'являється розуміння того, що обидва напрями політики потребують врегулювання в межах економічної та соціальної політики.

Програмно-цільові механізми формування і реалізації політики зайнятості

Дієвим механізмом реалізації політики зайнятості, регулювання ринку праці й соціального захисту населення покликані стати

державні програми зайнятості. В основних положеннях Рекомендації МОП 1964 р. про політику в галузі зайнятості та в Рекомендації МОП 1978 р. про регулювання питань праці розробка програм визнана необхідною умовою створення ефективної системи державного управління сферою праці, засобом формування та здійснення державної політики зайнятості.

Програмне управління слугує інструментом для визначення цілей та пріоритетів розвитку сфери зайнятості, розробки шляхів їх досягнення, формування взаємопогодженої та комплексної системи заходів центральних і регіональних органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, спрямованих на сприяння формуванню в суспільстві умов для повної продуктивної зайнятості, підвищення ефективності праці та посилення соціального захисту населення від безробіття.

На вирішення завдань національної Програми зайнятості розробляються відповідні регіональні Програми, які враховують існуючий стан та прогнозні показники економічного розвитку регіонів на програмний період. Національна й територіальні програми зайнятості населення спрямовуються на реалізацію комплексних правових, організаційних і фінансових заходів щодо збільшення попиту на працю, її продуктивне використання, зменшення негативних соціально-економічних наслідків безробіття.

Програми зайнятості населення повинні розроблятися відповідно до принципів комплексності, системності, наукової обґрунтованості, специфічності (спрямованість програми на соціальні групи, що потребують особливої уваги), ресурсне забезпечення.

Комплексність підходу до вирішення проблем зайнятості і регулювання ринку праці передбачає облік усіх факторів (економічних, соціальних, демографічних, психологічних), що сприяють забезпеченню продуктивної зайнятості і пом'якшенню напруги на ринку праці, а також залученню до розробки і реалізації програм усіх зацікавлених органів. Комплексність програм забезпечує включення в них заходів активної і пасивної складової політики зайнятості, чіткого розмежування сфери відповідальності держави, об'єднань роботодавців та професійних спілок за розробку і реалізацію Програми.

Принцип системності Програми зайнятості забезпечується через узгодження різнопланових заходів державного регулювання для створення умов формування і функціонування ринкових відносин у системі соціально-трудових відносин, розвитку форм

продуктивної зайнятості населення, запобігання масовому безробіттю внаслідок структурної перебудови економіки, створення додаткових гарантій щодо працевлаштування працездатних громадян працездатного віку, які потребують соціального захисту і не здатні з незалежних від них причин на рівних конкурувати на ринку праці та соціального захисту безробітних.

Усі заходи програми сприяння зайнятості повинні розроблятися на основі наукового підходу. Ефективність програмних методів державного управління зайнятістю залежить від успішності поетапно виконуваних завдань: аналіз середовища - визначення цілей - організація - реалізація - контроль.

Організаційне забезпечення соціальної політики держави у сфері праці та зайнятості

Найбільш загальні керівні принципи організації діяльності держави в системі управління ринком праці закріплені "Конвенцією Міжнародної організації праці про адміністрацію праці: роль, функції та організація", в якій визначено два основні напрями адміністрування праці:

1) забезпечення нормальних умов праці та створення конструктивних взаємовідносин між роботодавцями, працівниками і державою (ст. 3);

2) організація та ефективне функціонування самої системи адміністрації праці (ст. 4).

Термін "адміністрація праці" розглядається в цьому документі як діяльність державного управління в галузі національної трудової політики. Система адміністрування праці, згідно з цією Конвенцією, охоплює всі органи державного управління, які займаються цими питаннями.

Реалізація державної політики у сфері праці в Україні покладається на органи виконавчої влади. Кабінет Міністрів України як вищий орган в системі органів виконавчої влади покликаний вирішувати найважливіші питання у сфері соціальної організації праці:

1) він вживає заходів щодо забезпечення права людини на працю, забезпечує проведення політики й соціального захисту у сфері праці й зайнятості населення;

2) розробляє та здійснює загальнодержавні програми розвитку ринку праці, спрямовує і координує роботу підвідомчих органів виконавчої влади.

Для здійснення державної політики у сфері праці уряд України створює відповідні адміністративні структури. Провідним

органом виконавчої влади в питаннях праці, з окресленими завданнями спеціальної компетенції, відмежованими від завдань інших органів і наділеними відповідними повноваженнями, є Міністерство праці та соціальної політики. *Міністерство праці та соціальної політики України* - головний орган у системі центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері праці.

Для реалізації державної політики зайнятості населення Кабінетом Міністрів України створюється Державна служба зайнятості. Державна служба зайнятості складається з Державного центру зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України, центру зайнятості Автономної Республіки Крим, обласних, Київського та Севастопольського міських, районних, міськрайонних, міських і районних у містах центрів зайнятості. Діяльність служби зайнятості здійснюється під керівництвом Міністерства праці та соціальної політики України, місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування. Безпосереднє управління зайнятістю здійснюють органи Державної служби зайнятості.

Держава регулює ринок праці, використовуючи прямі і непрямі методи, у тому числі нормативно-законодавчі, податкові, кредитні, бюджетні. Найважливішими принципами державного регулювання ринку праці є:

- відповідність характеру соціально-трудова відносин потребам прогресивного розвитку економіки в цілому і зростанню ефективності використання всіх видів ресурсів;
- сприяння зміні якісних характеристик робочої сили відповідно до потреб прогресивних технологічних і інформаційних систем;
- забезпечення соціального захисту найбільш уразливих і слабоконкурентоспроможних категорій працівників;
- сполучення централізованих галузевих і регіональних програм регулювання;
- забезпечення економічної, соціальної і політичної стабільності через регулювання ринку праці.

6.4. Пріоритетні напрями державної політики у сфері праці та зайнятості

Праця є одним з основних виробничих ресурсів, тому ефективне використання його є необхідною умовою економічного, соціального й духовного розвитку суспільства.

Оцінюючи переваги, які вносить у систему організації праці ринок, необхідно відзначити, що ринок праці як самодостатній, автономно діючий, саморегульований механізм - це абстракція. З огляду на те, що ринок не здатен врахувати можливості, гостроту потреб та інші особливості реальних відносин, крім платоспроможності споживача, виникає необхідність гуманізації ринкових суспільних відносин. Погодження інтересів між діючими на ринку силами покладаються на державу.

Напрями державної політики у сфері праці:

- 1) збереження і розвиток трудового потенціалу;
- 2) створення умов для повної продуктивної зайнятості;
- 3) профілактика професійної захворюваності, охорона праці та безпека життєдіяльності;
- 4) удосконалення системи оплати праці;
- 5) регулювання трудових міграцій;
- 6) розвиток соціального діалогу у системі регулювання трудових відносин.

Стратегічні напрями державної політики щодо збереження і розвитку трудового потенціалу

Оцінка трудового потенціалу України на сучасному етапі є неоднозначною. З одного боку, відбувається поліпшення певних якісних його характеристик: збільшується частка населення з вищою освітою; зростає комп'ютерна грамотність; формується вміння працювати в ринковому середовищі; підвищується підприємницька активність. При цьому в Україні відбуваються процеси, що призводять до руйнації трудового потенціалу. Не підвищуються темпи відтворення населення, внаслідок чого його структура набуває більш вираженого депопуляційного характеру: погіршуються показники здоров'я людей усіх вікових груп - за останні 10 років кількість уперше зареєстрованих захворювань зросла на 7%; посилюється інтенсивність трудової еміграції працездатного населення - за експертними оцінками, нині за кордоном працює понад 3,5 млн наших співвітчизників; зростають показники старіння населення - питома вага населення, старшого за 50 років, у загальній чисельності населення України зросла до 33,4%.

Основні причини виникнення проблеми, нерозв'язання якої може призвести до створення загрози національним інтересам у соціальній сфері країни, такі:

- низький рівень народжуваності, високий рівень смертності;

- недостатній рівень доходів населення, необхідний для забезпечення відтворювальних процесів життєдіяльності людини;
- поляризація суспільства на малу частку багатих людей і переважну більшість малозабезпечених громадян;
- значна частка населення, яке живе за межею бідності;
- суттєве звуження сфери безоплатних соціальних, державних послуг і недоступність для багатьох якісних платних послуг;
- неефективна система професійного навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікації фахівців робітничих спеціальностей;
- незадовільний стан медичного обслуговування населення і низька ефективність заходів щодо покращання охорони здоров'я та праці тощо.

Унаслідок цього нині за середнього рівня безробіття серед населення працездатного віку понад 10% підприємств відчувають гостру нестачу кваліфікованих робочих кадрів. Усе це дає підстави очікувати, що дефіцит кадрів у найближчому майбутньому може стати вагомим чинником, який гальмуватиме подальший розвиток вітчизняної економіки і відповідно підвищення добробуту громадян України. Проблеми розвитку трудового потенціалу набувають дедалі більшої актуальності і ваги, що потребує вдосконалення та коригування методів державного впливу на їх вирішення.

Як головний продуктивний ресурс нації трудовий потенціал повинен законодавчо визначатись як складова національного багатства України, яку необхідно зберігати, накопичувати та розвивати. Трудовий потенціал має стати рушійною силою сталого соціально-економічного розвитку та структурно-інноваційної перебудови економіки.

Першочерговими заходами державної політики у сфері збереження та розвитку трудового потенціалу на сучасному етапі є:

- створення сприятливих умов для зміцнення сім'ї та підвищення народжуваності та тривалості життя;
- отримання середньої, професійно-технічної та вищої освіти, підготовки кадрів, безперервного навчання відповідно до потреб людини та суспільних потреб;
- забезпечення професійної підготовки кадрів та їх професійного розвитку відповідно до потреб економіки, роботодавців та особистих інтересів працівників, пов'язаних з їхньою самореалізацією, з метою підвищення продуктивності праці та забезпечення якісного виконання робіт (надання послуг);

- сприяння повній продуктивній і вільно обраній зайнятості населення, підвищення його економічної активності;
- поліпшення умов охорони праці, зниження ризику втрати здоров'я і недопущення втрати життя працюючих на виробництві;
- забезпечення належного рівня соціального захисту працюючого і непрацюючого населення;
- посилення відтворювальної, стимулюючої та регулюючої функцій заробітної плати та забезпечення зростання реальних доходів населення;
- забезпечення захисту прав і гарантій працюючих у сфері соціально-трудова відносин;
- проведення ефективної міграційної політики.

Створення умов для повної продуктивної зайнятості

Пріоритетним завданням державного управління ринком праці є забезпечення права громадян на повну, продуктивну і вільно обрану зайнятість.

Мета основних напрямів державної політики зайнятості полягає у створенні за допомогою правового, організаційного та економічного механізму умов для сприяння:

- зайнятості населення шляхом збереження ефективних та створення нових робочих місць на підприємствах, в установах та організаціях усіх форм власності;
- самостійній зайнятості населення, розвитку підприємництва;
- підготовці робочої сили, професійний склад і кваліфікаційний рівень якої відповідає потребам економіки та ринку праці;
- підвищенню якості робочої сили, розвитку системи професійного навчання кадрів протягом періоду трудової діяльності з урахуванням потреб ринку праці;
- посиленню мотивації до легальної продуктивної зайнятості;
- зайнятості громадян, що потребують соціального захисту і неспроможні на рівних умовах конкурувати на ринку праці;
- професійній підготовці та зайнятості осіб з обмеженими фізичними і розумовими можливостями;
- поверненню зареєстрованих безробітних до продуктивної зайнятості;
- детінізації відносин у сфері зайнятості населення;
- легалізації зовнішньої трудової міграції громадян України та посиленню їх соціального захисту.

Система соціального захисту на випадок безробіття спрямовується на комплексне сприяння безробітним у поновленні (от-

риманні) повної, продуктивної і вільно обраної зайнятості та на зацікавлення роботодавців пропонувати працівникам продуктивну зайнятість, а працівників - шукати таку зайнятість.

Соціальна політика у сфері охорони праці та безпеки життєдіяльності

За даними ВООЗ, смертність від нещасних випадків у даний час займає третє місце після серцево-судинних і онкологічних захворювань.

За останніми оцінками МОП, щорічно у світі від нещасних випадків на виробництві та профзахворювань гине понад 2,2 млн працівників, а за даними Європейського Союзу на 100 тис. працівників припадає 5372 випадки захворювань на виробництві.

• В Україні щороку на виробництві травмуються близько 20 тис. осіб, з них майже кожний двадцятий - зі смертельним наслідком. Зокрема, у 2007 р. загинуло 1176 працівників, допущено низку резонансних аварій із значними людськими і матеріальними втратами. В цілому ризик загибелі або травмування працівників у галузях національної економіки вищий у розрахунку на 100 тис. працюючих порівняно з Великобританією у 8,5, Японією - у 3, Німеччиною - у 2 рази.

Через незадовільні санітарно-гігієнічні умови праці щороку майже на 7 тис. зростає кількість осіб, які одержали професійні захворювання. На відшкодування шкоди, медичну, професійну і соціальну реабілітацію потерпілих у 2007 р. витрачено 2,3 млрд грн.

Політика у сфері охорони праці має загальнолюдське значення. Право на охорону праці записане у фундаментальних міжнародних документах. Особливого значення стандарти охорони праці набувають у контексті розвитку міжнародної торгівлі - їх розбіжності у різних країнах можуть негативно позначитись на конкуренції. Головні стратегічні принципи розвитку цього сектору в цілому відображені, зокрема, в Глобальній стратегії ВООЗ "Охорона праці для всіх": уникнення ризиків (профілактика); безпечні технології; оптимізація умов праці; інтеграція виробництва та роботи з охорони праці; основна відповідальність роботодавця та підприємця за охорону праці на робочому місці; визнання особистої зацікавленості працівника в забезпеченні охорони праці; співпраця роботодавців та працівників на рівних засадах; право прийняття участі в рішеннях стосовно власної роботи; право знати та принцип прозорості; безперервне вдосконалення та розвиток охорони праці.

Вищевказані принципи також відображені в законодавстві Євросоюзу про охорону праці, зокрема, в Рамковій директиві 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 р. "Про впровадження заходів для поліпшення безпеки та охорони здоров'я працівників під час роботи".

Законодавство Європейського Союзу з охорони праці розвивається виходячи з таких основних принципів:

1. Більш досконалі стандарти охорони праці покликані сприяти зміцненню конкуренції. Вважається, що заходи, спрямовані на зниження витрат на лікування хвороб та усунення наслідків нещасних випадків на виробництві, можуть позитивно позначитись на розвитку ефективної та конкурентоспроможної економіки.

2. Законодавство про охорону праці може принести очікувані результати лише за умови його належного виконання.

3. Поява нових ризиків може вимагати розробки нового законодавства.

4. Соціальний діалог залишається основним засобом при розробці політики. Успішність заходів з охорони праці залежить від спільних зусиль соціальних партнерів.

Основні цілі політики Європейського Союзу у сфері безпеки та охорони здоров'я працівників:

1) *соціальна мета* - захист робітників шляхом забезпечення відповідного рівня охорони праці;

2) *економічна мета* - забезпечення відповідності товарів, що вироблені в рамках цього сектору, стандартам безпеки та гігієни (для забезпечення вільного руху товарів та послуг).

Кінцевою метою політики охорони праці є зведення до мінімуму показників виробничого травматизму та професійних захворювань. Ця мета набула нових форм у Європейському Союзі протягом останніх років і поширилася сьогодні до пропаганди "добробуту на роботі", що означає морально-фізичний та соціальний добробут, а не лише те, що можна виміряти відсутністю нещасних випадків чи професійних захворювань.

Політика охорони праці Європейського Співтовариства засновується на превентивних підходах, які передбачають залучення всіх учасників, у тому числі самих працівників, з метою розвитку культури попередження ризиків, наріжними каменями якої є: 1) освіта; 2) обізнаність та 3) попередження.

Державна політика України в галузі охорони праці здійснюється згідно з міжнародною практикою і національним законо-

давством та базується на засадах пріоритетності життя і здоров'я людини відносно результатів виробничої діяльності.

Отже, нормами життя мають стати додержання законів та інших нормативно-правових актів з охорони праці, своєчасне виявлення й усунення наявних недоліків, посилення відповідальності за стан охорони праці та порушення встановлених норм і правил, що зумовлюють численні нещасні випадки, професійні захворювання і аварії на виробництві. На жаль, докорінних позитивних змін у цьому напрямі не відбувається.

Поряд з організаційно-технічними причинами виробничих травм і аварій переважна їх частина трапляється через порушення трудової і технологічної дисципліни, недостатню підготовку кадрів з питань безпечних методів праці, відсутність контролю за додержанням працівниками вимог охорони праці та з інших причин, що не потребують для їх усунення значних фінансових витрат.

Основні напрями поліпшення управління охороною праці:

- соціальна й особистісна спрямованість форм і методів управління охороною праці, орієнтованих на формування нової, працезохоронної ідеології мислення щодо безпечної трудової діяльності;

- удосконалення організації безпечного виконання робіт на всіх стадіях та етапах трудових і виробничих процесів: у період технологічної підготовки, тобто до початку роботи, в процесі роботи і після її закінчення;

- зміна стратегії забезпечення безпеки праці на основі переходу до управління виробничим (професійним) ризиком, поліпшення умов праці, доведення їх до нормативних вимог;

- цільова спрямованість працезохоронної політики, перехід від адміністративних до економічних методів управління на основі досконалішого механізму регулювання та мотивації по всій ієрархічній вертикалі: від державного рівня до рівня підприємств, який забезпечує загальну заінтересованість у створенні умов для безпечного виконання робіт і додержання заходів безпеки, техніко-технологічне удосконалення;

- поліпшення професійної підготовки й профдобору з урахуванням психофізіологічних та особистісних якостей і факторів;

- формування відповідної нормативно-правової бази на державному (законодавчому), галузевому й виробничому рівнях;

- удосконалення та підвищення ефективності системи контролю за додержанням правил безпеки на всіх етапах виробництва, функціонування системи управління охороною праці, вико-

нанням у встановлені строки організаційно-розпорядчих документів і рішень;

- виділення необхідних (адекватних) фінансових ресурсів для реалізації цільових завдань у галузі технічної, організаційної, соціальної політики, спрямованих на профілактику травматизму, професійних захворювань та аварій.

Державна політика в галузі охорони праці базується на принципах:

- пріоритету життя і здоров'я працівників відповідно до результатів виробничої діяльності підприємства і повної відповідальності власника за створення безпечних і нешкідливих умов праці;
- комплексного розв'язання завдань охорони праці на основі національних програм з цих питань та з урахуванням інших напрямів економічної і соціальної політики, досягнень у галузі науки і техніки та охорони навколишнього середовища;
- соціального захисту працівників, повного відшкодування шкоди особам, які потерпіли від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань;
- встановлення єдиних нормативів з охорони праці для всіх підприємств, незалежно від форм власності і видів їх діяльності;
- використання економічних методів управління охороною праці, проведення політики пільгового оподаткування, що сприяє створенню безпечних і нешкідливих умов праці, участі держави у фінансуванні заходів щодо охорони праці;
- здійснення навчання населення, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників з питань охорони праці;
- забезпечення координації діяльності державних органів, установ, організацій та громадських об'єднань, що вирішують різні проблеми охорони здоров'я, гігієни та безпеки праці, а також співробітництва і проведення консультацій між власниками та працівниками (їх представниками), між усіма соціальними групами при прийнятті рішень з охорони праці на місцевому та державному рівнях;
- міжнародного співробітництва в галузі охорони праці, використання світового досвіду організації роботи щодо поліпшення умов і підвищення безпеки праці.

Соціальна політика держави у сфері оплати праці

Заробітна плата є елементом доходу найманого працівника, формою реалізації права власності на ресурс праці, що йому належить. Водночас стосовно роботодавця заробітна плата є платою

за куплений ресурс праці, що використовується ним як один з чинників виробництва і є одним з елементів витрат виробництва.

Ринкова ціна одиниці робочої сили - це є ставка заробітної плати, що зумовлена в договорі відповідно до певних професійно-кваліфікаційних характеристик праці.

Вона, як правило, визначає відтворювальний мінімум і формується на основі рівня оплати праці даної якості, що склався, та рівня споживання даної соціальної групи.

Соціальні гарантії у сфері оплати праці на рівні Європейського Союзу - це питома вага оплати праці у ВВП на рівні 55-65%, співвідношення мінімальної заробітної плати до середньої заробітної плати не нижче 55%, а також зростання мінімальної заробітної плати проти прожиткового мінімуму на працездатну особу у понад 3 рази, середньої заробітної плати - відповідно в 5-6 разів, середньої пенсії до прожиткового мінімуму на особу, яка втратила працездатність, близько 4 разів.

В Україні, на жаль, середня заробітна плата є найнижчою серед країн, з якими вона межує. Якщо в Україні середньомісячна заробітна плата становить близько 165 євро, то в Росії 315, в Румунії 326, Польщі 637, а в Словенії 1213 євро. А якщо порівняти українську середню заробітну плату з середньою зарплатою в Євро-союзі, то вона рівно в десять разів менша.

Принципи організації заробітної плати

1. Оплата праці найманого працівника залежно від його особистого вкладу, кількості і якості витраченої праці. При цьому необхідно враховувати результати господарської діяльності підприємства і його фінансові можливості. Кількість праці вимірюється тривалістю робочого часу в годинах, днях або обсягом затрат праці в одиницю часу. Обсяг затрат праці виражається кількістю виробленої продукції або виконаних робіт певної якості. Якість праці виражає ступінь складності самої праці, яка визначається певним рівнем кваліфікації, умовами праці, її значенням в економіці.

2. Надання самостійності підприємствам у виборі форм і систем оплати праці і визначенні її розміру. Величина заробітної плати за фактично виконану норму праці (роботу) не повинна обмежуватися, водночас вона не може бути нижчою від установленної державою мінімальної заробітної плати.

3. Співвідношення в оплаті праці різних категорій і професійно-кваліфікаційних груп з урахуванням складності виконуваних робіт і умов праці, її престижності. Складніша, кваліфікованіша

праця оплачується вище за просту, малокваліфіковану, оскільки робітник вищої кваліфікації за однакових затрат праці порівняно з менш кваліфікованим робітником створює більшу кількість матеріальних цінностей і може виконувати складніші роботи. Це сприяє не тільки зростанню продуктивності праці, а й заінтересованості працівників у підвищенні кваліфікації. Існує також диференціація оплати праці залежно від умов праці, важкості, шкідливості або небезпеки для здоров'я людини. Вища оплата тяжкої праці порівняно з легкою, а також праці в умовах виробництва, які відрізняються від нормальних, забезпечує матеріальну компенсацію підвищених затрат праці і сприяє залученню працівників до непривабливих робіт. Цим працівникам установлюються доплати до ставок, окладів, додаткові виплати і пільги.

4. Стимулювання підвищення технічного й організаційного рівня виробництва, зниження собівартості й підвищення якості продукції.

5. Регулювання розмірів мінімальної заробітної плати, які мають забезпечувати просте відтворення робочої сили працівниками різної кваліфікації. У сучасній економічній системі України розрізняють державне та тарифно-договірне регулювання заробітної плати.

6. Посилення соціального захисту працівників. Рівень оплати праці повинен бути таким, щоб забезпечував нормальне відтворення робочої сили відповідної кваліфікації.

7. Ясність і простота. Зв'язок між результатами праці і заробітною платою має бути простим і ясным, зрозумілим кожному працівникові. Це сприяє підвищенню матеріальної заінтересованості робітників, службовців у поліпшенні виробничих показників. З цією метою на підприємстві необхідно застосувати прості системи заробітної плати, скоротити кількість показників преміювання.

Основною метою реформування системи оплати праці є забезпечення підвищення платоспроможного попиту населення на товари та послуги як чинника, що сприятиме економічному зростанню виробництва; створення ефективних стимулів до праці та умов для реформування соціальної сфери. Пріоритетні шляхи досягнення цієї мети:

- поступове підвищення частки заробітної плати в структурі собівартості продукції;

- сприяння легалізації тіньових заробітних плат, що за експертними оцінками становить майже 30% сукупної оплати праці в державі;

- визначення заходів, спрямованих на забезпечення зростання номінальної заробітної плати та формування джерел її дальшого підвищення;

- забезпечення стабільного зростання реальної заробітної плати виходячи з макроекономічної ситуації та фінансово-економічного стану підприємств;
- удосконалення механізмів державного і колективно-договірного регулювання оплати праці;
- запровадження у повному обсязі єдиної тарифної сітки оплати праці працівників бюджетної сфери та її подальше удосконалення з метою підвищення мотивації праці кваліфікованих працівників окремих галузей цієї сфери;
- забезпечення суб'єктами господарювання підвищення тарифних ставок і посадових окладів на основі нових мінімальних розмірів заробітної плати та контроль за додержанням ними відповідних державних гарантій оплати праці;
- перехід на нові диференційовані розміри мінімальних тарифних ставок і окладів для окремих категорій працівників за видами економічної діяльності залежно від складності робіт та особливостей окремих галузей економіки;
- відновлення функцій заробітної плати з розширеного відтворення робочої сили і поетапне наближення її рівня до реальної вартості робочої сили на ринку праці.

Регулювання трудових міграцій

Міграція населення - територіальні переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.

Усі потоки (*загальна міграція*) за своїми складовими поділяються на внутрішньорегіональну, міжрегіональну та міждержавну міграції.

Внутрішньорегіональна міграція - міграція населення, яка відбувається у межах одного регіону (Автономна Республіка Крим, область, м.Київ, Севастополь (міськрада)).

Міжрегіональна міграція - міграція населення з одного регіону в інший у межах України.

Міждержавна міграція - міграція населення за межі України або прибуття до України з інших країн.

На сучасному етапі глобалізації дедалі більше розширюється обмін людським капіталом на міждержавному рівні. Основними компонентами процесу міжнародного обміну людським капіталом є трудова міграція робочої сили (імміграція, еміграція, прихована міграція), здобуття освіти за кордоном (обміни, стажування), виїзд з лікувально-оздоровчою метою.

Міжнародний обмін людським капіталом впливає на розвиток останнього як позитивно, так і негативно, що має бути враховано при формуванні державної політики у цій сфері.

Міжнародний обмін людським капіталом зумовлює виникнення суттєвих проблем для нашої країни. До найсуттєвіших проблем розвитку зовнішніх трудових міграцій в Україні на нинішньому етапі слід віднести:

- переважно нелегальний характер трудових поїздок за кордон;
- низький рівень забезпечення соціального захисту українських громадян в інших країнах;
- переважне зайняття заробітчан з України низькокваліфікованими роботами;
- відсутність ефективних механізмів залучення коштів, зоблених трудовими мігрантами, в економіку України.

Державна політика у сфері трудових міграцій має спиратися на принцип забезпечення прав людини та досягнення стандартів гідної праці для економічно активного населення, бути спрямована на усунення відповідних загроз національній безпеці, мінімізацію міграційних втрат, переведення сучасного стихійного процесу інтеграції України у світовий ринок праці на врегульовану основу, сприяння інтеграції України до ЄС та ЄП, підвищення міжнародного авторитету України. Політика сприяння трудовим міграціям наших громадян і посилення їх соціального захисту під час перебування за кордоном має бути ядром політики держави у міграційній сфері.

6.5. Соціальний діалог у системі регулювання трудових відносин

Поняття соціального діалогу. Стан та перспективи соціального розвитку суспільства залежать насамперед від характеру взаємин роботодавців і працівників. Протягом тисячоліть ці відносини були антагоністичними: раби - рабовласники, кріпаки - феодалі, робітники - капіталісти. До числа найважливіших подій світової історії належать повстання рабів, селянські війни, соціальні революції. Тільки з другої половини ХХ ст. у розвинених країнах припинилися спроби насильницької зміни суспільного ладу.

У науковій літературі для розв'язання соціальних конфліктів пропонувалося два принципово різних способи:

1) знищення приватної власності на засоби виробництва, державне керування підприємствами;

2) узгодження інтересів власників і найманих робітників.

Перший шлях найбільш послідовно відображений марксистами, що виходять із непримиренності інтересів капіталістів і робіт-

ників. Постійний пошук вирішення суперечностей між суб'єктами соціально-трудових відносин, можливого взаємного компромісу та соціальної злагоди сторін у соціально-трудових відносинах, заперечення й відхід від силового вирішення трудових конфліктів призвів до виникнення *другого шляху* - узгодження класових інтересів шляхом соціального діалогу.

На сучасному етапі визначення й поняття соціального діалогу мають національні й регіональні особливості. Зокрема, в Україні тривалий час серед науковців і практиків поширеним був термін "соціальне партнерство". Сьогодні зміст понять "соціальний діалог" і "соціальне партнерство" дискутується: соціальне партнерство в одних випадках розглядається як кінцева мета соціального діалогу; за іншого підходу поняття "соціальний діалог" і "соціальне партнерство" вживаються як тотожні; існує також версія, за якою взагалі заперечується доцільність використання терміна "соціальне партнерство" як такого.

У грудні 2005 р. Указом Президента України було ліквідовано Національну Раду соціального партнерства і утворено Національну тристоронню соціально-економічну раду при Президенті України. Ідея, закладена в політичному рішенні, знайшла широку підтримку серед вітчизняних науковців і практиків - термін "соціальний діалог" набуває все більшого визнання і поширення.

Окремі інтерпретації категорії "соціальний діалог"

Визначення	Джерело
<i>Соціальний діалог</i> - це процес визначення та зближення позицій, досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, з питань формування та реалізації державної соціально-економічної політики та регулювання соціально-трудових відносин	1. Проект Закону про соціальний діалог в Україні (24.01.2008) // http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webpr0c4_1?id=&pf3511=31507 2. Конфедерація роботодавців України // http://www.conf.eu.org/ua/about.html
<i>Соціальний діалог</i> - процес узгодження між сторонами соціального діалогу напрямів розвитку економічної та соціальної політики держави, галузі, регіону, який включає комплекс їх дій при прийнятті рішень, встановленні стратегічних цілей і розробленні програм розвитку з урахуванням інтересів працівників, роботодавців та держави в цілому	Національна тристороння соціально-економічна рада. - Офіційний сайт // http://www.ntser.gov.ua/ua/dialog/aboutsd.html

Попри певні розбіжності у формулюванні його визначення, сутність соціального діалогу полягає у встановленні форуму для

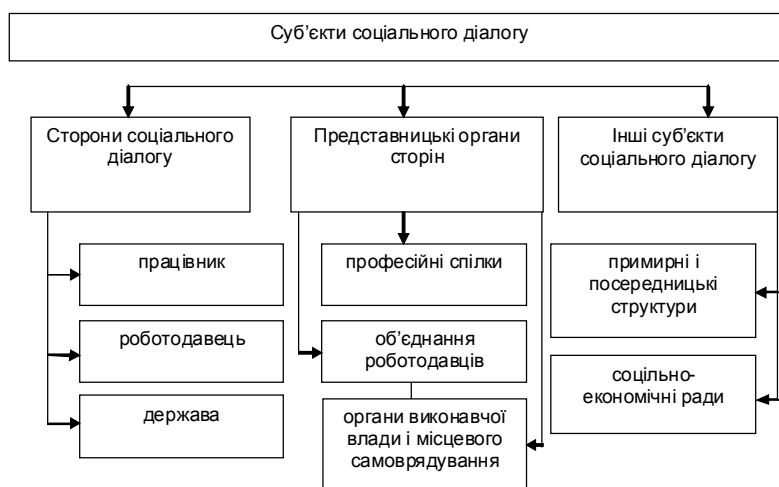
представлення і ведення переговорів щодо узгодження інтересів між окремими його учасниками. За визначенням МОП, *соціальний діалог включає всі типи переговорів, консультацій та просто обміну інформацією між представниками урядів, роботодавців та працівників з питань, що становлять взаємний інтерес і пов'язані з соціально-економічною політикою.*

Діалог між працівниками та роботодавцями вважається за одну з базових цілей соціальної політики, а отже, хоча йому присвячується багато інструментальних цілей, він також має цінність саму в собі.

Сторони і суб'єкти соціального діалогу

Сторонами соціального діалогу виступають роботодавець, найманий працівник як носії первинного права у сфері соціально-трудо-вих відносин.

Суб'єктами соціального діалогу є носії як первинного, так і делегованого права у сфері соціально-трудо-вих відносин - професійні спілки, об'єднання роботодавців, органи виконавчої влади і місцевого самоврядування та інші.

Рис. 6.5. Суб'єкти соціального діалогу

Головними суб'єктами соціально-трудо-вих відносин є найманий працівник і роботодавець. Їхні відносини лежать в основі усієї системи соціально-економічних відносин у сфері праці і є предметом для індивідуальних переговорів, а досягнуті між ними домовленості оформляються трудовим договором або контрактом.

Найманий працівник - це працездатна людина, яка уклала трудовий договір із представником підприємства, громадської організації чи держави, для якої робота за наймом є головним джерелом засобів існування та індивідуального відтворення.

Роботодавець - наймає працівників для виконання роботи. Він може бути представлений різними особами залежно від узаконеної форми власності: державні підприємства, акціонерні товариства, громадські організації, приватні підприємства тощо. Роботодавець може виступати власником засобів виробництва чи його представником. Зокрема, роботодавцем є керівник державного підприємства, який, у свою чергу, виступає найманим працівником відносно держави.

Держава в системі соціального діалогу виступає у різних ролях: законодавець, гарант прав сторін соціально-трудова відносин, роботодавець, сторона соціального діалогу.

Моделі соціального діалогу. Для досягнення сталого розвитку соціально-економічних, трудових відносин Україні слід враховувати основні світові тенденції організації соціального діалогу. В широкому спектрі соціальної сфери особливе місце посідають трудові взаємини, налагодження соціального партнерства як зрілої системи відносин, яка виникає між найманими робітниками та роботодавцями за посередницької ролі держави з узгодження інтересів у соціально-трудова сфері та врегулювання соціально-трудова конфліктів. Відомі дві моделі соціального партнерства - трипартизм і біпартизм. У тих країнах, де роль держави в регулюванні трудових відносин невелика (США, Канада, Великобританія), практикується двостороння співпраця між об'єднаннями роботодавців і організаціями найманих працівників. Держава за такої соціальної моделі виступає лише в ролі арбітра або посередника при виникненні соціальних конфліктів. Нині найбільш розвинена система соціального партнерства трипартизму існує у таких європейських країнах, як Німеччина, Швеція, Австрія. За цієї системи у врегулюванні соціально-трудова відносин беруть однаково важливу участь три сторони: організації, що представляють інтереси найманих працівників, об'єднання роботодавців та держави.

У контексті політичної ідеології моделі соціального партнерства поділяють на консервативну, соціал-демократичну і демократичну.

Функціонування консервативної моделі (Японія) більшою мірою базується на загальній правосвідомості й добрій волі сторін, і меншою - на законодавчому унормуванні. Аналіз сучасної стратегії управління переконує в активізації людського фактора, що

розглядається не лише як учасник виробництва, а й як суб'єкт усіх стадій соціально-трудова відносин.

Для демократичної моделі соціального партнерства (Австрія) характерна наявність органів соціального партнерства на всіх рівнях. Ці органи займаються, насамперед, попереджувальною роботою, що дозволяє не доводити конфлікти до серйозних загострень. Однією з особливостей Австрії та Німеччини є централізація профспілок. Досягненням цієї системи є висока стабільність переговорного процесу.

Соціал-демократичній моделі соціального партнерства відповідає так звана "шведська модель". Ця система заснована на взаємодії та відповідному розподілі функцій держави, підприємців та профспілок. Причому, на відміну від консервативної моделі, держава виступає інструментом, за допомогою якого не тільки забезпечується стабільність економічної системи, а й її розвиток та вдосконалення, в основі якого - ринкове господарство та приватне підприємництво.

Слід враховувати, що система соціального партнерства в країнах Європи не є усталеною і в багатьох вимірах моделі доповнюються рисами іншої. У світі застосовується велика кількість моделей соціального діалогу, які можна згрупувати в 4 основні:

- соціально-демократична (наприклад скандинавські країни) - держава бере на себе значну частку відповідальності за належний стан соціально-трудова відносин у країні;
- неоліберальна (наприклад США) - держава фактично усувається від соціального діалогу, всі питання у сфері соціально-трудова відносин вирішуються між роботодавцями та профспілками;
- неоконсервативна (наприклад Німеччина) - базується на змішаному державно-приватному вирішенні соціальних проблем, коли відповідальність окремого роботодавця замінено системою їх колективної обов'язкової відповідальності під контролем держави;
- змішана - соціальний діалог відбувається у різних інтерпретаціях попередніх моделей.

Відсутність демократичних традицій соціального партнерства, наявність споживацьких настроїв у суспільстві не відповідає консервативній моделі з її наголосом на загальній правосвідомості у людських стосунках. Також не відповідає сучасним умовам України соціал-демократична модель соціального партнерства з надвисокими податками та не менш високим рівнем соціального забезпечення.

Тому для України більш доцільним є формування демократичної моделі соціального партнерства як найбільш придатної для

умов перехідного періоду (зокрема створення інституту тарифної автономії, удосконалення роботи рад підприємств).

Рівні соціального діалогу

У країнах Центральної та Східної Європи соціальний діалог відбувається на різних рівнях, найчастіше на національному (центральному) рівні та на рівні підприємств. При цьому значення рівня підприємств зростає. Сьогодні він відіграє переважну роль у ряді країн Центральної і Східної Європи, хоча в деяких з них є спроби ввести галузевий рівень, як третій рівень переговорів.

В Україні соціальний діалог здійснюється на національному, територіальному та локальному (підприємство, установа, організація, транснаціональна корпорація) рівнях на тристоронній або двосторонній основах.

Організацію відносин соціального діалогу в країні забезпечує система постійно і тимчасово діючих дво- і тристоронніх представницьких органів найманих працівників, роботодавців, виконавчих органів влади, яким делеговані повноваження представляти і захищати інтереси кожної зі сторін.

<i>На національному рівні</i>		
профспілкова сторона, суб'єктами якої є всеукраїнські об'єднання професійних спілок, а в межах певного виду економічної діяльності - всеукраїнські професійні спілки, створені за галузевою ознакою	сторона роботодавців, суб'єктами якої є всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців та їх об'єднання, що діють у кількох видах економічної діяльності, а в межах певного виду економічної діяльності - об'єднання організацій роботодавців, які створені за галузевою ознакою і мають статус всеукраїнських	сторона держави, суб'єктами якої є органи виконавчої влади - Кабінет Міністрів України та/або центральні органи виконавчої влади
<i>На територіальному рівні</i>		
профспілкова сторона, суб'єктами якої є професійні спілки відповідного рівня та організації професійних спілок, їх об'єднань, які діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці	сторона роботодавців, суб'єктами якої є організації роботодавців та їх об'єднання, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці	сторона органів виконавчої влади, суб'єктами якої є місцеві органи виконавчої влади, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці
<i>На території відповідної адміністративно-територіальної одиниці</i>		
профспілкова сторона адміністративно-територіальної одиниці	сторона роботодавців адміністративно-територіальної одиниці	органи місцевого самоврядування в межах повноважень
<i>На локальному рівні</i>		
сторона працівників, суб'єктами якої є первинні профспілкові організації, а в разі їх відсутності - вільно обрані представники (представник) працівників	сторона роботодавця, суб'єктами якої є роботодавець та/або уповноважені представники роботодавця	

Рис. 6.6. Рівні, сторони і суб'єкти соціального діалогу

Важливою також для функціонування та розвитку соціального діалогу є участь інших суб'єктів соціального діалогу.

1. Органи, покликані мінімізувати наслідки можливих конфліктів, попереджувати загострення соціально-трудова відносин:	примирні, посередницькі структури (Національна служба посередництва і примирення (НСПП), територіальні відділення НСПП), незалежні експерти, арбітри, а також навчальні, інформаційні, консультативні та інші формування
2. Органи, через які реалізується соціальний діалог	Національна тристороння соціально-економічна рада, територіальні тристоронні соціально-економічні ради, інші постійні чи тимчасові органи в галузях, регіонах, на підприємствах

Національна рада має тристоронню структуру представництва сторін соціального діалогу: по 22 представники від: уряду, всеукраїнських профспілок та їх об'єднань, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців. Очолюють Раду три співголови, які одночасно є координаторами сторін.

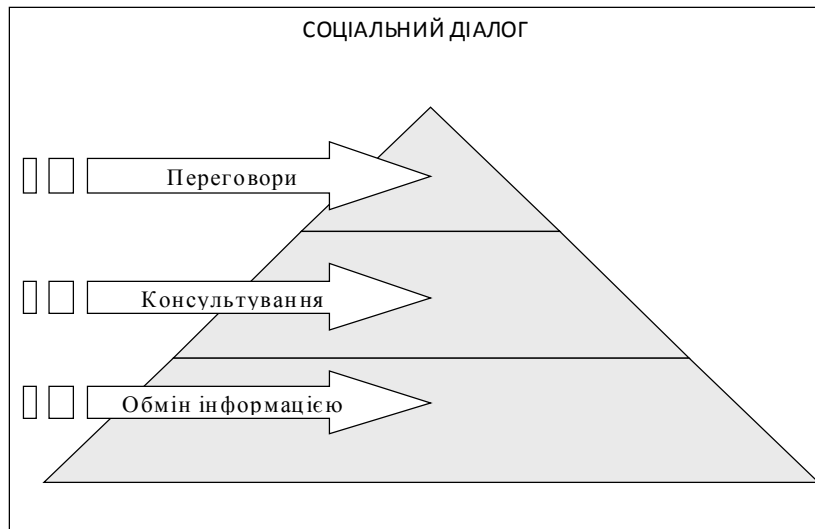
Ідентифікуючи характерні риси, необхідно зазначити, що сучасна модель соціального діалогу в Україні надто складна і громіздка. За своїми деякими рисами вона дещо схожа на азіатські моделі, де держава сама формулює завдання для сторін у сфері соціально-трудова відносин. Має місце деяка її схожість із китайською моделлю, де у приватному секторі працівники менш захищені, ніж у державному. Чотири рівні партнерства вважаються обов'язковими і повинні бути однаково розвиненими, у той час як моделі розвинених країн є більш ліберальними. В них переважає діалог на 1-2 рівнях і держава своїми правовими засобами не примушує соціальних партнерів обов'язково укладати угоди і колективні договори на всіх рівнях. Партнери самі обирають свій рівень.

Соціальний діалог може бути ефективним методом регулювання соціально-трудова відносин, якщо воно здійснюється у формах, що обґрунтовані наукою та дієвість яких підтверджена практикою.

Форми соціального діалогу:

- обмін інформацією;
- консультації;
- колективні переговори;
- узгоджувальні процедури;
- контроль за виконанням прийнятих рішень.

Соціальний діалог залежно від його змісту може значною мірою відрізнятися у різних країнах, у той час як його форму можна представити у вигляді піраміди:

Рис. 6.7. Структура форм соціального діалогу

В основі піраміди буде широкий спектр питань, з яких соціальні партнери просто обмінюються інформацією без бажання впливати на позиції один одного.

З обмеженої кількості інших питань партнери надають перевагу консультуванню між собою з метою зближення власних позицій.

Лише дуже вузький спектр питань зазвичай є предметом справжніх переговорів з метою досягнення домовленості, найчастіше у формі компромісу, прийняттого для всіх сторін.

Колективні переговори, договори і угоди

Важливим елементом, який надає сенс соціальному діалогу, є ведення переговорів. Сторони можуть брати участь у колективних переговорах на рівні підприємства, галузевому, регіональному, національному і навіть багатонаціональному рівнях. Кінцевою метою колективних переговорів є укладання колективних договорів, угод.

На національному, галузевому, регіональному рівні представники роботодавців, найманих працівників за участі держави встановлюють та скріплюють відповідно Генеральною Угодою, галузевою та регіональною Угодою досягнуті домовленості щодо встановлення розмірів соціальних стандартів та гарантій їх забезпечення у сфері соціально-трудова відносин.

<p><i>Положення Генеральної, галузевої, регіональної угод діють безпосередньо і є обов'язковими для всіх суб'єктів, що перебувають у сфері дії сторін, які підписали угоду</i></p>	Генеральна Угода на державному рівні	основні принципи і норми реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин
	Угоди на галузевому і регіональному рівні	норми соціального захисту найманих працівників підприємств, включають вищі порівняно з генеральною угодою соціальні гарантії, компенсації, пільги
	Колективний договір	взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин

Рис. 6.8. Сфера регулюючого впливу колективних договорів і угод

Зміст договорів і угод відображає сукупність умов, які визначають взаємні права і обов'язки сторін соціально-трудових відносин.

Генеральною Угодою регулюються:

- гарантії праці і забезпечення продуктивної зайнятості;
- мінімальні соціальні гарантії оплати праці й доходів всіх груп і верств населення, які забезпечували б достатній рівень життя;
- розмір прожиткового мінімуму, мінімальних нормативів;
- соціальне страхування;
- трудові відносини, режим роботи і відпочинку;
- умови охорони праці і навколишнього природного середовища;
- задоволення духовних потреб населення;
- умови зростання фондів оплати праці та встановлення міжгалузевих співвідношень в оплаті праці.

Галузевою угодою регулюються галузеві норми, зокрема:

- нормування і оплата праці;
- встановлення мінімальних соціальних гарантій, компенсацій, пільг у сфері праці і зайнятості;
- трудові відносини;
- умови й охорона праці;
- житлово-побутове, медичне, культурне обслуговування;
- організація оздоровлення й відпочинку;
- умови зростання фондів оплати праці;
- встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Угоди на регіональному рівні регулюють норми соціального захисту найманих працівників підприємств, до них входять вищі порівняно з генеральною угодою соціальні гарантії, компенсації, пільги.

Законом суттєво конкретизовані вимоги до змісту колективного договору, який укладається безпосередньо на виробництві, в організації, установі. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва і праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування і оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- встановлення гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку;
- умов і охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників;
- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій трудящих;
- умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Колективний договір може передбачати додаткові порівняно з чинним законодавством і угодами гарантії, соціально-побутові пільги. Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємств незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників підприємства.

Формуючи сучасну систему соціального діалогу, украй важливо визначитися з принципами, на яких мають будуватися відносини між партнерами.

Принципи ефективного соціального діалогу:

- поваги й урахування інтересів учасників переговорів;
- повноважності соціальних партнерів і їхніх представників;
- повноти представництва сторін;
- рівноправності сторін і довіри у відносинах;
- невторчання в справи один одного;
- свободи вибору й обговорення питань, що входять до предмета соціального діалогу;
- соціальної справедливості як прояву відповідності між роллю певних суб'єктів (осіб) і їхнім соціальним станом; між їхніми

правами й обов'язками; трудовим внеском і винагородою за послуги праці, суспільним визнанням;

- добровільності прийняття зобов'язань на базі взаємного погодження;

- пріоритетності примирних методів і процедур погодження інтересів;

- регулярності проведення консультацій і переговорів з питань, що належать до предмета соціального партнерства;

- реальності забезпечення зобов'язань, які прийняті соціальними партнерами;

- обов'язковості виконання досягнутих домовленостей;

- систематичності контролю за виконанням прийнятих рішень;

- відповідальності сторін, їхніх представників за невиконання з їхньої вини прийнятих зобов'язань.

Правові гарантії соціального діалогу в Україні

Для того щоб свобода об'єднання і колективні переговори стали ефективними складовими системи управління ринками праці, заснованими на соціальному діалозі, ці права повинні бути закріплені в законі.

Сталим і показовим для розвитку соціального діалогу на засадах трипартизму є досвід Міжнародної організації праці (МОП). Через свої міжнародні трудові норми МОП забезпечує глобальну нормативну базу для управління ринками праці, забезпечення зайнятості і проведення соціальної політики, на яку опираються країни у процесі вироблення національних законів і практики.

Конвенції і рекомендації МОП, що складають основу міжнародних трудових норм і стандартів у сфері соціального діалогу:

1) Конвенції МОП № 144. Тристоронні консультації, 1976.

2) Рекомендація МОП № 152. Тристоронні консультації, 1976.

3) Конвенції МОП № 154. Колективні переговори, 1981.

4) Рекомендація МОП № 163. Колективні переговори, 1981.

5) Конвенції № 87 "Про свободу асоціації і захист права на організацію".

6) Конвенція № 98 "Про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів".

7) Конвенція МОП № 144 "Про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм".

8) Конвенція МОП № 154 "Про сприяння колективним переговорам".

9) Рекомендація МОП № 94 "Про співробітництво і консультації на рівні підприємства".

10) Рекомендація № 113 щодо консультацій та співробітництва між державною владою та організаціями підприємців і працівників у галузевому та національному масштабі.

11) Рекомендація № 152 "Щодо процедури тристоронніх консультацій для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм та національним заходам, що стосуються діяльності Міжнародної організації праці".

12) Резолюція про трипартизм та соціальний діалог, прийнята Міжнародною конференцією праці на її 90-й сесії (Женева, 18 червня 2002 р.).

Соціальний діалог є важливою складовою забезпечення конституційних гарантій захисту прав людини у сфері праці в Україні. Право громадян України на свободу об'єднання для здійснення і захисту своїх прав і свобод закріплено ст. 36 Конституції України. Цією самою статтею задекларовано право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Конституція України (ст. 44) встановлює також, що ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Законодавство у сфері соціального діалогу складається з Кодексу законів про працю України, законів України, зокрема "Про зайнятість населення", "Про оплату праці", "Про охорону праці", "Про об'єднання громадян", "Про колективні договори і угоди", "Про професійні спілки України, їх права та гарантії діяльності", "Про організації роботодавців", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття", "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", "Про недержавне пенсійне забезпечення", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" та ін.

Соціальний діалог і трипартизм є цінним демократичним засобом розв'язання соціальних проблем, формування консенсусу, сучасним і динамічним процесом, що має унікальний потенціал і широкі можливості в сприянні прогресу в питаннях глобалізації, регіональної інтеграції і перехідного періоду.

У результаті суспільних перетворень в Україні відбуваються глибокі політичні, соціальні та економічні зміни. З метою забезпечення цілей соціально-орієнтованої ринкової економіки надзвичайно важливим є завдання розвитку системи соціально-трудових

відносин, яка б ґрунтувалася на демократичних принципах і відповідала б завданням політичних, економічних та соціальних змін. Для усталення процесу демократизації соціально-трудова відносин надзвичайно важливим є завдання створення умов для соціального діалогу та узгодження інтересів працівників, роботодавців та уповноважених ними органів.

Внутрішня корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) у системі соціально-трудова відносин

Корпоративна соціальна відповідальність є особливою формою соціального діалогу, *ініційованого бізнесом* у відповідь на виклики постіндустріального суспільства (50-ті роки ХХ ст. - по наш час). Ситуація зростаючого добробуту об'єктивно зумовила необхідність перегляду цінностей економічного зростання як головного рушія соціального прогресу - у суспільстві зросли вимоги не тільки до кількісних, але й до якісних характеристик рівня життя. При перерозподілі соціальних пріоритетів увага суспільства звертається на побічні негативні ефекти діяльності підприємств:

- забруднення навколишнього середовища;
- несталість економічної кон'юнктури;
- інфляція;
- монополістичні обмеження ринку;
- маніпуляція поведінкою споживача шляхом спеціально організованого застаріння товарів;
- нахабна реклама;
- неповна інформація;
- незадовільне обслуговування в процесі експлуатації.

Саме поняття "корпоративної соціальної відповідальності" почало формуватися на Заході близько 20 років тому. До цього існували розрізнені стандарти в різних сферах корпоративного управління - політика взаємовідносин з працівниками, корпоративна етика, підходи до охорони довкілля. У сфері соціальної політики компаній не було вироблено системи стандартів і правил - переважав "ситуативний" підхід: у відповідь на прохання місцевої влади, робота за зверненнями, вимоги профспілок.

На сучасному етапі КСВ сформувалася як концепція гармонійного і сталого розвитку бізнесу, що заохочує компанії враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив діяльності компанії на споживачів, стейкохолдерів, працівників, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах своєї діяльності.

У 1999 р. під час Світового Економічного Форуму Генеральним Секретарем ООН Кофі Аннаном була започаткована Ініціати-

ва Глобального договору. Світові лідери бізнесу були запрошені приєднатись до глобальної ініціативи - Глобального договору - яка б поєднала компанії з агенціями ООН, трудовими та громадськими організаціями заради підтримки десяти універсальних принципів у сферах прав людини, стандартів праці, охорони навколишнього середовища та протидії корупції.

10 принципів Глобального договору:

Ø Права людини:	Принцип 1: Комерційні компанії повинні забезпечувати та поважати захист прав людини, проголошених на міжнародному рівні Принцип 2: Комерційні компанії повинні забезпечувати, щоб їхня власна діяльність не сприяла порушенню прав людини
Ø Стандарти праці:	Принцип 3: Комерційні компанії повинні підтримувати свободу зібрань і дієве визнання права на колективні угоди Принцип 4: Комерційні компанії повинні сприяти ефективному викоріненню примусової праці Принцип 5: Комерційні компанії повинні сприяти викоріненню дитячої праці Принцип 6: Комерційні компанії повинні сприяти викоріненню дискримінації у сфері зайнятості та працевлаштування
Ø Екологічні принципи:	Принцип 7: Комерційні компанії повинні дотримуватись превентивних підходів до екологічних проблем Принцип 8: Комерційні компанії повинні ініціювати поширення екологічної відповідальності Принцип 9: Комерційні компанії повинні стимулювати розвиток і поширення екологічно чистих технологій
Ø Протидія корупції:	Принцип 10: Комерційні компанії повинні протидіяти будь-яким формам корупції, включаючи здирництво

Договір ґрунтується на загально визнаних світовою громадськістю документах: Загальній декларації прав людини; Декларації Міжнародної організації праці (МОП) про основоположні принципи і права у сфері праці; Декларації про природне середовище і розвиток; Конвенції ООН проти корупції.

Внутрішня корпоративна соціальна відповідальність

Існує два основних види КСВ: внутрішня та зовнішня. Внутрішня корпоративна соціальна відповідальність - постійний обов'язок бізнесу дотримуватися етики та сприяти економічному розвитку, покращуючи при цьому стандарти життя працівників та їхніх родин.

На початку XXI ст. у більшості компаній США і Західної Європи сформувалися політики корпоративної соціальної відповідальності, окремими складовими яких є внутрішня корпоративна соціальна відповідальність.

Внутрішня соціальна відповідальність (Американська модель):

- робота зі створення умов безпеки праці;
- забезпечення стабільності заробітної плати і її своєчасної індексації в умовах інфляції;
- використання програм додаткового медичного і соціального страхування співробітників і членів їх сімей;
- розвиток людських ресурсів через навчальні програми і програми підготовки та підвищення кваліфікації;
- надання допомоги працівникам підприємства в критичних ситуаціях і підтримка ветеранів-пенсіонерів.

До внутрішньої сфери відповідальності згідно з цією моделлю відносять як питання соціально-економічного становища працюючого на підприємстві персоналу, так і проблеми членів їх сімей і соціальне забезпечення колишніх працівників.

Внутрішня соціальна відповідальність (Європейська модель):

1. Базовий рівень відповідальності:	2. Розширений або корпоративний рівень відповідальності
<p>Ø дотримання бізнесом встановлених правил, нормативно закріплених у рамках законодавства держави:</p> <ul style="list-style-type: none"> - своєчасна сплата податків; - виплата заробітної плати; - створення і надання нових робочих місць; - участь у підвищенні кваліфікації підприємств і т.ін. 	<p>Ø забезпечення працівників адекватними умовами не тільки для роботи, але й для життя:</p> <ul style="list-style-type: none"> - профілактичне лікування; - будівництво житла; - розвиток соціальної сфери (шляхом розвитку власної соціальної інфраструктури або за рахунок корпоративних договорів з установами соціальної сфери)

До внутрішньої соціальної відповідальності тут відносять ділову практику щодо власного персоналу, тобто все те, що стосується підвищення рівня якості трудового життя працівників підприємства та добробуту членів їх родини.

Інструменти внутрішньої соціально відповідальної політики підприємства

Інструментами внутрішньої соціально відповідальної політики підприємства є соціальний пакет і соціальні програми. Соціальний пакет - різного роду фінансові, матеріальні і нематеріальні блага, які працівник може отримати від підприємства для підвищення рівня життя.

Соціальний пакет підприємства складають:

- 1) соціальні пільги;
- 2) соціальні виплати.

Рис. 6.9. Структура соціального пакета

Зміст соціального пакета зорієнтований, як правило, на забезпечення таких потреб людини, як підтримка здоров'я, забезпечення комфортних умов праці, забезпечення мінімально необхідних умов життя, культурний розвиток, організація дозвілля.

Соціальний пакет може бути спрямований на підвищення життєвого рівня як працюючого, так і членів його родини.

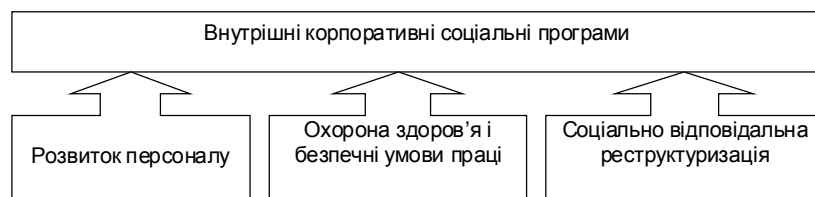
Корпоративні соціальні програми - добровільно здійснювана компанією діяльність у соціальній, економічній і екологічній сферах, що має системний характер, пов'язана з її місією і стратегією розвитку бізнесу, і спрямована на задоволення запитів різних зацікавлених у діяльності компанії сторін.

Зміст соціального пакета

Підтримка здоров'я	<ul style="list-style-type: none"> - медичне страхування; - страхування від нещасних випадків; - оплата харчування; - оплата відпочинку; - оплата занять спортом; - оплата профілактики захворювань
Забезпечення комфортних умов праці	<ul style="list-style-type: none"> - оплата транспортних витрат; - оплата розмов по мобільному зв'язку; - оплата навчання, дитячих садочків; - надання в користування сучасного обладнання, автомобіля
Забезпечення мінімально необхідних умов життя	<ul style="list-style-type: none"> - оплата житла; - дотації на випадок складних життєвих ситуацій
Культурний розвиток	<ul style="list-style-type: none"> - оплата культурних заходів
Організація дозвілля	<ul style="list-style-type: none"> - оплата заходів дозвілля та відпочинку

Існують два основних види здійснюваних корпоративних соціальних програм: *зовнішні і внутрішні корпоративні соціальні програми*.

Внутрішні корпоративні соціальні програми - програми підприємства у сфері праці та соціально-трудоких відносин, спрямовані, як правило, на розвиток персоналу, охорону здоров'я і створення безпечних умов праці, а також соціально відповідальну реструктуризацію.

Рис. 6.10. Внутрішні корпоративні соціальні програми

Корпоративні соціальні програми у сфері розвитку персоналу:

- навчання і професійний розвиток;
- застосування мотиваційних схем оплати праці;
- створення умов для відпочинку і дозвілля;
- підтримка внутрішніх комунікацій в організації;
- участь працівників у прийнятті управлінських рішень.

Корпоративні соціальні програми у сфері охорони здоров'я і безпечних умов праці:

- охорона праці і техніка безпеки;
- медичне обслуговування персоналу на підприємстві;
- покращення санітарно-гігієнічних умов праці;
- підтримка материнства і дитинства;
- створення ергономічних робочих місць;
- профілактика професійних захворювань.

Корпоративні програми соціально відповідальної реструктуризації:

- у партнерстві з об'єднаннями роботодавців і місцевими, регіональними органами влади;
- через інформаційні компанії, що висвітлюють передбачувані в компанії структурні зміни;
- шляхом організації заходів із професійної перепідготовки;
- сприяння у працевлаштуванні;
- здійснення компенсаційних виплат працівникам, які підлягають скороченню.

Ефективність заходів корпоративної соціальної відповідальності потребує забезпечення дотримання принципів, які визначають найсуттєвіші та найважливіші аспекти соціально відповідальної діяльності бізнесу.

Принципи корпоративної соціальної відповідальності:

1) *абсолютної добровільності* прийняття та реалізації соціальних зобов'язань, які виходять за межі тих, що прописані у чинному законодавстві;

2) *взаємного зиску* (морального, матеріального), який отримують від співпраці як бізнес і роботодавці, так і суспільство й працівники;

3) *комплексності* у здійсненні виваженої як внутрішньої, так і зовнішньої соціальної політики підприємства;

4) *системності* - створення та впровадження відповідних систем менеджменту на забезпечення стандартів КСВ;

5) *постійності* - передбачає постійну соціально орієнтовану діяльність компанії, у тому числі у довготривалих проектах, а не тільки участь в окремих благодійних акціях;

6) *розвитку партнерства* - передбачає встановлення шляхом погодження із соціальними партнерами взаємовигідних зв'язків, які базуються на довірі, обміні інформацією, а також на доцільній інформації;

7) *відкритості та публічності* - передбачає прозорість діяльності компанії щодо використання коштів на соціальні проекти з використанням соціального аудиту;

8) *адресності соціальної підтримки* - надання коштів тим, хто їх дійсно потребує;

9) *різноманітності* форм, методів та напрямів реалізації політики СВБ залежно від фінансового стану компанії, розвитку громадянського суспільства, соціально-економічного стану регіону або країни.

Соціальний звіт за результатами внутрішньої корпоративної соціальної відповідальності

"Соціальний звіт" є важливою складовою соціальної відповідальності підприємства. У світовій практиці прийнято кілька основних форм соціальної звітності:

- довільна форма звітності;
- комплексний звіт;
- стандартизований нефінансовий звіт.

Міжнародні організації як одна з груп впливу поза бізнесом наочно демонструють змістом своєї діяльності поширення норм та стандартів КСВ.

Стандарт AA 1000 (Інституту соціальної та етичної відповідальності) - набір критеріїв для соціального і етичного аудиту компанії.

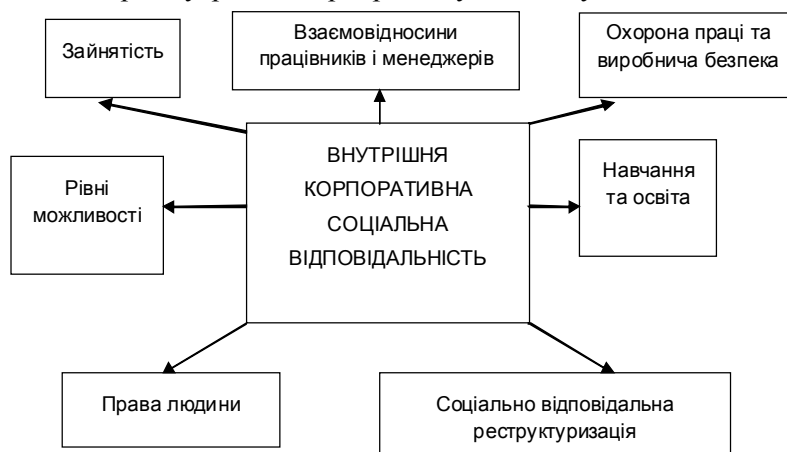
Стандарти серії ISO 14000 (Міжнародної організації стандартів) - інструмент для вироблення політики і визначення завдань скорочення шкідливого впливу на навколишнє середовище.

Загальне управління якістю (TQM) (Міжнародна організація стандартизації (ICO)) - стандарти у сфері підвищення якості продукції.

Стандарт GRI (Глобальна ініціатива зі звітності) - стандарт звітності у сфері сталого розвитку.

Стандарт SA 8000 (Міжнародної організації праці) - базується на 11 конвенціях МОП, Загальній декларації прав людини, Конвенції ООН. Стандарт забезпечує визначення етичних і соціальних критеріїв виробництва товарів і послуг, відповідальності перед працівниками, зовнішніми клієнтами і суспільством.

У широкому розумінні "соціальний звіт" - це звітність, яка охоплює одночасно економічні, екологічні і соціальні аспекти діяльності підприємства. Окремим елементом соціального звіту є звітність про внутрішню корпоративну соціальну відповідальність.

Рис. 6.11. Структура показників внутрішньої корпоративної соціальної відповідальності (Стандарт GRI)

Структура показників внутрішньої корпоративної соціальної відповідальності за стандартом GRI у загальних рисах побудована на концепції гідної праці, яка містить чотири елементи: зайнятість, діалог, права, захист.

Звітність про внутрішню корпоративну соціальну відповідальність являє собою практику вимірювання результативності діяльності підприємства у сфері організації праці й гідної праці та оцінювання їх по відношенню до відповідних стандартів соціальної відповідальності бізнесу.

Досвід корпоративної соціальної відповідальності в Україні

Тематика КСВ стала предметом обговорення в Україні лише на межі третього тисячоліття. 16 грудня 2005 р. в Києві відбувся форум "Соціальна відповідальність українського бізнесу: принципи, протиріччя, перспективи". У квітні 2006 р. в Україні був офіційно започаткований глобальний Договір.

Усе більше компаній виділяють ресурси, час і зусилля персоналу для роботи на користь громад та звітування про свої досягнення у соціальній сфері. Деякі провідні компанії працюють у партнерстві з ініціативними групами місцевих громад та громадськими організаціями, інші заснували власні корпоративні фонди, які реалізують програми, спрямовані на залучення і підтримку громад у розв'язанні соціальних проблем.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте основні наукові підходи до визначення ринку і ринкових відносин.
2. Опишіть загальносистемні властивості ринку праці.
3. У чому полягають особливості товару, що функціонує на ринку праці?
4. Якими чинниками зумовлена здатність механізму ринку праці до саморегуляції?
5. Поясніть особливості державного і договірного регулювання соціально-трудова відносин.
6. Розкрийте особливу роль соціального діалогу в регулюванні соціально-трудова відносин.
7. Обґрунтуйте переваги політики внутрішньої соціальної відповідальності бізнесу - для підприємства, працівників, суспільства.

РОЗДІЛ 7. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

1. Соціальний захист населення
2. Державні соціальні стандарти і нормативи
3. Соціальне страхування як механізм захисту від соціальних ризиків працездатного населення
4. Соціальна допомога та соціальні послуги для непрацездатних громадян
5. Соціальна робота
6. Пенсійне забезпечення в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи

7.1. Соціальний захист населення

Сутність соціального захисту населення

Соціальний захист є основним завданням соціальної політики, що ставить за мету забезпечення прав і гарантій людини у сфері рівня і якості життя. Сфера дії соціального захисту - це особа, сім'я, їхній добробут.

Соціальний захист являє собою комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах.

Організаційно-правові заходи передбачають створення інститутів соціального захисту та відповідної нормативно-правової бази; *економічні заходи* - формування механізмів перерозподілу доходів, тобто стягнення податків та інших платежів і трансфертів. В економічному сенсі соціальний захист - це правила перерозподілу суспільного багатства на користь людей, які тимчасово чи постійно потребують особливої підтримки з боку суспільства.

Мета соціального захисту - забезпечення добробуту та гідного рівня життя для кожної особи, покращення соціального самопочуття людини, впевненості у своєму майбутньому. Під поняттям добробуту розуміється не тільки матеріальний добробут, але й соціальний, тобто створення таких умов життя, в яких людина може фізично і розумово розвиватись, реалізовувати свої здібності, задовольняти власні, і водночас суспільно позитивні, потреби й інтереси. Потреби диференціюються залежно від віку, статі, місця проживання, освіти і соціального статусу людини.

Найважливішим завданням соціального захисту є забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, сприяння динамічному і гармонійному розвитку людей, соціальна справедливість та зниження рівня бідності, які забезпечують суспільству стабільність, громадянський мир і успішний економічний розвиток.

Слід розрізняти поняття "соціальний захист" та "соціальне забезпечення".

Соціальне забезпечення - це заходи матеріальної підтримки особи та сім'ї з боку держави і суспільства через систему нагромадження та розподілу коштів соціального захисту, призначених на соціальну допомогу, виплати по соціальному страхуванню та інші соціальні виплати.

Таким чином, *соціальним захистом позначають увесь комплекс заходів*, спрямованих на створення безпечного соціального середовища людини, а *соціальне забезпечення виконує функцію нагромадження та розподілу коштів соціального захисту*.

Рівень соціального захисту населення залежить від динаміки соціально-економічного розвитку суспільства, який визначається фінансовими можливостями виробничої сфери, наповненням бюджетів усіх рівнів.

Соціальний захист - це багатогранна система взаємопов'язаних з усіма законодавчими і виконавчими рішеннями різних рівнів економічних, правових і соціальних гарантій реалізації найважливіших соціальних прав кожного члена суспільства незалежно від місця проживання, працездатності, статі, віку.

Доступ до адекватного рівня соціального захисту визнано в міжнародних документах як основне право всіх людей. Міжнародні гарантії соціального захисту закріплені в документах Організації Об'єднаних Націй, Міжнародної організації праці, задекларовані в актах Ради Європи та інших міжнародних та регіональних організацій. Належний соціальний захист розглядається також як невід'ємний засіб та умова суспільного розвитку і соціальної злагоди.

Серед міжнародних актів, які мають універсальне значення для всіх держав у справі захисту прав людини, є *Міжнародний біль про права*, який складається із Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Історичним актом у справі забезпечення реалізації права людини на соціальний захист стала Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН на

першій сесії 10 грудня 1948 р. Держава гарантує всім громадянам здійснення їхніх прав і свобод, серед яких одним із найважливіших є право на соціальний захист. Зокрема, згідно зі ст. 22 Загальної декларації прав людини кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення, а також на реалізацію необхідних для підтримки її гідності й вільного розвитку особистості прав в економічній, соціальній та культурній сферах за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Міжнародною спільнотою визнано право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і благополуччя її самої і її сім'ї, право на забезпечення у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або іншого випадку втрати засобів до існування з незалежних від неї обставин (ч. 1, ст. 25). Частиною другою цієї статті було закріплено право на особливе піклування та допомогу матерям і немовлятам.

Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права гарантує право на соціальний захист, достатній життєвий рівень і на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я. Держави, які беруть участь у зазначеному Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9).

Під особливий захист підлягають:

- сім'я як природний і основний осередок суспільства, якій мають надаватися якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні й поки вона відповідає за турботу про несамостійних дітей та їх виховання;
- матері протягом певного періоду до і після пологів;
- діти і підлітки - дітей має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації;
- право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

Серед документів ООН багато таких, що спрямовані на соціальний захист найбільш уразливих осіб, котрі потребують особливого піклування, зокрема Конвенція про права дитини, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок, Конвенція про права інвалідів тощо.

Основні гарантії соціального захисту трудових прав громадян задекларовано в конвенціях *Міжнародної організації праці*:

- "Про свободу асоціацій і захисту права на організацію";
- "Про заборону примусової праці";
- "Про дискримінацію у сфері праці та зайнятості";
- "Про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної вартості";
- "Про політику в галузі зайнятості";
- "Про мінімальні норми соціального забезпечення";
- "Про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення";
- "Про інспекцію праці в сільському господарстві";
- "Про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм".

Європейська соціальна хартія встановлює право на соціальне забезпечення як одне із найважливіших соціальних прав. Нові стандарти соціального захисту європейська спільнота задекларувала у *Європейській соціальній хартії (переглянутій)*.

В Україні проводиться робота щодо адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, у тому числі у сфері соціального захисту. До основних завдань соціальної політики України віднесено наближення національного законодавства до міжнародних стандартів відповідно до Європейської соціальної хартії, рішень ООН, конвенцій МОП, інших міжнародних норм.

Конституція України встановила перелік основних соціальних прав і свобод людини і громадянина згідно з сучасними світовими стандартами та підходами. Основні з них:

- право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а також результатами своєї інтелектуальної діяльності (ст. 41);
- право громадян на працю, заробітну плату (ст. 43);
- право на відпочинок (ст. 45);
- право на страйк для захисту своїх соціальних і економічних інтересів (ст. 44);
- право на належний соціальний захист (ст. 46);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);

- право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);
- право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання і виховання (ст. 52);
- право на державний захист сім'ї (ст. 53);
- право на освіту (ст. 53).

Право громадян на соціальний захист в Україні конкретизоване в спеціальних законах, серед яких - "Про зайнятість населення", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування в випадок безробіття", "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" тощо.

Для працездатного населення право на соціальний захист - це, насамперед, право на працю, отримання роботи відповідно до кваліфікації, досвіду, здібностей, а також наявність системи допомоги безробітним, у тому числі професійна підготовка та перепідготовка працівників; отримання доходу від трудової діяльності, що забезпечує достатній рівень життя; право на освіту, охорону здоров'я і житло, безпечне для життя і здоров'я довкілля, умови праці і відпочинку, які сприяють достатньому відтворенню і розвитку робочої сили; право на соціальне забезпечення у випадку тимчасової втрати працездатності та по старості тощо. Отже, соціальний захист для працездатної частини населення полягає в забезпеченні оптимальних умов для реалізації здібностей і інтересів громадян, надання їм з боку держави відповідної підтримки у додержанні соціальної справедливості й сприяння досягненню соціальної стабільності та національної злагоди у суспільстві.

Тим категоріям, які мають найбільший ризик бідності, пов'язаний зі старістю, народженням хворих дітей, багатодітністю тощо, додається право на пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, які мають забезпечити рівень життя, не нижчий від базового державного стандарту - прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Будь-яка особа потребує повного задоволення своїх інтересів і потреб та стикається з певними труднощами і проблемами, які не завжди може подолати самостійно. Тому особливістю сучасних систем соціального захисту різних країн світу є те, що вони поширюються на всі категорії населення незалежно від віку чи суспільного становища, водночас, зміст цього захисту, його форми і методи є різними, індивідуальними, адже одна людина може

потребувати матеріальної допомоги як першої умови виживання, інша - захисту інтелектуальної власності, права на творчість. Таким чином, соціальний захист включає заходи від забезпечення виживання окремих верств населення до розширеного відтворення особистості. Виходячи з цього об'єктом управління в системі соціального захисту населення в широкому сенсі виступають усі громадяни держави, а у вузькому - соціальні групи, що за різних обставин не можуть самостійно забезпечити для себе відповідний рівень життя.

Функції соціального захисту населення

Соціальний захист передбачає два взаємопов'язані напрями дій держави: надання всім громадянам рівних можливостей для забезпечення власною працею свого пристойного життя та підтримку недієздатних і соціально уразливих верств населення шляхом перерозподілу частки доходів працездатних громадян.

Система соціального захисту населення виконує дві головні функції:

- лікувальну (або реабілітаційну);
- запобіжну (або превентивну).

Лікувальна функція зменшує негативні наслідки бідності шляхом надання здебільшого короткотермінової адресної соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення.

Превентивна функція запобігає бідності шляхом створення умов для участі громадян у системі соціального страхування в працездатний період.

Заходи соціального захисту мають подвійну спрямованість - активну і пасивну підтримку громадян.

Якщо метою є забезпечення мінімального доходу (прожиткового мінімуму) або певних стандартів послуг для всього населення країни, то найчастіше застосовують фінансування з державного бюджету за рахунок загальних податкових надходжень. Фінансування шляхом загальних податків в основному пов'язано з універсальними схемами соціального забезпечення, тобто коли єдині за розмірами допомога чи пенсії виплачують усім громадянам або резидентам без урахування доходів, зайнятості, матеріального становища і джерел існування.

Таким чином, пасивна підтримка надається у вигляді соціальної допомоги - допомоги у грошовій або натуральній формі особі або сім'ї, яка не має достатніх засобів до існування або з певних причин опинилася в скрутному становищі.

Якщо ж метою є заміщення втраченого заробітку (доходу) за умови настання певного соціального ризику (старість, інвалідність, безробіття, хвороба тощо), тоді переважає фінансування за рахунок страхових внесків, що розраховують як відсоток від заробітку. Отже, активна підтримка громадян надається у вигляді соціального страхування - системи заходів, необхідних для посилення соціального захисту працюючих осіб і членів їх сімей від ймовірної бідності внаслідок неможливості отримувати дохід у разі втрати роботи або працездатності через хворобу, нещасний випадок, каліцтво, старість чи смерть годувальника.

Система соціального страхування існує як самостійний інститут з високим рівнем автономності соціального захисту. Державна соціальна допомога фактично додає, а не поглинає соціальне страхування, оскільки фінансові механізми й економічна природа соціального страхування та державної соціальної допомоги принципово відмінні.

Отже, через соціальну допомогу система соціального захисту виконує свою реабілітаційну функцію, яка полягає в тому, щоб допомогти людям, які потрапили в скрутну життєву ситуацію, вийти з цього стану і не опинитися на узбіччі суспільства. Водночас ще більш важливими є заходи, спрямовані на запобігання ситуаціям, які загрожують добробуту людини, стимулювання активності особи. Соціальний захист виконує свою превентивну функцію через соціальне страхування.

Складові соціального захисту населення

Система соціального захисту охоплює багато аспектів людського життя, серед яких - надання якісної і доступної освіти й охорони здоров'я, забезпечення ефективної зайнятості працездатного населення, підтримка пенсіонерів, підвищення добробуту сімей, сприяння дітонародженню, захист прав споживачів на ринку товарів і послуг, соціальне обслуговування людей похилого віку, надання соціальних послуг особам з особливими потребами тощо.

Складові соціального захисту населення України зображені на рисунку 7.1.

Рис. 7.1. Складові соціального захисту населення України

Соціальне страхування - забезпечення доходів на випадок втрати працездатності чи роботи.

Соціальна допомога - надання допомоги особі чи сім'ї, яка не має достатніх засобів до існування.

Освіта - забезпечення рівного доступу до якісної освіти представників усіх верств населення, безкоштовність отримання базової освіти.

Охорона здоров'я - забезпечення рівних можливостей для всіх верств населення в отриманні основних медичних послуг, підвищення якості та доступності медичного обслуговування, забезпечення державних гарантій щодо надання населенню безоплатної медичної допомоги.

Активна політика на ринку праці - сприяння ефективній зайнятості працездатного населення.

Пенсійне забезпечення - надання регулярних грошових виплат громадянам непрацездатного віку.

Сімейна політика - захист прав матері й дитини, матеріальна підтримка сімей з дітьми тощо.

Гендерна політика - усунення дискримінації за статевою ознакою, забезпечення реальної рівноправності жінок у соціальних та громадянських аспектах. Головними показниками так званого "гендерного індексу", за яким міжнародні організації визна-

чають становище жінок у певній країні, є рівень освіти, заробітної плати, участі в управлінні та зайнятості.

Захист прав споживачів - гарантування належної якості й безпеки продукції, торгового й інших видів обслуговування, достовірності інформації про продукцію, а також відшкодування збитків, заподіяних продукцією невідповідної якості.

Соціальна робота - діяльність із надання допомоги людині, сім'ї, групі осіб, які перебувають у складній життєвій ситуації, шляхом матеріально-фінансової, морально-правової підтримки, консультування й обслуговування.

Соціальний захист осіб з особливими потребами - надання допомоги, яка передбачає не тільки матеріальне забезпечення та медичне обслуговування, але й доступ до робочих місць та соціальної інфраструктури нарівні зі здоровими людьми.

Соціальний захист окремих груп населення (ветерани війни, громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, жертви нацистських переслідувань та політичних репресій) - забезпечення належних умов для життєдіяльності з урахуванням їх статусу в суспільстві.

Об'єкти і суб'єкти соціального захисту населення

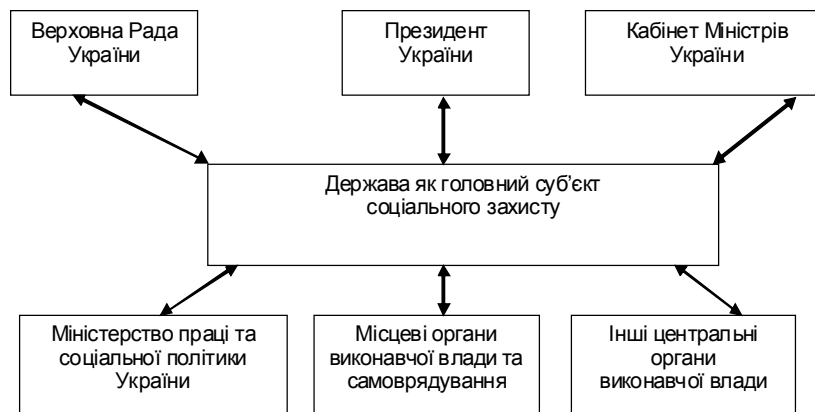
Держава має додержуватися безумовного надання гарантій соціального захисту всім громадянам, таким чином, об'єктом соціального захисту є кожна людина з певною структурою потреб і інтересів.

Суб'єктами, що здійснюють регулювання у соціальному захисті, виступають ті інститути держави та громадянського суспільства, які свідомо та цілеспрямовано здійснюють соціальний захист, керуючись законодавством, науково-теоретичними знаннями щодо соціальної сфери суспільного життя, науковими методами прогнозування, отримання та аналізу інформації, прийняття рішень, втілення їх у життя через організаційно-управлінську діяльність.

До суб'єктів соціального захисту належать: держава, суспільство, політичні партії, громадські організації, спонсори, меценати, благодійні організації та фонди.

Серед інституціональних структур, які здійснюють соціальний захист, вирішальна роль належить державі.

Держава - це основний суб'єкт соціального захисту, покликаний виконувати координуючу, організуючу роль у регулюванні процесів функціонування та розвитку кожної людини. За своїм потенціалом держава переважає можливості інших суб'єктів цього процесу.

Рис. 7.2. Держава як головний суб'єкт соціального захисту

Для здійснення соціальної функції держава використовує широкий спектр важелів - законодавчого встановлення та забезпечення соціальних гарантій, фінансування соціальних програм, створення стимулів та преференцій для зростання добробуту громадян, податкової політики, активної політики на ринку праці, а також політики доходів, що має на меті підтримання реальних доходів громадян країни на рівні, потрібному для забезпечення нормальних умов розширеного відтворення населення, поліпшення якості життя й розвитку особистості тощо.

Важливу роль у розвитку системи соціального захисту населення відіграють регіони, оскільки на сучасному етапі не обійтися без активізації місцевої громади у вирішенні проблем соціальної сфери. Місцеві органи виконавчої влади та самоврядування повинні взяти на себе значну частину функцій з розробки та реалізації заходів із соціального захисту населення. Тільки за умови цілеспрямованих послідовних зусиль центральних і регіональних органів влади та місцевого самоврядування можливо сформувати достатньо ефективну систему соціального захисту населення.

Суб'єктом соціального захисту виступає суспільство, а також інститути громадянського суспільства - неурядові, некомерційні, безприбуткові організації.

Суспільство - це організована соціальна спільнота, яка характеризується високим ступенем єдності, усвідомленням своєї

відмінності від інших спільнот такого типу, значним взаємовпливом між членами, що формує певні сприятливі соціальні стандарти.

Найвищим ступенем розвитку суспільства є громадянське суспільство.

Громадянське суспільство - різноманітність відносин і соціальних зв'язків, які виникають між людьми, соціальними групами, а також всередині їх у процесі економічної, соціальної, культурної й іншої життєдіяльності, що утворюються на основі визнання прав людини на життя, свободу, особисту безпеку, власність.

Чільне місце серед суб'єктів соціального захисту посідають політичні партії та рухи (політичні формування). Політичні партії формують ідеологію, програми, забезпечують представництво інтересів соціальних груп у законодавчій владі.

Фонди - страхові та благодійні - надають певну матеріальну допомогу членам суспільства, які її потребують. За джерелом формування статутного капіталу розрізняють *державні, благодійні і громадські фонди*. Перші з них, Пенсійний фонд України, Фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонд соціального захисту інвалідів та інші фінансово формуються за рахунок бюджетних коштів, коштів, які надходять від підприємств, установ та організацій, і коштів, які надходять від трудових колективів і громадян. Фонди можуть створювати як недержавні організації, так і окремі благодійники (жертводавці). До недержавних благодійних організацій належать різні добровільні товариства (Товариство Червоного Хреста), громади християнських церков, світових і національних релігій, новітні релігійні громади.

Новими суб'єктами соціального захисту в Україні виступають підприємці та працедавці. Підприємці сприяють забезпеченню високого рівня соціального захисту, фінансово і матеріально підтримуючи соціально незахищені або малозабезпечені категорії населення (дитячі будинки, інтернати, тяжкохворих дітей тощо).

Таким чином, суб'єктами соціального захисту є сукупність усіх галузей життєдіяльності суспільства, взаємопов'язаних із державними і недержавними установами, організаціями і підприємствами, які забезпечують загальний рівень життя громадян і сприяють зростанню їх благополуччя у державі, створюючи при цьому оптимальні умови для реалізації й самореалізації здібностей і інтересів громадян.

Отже, органи державної влади виступають гарантом соціальної спрямованості державної політики та зобов'язані забезпечува-

ти умови гідного людського існування для всіх громадян і особливо соціально уразливих верств населення. При цьому до розробки, виконання і контролю такої політики мають активно залучатися і недержавні органи та суспільно-політичні організації.

Повноцінне відтворення людського потенціалу, соціуму загалом є прерогативою не тільки держави і владних структур, але й кожного з громадян України, що здійснюється на основі узгодженості соціально значущих інтересів громадян, суспільних об'єднань, органів державної влади та місцевого самоврядування.

Основні принципи і напрями здійснення державної політики у сфері соціального захисту населення

Основоположним принципом соціального захисту є те, що держава через органи державної влади повинна забезпечувати гарантовані соціальні права всім громадянам, незалежно від віку чи соціального становища, створювати рівні умови для всіх категорій населення, забезпечувати більш адекватний перерозподіл національного багатства.

Соціальний захист населення здійснюється за наступними принципами:

- пріоритет захисту соціальних інтересів і потреб людини, її життя і здоров'я;
- загальність соціального захисту;
- рівність у праві на соціальний захист;
- загальнодоступність і гарантований рівень соціального забезпечення найнагальніших життєвих потреб для всіх громадян;
- всебічність форм і видів соціального захисту;
- законодавче визначення основних соціальних гарантій;
- визначення рівня надання соціальних гарантій на підставі соціальних нормативів;
- попередження виникнення та розвитку соціальних ризиків;
- законодавче закріплення розподілу відповідальності між державою, працедавцями та працівниками щодо забезпечення гарантій із соціального страхування;
- координація взаємодії держави, суспільства, громадян у забезпеченні соціального захисту;
- орієнтація на універсальність показників рівня життя всіх верств населення та соціальних груп, збалансованість розподілу фінансових коштів (із урахуванням відповідальності держави) для досягнення цілей соціальної справедливості в суспільстві та підтримки на належному рівні всієї соціальної сфери держави;

- диференційний підхід до різних соціально-демографічних груп залежно від ступеня їх економічної самостійності, працездатності та можливості отримання доходів;
- реалізація прав кожного громадянина на працю й отримання гарантованого мінімуму доходів, достатнього для нормальної життєдіяльності працюючого та його сім'ї;
- державні гарантії з оплати найманої праці, установленням її мінімального рівня, незалежно від об'єкта прикладання праці - у власному виробництві, кооперативі, асоціації, акціонерному товаристві або державному підприємстві;
- відповідність основних засад соціального захисту рівню соціально-економічного розвитку держави.

Принцип загальності соціального захисту полягає в тому, що він поширюється на всіх без винятку громадян.

Зміст принципу рівності полягає в тому, що не може бути обмеження громадян та членів їхніх сімей у праві на соціальний захист за ознаками раси, статі, політичних, релігійних чи інших переконань, етнічного, соціального чи іншого походження, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками або встановлювати та надавати за ними переваги.

Загальнодоступність і гарантований рівень соціального забезпечення найнагальніших життєвих потреб для всіх громадян - законодавство України про соціальний захист встановлює доступний усім громадянам порядок отримання пенсій, соціальної допомоги і соціальних послуг шляхом звернення у будь-який час після набуття права на них до відповідних органів. Цей принцип організаційно забезпечується тим, що на працедавців та органи соціального захисту покладається обов'язок безкоштовно готувати необхідну документацію, надавати всім, хто цього потребує, безоплатні консультації та іншу інформацію.

Принцип всебічності форм і видів соціального захисту реалізується завдяки констатації положення, згідно з яким система соціального захисту в Україні передбачає надання громадянам пенсій, видів соціальної допомоги, послуг та пільг у всіх випадках втрати працездатності і заробітку (вагітність, пологи, догляд за дитиною, нещасний випадок, професійне захворювання, старість, інвалідність тощо) або смерті. Згідно із зазначеним принципом соціальний захист здійснюється у вигляді грошових виплат (пенсії чи допомоги), натуральних видів допомоги (протезування, забезпечення засобами пересування тощо), надання послуг, надан-

ня пілґ та інших видів допомоги, які можуть визначатися органами місцевого самоврядування за рахунок власних коштів та інших надходжень.

Законодавче закріплення розподілу відповідальності між державою, працедавцями та працівниками щодо забезпечення гарантій із соціального страхування - обов'язковість страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та на інших підставах, передбачених законодавством України про працю. На всіх без винятку працедавців покладається обов'язок у законодавчо встановленому порядку перераховувати страхові внески на всіх працюючих. У разі ж ухилення фізичних та юридичних осіб від сплати обов'язкових страхових внесків їх може бути притягнуто до дисциплінарної, адміністративної, цивільно-правової чи кримінальної відповідальності.

Відповідність основних засад соціального захисту рівню соціально-економічного розвитку держави, тобто система соціального захисту населення країни має виражати економічні можливості держави і бути тісно пов'язаною зі змістом соціальної політики держави. Обсяг соціального забезпечення вирішальною мірою залежить від ефективності економіки країни - в економічно слабких країнах система соціального захисту спроможна забезпечити низький рівень соціальних гарантій; у критичних ситуаціях країна залишає від усієї системи соціального захисту найбільш важливі гарантії, які оформлюються в систему спеціальної підтримки малозахищених громадян.

Основні напрями системи соціального захисту українського суспільства полягають у:

- сприянні розвитку людських ресурсів, повноцінному відтворенню людського потенціалу;
- підвищенні якості життєдіяльності населення, досягненні високих соціальних стандартів та нормативів;
- гарантуванні кожному громадянину пристойного рівня життя шляхом встановлення обґрунтованої мінімальної зарплати, її індексації, помірних податків;
- створенні умов для реалізації соціального потенціалу людини;
- зменшенні різниці в реальних доходах між різними верствами населення;
- покращенні послуг в охороні здоров'я;
- гарантуванні і рівності умов при здобутті загальної освіти;
- гарантуванні задоволення культурно-освітніх потреб;

- сприянні соціально-демографічному розвитку;
- реформуванні ринку праці та трансформації сфери зайнятості населення;
- реформуванні системи оплати праці, підвищенні її стимулюючої ролі в структурі грошових доходів населення шляхом впровадження нового соціального стандарту - регульованої державою мінімальної погодинної заробітної плати у всіх секторах економіки;
- розвитку соціально-трудова відносин;
- зменшенні рівня бідності;
- посиленні соціального захисту осіб з обмеженими фізичними можливостями, створенні умов для навчання і працевлаштування відповідно до стану здоров'я;
- вирівнюванні рівнів життя окремих груп населення, недостатня забезпеченість яких пов'язана переважно з об'єктивними причинами.

Особливості політики держави у сфері соціального захисту населення

Державна політика щодо соціального захисту населення являє собою цілісну систему заходів економічного, правового, соціального й організаційного характеру і поширюється як на працездатне, так і на непрацездатне населення.

Отже, існує необхідність чіткого розмежування суті соціального захисту щодо економічно активного населення та непрацездатних і працездатних громадян, які не мають можливості здійснювати трудову діяльність через об'єктивні причини.

Для непрацездатних і працездатних громадян, які не мають можливості здійснювати трудову діяльність внаслідок об'єктивних причин або які мають низькі доходи, повинна діяти комплексна система соціального захисту. Для цих груп населення важливими є заходи, спрямовані на пом'якшення негативних наслідків різкого падіння рівня життя і на певну компенсацію витрат. Для осіб, які отримують державну соціальну допомогу, потрібна адресність державної підтримки (тобто з урахуванням сукупного доходу сім'ї), що дозволить підвищити розмір виплат саме тим громадянам, які потребують її найбільше.

Слід зазначити, що в Україні значну частину бідного населення становлять сім'ї, де є працюючі. Відповідно, втрачається економічна доцільність розширення фінансування соціальної підтримки бідних верств населення тільки за рахунок перерозподілу доходів. Перерозподіл від більш заможних, енергійних,

здібних індивідуумів на користь найбільш бідних верств населення не може бути надмірним, тому що спонукатиме останніх до утримання, а успішних людей до зменшення своєї активності чи до приховування результатів своєї трудової діяльності. Але не може бути і меншим, ніж критичний розмір, за яким настає злиденність певних прошарків населення.

Підвищення розмірів соціальної допомоги повинно мати розумні межі, оскільки в малозабезпечених працездатних осіб, - реципієнтів державної соціальної допомоги, - втраяться стимули до праці, якщо соціальні трансферти суттєво не відрізнятимуться від мінімальної заробітної плати. Отже, зникнуть мотиваційні функції зарплати, адже людині не буде сенсу працювати. Відсутність балансу інтересів і потреб усіх громадян може призвести до суцільної суспільної байдужості, зводячи нанівець ефективність соціально-економічних реформ.

Незможним громадянам долати бідність варто не пасивними заходами - через підвищення соціальних виплат, а запроваджуючи дієві механізми стимулювання самореалізації працездатних осіб. Основним джерелом допомоги мають стати активні заходи, спрямовані на забезпечення економічного зростання та мотивації до праці сімей, в яких працездатні особи є безробітними або нелегально зайнятими. Саме зміни в оплаті праці та стимули до виведення заробітної плати найманих працівників з "тіні", а не соціальні дотації, вирішать проблеми малозабезпечених сімей.

Враховуючи те, що саме працездатна частина громадян створює суспільний продукт, який потім перерозподіляється на соціально незахищені верстви населення, відповідно, рівень державної соціальної допомоги залежить від результатів трудової діяльності працездатного населення, тому превентивні заходи в системі соціального захисту вимагають принципових змін.

Соціальний захист працездатного населення повинен передбачати такі дії держави, які спрямовані на забезпечення соціальних гарантій зайнятості відповідно до кваліфікації, професійного досвіду, здібностей кожної особи, оскільки в ринкових умовах саме наявність оплачуваної роботи та можливість її отримати є головною засадою забезпечення достатнього рівня життя.

На даному етапі розвитку українського суспільства є актуальною державна політика щодо соціального захисту для працездатного і працюючого населення через розширення можливостей легальної зайнятості та гідної винагороди за працю, підвищення

уваги до безпеки й охорони праці. Тобто створення умов для досягнення високого рівня добробуту громадян в активний період життя дозволить їм заробити пенсію залежно від трудової діяльності і страхового внеску, а також позитивно позначиться на пенсійному забезпеченні нинішніх пенсіонерів та рівні соціальної допомоги соціально незахищених осіб.

Проведення цілеспрямованої державної політики щодо соціального захисту працездатних громадян і соціально вразливих верств населення потребує чіткої координації дій органів законодавчої і виконавчої влади з визначенням і розмежуванням основних функцій суб'єктів управління, які безпосередньо впливають на забезпечення соціальних гарантій захисту на всіх рівнях (державному, регіональному, місцевому).

Місцевий (локальний рівень) утворюють окремі підприємства та організації, міжгалузеві та міжтериторіальні утворення, відповідно соціальний захист передбачає запровадження активної підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до структурних зрушень у виробництві; стимулювання їх професійної мобільності; створення сприятливих умов праці тощо.

На регіональному рівні соціальний захист забезпечують структурні підрозділи регіональних та місцевих органів влади, що координують ці питання, здійснюють безпосереднє управління, забезпечення досягнення стратегічних цілей державної політики.

На державному рівні проводиться макроекономічна політика щодо соціального захисту населення, здійснюється регулюючий вплив на відповідні процеси. Держава визначає соціально-економічні цілі та завдання соціальної політики, створює її законодавче та нормативно-правове забезпечення.

Таким чином, особливості державної політики у сфері соціального захисту населення слід розглядати двояко. З одного боку, - як управління соціальним захистом непрацездатного населення, що включає комплекс заходів з формування та реалізації соціально-економічних і правових гарантій, що забезпечують гідний рівень життя громадян на основі економічних можливостей держави. З другого - як управління соціальним захистом працюючих через комплекс соціально-економічних, правових заходів, методів і засобів, що забезпечують умови й можливості реалізації інтересів громадян за рахунок їх трудового внеску, відносної економічної самостійності і пом'якшення дії факторів соціального ризику.

Передумови, сучасний стан та шляхи подолання проблем у сфері соціального захисту населення України

Передумови трансформації системи соціального захисту

Цілями суспільного розвитку України є зростання рівня життя населення та поліпшення добробуту кожної особи, забезпечення соціальної справедливості і більш рівний розподіл національного багатства, а також створення умов і можливостей для саморозвитку, самореалізації людей. Держава через органи влади повинна забезпечувати гарантовані соціальні права всім громадянам України, створювати рівні умови для всіх категорій населення в охороні здоров'я, освіті, культурі.

Високі цілі суспільного розвитку українського суспільства детермінують посилену увагу влади до задоволення щоденних потреб кожного громадянина, до забезпечення гідного рівня соціального захисту населення та поліпшення добробуту людини і суспільства. Свобода вибору кожним членом суспільства та реалізація ним своїх інтересів, запитів та потреб завжди значною мірою залежать від рівня розвитку конкретного суспільства, існуючих соціальних відносин.

В Україні зміна суспільного ладу детермінувала необхідність розробки нових підходів до системи соціального захисту населення. Важливість такого кроку зумовлена тим, що соціальний захист - це рівень народної довіри до влади і до держави, від ефективності соціального захисту і соціальної політики залежить ставлення громадян до державних інституцій, політичних партій, впроваджуваних реформ.

Криза, яка охопила Україну в перші роки становлення незалежності, звела до мінімуму соціальний захист населення. Хронічна нестача бюджетних коштів обмежила можливості держави в проведенні активної соціальної політики. Значно погіршився захист соціальних та трудових прав і гарантій громадян. Таким чином, соціально-економічна політика нашої держави на початку 90-х років ХХ ст. характеризувалася відсутністю комплексної системи соціального захисту населення, а діючі її окремі елементи працювали в аварійному режимі. Колишня система в умовах трансформаційних процесів не змогла подолати протиріччя між об'єктивним розширенням потреб у соціальному захисті все більшої частини населення і одночасним зменшенням економічних можливостей їх задоволення через державний бюджет.

На етапі переходу від економічної системи, яка базувалася на централізованому плануванні, до системи, заснованої на ринкових умовах, в Україні виникла потреба в розробці нових підходів до досягнення добробуту населення. Система соціального захисту населення в умовах трансформації суспільства стикнулася з двома різноплановими проблемами: з одного боку, необхідністю подолати або зменшити бідність, а з другого - одержати необхідні фінансові ресурси з державного бюджету в умовах падіння ВВП та національного доходу. Ці особливості економічної кризи не дозволили автоматично перенести досвід розвинених країн щодо шляхів створення сучасної системи соціального захисту, адже вони розраховані на розвинені та стабільні ринкові відносини.

Отже, необхідно було радикально змінити соціальну роль та функції держави, а також форми участі органів державної влади в розробці та здійсненні соціальної політики. З одного боку, держава повинна створити умови для того, щоб населення було спроможне власними силами вирішувати більшість соціальних проблем, а з другого, - необхідно вже нині надавати адекватну допомогу громадянам та їх родинам, якщо вони не можуть власними силами з об'єктивних причин підтримувати достатній життєвий рівень.

Створення системи соціального захисту в Україні має свої особливості, пов'язані із затяжним характером реформ, тривалою відсутністю економічного пожвавлення в економіці, одночасним зростанням зубожіння переважної частини населення та соціальної поляризації в суспільстві в умовах глибокої кризи державних фінансів, що обмежує соціальні заходи.

Як відомо, перехід до ринкової економіки зумовив появу в Україні таких негативних явищ, як глибока економічна та соціальна нерівність, масова малозабезпеченість, масштабне вивільнення робочої сили та зростання обсягів прихованого і зареєстрованого безробіття, зубожіння значної частини населення та посилення його маргіналізації, обмеження доступу населення до культури, охорони здоров'я, науки, гальмування відтворення людського потенціалу, збільшення економічних та соціальних ризиків. Падіння економіки призвели до різкого погіршення матеріального забезпечення людей, їх культурного і духовного розвитку. Відповідно, різко знизився рівень соціального захисту населення.

Водночас перехід до ринкових відносин надав громадянам можливість стати суб'єктами власного життя, проте кожна людина

отримала разом з правом вільного розвитку особистості, свободи життєдіяльності й відповідальність за свій добробут і розвиток. При цьому велика частина громадян виявилась психологічно не готовою до нових умов.

Сучасна система соціального захисту населення України має відповідати провідним принципам соціальної держави, будуватися на державних соціальних стандартах, здійсненні їх постійного моніторингу для практичного втілення системи соціальних, економічних, законодавчих прав і гарантій, що забезпечуються і контролюються державою та її відповідними інститутами.

Основне завдання Української держави в соціальному захисті полягає у зменшенні соціальної опіки держави, створенні умов для соціально-економічної незалежності індивіда від держави, перетворення його на партнера держави, тобто необхідно зробити людину якнайменш залежною від держави у формуванні свого життєвого рівня, добробут працездатних громадян має відповідати їх трудовому внеску. Нині ключове завдання - подолати розрив між конституційними нормами і реаліями життя українців, спричинених різницею в доходах населення.

Ефективність системи соціального захисту залежить від комплексної державної політики. Держава через систему соціального захисту населення повинна забезпечувати гарантовані соціальні права всім громадянам України, створювати рівні умови для всіх категорій населення в охороні здоров'я, освіті, культурі, долати соціальну несправедливість і соціальну незахищеність тих верств населення, які через об'єктивні обставини не можуть забезпечити свої потреби за рахунок власної праці.

Соціальний захист в Україні забезпечується на основі загальнообов'язкового державного соціального страхування та державної соціальної допомоги, створення мережі державних, комунальних, приватних закладів охорони здоров'я, догляду за непрацездатними, інших організаційних та фінансових заходів, що здійснюються безпосередньо державою, сприяння здійсненню таких заходів громадськими та іншими недержавними організаціями.

Сучасний стан та проблеми соціального захисту населення України

Перша і головна проблема соціального захисту населення України на сучасному етапі - низький рівень оплати праці.

Стимулююча функція заробітної плати для більшості працюючих громадян втрачена, оплата праці не сприяє якісному

відтворенню робочої сили, не забезпечує працівникові обсягів споживання матеріальних благ і послуг, достатніх для розширеного відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. Відповідно нівелюється мотивація до продуктивної праці, до підвищення кваліфікації та професійного зростання.

Надто низькі стандарти оплати праці, штучне заниження ціни праці, критично застаріла технологічна база виробництва і недостатня технічна оснащеність праці стримують процеси зростання та розвитку інтелектуального капіталу трудових ресурсів України, зокрема отримання та застосування нових наукових знань, сучасних навичок, професійного вдосконалення, що знижує якість трудового потенціалу українців та негативно позначається на розвитку всього суспільства. Крім того, з низької заробітної плати сплачуються незначні внески на пенсійне страхування, що невігодно як для майбутніх, так і нинішніх пенсіонерів. Низька середня заробітна плата сприяє трудовій міграції та еміграції висококваліфікованих спеціалістів.

Таким чином, гідна оплата праці залишається актуальним орієнтиром соціальної політики Української держави. Нині першочергове завдання - перейти від моделі з дешевою робочою силою до моделі з високим рівнем оплати й ефективною працею, яка побудована на якості продукції і продуктивності праці. Підвищення заробітної плати веде не тільки до збільшення доходів місцевих бюджетів і відрахувань до Пенсійного фонду, але й до легалізації заробітної плати, зменшення трудової міграції та заповнення вакансій безробітними. Зокрема, в умовах дисбалансу попиту-пропозиції на вітчизняному ринку праці, відсутності належної кваліфікації працівників, великої кількості трудових мігрантів проблема дешевої робочої сили має бути вирішена через запровадження нового соціального стандарту - погодинної оплати праці.

Наступна серйозна проблема - масштабність трудової міграції.

Неможливість знайти роботу з адекватною оплатою праці та недостатні соціальний захист та соціальні гарантії посилюють критичну ситуацію у депресивних регіонах та мають вкрай серйозні наслідки для українського суспільства в цілому - інтенсивно збільшується трудова міграція, країна втрачає найпродуктивнішу робочу силу: кваліфікованих спеціалістів, заповзятливу молодь, ведучи до значних економічних, соціальних, інтелектуальних втрат.

Україна у близькому майбутньому відчуватиме брак не лише кваліфікованих працівників, а загалом робочої сили. На заробітках у Португалії, Італії, Польщі, Чехії перебуває близько 7 млн українських громадян, лише в Росії налічується майже 1 млн заробітчан, а в сезонний пік ця цифра збільшується втричі. При цьому серед тимчасових мігрантів з кожним роком зростає орієнтація на виїзд за кордон для постійного проживання. Отже, критично зменшується частина працездатного населення.

Інший бік проблеми - трудові мігранти соціально незахищені. Абсолютна більшість українців за кордоном працює нелегально, тобто без укладання трудової угоди, яка гарантує соціальний захист, у тому числі й у пенсійному забезпеченні. Згідно з новим законом, при обчисленні пенсії враховуються тільки ті періоди, з яких сплачені пенсійні внески з офіційної (легальної) зарплати.

Міжнародні угоди про взаємне працевлаштування громадян підписані Україною з урядами Польщі, Литви, Росії, Білорусі, Латвії, Словаччини, Вірменії, В'єтнаму, Азербайджану, водночас найбільше українських трудових мігрантів працює в Італії, Греції, Чехії, Іспанії, Португалії, Угорщині, з якими лише опрацьовуються проекти зазначених угод.

Не маючи юридичного статусу та через матеріальну скруту, безвихідь "заробітчани" змушені погоджуватися на низькокваліфіковану роботу з поганими умовами праці й життя, класифікуються як дешева робоча сила і не мають права вимагати соціального захисту в країні перебування. Серед основних проблем трудових мігрантів - відсутність дозволу на працю, незнання мови, своїх прав і законів країни перебування. Відповідно їм важко уникнути рекету, залякування, погроз, непоодинокі випадки, коли мігранти стають жертвами торгівлі людьми та сексуальної експлуатації. Значні фізичні і психічні навантаження позначаються на погіршенні стану здоров'я, зростанні рівня травматизму. Вони повертаються на багьківщину "спрацьованими", остаточно втративши професійну кваліфікацію, зневірившись у можливості поліпшення життя в Україні.

Тривала робота громадян за межами держави негативно позначається також і на сімейних стосунках, народжуваності та вихованні дітей. Найбільшою проблемою в сім'ях трудових мігрантів є діти-сироти за живих батьків. Це явище здобуло назву соціальне сирітство. Чимало дітей потрапляють під вплив вулиці та вживають алкоголь і наркотики. Діти, які понад 5 років прожи-

вають без батьків, відчують себе покинутими, і коли батьки повертаються, не знаходять з ними спільної мови, таким чином ускладнюється первинна соціалізація особистості, яка відбувається в сім'ї.

Отже, "заробітчачство", масова зовнішня трудова міграція створила надто серйозні економічні, соціальні та морально-психологічні проблеми для всього українського суспільства.

Демографічна криза - ще одна проблема, пов'язана з незадовільним рівнем соціального захисту. Вона набула загрозливі особливості для українського суспільства на рівні національної безпеки.

Хоча тенденція старіння населення є загальносвітовою, проте в Україні її темпи значно випереджають показники інших країн. Молоде покоління не бажає залишатися в селах, оскільки виробнича структура села - висока зношеність основних засобів виробництва, застаріла техніка і технології - позначається і на соціально-культурній та побутовій сферах: нині на п'ять сільських поселень припадає лише один об'єкт служби побуту, 60% поселень не мають відділень зв'язку, близько 30% не мають доріг з твердим покриттям тощо.

Старіння населення відбувається на тлі критичного спаду народжуваності - щорічна народжуваність майже в два рази менша за смертність. Нині населення країни становить 46,6 млн, а до 2050 р., за прогнозами вчених, може скоротитися до 34,8 млн осіб. Для природного відтворення населення потрібно кожній жінці дітородного віку народити троє дітей.

Українською особливістю також є високий рівень смертності для чоловіків працездатного віку: середня тривалість їх життя на 15 років менша за чоловіків європейських країн. Відбувається "прискорене" старіння населення, викликане високим рівнем захворюваності та інвалідності людей як від загального, так і професійного захворювання та трудового каліцтва, що призводить до більш раннього виходу на пенсію. Наслідком зазначених особливостей є перманентне зменшення трудоактивного населення працездатного віку, що загострює проблеми пенсійного забезпечення нинішніх пенсіонерів, позначаючись на збільшенні навантаження на працююче населення по утриманню пенсіонерів.

Негативно позначається на здоров'ї та тривалості життя людей, нормальному відтворенні робочої сили і погана екологія. Екологічна ситуація є складною - промислова специфіка східного регіону, радіоактивне забруднення півночі, яка найбільше постраждала внаслідок катастрофи на Чорнобильській АЕС, півден-

ний захід, який час від часу зазнає стихійних лих як техногенного, так і природного характеру, і хоча вона неоднакова в різних регіонах, проте наслідки поширюються на всю територію країни.

Отже, такий стан потребує в найближчому майбутньому стабілізації процесів відтворення населення українського суспільства на основі збільшення реальних доходів громадян і здійснення демографічних інвестицій; підвищення якості системи профілактичної та лікувально-діагностичної медичної допомоги, насамперед у сільській місцевості; мінімізацію негативного впливу забруднення навколишнього середовища на формування репродуктивного здоров'я майбутніх поколінь.

Значною проблемою соціального захисту на сучасному етапі є криза солідарної пенсійної системи.

Збільшення в останні роки мінімального розміру пенсійного забезпечення і здійснення диференціації пенсій розбалансували пенсійну систему. Пенсійний фонд постійно відчуває дефіцит коштів. Місячна потреба на виплату пенсій на 2007 р. становить близько 7,5 млрд грн, у 2006 р. становила близько 5,6 млрд грн, у 2004 р. - 3,1 млрд грн, у 2003 р. - 2,1 млрд грн.

Пенсіонери становлять майже третину від усього населення, проте з 22 млн осіб працездатного віку лише половина сплачує внески до Пенсійного фонду (решта - трудові мігранти, нелегально зайняті, ті, що отримують заробітну плату в конвертах тощо), для роботодавців була тривалою практика щодо списання боргів по сплаті пенсійних внесків. При цьому існує низка законів, які передбачають спеціальні пенсії, без віднесення до трудового стажу і внеску кожного пенсіонера. Такі диспропорції в чинному пенсійному законодавстві призвели до виникнення ситуації, коли пенсії різняться в кілька десятків разів, чого немає в інших країнах.

Проблеми в пенсійному забезпеченні містять ще й гендерний аспект. В Україні дві третини пенсіонерів - жінки, які на п'ять років виходять на пенсію раніше за чоловіків, а живуть у середньому на 15 років довше, при цьому середня пенсія жінки є значно меншою середньої пенсії чоловіка. Менша пенсія жінок пояснюється тим, що вони працюють здебільшого в тих галузях економіки і на посадах, де заробітна плата нижча за чоловіків. Наприклад, найвищий рівень оплати праці в таких галузях промисловості, як паливна, атомна й електроенергетика, проте більшість працівників - це чоловіки. При цьому, заробітна плата в 2,2-3,6 рази вища, ніж у працівників соціальної сфери, де 72-87% працюючих -

жінки. Незважаючи на високу професійну й освітню підготовку, жінки займають посади менш престижні. Має місце висока концентрація жінок серед зайнятих у галузях невиробничої сфери, у легкій, харчовій, медичній промисловості (до 86%), велика частка жінок працюють на роботах, що не потребують високої кваліфікації. Слід зазначити, що жінки мають більше проблем, ніж чоловіки, як при звільненні (їхня частка серед звільнених понад 60%), так і при працевлаштуванні. Частка жінок у загальній кількості працевлаштованих завжди нижча, ніж у чоловіків. Отже, така ситуація породжує певну дискримінацію у пенсійному забезпеченні жінок, тому останнім часом активно дискутується питання про перегляд віку виходу на пенсію для жінок у бік збільшення.

Для того щоб вирішити проблему пенсійного забезпечення нинішніх пенсіонерів необхідно в першу чергу збільшити оплату праці, здійснити її легалізацію, повернути трудових мігрантів у країну, створивши робочі місця, які відповідають сучасним вимогам і потребам, а також уніфікувати пенсійне законодавство, яке передбачало б однакові підходи щодо питань пенсійного забезпечення для всіх категорій осіб.

Отже, сучасний етап розвитку нашої держави характеризується суперечливим станом соціального захисту населення: відбувається номінальне збільшення розмірів соціальних виплат при відсутності вирішення "базових" проблем - низької оплати праці, незбалансованості попиту-пропозиції і нераціональної галузевої структури зайнятості, подолання критичного рівня зовнішньої трудової міграції, забезпечення належних умов і безпеки праці та якості вакансій.

Першочерговими завданнями забезпечення гідного рівня соціального захисту українських громадян є:

- підвищення рівня оплати праці, створення стимулів до продуктивної трудової діяльності з метою реалізації професійно-кваліфікаційного потенціалу працівників;
- подолання дисбалансу на ринку праці, створення робочих місць відповідно до потреб регіону;
- стабілізація процесів відтворення населення;
- забезпечення нинішнім пенсіонерам пенсій, адекватних трудовому внеску;
- створення системи пенсійного забезпечення на страхових засадах;

- врегулювання питання надання пільг певним категоріям громадян;
- посилення адресної підтримки соціально незахищених верств населення;
- удосконалення системи соціального страхування.

Реалізація поставлених завдань сприятиме:

- зменшенню бідності, нерівності та соціального розшарування в суспільстві;
- зростанню економічної та соціальної безпеки працездатних осіб на основі їхньої власної ініціативи, самореалізації та створенню рівних можливостей в економічній сфері;
- уникненню економічної та соціальної маргіналізації недієздатних осіб;
- зниженню надмірної соціально-економічної диференціації регіонів та подоланню розбіжностей у соціальному захисті громадян різних регіонів, усуненню соціальної нерівності між регіонами, що виникає під час розподілу соціальних та економічних благ;
- збільшенню народжуваності й тривалості життя населення;
- виявленню резервів продуктивного використання людських ресурсів з урахуванням завдань державної регіональної соціально-економічної політики;
- досягненню соціальної справедливості і стабільності та зменшенню соціальної напруги в суспільстві;
- відтворенню інтелектуального капіталу;
- підвищенню рівня індивідуальних накопичень і рівня споживання.

7.2. Державні соціальні стандарти та нормативи

Необхідними передумовами ефективного соціального управління є формування і використання системи соціальних стандартів рівня та якості життя з урахуванням системи соціальних гарантій у країні.

Державні соціальні стандарти - єдині на всій території держави вимоги до обсягу і якості надання визначеного виду гарантованих державою безкоштовних і загальнодоступних для населення товарів, послуг та грошових виплат соціального призначення на мінімально припустимому рівні для забезпечення реалізації встановлених у Конституції окремих соціальних гарантій і прав громадян, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів.

Інакше кажучи, державні соціальні стандарти являють собою науково обґрунтовані еталони, зразки, правила, вимоги, характеристики з метою гарантування безпеки, якості, економічності товарів і послуг, відповідно до яких повинна плануватися, здійснюватися та оцінюватися діяльність, спрямована на задоволення суспільно важливих інтересів громадян.

Державні соціальні нормативи - це кількісні характеристики та виміри державних соціальних стандартів для визначення мінімальних потреб людини та обчислення мінімального життєвого рівня.

Основною тезою державних соціальних стандартів є споживання людиною матеріальних та духовних благ на мінімальному рівні. Отже, **державні соціальні стандарти** визначають мінімальний рівень державних гарантій соціального захисту, що забезпечує задоволення основних потреб людини. Державні мінімальні соціальні стандарти устанавлюються відповідно до актів законодавства з метою забезпечення механізму реалізації конституційних прав громадян у галузі соціальних гарантій, а також підвищення рівня життя і забезпечення стійкого розвитку суспільства.

Головна мета розробки соціальних стандартів - забезпечити мінімізацію соціального ризику, сприяти зменшенню соціального напруження та створити умови для стабільного, прогнозованого соціального відтворення.

Законом України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" (№ 2017 від 5 жовтня 2000 р.) закладено правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій.

Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються з метою:

- визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян;
- визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації;
- визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

Державні соціальні стандарти і нормативи затверджуються та застосовуються для вирішення таких завдань:

- реалізації основних соціальних гарантій і прав громадян, закріплених у Конституції;
- упорядкування й удосконалення міжбюджетних відносин між органами державної влади й органами місцевого самоврядування;
- задоволення основних потреб громадян у матеріальних благах і послугах;
- нормативного забезпечення формування і використання засобів державного і місцевого бюджетів і засобів державних позабюджетних фондів на соціальні цілі;
- забезпечення державної підтримки розвитку соціальної сфери і соціального захисту громадян;
- надання необхідної соціальної допомоги малозабезпеченим і громадянам, що перебувають у важкій життєвій ситуації.

Формування і застосування державних соціальних стандартів і нормативів здійснюються виходячи з наступних принципів:

- дотримання конституційних прав громадян у галузі соціальних гарантій на основі забезпечення державних мінімальних соціальних стандартів;
- всебічної обґрунтованості встановлення і застосування державних соціальних стандартів, виходячи з економічних можливостей держави;
- загальнодоступності забезпечення соціального захисту і соціальних послуг, що надаються державними і комунальними установами;
- цільового й адресного фінансування державних соціальних стандартів;
- широкої інформованості громадян через засоби масової інформації про державні соціальні стандарти;
- соціального партнерства.

Державні соціальні стандарти сприяють поліпшенню фінансування соціальних гарантій населення, оскільки на їх основі визначають обсяги фінансування галузей соціогуманітарної сфери на черговий фінансовий рік з бюджетів усіх рівнів.

Державні соціальні гарантії та державні соціальні стандарти і нормативи є основою для розрахунку видатків на соціальні цілі та формування на їх основі бюджетів усіх рівнів та соціальних фондів, міжбюджетних відносин, розробки загальнодержавних і місцевих програм економічного і соціального розвитку.

Держава має забезпечувати реалізацію державних мінімальних соціальних стандартів. З метою дотримання державних соціальних гарантій державою здійснюється моніторинг у сфері застосування та фінансового забезпечення державних соціальних стандартів та нормативів.

Перша група соціальних стандартів була розроблена в 1961 р. і набула форми так званої Європейської соціальної хартії, яка повністю присвячена формуванню і захисту соціальних прав. У 1996 р. Рада Європи підготувала нову редакцію Європейської соціальної хартії, яку схвалила Рада міністрів 3 квітня 1996 р., а з 3 травня 1996 р. вона була відкрита для підпису Європейськими країнами. В Україні Європейську соціальну хартію ратифіковано законом № 137-V від 14 вересня 2006 р.

З метою забезпечення закріплених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного громадянина, законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів, диференційованого за соціально-демографічними ознаками наукового обґрунтування норм споживання, громадського контролю щодо їх визначення та застосування, розроблено *Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів*, який затверджено наказом Мінпраці від 17 червня 2002 р. № 293 відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 17 травня 2002 р. № 643.

Саме в Класифікаторі визначено та систематизовано перелік державних соціальних стандартів і нормативів у всіх сферах їх застосування, а саме:

- у сфері доходів населення;
- соціального обслуговування;
- житлово-комунального обслуговування;
- транспортного обслуговування та зв'язку;
- охорони здоров'я;
- забезпечення навчальними закладами;
- обслуговування закладами культури;
- обслуговування закладами фізичної культури та спорту;
- побутового обслуговування;
- торгівлі та громадського харчування;
- соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей.

Крім того, у Класифікаторі визначено центральні та місцеві органи виконавчої влади, які є відповідальними за розробку й вико-

нання державних соціальних стандартів та нормативів, здійснення моніторингу у сфері їх застосування та фінансового забезпечення.

В УРСР на момент розпаду СРСР існувала досить розвинена державна система соціального забезпечення, яка охоплювала всі верстви населення, гарантуючи для них певні стандарти. *Успадкована з радянських часів система соціальних стандартів та гарантій виявилась непридатною для умов ринкової економіки.* Обмеженість бюджетних коштів істотно зменшила суспільні соціальні фонди споживання, у результаті певні послуги стали платними та майже недоступними в умовах низької купівельної спроможності населення. Тому постала потреба у створенні нової системи соціальних стандартів та гарантій, яка б відповідала вимогам демократичної держави з соціально орієнтованою ринковою економікою.

З метою забезпечення соціального захисту і визначення соціальних гарантій при переході до ринкової економіки в липні 1991 р. було ухвалено Закон України "Про мінімальний споживчий бюджет". Розмір мінімального споживчого бюджету формувався на основі системи споживчих кошиків. До 1993 р. основним соціальним нормативом був мінімальний споживчий бюджет, проте в період економічної кризи та різкого зниження рівня життя такий критерій не відображав реальної ситуації. Тому протягом 1994-1999 рр. забезпечення соціальних гарантій та надання соціальних виплат здійснювалось відповідно до двох основних соціальних нормативів: мінімальної заробітної плати і межі малозабезпеченості. Відповідно до Закону України від 4 жовтня 1994 р. № 190 "Про межу малозабезпеченості" вартісна величина межі малозабезпеченості затверджувалася відповідними нормативними документами з 1993 по 1999 роки. Офіційно межа малозабезпеченості використовувалась у розрахунках чисельності бідних і визначалась як рівень середньодушового доходу, що забезпечує придбання певного набору найнеобхідніших матеріальних благ та послуг на законодавчо встановлену суму, яка періодично, включно по 1999 р., переглядалась. З 2000 р. базовим соціальним стандартом затверджено прожитковий мінімум.

Прожитковий мінімум застосовується для загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм.

На його основі встановлюють розміри мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком, розміри соціальної допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, стипендій та інших

соціальних виплат; державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування й забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування та інших; формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

Прожитковий мінімум - вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особи в умовах даного рівня соціально-економічного розвитку країни.

Прожитковий мінімум розраховується за допомогою споживчого кошика (мінімального споживчого бюджету, в який включено науково обґрунтовані, збалансовані за потребою стандартні набори товарів і послуг, засновані на мінімальних нормах і нормативах споживання). Розміри прожиткового мінімуму щорічно переглядаються, а 75% - відсоткова частка медіанного рівня сукупних доходів на 1 особу слугує сьогодні межею бідності (використані критерії середніх сукупних витрат спираються лише на поточне споживання й не враховують можливості заміни меблів, побутової техніки, ремонту житла тощо).

Прожитковий мінімум забезпечує задоволення потреб на рівні, необхідному для виживання людини в суспільстві як соціальної істоти (межа бідності), на відміну від **фізіологічного** мінімуму (сукупності засобів існування, достатніх для виживання людини як біологічної істоти) та **соціального** мінімуму, який забезпечує задоволення потреб на рівні, достатньому для нормального способу життя (нормальний спосіб життя визначається як такий, що притаманний більшості населення країни, зумовлений її історичним, культурним та економічним розвитком і практично наявний на конкретний момент часу).

Основою розрахунку базового соціального показника, яким є прожитковий мінімум, вважається мінімальний споживчий кошик, до складу якого включено набори продуктів харчування в розрахунку на одну особу в місяць, мінімальні набори одягу, предметів першої необхідності, товарів культурно-побутового та господарського призначення, нормативи житлово-комунальних, побутових, транспортних і культурних послуг.

Споживчий кошик - це мінімальний набір харчових продуктів, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для збереження здоров'я людини і забезпечення його життєдіяльності.

Відповідно до Закону України "Про прожитковий мінімум" від 15 липня 1999 р. № 966-XIV прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення:

- дітей віком до 6 років;
- дітей віком від 6 до 18 років;
- працездатних осіб;
- осіб, які втратили працездатність.

Розрахунок прожиткового мінімуму здійснюється відповідно до *Методики визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення*, затвердженої наказом Мінпраці, Мінекономіки, Держкомстату від 17 травня 2000 р. № 109/95/157, виходячи із середніх цін, що склалися за відповідний місяць, з урахуванням прогнозних індексів споживчих цін. Закон також дає право органам місцевого самоврядування затверджувати *регіональний прожитковий мінімум*, який майже не використовується на рівні регіонів. Прожитковий мінімум щорічно, починаючи з 2000 р., затверджується Верховною Радою України в Законі про Державний бюджет за поданням Кабінету Міністрів України.

Прожитковий мінімум встановлюється Кабінетом Міністрів України після проведення науково-громадської експертизи сформованих наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг. Порядок проведення науково-громадської експертизи встановлюється на принципах соціального партнерства та затверджується Кабінетом Міністрів України.

Науково-громадська експертиза набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму (далі - експертиза) полягає у визначенні за участю соціальних партнерів наукової обґрунтованості норм і нормативів споживання, належного дотримання принципів формування цих наборів.

Експертиза проводиться експертною комісією, що утворюється у складі 12 осіб, до якої входять по 4 представники від центральних органів виконавчої влади, об'єднань роботодавців і профспілкових об'єднань, які мають статус всеукраїнських.

Представництво центральних органів виконавчої влади в експертній комісії здійснюється посадовими особами Мінпраці, Мінфіну, Мінекономіки та МОЗ, персональний склад яких затверджується Кабінетом Міністрів України. Члени експертної комісії від об'єднань роботодавців і профспілкових об'єднань, які мають статус всеукраїнських, визначаються кожною стороною окремими рішеннями.

Центральні органи виконавчої влади, які визначені у ч. 2-4 ст. 3 Закону України "Про прожитковий мінімум" відповідальними за формування набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг, у встановлений Кабінетом Міністрів України термін подають Мінекономіки пропозиції щодо сформованих наборів у натуральних показниках або у нормативах споживання з необхідними розрахунками і науковими обґрунтуваннями. Мінекономіки узагальнює пропозиції центральних органів виконавчої влади щодо сформованих наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг для встановлення прожиткового мінімуму та надсилає їх членам експертної комісії не пізніше ніж за тиждень до її засідання.

Представлення і захист сформованих набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг на засіданні експертної комісії здійснюється центральними органами виконавчої влади, відповідальними за їх формування.

Засідання експертної комісії проводиться під головуванням представника Мінпраці. Рішення експертної комісії приймається відкритим голосуванням простою більшістю голосів і оформлюється протоколом, який підписує головуєчий.

Рішення про схвалення експертною комісією набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму надсилаються на затвердження Кабінету Міністрів України і є підставою для розрахунку прожиткового мінімуму. Зміни та доповнення до наборів вносяться тільки за рішенням експертної комісії.

Якщо експертна комісія не схвалила пропозицій центральних органів виконавчої влади щодо набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму, вони повертаються на перегляд цими органами у визначений експертною комісією термін. У разі повторного несхвалення експертною комісією наборів продуктів хар-

чування, непродовольчих товарів і послуг питання виноситься на розгляд Національної ради соціального партнерства.

Якщо прожитковий мінімум має відображати сучасні життєві стандарти суспільства, то нині особливо відповідально треба підходити до визначення розміру прожиткового мінімуму як найважливішого критерію для встановлення мінімальних державних соціальних гарантій. Для більш повної відповідності прожиткового мінімуму реальним стандартам сучасного життя населення України потрібно вдосконалити та актуалізувати набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, удосконалити методологію визначення їх вартісної величини.

Формування наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг

Набір продуктів харчування та набір непродовольчих товарів визначаються в натуральних показниках, набір послуг - у норма- тивах споживання не рідше одного разу на п'ять років.

Набір продуктів харчування формується спеціально упов- новаженим центральним органом виконавчої влади у сфері охо- рони здоров'я з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування виходячи з їх хімічно- го складу та енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я.

Основними принципами формування набору продуктів хар- чування є:

- забезпечення дитини повноцінним харчуванням для роз- витку організму;
- забезпечення дитини віком від 6 до 18 років додатковим харчуванням для активного соціального та фізичного розвитку;
- задоволення організму працюючої особи у відтворенні працездатності, збереження працездатності для безробітного, відновлення у необхідних випадках працездатності для особи, яка її втратила;
- підтримання повноцінного функціонування організму лю- дини похилого віку.

Набір непродовольчих товарів формується спеціально упов- новаженим центральним органом виконавчої влади у сфері еко- номіки з використанням нормативів забезпечення засобами гігієни, медикаментозними засобами, засобами захисту організму люди- ни від впливу навколишнього середовища, а також засобами для влаштування побуту.

Основними принципами формування набору непродовольчих товарів є:

- забезпечення збереження здоров'я та підтримання життєдіяльності організму людини;
- урахування особливостей потреб осіб, які належать до різних соціальних і демографічних груп населення;
- урахування культурно-побутових потреб особистості.

До набору послуг включаються житлово-комунальні, транспортні, побутові послуги, послуги зв'язку, закладів культури, освіти, охорони здоров'я та інші.

Набір послуг формується спеціально уповноваженими центральними органами виконавчої влади у сферах надання відповідних послуг.

Основними принципами формування набору послуг є:

- задоволення мінімальної потреби громадян у житті, організації побуту, користуванні транспортом, закладами культури, у підтриманні зв'язку з навколишнім середовищем;
- задоволення потреби громадян у користуванні закладами освіти, охорони здоров'я;
- визначення житлово-комунальних послуг (з водо-, тепло-, газо-, електропостачання, водовідведення, утримання та експлуатації житла та прибудинкових територій, сміттєзбирання, утримання ліфтів) виходячи із соціальної норми житла та нормативів споживання зазначених послуг;
- урахування особливостей потреб осіб, які належать до різних соціальних і демографічних груп населення.

Для спостереження за динамікою рівня життя в Україні на основі статистичних даних про рівень споживчих цін спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі праці та соціальної політики розраховує щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для віднесених до основних соціальних і демографічних груп населення.

Розрахунки щомісячного фактичного розміру прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення, оприлюднюються до 20 числа наступного місяця спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі праці та соціальної політики на його офіційному веб-сайті у мережі Інтернет, а також публікуються в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження.

Методика визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення розробляється спільно Міністерством праці та соціальної політики, Міністерством економіки та Державним комітетом статистики України.

Методика встановлює єдиний порядок розрахунку прожиткового мінімуму в розрахунку на місяць на одну особу та для осіб, віднесених до основних соціальних і демографічних груп населення в Україні та на регіональному рівні.

Для розрахунку вартісних величин набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів та набору послуг використовуються середні споживчі ціни (тарифи) в країні (регіоні). Ціни (крім тарифів на комунальні послуги, електроенергію, послуги зв'язку) розраховуються Державним комітетом статистики України, і відповідна інформація щомісячно надається Мінпраці. Інформація про тарифи на комунальні послуги надається Мінпраці Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики України, Національною акціонерною компанією "Нафтогаз України", Національною комісією регулювання електроенергетики України, на послуги зв'язку - Державним комітетом зв'язку та інформатизації України.

Головне управління статистики Автономної Республіки Крим, обласні, Київське та Севастопольське міські управління статистики надають інформацію щодо рівня цін відповідним структурним підрозділам Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

Дані про фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення, разом із відповідними розрахунками щомісяця надаються Президентові України, Верховній Раді України, сторонам соціального діалогу на національному рівні - всеукраїнським об'єднанням професійних спілок, всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців та Кабінету Міністрів України.

Динаміка прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення в Україні у 2000-2008 рр. представлена у таблиці 7.1.

Кабінетом Міністрів визначено переліки та обсяги наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення, куди увійшли:

- набір продуктів харчування для дітей віком 0-6 років, 6-18 років (кілограмів на одну дитину на рік);
- поживний склад середньодобових наборів продуктів харчування для дітей віком 0-3 роки, 4-6 років, 7-10 років, 11-13 років, 14-17 років (білки, жири, вуглеводи, енергетична цінність);
- набір продуктів харчування для працездатного населення (кілограмів/рік на одну людину) та їх поживний склад;
- набір продуктів харчування для непрацездатного населення (кілограмів/рік на одну людину) та їх поживний склад;
- мінімальний набір предметів гардеробу для чоловіків працездатного віку та пенсіонерів (на одну особу) з урахуванням сезону року (кількість предметів, термін служби);
- мінімальний набір предметів гардеробу для жінок працездатного віку та пенсіонерів (на одну особу) з урахуванням сезону року (кількість предметів, термін служби);
- мінімальний набір предметів гардеробу для дітей від 0 до 6 років (на одну особу);
- мінімальний набір предметів гардеробу для дітей від 6 до 18 років (на одну особу) з урахуванням сезону року (кількість предметів, термін служби);
- мінімальний набір текстильної білизни (кількість, термін служби) (на одну середньостатистичну сім'ю);
- мінімальний набір предметів першої необхідності, санітарії та ліків на одну середньостатистичну сім'ю (кількість, термін служби);
- мінімальний набір товарів культурно-побутового та господарського призначення на одну середньостатистичну сім'ю (кількість, термін служби);
- набір житлово-комунальних послуг (кількість на рік, кількість на місяць);
- набір побутових послуг (у середньому на душу населення на рік);
- транспортні послуги (у середньому на душу населення на рік);
- послуги культури з розрахунку на сім'ю (кількість відвідувань на рік театрів, кінотеатрів, клубів, музеїв, парків, зоопарків, заповідників, цирків, музичних статистичних установ, бібліотек, придбання книг).

В Україні нормативно-правова база державних соціальних стандартів охоплює основні складові соціогуманітарного розвитку, такі як доходи населення, освіта, охорона здоров'я, соціальне

обслуговування, транспорт і зв'язок, житлово-комунальне обслуговування, культура, торгівля та громадське харчування, соціальна робота з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей, фізична культура і спорт, побутове обслуговування.

Таблиця 7.1

Динаміка прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення України (2000-2008 рр.)

Розмір прожиткового мінімуму, установлений	Соціальні та демографічні групи населення				
	Діти віком до 6 років	Діти віком від 6 до 18 років	Працездатні особи	Особи, які втратили працездатність	Загальний показник
1	2	3	4	5	6
на 2000 рік (Закон № 2025-III від 05.10.2000 р.)	240,71 грн	297,29 грн	287,63 грн	216,56 грн	270,10 грн
на 2001 рік (Закон № 2330-III від 22.03.01 р.)	276,48 грн	345,66 грн	331,05 грн	248,77 грн	311,30 грн
на 2002-2003 рр. (Закон № 2780-III від 15.11.01 р.)	307 грн	384 грн	365 грн	268 грн	342 грн
на 2004 рік (Закон № 1704-IV від 11.05.04 р.)	324,49 грн	404,79 грн	386,73 грн	284,69 грн	362,23 грн
на 2005 рік (Закон № 2285-IV від 23.12.04 р.)	376 грн	468 грн	453 грн	332 грн	423 грн
на 2006 рік (Закон № 3235-IV від 20.12.05 р.)					
з 01.01.2006 по 31.03.2006	400 грн	514 грн	483 грн	350 грн	453 грн
з 01.04.2006 по 30.09.2006	410 грн	527 грн	496 грн	359 грн	465 грн
з 01.10.2006 по 31.12.2006	418 грн	536 грн	505 грн	366 грн	472 грн
на 2007 рік (Закон № 489 - V від 19.12.2006)					
з 01.01.2007 по 31.03.2007	434 грн	558 грн	525 грн	380 грн	492 грн
з 01.04.2007 по 30.09.2007	463 грн	595 грн	561 грн	406 грн	525 грн
з 01.10.2007 по 31.12.2007	470 грн	604 грн	568 грн	411 грн	532 грн

Закінчення таблиці

1	2	3	4	5	6
на 2008 рік (Закон № 107 - VI від 28.12.2007)					
з 01.01.2008 по 31.03.2008	526 грн	663 грн	633 грн	470 грн	592 грн
з 01.04.2008 по 30.06.2008	538 грн	678 грн	647 грн	481 грн	605 грн
з 01.07.2008 по 30.09.2008	540 грн	680 грн	649 грн	482 грн	607 грн
з 01.10.2008	557 грн	701 грн	669 грн	498 грн	626 грн

7.3. Соціальне страхування як механізм захисту від соціальних ризиків працездатного населення

Сутність соціального страхування

Соціальне страхування виникло з формуванням класу найманих працівників, головним джерелом доходу яких є заробітна плата. Система соціального страхування дозволяє захищати працюючих осіб та їхні сім'ї від ймовірного зубожіння внаслідок неможливості отримання заробітку. Соціальне страхування пов'язане з трудовою діяльністю людини як члена суспільства, відповідно його роль полягає в захисті найманих працівників і самозайнятого населення від найбільш значущих, серйозних і масштабних соціальних ризиків.

Система соціального страхування визнана в усьому світі як найбільш досконала та прогресивна форма соціального захисту населення. Вона передбачає загальнонаціональну організацію взаємодопомоги обов'язкового характеру перед такими загальними небезпеками, як хвороба, старість, безробіття, яка гарантує особам право на соціальне забезпечення і профілактику соціального ризику за рахунок страхових коштів.

Соціальне страхування є базовим інститутом системи соціального захисту, оскільки ним охоплено майже все населення, відповідно значна частина суспільства застрахована від бідності.

Соціальне страхування - це система правових, економічних і організаційних заходів, необхідних для посилення соціального захисту працюючих осіб і членів їх сімей від імовірної

бідності внаслідок неможливості отримувати дохід у разі втрати роботи або працездатності через хворобу, нещасний випадок, каліцтво, старість чи смерть годувальника.

Основною метою соціального страхування є забезпечення високого рівня компенсації доходу працюючих осіб у випадках втрати працездатності або роботи, а також здійснення реабілітаційних заходів.

Соціальне страхування виконує 2 основні функції - відновлювально-компенсаційну (виплата коштів у разі настання страхового випадку) та охоронно-попереджувальну (збереження та відновлення здоров'я, профілактика професійної захворюваності й виробничого травматизму).

<i>Базові принципи соціального страхування</i>
• обов'язковість
• чітка залежність між участю у фінансуванні системи та розміром пенсій і допомог
• забезпечення рівня виплат, зіставного з доходом застрахованої особи протягом трудового життя
• відособленість засобів
• участь соціальних партнерів в управлінні

Основоположним принципом соціального страхування є страхова солідарність - спільна відповідальність усієї сукупності осіб, охоплених певним видом страхування, за відшкодування збитків кожної конкретної особи. Таким чином відбувається перерозподіл коштів від осіб, з якими не відбулася страхова подія протягом певного часу до тих, з ким вона відбулася, тобто від працюючих до безробітних, від здорових до хворих, від працездатних до непрацездатних, між представниками різних професійних груп.

Солідарність проявляється і в тому, що несплата роботодавцем внесків на соціальне страхування не позбавляє права застрахованої особи на отримання виплат у разі настання страхового випадку.

Принцип страхової солідарності полягає в тому, що збитки й втрати однієї особи в результаті настання страхового випадку розподіляються між багатьма особами, для кожної з яких матеріальні затрати не дуже відчутні.

Системи соціального страхування мають будуватися таким чином, щоб забезпечити економічну доцільність, індивідуальну справедливість і соціальну ефективність*.

Економічна ефективність передбачає оптимальний і справедливий розподіл навантаження між платниками страхових внесків і отримувачами пенсій і допомог, між різними групами страхувальників.

Індивідуальна справедливість передбачає еквівалентність (чи жорстку залежність) обсягу участі застрахованого у фінансуванні системи і прав на отримання грошових виплат і послуг із соціального страхування.

Для досягнення *соціальної ефективності* системи соціального страхування мають бути забезпечені мінімальні гарантії (у грошовій і натуральній формі) будь-якому учаснику системи.

Досягнення економічної ефективності передбачає встановлення розміру страхового тарифу, не обтяжливого для працюючого населення і роботодавців, проте такого, який одночасно забезпечував би достатність засобів для покриття поточних і майбутніх зобов'язань систем соціального страхування.

Принцип еквівалентності зобов'язань є основним принципом, що забезпечує страховий характер систем соціального захисту працюючого населення, який стимулює до участі у фінансуванні систем соціального страхування. Його використання дає можливість реалізувати функцію компенсації втраченого доходу (гарантувати розмір пенсій і допомог, а також обсяг послуг, що надаються за системою соціального страхування на рівні, зрівняному з розміром заробітної плати працівника до настання страхового випадку).

Для забезпечення мінімального доходу необхідний певний рівень нестрахового перерозподілу в межах систем між поколіннями, групами з різним рівнем заробітної плати, галузями, регіонами тощо. Обсяг перерозподілених засобів має бути достатнім для забезпечення мінімального обсягу виплат і послуг, але не надлишковий і не має нівелювати страхові принципи.

Визначення оптимальних параметрів, що поєднують усі три критерії, які задовольняють усіх соціальних партнерів, дає змогу створити ефективну і соціально прийнятну модель соціального стра-

---

*Лібанова Е.М., Новіков В.М., Макарова О.В., Садова У.Я., Андрусишин Н.І. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку / Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України / Е.М.Лібанова (відп. ред.). - К., 2006. - 179 с. - С. 11.

хування. З огляду на це будь-яка система соціального страхування, що сформована на основі балансу між інтересами застрахованих і страхувальників, з одного боку, і отримувачів пенсій і допомог, з другого, покликана забезпечувати гарантію певного рівня "заміщення" заробітної плати за настання страхового випадку, одночасно гарантуючи мінімальний рівень доходу для всіх учасників системи.

Поняття ризику - основоположне в страхуванні.

Під ризиком розуміється усвідомлення можливості небезпеки в різних сферах соціально-економічної діяльності та буття. Слово "ризик" у буквальному перекладі означає "прийняття рішення, результат якого попередньо невідомий". Це гіпотетична можливість настання шкоди. За своєю суттю ризик є подією з негативними наслідками. Ризик має подвійну характеристику: ймовірність настання та розмір завданих збитків.

Соціальне страхування розглядає тільки соціальні ризики. Соціальне страхування в класичному розумінні це система профілактики, послаблення і компенсації соціальних ризиків, що фінансується учасниками суспільного виробництва: роботодавцями, працівниками і державою через інститут соціального захисту.

Соціальні (страхові) ризики - це обставини, які можуть наступити незалежно від волі, свідомості людини та містять небезпеку шкідливих наслідків для "соціального" статусу особи, джерел, засобів її життєдіяльності та неможливості для абсолютного усунення вірогідності їх настання.

Страховий (соціальний) ризик трактують як універсальну соціально-економічну і правову категорію, що охоплює види суб'єктів і суспільні відносини, які мають спільні причини для появи матеріальної незабезпеченості найманих працівників та самозайнятого населення.

За визначенням МОП, *соціальний ризик* є втрата доходу і необхідність при цьому матеріальної підтримки громадян на рівні мінімальних потреб незалежно від їх індивідуальних можливостей. Приблизно так розуміють сутність соціального ризику в правовому полі України, який визначається як обставини, що викликають зміну матеріального становища громадян.

Соціальним ризиком прийнято вважати ризик втрати заробітку в разі відсутності попиту на працю або втрати здатності до праці. Причинами втрати джерела доходу для працівника та його сім'ї може стати безробіття, непрацездатність внаслідок хвороби, травми, каліцтва, старість, смерть годувальника. Перелічені події є випадками (видами) соціального ризику. Ці види

ризиків є масовими, загальними, вони мають соціальний характер, оскільки визначаються переважно соціальними умовами і меншою мірою залежать від самої людини.

Таким чином, для розкриття економічного і соціального змісту соціального ризику важливо пам'ятати, що ситуація страхового випадку постає через втрати заробітку (доходу) у разі захворювання, нещасного випадку, настання старості тощо, а також за необхідності нести додаткові витрати, пов'язані з тривалістю лікування та оплатою соціальних послуг. Соціальне страхування покликане компенсувати втрачений заробіток внаслідок настання соціальних ризиків, водночас і зберегти стимули до праці, тому соціальні виплати є меншими за заробіток (на рівні 60-70%).

Страхування здійснюється у двох формах: обов'язкове (державне) і добровільне (недержавне) страхування.

Обов'язковим є страхування, яке здійснюється в силу закону. Види, умови і порядок проведення обов'язкового страхування визначаються відповідними законами, указами, підзаконними актами або нормативами. Добровільне страхування здійснюється в кожному конкретному випадку за посередництвом колективних договорів або індивідуально. Перевага соціального страхування перед приватним полягає у тому, що для конкретного громадянина участь у ньому не надто обтяжлива, а ризик втратити кошти практично відсутній завдяки широкому колу учасників і певним державним гарантіям.

Обов'язкова форма страхування має наступні характеристики:

- рівність усіх застрахованих осіб відносно зобов'язань щодо фінансування витрат і набутих прав і гарантій;
- суцільне охоплення визначених у законі об'єктів та осіб, що дозволяє застосовувати мінімальні тарифи;
- термін дії страхування необмежений, безстроковість страхування;
- розмір страхового тарифу, страхового платежу, страхового забезпечення встановлюється законодавчо та є однаковим для всіх страхувальників;
- існує тісна взаємозалежність між внесками застрахованої особи і обсягом соціальних виплат (послуг);
- страхування завжди передбачає акумулювання коштів багатих осіб (учасників страхування) у спеціальних цільових фондах, які управляються юридичною особою, що має на це право за законом чи в установленому законом порядку, і використовуються

виключно з метою компенсації збитків постраждалим при настанні страхових випадків;

- наявність розподільчих та перерозподільчих відносин;
- існування страхового ризику, тобто страхуванню властивий вірогідний характер відносин;
- формування страхового фонду за рахунок внесків його учасників;
- автономність управління фондами соціального страхування через систему соціального партнерства та солідарності;
- поєднання індивідуальних та групових страхових інтересів;
- самоокупність страхової діяльності та отримання прибутку страховиком;
- надлишок коштів у фондах інвестується для отримання додаткового доходу.

Основні елементи обов'язкової форми соціального страхування:

- обов'язковість сплати внесків застрахованими особами (за деякими винятками);
- фінансування виплат здійснюється з внесків суб'єктів страхування, які акумулюються у спеціальних фондах;
- розмір внеску та виплати залежить від того, скільки застрахована особа заробляє або заробляла раніше;
- особисте право на пенсію чи допомогу гарантується наявним обліком внесків без застосування процедури перевірки доходів або нужденності;
- паритетність представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні.

Страхові внески - це обов'язкові платежі, які сплачують до фондів соціального страхування страхувальники та застраховані особи з метою акумулювання коштів для забезпечення права на соціальний захист та профілактику соціального ризику.

Інакше кажучи, страхові внески - це форма резервування заробітної плати, яка забезпечує матеріальні виплати та надання соціальних послуг застрахованим особам у разі настання страхового випадку.

Застраховані особи вносять індивідуальний внесок у формі визначеної частини своєї заробітної плати та у разі настання страхового випадку одержують компенсацію доходу. Розмір компенсації залежатиме від величини попередньої заробітної плати та страхового стажу застрахованої особи за умови сплати страхових внесків. Відповідно, на покриття соціального ризику не мають

права ті особи, які не здійснили попереднього вкладу в систему соціального страхування у вигляді сплачених внесків. Таким чином, індивідуалізація внесків застрахованих осіб і їх облік сприяє легалізації трудових доходів громадян.

Водночас при наданні допомоги мають значення і елементи солідарного перерозподілу, оскільки внески сплачують всі застраховані особи, а страхова подія в однієї людини може не відбутися, а в іншої - вимагатиме більше коштів, ніж сума індивідуальних внесків (наприклад на лікування хвороби).

Страховий стаж - це період, протягом якого особа підлягала соціальному страхуванню.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок.

Страховий випадок - подія, з настанням якої виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення або соціальних послуг.

Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування вважаються застраховані громадяни, а в окремих випадках - члени їх сімей та інші особи, страхувальники і страховики.

Застраховані громадяни - це особи, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню.

Страхувальниками є роботодавці та застраховані особи.

Страховиками є цільові страхові фонди з видів соціального страхування.

Страхові фонди є органами, які здійснюють керівництво та управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, провадять збирання та акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням коштів та здійснюють матеріальне забезпечення і надання соціальних послуг, а також інші функції згідно із затвердженими статутами.

Страхові фонди створюються відповідно до видів соціального страхування. Вони є некомерційними самоврядними організаціями, які створені на паритетній тристоронній основі представниками соціальних партнерів: від держави, застрахованих осіб (від профспілкових об'єднань) та організацій роботодавців, аби врахувати інтереси кожної зі сторін. Управління цими фондами здійснюють правління та виконавчі дирекції страхових фондів, які забезпечують визначені законами конкретні види соціального страхування.

Типовими джерелами фінансування соціального страхування є:

- певний відсоток від застрахованих заробітків працівників;

- відсоток від застрахованого фонду заробітної плати, який виплачує роботодавець;
- державна участь за рахунок загальних чи спеціальних податків;
- інші надходження (наприклад за рахунок продажу державної власності, державних податкових запозичень, доходу від інвестування надлишкових страхових засобів тощо).

Ідею тристороннього фінансування втілено в міжнародних конвенціях та рекомендаціях МОП. Зокрема, рекомендація МОП № 76 (1944 р.) *"Про забезпечення доходу"* встановлює основні принципи тристоронньої структури фінансування заходів соціального захисту: "Вартість виплат соціального страхування має бути розподілена між застрахованими особами, працедавцями та платниками податків таким чином, щоб уникнути зубожіння застрахованих осіб з малими доходами та уникнути труднощів для виробництва".

Необхідність участі працівників у фінансуванні фондів соціального страхування стає дедалі очевидною з переходом до ринкових відносин, що дає можливість працюючим самим впливати на рівень свого соціального захисту в разі настання страхових випадків.

Працедавець, несучи частину страхового навантаження, отримує кращу якість праці, стабільність трудового колективу, кращі відносини з працівниками. Крім того, зобов'язання щодо сплати внесків одночасно дають їм право брати участь в управлінні програмами соціального страхування.

Що стосується внесків з боку *держави*, то це вважається її моральним обов'язком, викликаним відповідальністю держави за економічно слабкіших членів суспільства. Фінансове втручання держави необхідне у тих випадках, коли фонди соціального страхування відчують дефіцит.

Міжнародні норми соціального страхування

Право працівника на обов'язкове соціальне страхування закріплено в *Декларації ООН про права людини (1948 р.)* та *Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права людини (1966 р.)* і є загально визнаними на міжнародному рівні поряд з правом на працю, оплату праці без будь-якої дискримінації, відпочинок, охорону праці тощо.

У *Загальній декларації прав людини* весь комплекс прав перелічено в ст. 25: "Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її родини, і право на забезпечення у випадку безро-

біття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або іншого випадку втрати засобів до існування через обставини, що від неї не залежать".

У ст. 9 *Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права людини* зазначено: "Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування".

Мінімальні стандарти соціального страхування закріплені у базових Конвенціях і Рекомендаціях МОП, в Європейському кодексі соціального забезпечення та в Європейській соціальній хартії.

Найважливіший акт Міжнародної Організації Праці (МОП) у сфері соціального забезпечення - *Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення* від 4 липня 1952 р. № 102. Даний документ розглядає державне соціальне страхування як частину системи соціального захисту працівників (застрахованих осіб), а також встановлює основні соціальні виплати за рахунок засобів соціального страхування, що включають:

- медичну допомогу (у зв'язку з хворобою та у випадку вагітності, пологів та їх наслідків);
- допомогу у зв'язку з хворобою;
- допомогу по старості;
- допомогу у випадку трудового каліцтва або професійної хвороби;
- сімейні допомоги;
- допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами;
- допомогу по інвалідності;
- допомогу у випадку втрати годувальника.

Конвенція № 102 і *Європейський кодекс соціального забезпечення* (1964 р.) визначили базові стандарти за кожним видом соціального страхування, відносний розмір пенсій і допомог, типовий бенефіціарій, умови надання і тривалості виплат окремих допомог, участі застрахованих у фінансуванні страхових систем.

Дотримання мінімальних норм щодо рівня пенсій і допомог, закріплених у Конвенції №102 та Європейському кодексі соціального забезпечення, - необхідна умова для реалізації положень *Європейської соціальної хартії* (п. 2. ст. 12).

Окремі питання державного соціального страхування регулюються наступними документами:

- Конвенцією про встановлення системи міжнародного співробітництва зі збереження прав, які випливають із страхування інвалідності, старості і у випадку втрати годувальника родини (1935 р.);

- Конвенцією № 118 про рівні права громадян країни, іноземців і осіб без громадянства у сфері соціального забезпечення (1962 р.);
- Рекомендацією № 131 про допомогу з інвалідності, старості і у випадку втрати годувальника (1967 р.);
- Конвенцією № 128 про допомогу з інвалідності, старості і у випадку втрати годувальника (1967 р.).

Державне соціальне страхування в Україні

В Україні право громадян на соціальний захист гарантується Конституцією.

У ст. 46 Конституції України закріплено право громадян на соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємців, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування - це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником, або уповноваженим ним органом (роботодавцем), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законодавством.

В Україні загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають:

1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту):

- а) на підприємствах, в організаціях, установах незалежно від їх форм власності та господарювання;
- б) у фізичних осіб;

2) особи, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадяни - суб'єкти підприємницької діяльності.

Перелік, доповнення та уточнення кола осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, визначаються законами України з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Громадяни України, які працюють за межами території України та не застраховані в системі соціального страхування країни, в якій вони перебувають, мають право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням в Україні за умови сплати страхових внесків, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Прийняття Концепції соціального забезпечення населення України (1993 р.) і Закону України "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" (1998 р.) дали змогу прийняти низку законів про окремі види загальнообов'язкового державного соціального страхування. Види соціального страхування та відповідні закони показані на рис. 7.3.

Рис. 7.3. Види загальнообов'язкового соціального страхування в Україні

Таким чином, в Україні створено законодавчі умови для становлення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування, що ґрунтується на вимогах Європейського кодексу соціального забезпечення і рекомендаціях Міжнародної організації праці.

Основними джерелами формування коштів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування України є:

- страхові внески страхувальників - роботодавців та застрахованих осіб (крім Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, до якого внески сплачують лише роботодавці);
- асигнування державного бюджету;
- суми фінансових санкцій, застосованих до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів фондів;
- суми адміністративних штрафів, накладених на посадових осіб та громадян за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів фондів;
- прибуток, одержаний від тимчасово вільних коштів фондів, у тому числі резерву коштів фондів, на депозитному рахунку;
- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;
- інші надходження відповідно до законодавства України.

Кошти цільових страхових фондів не включаються до складу Державного бюджету України.

Перехід від фінансування загальнообов'язкового державного соціального страхування через систему податків до системи внесків має принципове значення, оскільки поняття "соціальний податок" та "страхові внески" різняться як за соціально-економічною природою, так і за роллю і призначенням у соціальному захисті. Страхові внески - це форма резервування заробітної плати, яка забезпечує матеріальні виплати та надання соціальних послуг працівникам у разі настання страхового випадку, а податки не повертаються.

Розміри внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України одночасно із затвердженням Державного бюджету України окремо для роботодавців і застрахованих осіб з кожного виду страхування на календарний рік у відсотках.

Таблиця 7.2

Розподіл страхових внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування між роботодавцями та найманими працівниками України у 2008 р. (% до фонду оплати праці)

	Соціальне страхування на випадок безробіття	Соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності	Пенсійне страхування	Соціальне страхування від нещасних випадків на виробництві	Разом на всі види страхування
Роботодавці	1,9	2,9	32,0	1,9	38,7
Наймани працівники	0,5	0,5	1-4	-	2-5
Разом	2,4	3,4	33,0-36,0	1,9	40,7-43,7

Для роботодавців страхові внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування встановлюються до сум фактичних витрат на оплату праці та інших виплат найманим працівникам, які підлягають обкладенню прибутковим податком з громадян; для фізичних осіб - до сум оподаткованого доходу (прибутку).

Характеристика видів загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні

Страхування на випадок безробіття

Мета страхування на випадок безробіття - попередження різкого зниження рівня життя громадян у період пошуку нової роботи і стимулювання їх до подальшого працевлаштування.

Страхуванню на випадок безробіття підлягають особи, які працюють на умовах трудового договору, включаючи тих, які проходять альтернативну (невійськову) службу, а також тих, які працюють неповний робочий день або неповний робочий тиждень. Не сплачують страхові внески працюючі пенсіонери та особи, в яких відповідно до законодавства України виникло право на пенсію, а також іноземці та особи без громадянства, які тимчасово працюють за наймом в Україні.

На допомогу по безробіттю мають право застраховані особи, які протягом 12 місяців, що передували початку безробіття, працювали на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) не менше 26 календарних тижнів та сплачували страхові внески.

Допомога по безробіттю виплачується з 8 дня після реєстрації застрахованої особи в установленому порядку в Державній службі зайнятості.

В Україні загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 360 календарних днів (52 тижні) протягом двох років. Для осіб передпенсійного віку (за 2 роки до настання права на пенсію) тривалість виплати допомоги по безробіттю не може перевищувати 720 календарних днів.

Розмір допомоги по безробіттю визначається у відсотках до середньої заробітної плати (доходу) конкретної особи, залежно від страхового стажу:

Страховий стаж до 2 років	сплачується 50% заробітної плати за останнім місцем роботи
Страховий стаж від 2 до 6 років	сплачується 55% заробітної плати за останнім місцем роботи
Страховий стаж від 6 до 10 років	сплачується 60% заробітної плати за останнім місцем роботи
Страховий стаж понад 10 років	сплачується 70% заробітної плати за останнім місцем роботи

У середньомісячну заробітну плату (дохід) для обчислення допомоги по безробіттю враховуються всі види виплат, на які нараховувалися страхові внески. Допомога по безробіттю не може бути вищою за середню заробітну плату, що склалася в галузях національної економіки відповідної області за минулий місяць, і нижчою за прожитковий мінімум, встановлений законом.

Залежно від тривалості безробіття конкретної особи розмір допомоги зменшується і виплачується у такій пропорції до первинно визначеної суми:

- протягом перших 90 днів - 100%;
- протягом наступних 90 днів - 80%;
- надалі - 70%.

Допомога по безробіттю може виплачуватися і одноразово - для організації підприємницької діяльності безробітними. Така допомога здійснюється у розмірі допомоги по безробіттю особам, яким виповнилося 18 років, у розрахунку на рік.

Законом передбачені й обмеження по виплаті допомоги по безробіттю, зокрема особам, звільненим з останнього місця роботи за власним бажанням, перші три місяці допомога не виплачується.

Кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття використовуються на виплату матеріального забезпечення та надання соціальних послуг.

Види матеріального забезпечення	Види соціальних послуг
<ul style="list-style-type: none"> • допомога по безробіттю, у тому числі одноразова її виплата для організації безробітною особою підприємницької діяльності; 	<ul style="list-style-type: none"> • професійна підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації та профорієнтація безробітних осіб;
<ul style="list-style-type: none"> • матеріальна допомога для професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації безробітної особи; 	<ul style="list-style-type: none"> • пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні безробітним особам;
<ul style="list-style-type: none"> • матеріальна допомога, одноразова матеріальна допомога безробітній особі та непрацездатним, які перебувають на її утриманні; 	<ul style="list-style-type: none"> • інформаційні та консультаційні послуги, пов'язані з працевлаштуванням безробітних осіб
<ul style="list-style-type: none"> • допомога на поховання у разі смерті безробітної особи або особи, яка перебувала на її утриманні 	

Страховання від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності

Мета страховання від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, - соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності, зокрема, проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих та небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих осіб, викликаних умовами праці; відновлення здоров'я та працездатності потерпілих; відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їх сімей.

У Конвенції МОП № 121 "Про допомогу у випадках виробничого травматизму" визначено, що *об'єктом даного виду соціального страховання* є ризик втрати заробітку через нещасні випадки на виробництві та професійну захворюваність, а також додаткові матеріальні витрати на лікування і реабілітацію.

Страховим випадком є нещасний випадок на виробництві та професійне захворювання.

Нещасний випадок - це обмежена у часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора чи середовища, що склалася у процесі виконання ним трудових обов'язків, внаслідок яких заподіяно шкоду здоров'ю або настала смерть.

Професійне захворювання - це захворювання, що виникло внаслідок професійної діяльності застрахованої особи та зумовлюється виключно або переважно впливом шкідливих речовин і певних видів робіт та інших факторів, пов'язаних з роботою.

Рівень професійного ризику залежить від імовірності та тривалості втрати заробітку - величини заробітної плати застрахованого, видів і тривалості ушкодження здоров'я, видів і тривалості втрати працездатності.

Фонд страхування від нещасного випадку на виробництві має свою специфіку, зокрема:

- створюється виключно за рахунок страхових внесків підприємств, тобто платником страхових внесків є роботодавець. При цьому для страхування від нещасного випадку на виробництві не потрібно згоди або заяви працівника. Всі особи, які працюють на умовах трудового договору, вважаються застрахованими;
- розмір страхових тарифів диференціюється залежно від ступеня професійного ризику для здоров'я на тому чи іншому підприємстві конкретної галузі.

За діючим порядком, в Україні необхідно щороку затверджувати і переглядати страхові тарифи, що визначають фактичні витрати на оплату праці найманих працівників. Законом України "Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності" встановлено страхові тарифи відповідно до класів професійного ризику виробництва.

У разі настання страхового випадку Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві спрямовує кошти на:

1. Відшкодування шкоди, заподіяної працівникові внаслідок ушкодження його здоров'я або в разі його смерті, особам, які перебували на його утриманні, а саме на виплату:

- допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;
- одноразової допомоги в разі стійкої втрати професійної працездатності або смерті потерпілого;
- щомісячної грошової суми в разі часткової чи повної втрати працездатності, що компенсує відповідну частину втраченого заробітку потерпілого;
- пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- пенсії у зв'язку з втраченою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання;
- грошової суми за моральну шкоду за наявності факту заподіяння цієї шкоди потерпілому;

• допомоги дитині, яка народилася інвалідом внаслідок травмування на виробництві або професійного захворювання жінки під час її вагітності.

2. Організацію поховання померлого, відшкодування вартості пов'язаних з цим ритуальних послуг відповідно до місцевих умов.

3. Сприяння створенню умов для своєчасного надання першої невідкладної допомоги потерпілому в разі настання нещасного випадку, швидкої допомоги в разі потреби його госпіталізації, ранньої діагностики професійного захворювання.

4. Організацію лікування потерпілого у власних спеціалізованих лікувально-профілактичних закладах або на договірній основі в інших лікувально-профілактичних закладах з метою якнайшвидшого відновлення здоров'я застрахованого.

5. Забезпечення потерпілому разом із відповідними службами охорони здоров'я за призначенням лікарів повного обсягу постійно доступної, раціонально організованої медичної допомоги.

6. Впровадження всіх необхідних заходів для підтримання, підвищення та відновлення працездатності потерпілого.

7. Забезпечення згідно з медичним висновком домашнього догляду за потерпілим, допомоги у веденні домашнього господарства (або компенсування йому відповідних витрат), сприяння наданню потерпілому, який проживає в гуртожитку, ізольованого житла.

8. Відповідно до висновку лікарсько-консультаційної комісії або медико-соціальної експертної комісії проведення навчання та перекваліфікацію потерпілого у власних навчальних закладах або на договірній основі в інших закладах перенавчання інвалідів, якщо внаслідок ушкодження здоров'я або заподіяння моральної шкоди потерпілий не може виконувати попередню роботу; працевлаштувати осіб із зниженою працездатністю.

9. Організацію робочих місць для інвалідів з компенсуванням при цьому витрат виробництва, які не покриваються коштами від збуту виробленої продукції, за рахунок Фонду.

10. У разі невідкладної потреби надавання інвалідам разової грошової допомоги або за рішенням виконавчої дирекції Фонду та її регіональних управлінь допомоги у вирішенні соціально-побутових питань.

11. Сплату за потерпілого внесків на медичне та пенсійне страхування.

Крім вищезазначеного, за рахунок коштів Фонду фінансуються заходи щодо профілактики нещасних випадків та професійних захворювань.

Усі види соціальних послуг та виплат надаються застрахованому та особам, які перебувають на його утриманні, незалежно від того, зареєстровано підприємство, на якому стався страховий випадок у Фонді соціального страхування від нещасних випадків, чи ні.

В Україні, порівняно з розвинутими країнами світу, досить високий рівень нещасних випадків та професійних захворювань на виробництві, що обумовлено як поганими умовами праці, так і порушенням норм охорони і безпеки праці. Важливим чинником також є й галузева структура економіки, оскільки наявність шкідливих впливів, що можуть призвести до виробничого травматизму або професійного захворювання, значною мірою визначається видом економічної діяльності. Так, більше половини одержувачів цього Фонду становлять шахтарі.

Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням

Мета страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням - матеріальна підтримка або надання соціальних послуг застрахованим особам, в яких стався зазначений страховий випадок.

Кошти Фонду страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності спрямовуються на фінансування:

- допомоги по тимчасовій непрацездатності, включаючи догляд за хворою дитиною;
- допомоги по вагітності та пологах;
- допомоги при народженні дитини;
- допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- допомоги на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві);
- забезпечення оздоровчих заходів (оплата путівок на санаторно-курортне лікування застрахованим особам та членам їх сімей, до дитячих оздоровчих закладів, часткове утримання санаторіїв-профілакторіїв, надання соціальних послуг у позашкільній роботі з дітьми).

Допомога по тимчасовій непрацездатності надається застрахованим особам залежно від розміру заробітної плати (доходу) і страхового стажу у такій пропорції:

Застрахованим особам, які мають страховий стаж до 5 років	надається 60% середньої заробітної плати
Застрахованим особам, які мають страховий стаж від 5 до 8 років	надається 80% середньої заробітної плати
Застрахованим особам, які мають страховий стаж понад 8 років	надається 100% середньої заробітної плати
Застрахованим особам, віднесеним до: <ul style="list-style-type: none"> • 1-4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; • одному з батьків або особі, що їх замінює та доглядає хвору дитину віком до 14 років, яка потерпіла від Чорнобильської катастрофи; • ветеранам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" 	надається 100% середньої заробітної плати

Пенсійне страхування

Домінуючим видом соціального страхування в усіх країнах є пенсійне страхування.

З кінця XIX ст. багато країн Європи почали запроваджувати соціальне страхування на випадок похилого віку. У Росії та потім і в СРСР випадок настання старості не включався до сфери соціального страхування до 1929 р. - соціальне забезпечення людей похилого віку будувалося не на основі врахування віку, а на підставі втрати працездатності та настання інвалідності.

Пенсійне страхування - це достроковий договір між працюючим населенням і тими, хто через свій похилий вік не може більше працювати, але хто в минулому сам матеріально (сплатою страхових внесків) підтримував осіб похилого віку.

У пенсійному страхуванні також спрацьовує принцип солідарності: всі сплачують внески, хоча й у різний час.

Цілі пенсійного страхування:

- захист від бідності при настанні старості;
- гарантування певного рівня доходу після завершення трудової діяльності;
- захист доходу працюючої особи від подальшого абсолютного й відносного знецінення внаслідок інфляції.

На відміну від інших видів страхування, де страхуються несприятливі події у житті людини, *ризиком у пенсійному страхуванні є тривалість непрацездатної особи внаслідок похилого віку*, тобто, власне, ризик довголіття.

Загальнообов'язкове пенсійне соціальне страхування - це система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає призначення, перерахунок і виплату пенсій, надання соціальних послуг застра-

хованим особам і членам їхніх сімей з коштів Пенсійного фонду України, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців і громадян, бюджетних та інших джерел, а також регулює порядок формування та виплат Накопичувального пенсійного фонду.

Основним законом вітчизняної пенсійної системи є Закон України *"Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"*. У ньому визначено принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку і виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів ПФУ, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, а також регулюється порядок формування накопичувального пенсійного фонду та фінансування за рахунок його коштів видатків на оплату договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, членам їхніх сімей та іншим особам, передбачених цим Законом.

З прийняттям зазначеного Закону у Пенсійному фонді України *запроваджено персоніфікований облік внесків* на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

До загальнообов'язкового пенсійного соціального страхування входять I-й та II-й рівні нової - трирівневої - системи пенсійного забезпечення України.

Перший рівень - реформована солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування - базується на засадах солідарності, субсидування і здійснення виплати пенсій та надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду. Перший рівень охоплює всіх працюючих громадян. *Розмір пенсій залежатиме від розміру заробітної плати, з якої сплачуватимуться пенсійні внески, та страхового стажу, протягом якого вони сплачувались.* За рахунок цих коштів і виплачуватимуться страхові пенсії та встановлюватиметься мінімальний рівень пенсійних виплат пенсіонерам.

Другий рівень - накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування - базується на засадах накопичення коштів на персональних рахунках застрахованих осіб у Накопичувальному фонді. Другий рівень передбачає, що частина обов'язкових регулярних внесків нагромаджуватиметься в єдиному Накопичувальному фонді й обліковуватиметься на індивідуальних пенсійних рахунках громадян та інвестуватиметься з метою захисту від інфляції при виплаті пенсій відповідним працівникам після досягнення ними пенсійного віку. Виплати з Накопичувального фонду будуть здійснюватись додатково до виплат із солідарної системи.

Медичне страхування

У більшості розвинутих країн медичне страхування є формою соціального захисту інтересів населення у сфері охорони здоров'я, тобто це страхування ризику виникнення захворювання.

Мета медичного страхування - забезпечення громадянам соціальних гарантій і прав на отримання медичної допомоги за рахунок накопичених коштів при виникненні страхового випадку, а також фінансування профілактичних заходів.

Медичне страхування - це система заходів зі створення спеціального грошового фонду, з якого відшкодовуються витрати на медичні послуги, утримання хворих у лікувально-профілактичних закладах та інші матеріальні збитки, пов'язані з погіршенням здоров'я, зниженням працездатності та порушенням соціальної активності людини.

Виплати по медичному страхуванню мають подвійний характер. З одного боку, підлягає компенсуванню дохід, втрачений внаслідок тимчасової непрацездатності, з другого - надаються кошти на оплату послуг для лікування хвороби.

В одних країнах право на допомогу виникає одразу після того, як застрахована особа стає членом страхового фонду, в інших країнах для цього потрібен певний стаж - як страховий, так і трудовий.

Медичному страхуванню притаманні наступні риси:

- населенню, яке підлягає обов'язковому медичному страхуванню, держава надає рівне право на гарантований обсяг медичної допомоги незалежно від величини фактично сплачених сум страхового внеску;
- отримати медичну допомогу застрахована особа може на всій території держави;
- держава надає право застрахованій особі вибирати лікувально-профілактичний заклад та лікаря за умови їх участі в програмах обов'язкового медичного страхування тієї страхової організації, де застраховано конкретного громадянина;
- надання медичних послуг найвищої кваліфікації;
- участь держави в оплаті вартості лікування й ліків;
- запровадження дієвих форм управління;
- застосування сучасних технологій;
- розв'язання проблеми браку ресурсів;
- досягнення більшого ефекту щодо витрат і якості медичного обслуговування.

В основу моделі медичного соціального страхування покладено такі головні принципи:

• обов'язковість медичного соціального страхування для всіх працюючих і фінансової участі застрахованих осіб у формуванні страхових фондів;

• особливий порядок фінансування страхових фондів, що забезпечує відтворення коштів на медичне соціальне страхування;

• автономність управління діяльністю фондів соціального страхування на основі соціального партнерства або паритету.

Специфіка обов'язкового медичного страхування полягає в тому, що воно функціонує через самостійну систему відповідних фондів (державного і територіальних) та спеціалізовані страхові компанії.

Нагромаджений багаторічний світовий досвід у цій галузі свідчить про високу ефективність різних моделей і систем медичного страхування. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, різноманітні системи страхової медицини використовують більше 30 країн ОЕСР, ними охоплено понад 800 млн осіб, майже 74% витрат на лікування хворих фінансується зі страхових фондів.

При реформуванні вітчизняної медичної галузі не обійтися без медичного страхування, яке дає можливість відійти від залишкового принципу формування ресурсів, забезпечити стале фінансування, посилити соціально-економічну та юридичну відповідальність медичних закладів за результати своєї діяльності, ефективніше контролювати якість медичної допомоги. Водночас необхідно забезпечити доступність медичної допомоги для соціально незахищених верств населення через законодавче визначення гарантованого рівня безоплатного медичного обслуговування.

Медичне страхування, враховуючи складність і велику соціальну значущість системи охорони здоров'я, передбачає певну етапність*.

I етап	Необхідно розв'язати проблему реструктуризації мережі лікувально-профілактичних закладів, привести її у відповідність із сучасними тенденціями функціонування медичного обслуговування населення
II етап	Необхідно зміцнити й удосконалити фінансову базу медичного обслуговування з метою забезпечення збалансування доходів і обов'язків закладів охорони здоров'я з наданням гарантованих медичних послуг і допомоги. Економічним обґрунтуванням мають стати актуарні розрахунки для чотирьох структурних складових: профілактичного, амбулаторно-поліклінічного, стаціонарного обслуговування та швидкої медичної допомоги
III етап	Необхідно створити дієву цілісну систему страхових організацій
IV етап	Доцільно перейти до комерціалізації поліклінік і лікарень, розробити методику ціноутворення на медичні послуги

*Лібанова Е.М., Новіков В.М., Макарова О.В., Садова У.Я., Андрусишин Н.І. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України / Е.М.Лібанова (відп. ред.). - К., 2006. - 179 с. - С. 42.

Важливою передумовою реорганізації системи охорони здоров'я на страхових принципах має бути збільшення фонду заробітної плати працівників за рахунок відповідних бюджетних витрат на медичне обслуговування.

Шляхи удосконалення системи соціального страхування в Україні

З прийняттям законів України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування створено сучасну систему соціального страхування, яка відповідає світовим стандартам. Водночас практика показує, що система загальнообов'язкового державного соціального страхування потребує удосконалення.

До пріоритетів подальшого розвитку вітчизняної системи соціального страхування слід віднести наступні:

- розширення рівня участі зайнятого населення у соціальному страхуванні шляхом скасування всіх наявних пільг щодо сплати страхових внесків, підвищення відповідальності за несвоєчасну сплату або ухиляння від сплати внесків особами, які обрали особливий спосіб оподаткування;

- перегляд переліку виплат та соціальних послуг, що надаються фондами соціального страхування, з метою виявлення таких, що не мають характеру страхових виплат (тобто не залежать від страхового стажу і сплати внесків, наприклад, фінансування допомоги при народженні дитини, догляду за дитиною, на поховання) та перенесення їх до функцій та установ державного соціального забезпечення;

- введення єдиного страхового внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і зосередження функцій збирання коштів в одному фонді;

- забезпечення публічності використання страхових коштів, які мають витратитися виключно на потреби застрахованих осіб;

- забезпечення соціального захисту громадян України, які працюють за кордоном як трудові мігранти, у разі настання страхового випадку через укладання міжнародних договорів (угод) з іншими державами з метою нормативного врегулювання питань здійснення виплат по соціальному страхуванню;

- налагодження взаємодії на місцевому рівні фондів соціального страхування з іншими органами соціального захисту з метою профілактики бідності серед непрацездатного та безробітного населення.

Підвищенню гарантій соціальної захищеності громадян сприятиме *впровадження єдиної системи збирання та обліку внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.*

Введення єдиного страхового внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і зосередження функцій збирання коштів в одному фонді має стати важливим кроком на шляху удосконалення системи соціального страхування, насамперед реформування системи збирання та адміністрування страхових внесків, а також покращення підприємницького й інвестиційного клімату.

У даний час відповідно до законодавства функції по збиранню страхових внесків, постановки на облік страхувальників, облік надходжень страхових внесків, прийом звітності, контроль за повнотою та своєчасністю сплати страхових внесків здійснюються автономно чотирма фондами: Фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фондом соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фондом соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Пенсійним фондом. Страхові фонди в цілому здійснюють дублюючі функції: кожний з 4-х фондів автономно веде реєстри по одних і тих же платниках, при цьому має місце різна кількість страховиків, різний фонд оплати праці, на який нараховуються страхові внески тощо. Реєстр застрахованих осіб впроваджено лише Пенсійним фондом. Страхові внески встановлено окремо на чотири види соціального страхування, сплачуються внески окремими платіжними дорученнями та не персоніфіковані за трьома видами страхування (крім пенсійного страхування). Очевидно, що така система дає можливість частково або повністю уникати сплати внесків на соціальне страхування. Крім того, на утримання працівників страхових фондів держава щороку витрачає 700 млн грн.

У цьому зв'язку необхідно спростити процедури, скасувати дублювання функцій та зменшити витрати фондів на зайве адміністрування. Відповідно є доцільним зосередження функцій, пов'язаних з формуванням страхових коштів, в одному органі та запровадження єдиної для усіх фондів інформаційної бази, що забезпечить прозорість фінансових потоків, підвищить платіжну дисципліну та звітну дисципліну платників страхових внесків та цільове використання страхових коштів.

Для запровадження єдиної системи збирання та обліку внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування пропонується ухвалити відповідний закон. Перспективи змін адміністрування збирання, обліку, звітності та контролю за сплатою страхових внесків показані в табл.

<i>Запровадження єдиної системи збирання та обліку внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування</i>	
Діюча система	Передбачається законопроектом
Кожний з 4-х фондів автономно здійснює функції: – збирання страхових внесків; – обліку (постановка на облік страховальників, облік надходжень, страхових внесків, прийом звітності, ведення реєстрів); – контролю за сплатою страхових внесків	Пенсійний фонд уповноважується здійснювати функції: – збирання єдиного соціального внеску – обліку (постановка на облік страховальників, облік надходжень єдиного соціального внеску, прийом звітності, ведення реєстрів); – контролю за сплатою єдиного соціального внеску
Кожний з 4-х фондів автономно веде реєстри страховальників. Реєстр застрахованих осіб впроваджено лише Пенсійним фондом	Створюється Державний реєстр соціального страхування, який складається з реєстру страховальників та реєстру застрахованих осіб. Кожний з фондів має доступ до єдиної бази даних відповідно до визначених для нього прав доступу
Страхові внески встановлені окремо на 4 види соціального страхування	Запроваджується єдиний соціальний внесок
Страхові внески нараховуються на різну базу	Єдиний соціальний внесок нараховується на єдину базу
Внески сплачуються окремими платіжними дорученнями	Єдиний соціальний внесок сплачується одним платіжним дорученням

Це дасть можливість згрупувати соціальні послуги за категоріями населення, яке обслуговується, зокрема:

Непрацездатні	Пенсійний фонд
Зайняті	Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України; Фонд медичного соціального страхування (в майбутньому)
Безробітні	Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття

Отже, у результаті впровадження єдиного внеску на соціальне страхування можна очікувати:

- 1) спрощення самої процедури сплати внесків та перевірки її правильності;
- 2) збільшення сукупних надходжень до фондів соціального страхування;
- 3) максимально ефективно їх використання;
- 4) зниження ставок внесків і відповідного зростання конкурентоспроможності українських товарів та послуг.

Подальший розвиток соціального страхування має забезпечити досягнення *стратегічних пріоритетів*:

- безпосереднього зв'язку між розміром страхової виплати та страховими внесками і забезпечення на цій основі належної диференціації виплат;
- прозорості механізму визначення розміру виплати;
- відповідності розміру виплати стандартам рівня життя (виходячи з того, що мінімальна заробітна плата не може бути нижчою за прожитковий мінімум для працездатних осіб, усі страхові виплати також мають забезпечувати принаймні мінімальні державні соціальні гарантії);
- фінансового забезпечення виплат.

7.4. Соціальна допомога та соціальні послуги для непрацездатних громадян

Сутність соціальної допомоги

У будь-якій державі, навіть з високим рівнем економічного розвитку, існують певні категорії громадян - непрацездатні та працездатні особи, які не мають можливості здійснювати трудову діяльність через об'єктивні причини, або які мають низькі доходи, тому вони потребують посиленої державної підтримки.

Одна з функцій і обов'язок держави - зменшити нерівність у розподілі доходів між громадянами. Рівень доходів є найважливішим показником добробуту, оскільки визначає можливості матеріального та духовного життя кожної особи. Надаючи соціальну допомогу, держава пом'якшує соціальні проблеми суспільства.

Державна соціальна допомога - це система виплат у грошовій або натуральній формі, яка фінансується з державного і місцевого бюджетів та надається найменш захищеним категоріям населення.

Соціальна допомога орієнтована на громадян, об'єктивні можливості яких не дозволяють їм підтримувати суспільно визнані рівень та спосіб життя, тобто це населення з низькими доходами (наприклад багатодітні сім'ї) та соціально незахищені люди (наприклад інваліди з дитинства).

Соціальна допомога охоплює окремі види забезпечення, які практично неможливо здійснити на принципах соціального страхування, надається найменш захищеним категоріям населення, як правило, в індивідуальному порядку.

Соціальна допомога зорієнтована на індивідуальну потребу одержувача.

Розмір соціальної допомоги пов'язаний лише з нинішнім станом особи чи сім'ї, він визначається як на основі перевірки їх доходу і розмірів особистого майна та засобів існування, так і за певними критеріями, без перевірки доходу.

Основною функцією соціальної допомоги є зменшення негативних наслідків бідності в суспільстві шляхом надання короткотермінової адресної допомоги малозахисним верствам населення або надання додаткової допомоги до вже існуючих джерел існування.

Основне завдання соціальної допомоги - полегшення матеріального стану людей, які опинилися в скрутному становищі, незалежно від їх трудової діяльності.

Мета виплати соціальної допомоги - доведення рівня доходу особи до суспільно визначеного мінімуму з урахуванням низки факторів (складу сім'ї, стану здоров'я, існування інших виплат тощо).

Соціальна допомога має принципові відмінності від соціального страхування, зокрема:

- фінансування та виплати соціальної допомоги забезпечуються державним та місцевими бюджетами, тобто соціальна допомога фінансується не зі страхових відрахувань, а з податкових надходжень;
- надається найменш захищеним і найбільш нужденним категоріям населення;
- розмір допомоги не пов'язаний з попередніми доходами чи життєвим рівнем і не залежить від раніше сплачених страхових внесків;
- надається лише у випадку неможливості для одержувача самостійно вийти зі скрутного становища за рахунок власних доходів і майна;
- розмір соціальної допомоги, на відміну від виплат по соціальному страхуванню, визначається виходячи зі ступеня бідності об'єкта допомоги та наявних ресурсів;
- у системі соціальної допомоги не вимірюється ризик настання тієї чи іншої події, натомість поняття ризику - основоположне в соціальному страхуванні.

Соціальна допомога може бути у вигляді грошової допомоги, соціальних і фінансових пільг, субсидій, компенсацій, а також у вигляді необхідних товарів і побутових послуг у натуральній формі (талони на харчування, право безоплатного проїзду в транспорті, медикаменти тощо).

Переваги надання грошової соціальної допомоги	Переваги надання соціальної допомоги в натуральній формі
грошова допомога сприяє заохоченню споживацького вибору на відміну від натуральної допомоги, коли індивіду наві'язується певний набір товарів і послуг;	допомога в натуральній формі є більш адресною, оскільки обмежує використання її іншими особами;
більш проста система надання допомоги у грошовій формі порівняно з натуральною допомогою дозволяє знижувати адміністративні витрати;	в умовах абсолютного браку ресурсів є більш ефективна в боротьбі з бідністю і голодом;
грошовій допомозі меншою мірою притаманний "ефект клейма", який лягає на отримувача соціальної допомоги	у багатьох випадках бідні не здатні раціонально використати соціальну допомогу в грошовому еквіваленті - можуть витратити її на алкоголь, наркотики, тому ефективнішим буде соціальний захист у натуральній формі

Види соціальної допомоги в Україні

На даний час в Україні існує 6 видів державної соціальної допомоги:

- субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг;
- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- допомога сім'ям з дітьми;
- допомога малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу;
- допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам;
- допомога на поховання.

Житлова субсидія - це щомісячна безготівкова допомога громадянам в оплаті за житлово-комунальні послуги (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення, електроенергія, вивезення побутового сміття тощо).

Субсидія на придбання твердого та рідкого пального побутового палива і скрапленого газу *надається у готівковій формі*.

Необхідною умовою для призначення субсидії є працевлаштування або навчання усіх прописаних у житлі осіб працездатного віку, або особа повинна бути зареєстрована в Центрі зайнятості як така, що шукає роботу.

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям - це щомісячна допомога, яка надається малозабезпеченим сім'ям у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї.

Скористатися правом на одержання соціальної допомоги може родина, середньомісячний сукупний дохід якої менший за встановлений законодавством прожитковий мінімум для сім'ї.

Органам місцевого самоврядування надано право за рахунок місцевих бюджетів та спеціально створених регіональних фондів соціальної допомоги проводити доплати до встановлених розмірів державної соціальної допомоги.

Розмір соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям визначається як різниця між рівнем забезпечення прожиткового мінімуму та середньомісячним сукупним доходом сім'ї. Вона призначається окремо для кожної сім'ї залежно від її складу, але не може перевищувати 75% прожиткового мінімуму для сім'ї.

Допомога сім'ям з дітьми - матеріальна підтримка сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей.

Державна допомога сім'ям з дітьми включає:

- 1) допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 2) одноразову допомогу при народженні дитини;
- 3) допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
- 4) допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням;
- 5) допомогу на дітей самотнім матерям;
- 6) допомогу на дітей, якщо батьки ухиляються від сплати аліментів (з 2006 р.);
- 7) допомогу на дітей-сиріт та дітей, які перебувають під опікою, виховуються у прийомних сім'ях (з 2006 р.).

З 1 січня 2006 р. змінився механізм призначення допомоги по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку. Зазначена допомога надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 90 гривень.

Одноразова допомога при народженні дитини виплачується у грошовій формі з метою створення належних умов для повноцінного утримання та виховання дитини протягом 12 місяців після місяця народження дитини.

Одинокі матері, вдови та вдівці з дітьми, мами (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або соціальну пенсію отримують допомогу в розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в

розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 10% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, виплачується у розмірі, що дорівнює різниці між встановленим прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів і пенсії за попередні шість календарних місяців.

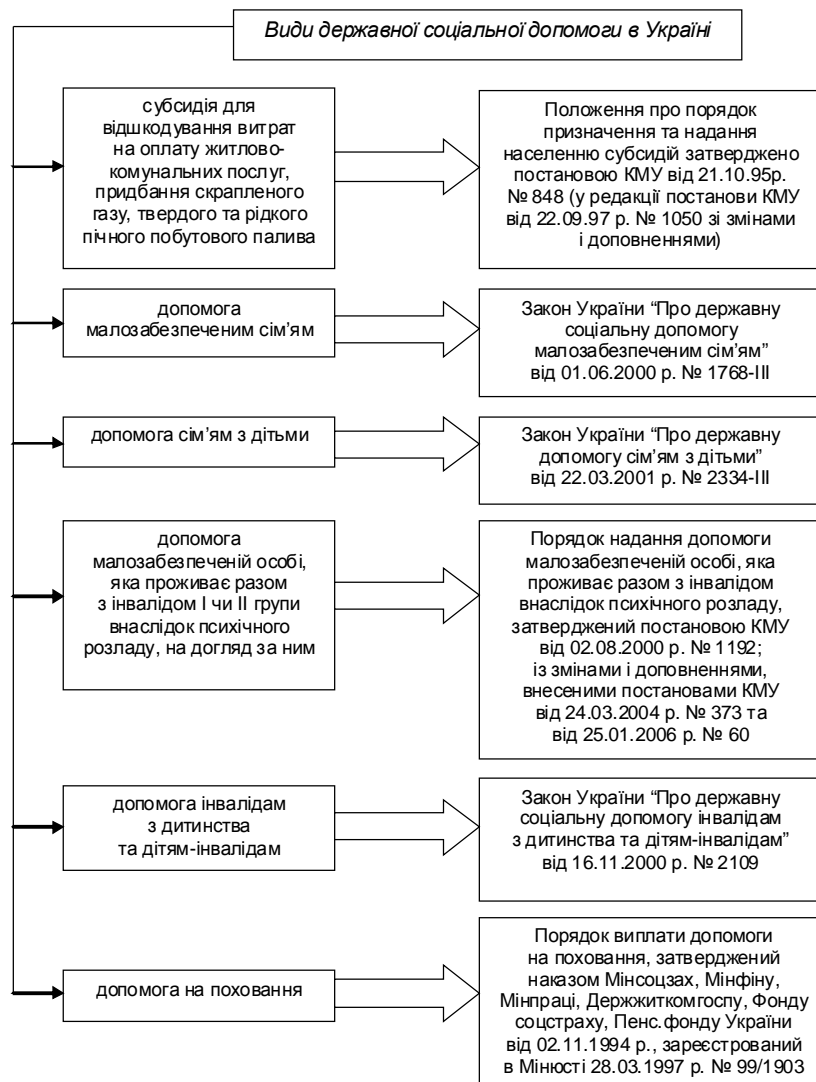
Якщо опікун отримує аліменти чи пенсію на дитину, то розмір дорівнюватиме різниці між встановленим прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів (пенсії). Якщо опікун не отримує на дитину аліменти чи пенсію, розмір дорівнюватиме прожитковому мінімуму для дитини відповідного віку.

З 2006 р. уведені нові види допомоги: державна соціальна допомога дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, яка надається у розмірі двох прожиткових мінімумів для дитини відповідного віку (постанова Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2006 р. № 106) та тимчасова допомога на дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, або не мають можливості утримувати дитину (постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2006 р. № 189). Розмір цієї допомоги становить 30% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

При призначенні допомоги сім'ям, які з поважних та незалежних від них причин є бідними відповідно до Закону України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" встановлено диференційовані рівні забезпечення прожиткового мінімуму для окремих категорій населення.

Крім цього, на кожну дитину цей рівень збільшується на 10%, а для кожної дитини, яка утримується матір'ю (батьком, усиновителем), що не перебуває в шлюбі, і запис про батька (матір) цієї дитини у Книзі реєстрації народжень провадиться в установленому порядку за вказівкою матері (батька), та для кожної дитини, в якої один або обоє батьків є інвалідами I або II групи, а також для кожної дитини в малозабезпеченій багатодітній сім'ї, в якій виховуються троє або більше дітей віком до 16 років (до 18 років, якщо дитина навчається), - на 20%.

Види соціальної допомоги регулюються відповідними законодавчими актами, які показані на рис. 7.4.

Рис. 7.4. Види державної соціальної допомоги в Україні

Поняття адресної допомоги

Соціальна допомога поділяється на два види - універсальну та адресну.

Універсальна соціальна допомога надається за умови настання певних обставин всім особам, які мають право на її отримання відповідно до встановлених критеріїв, незалежно від матеріального стану цих осіб.

Це групи населення, яким державна соціальна допомога надається в чітко визначених законодавством розмірах і не залежить від сукупного доходу сім'ї (наприклад допомога на поховання, одноразова допомога при народженні дитини). Вона надається одноразово чи щомісячно у фіксованих розмірах. Суми виплат можуть змінюватися залежно від розміру прожиткового мінімуму.

На відміну від універсального виду допомоги, *адресна соціальна допомога* безпосередньо пов'язана з рівнем добробуту її отримувачів, вона надається у тому випадку, якщо сукупний дохід осіб, які претендують на допомогу, є нижчим за встановлений рівень.

Адресну соціальну допомогу отримують особи, які не в змозі забезпечити собі грошовий або натуральний прибуток для задоволення потреб у розмірі прожиткового мінімуму. Розмір допомоги визначається залежно від сукупного доходу сім'ї і не має стабільного розміру. Адресна соціальна допомога призначається розрахунковим шляхом з урахуванням середньомісячного сукупного доходу громадян (наприклад допомога малозабезпеченим сім'ям, житлові субсидії).

Адресність соціальної допомоги - це індивідуальний підхід до кожного випадку її надання.

Перевага адресності соціальної допомоги полягає в цілеспрямованому використанні державних коштів, надається допомога дійсно за призначенням, що дозволяє більш чітко контролювати розподіл державних асигнувань.

Адресність соціальної допомоги розглядається у двох площинах:

- *горизонтальна* - це можливість системи охопити всіх, на кого соціальна допомога розрахована, тобто забезпечення допомогою всіх, хто її потребує;

- *вертикальна* - здібність системи охоплювати тільки певну групу, тобто це виключення можливості доступу до коштів соціальної допомоги тих, для кого вона не призначена.

Існує три способи адресування соціальної допомоги. Способи адресування соціальної допомоги показані на рис. 7.5.

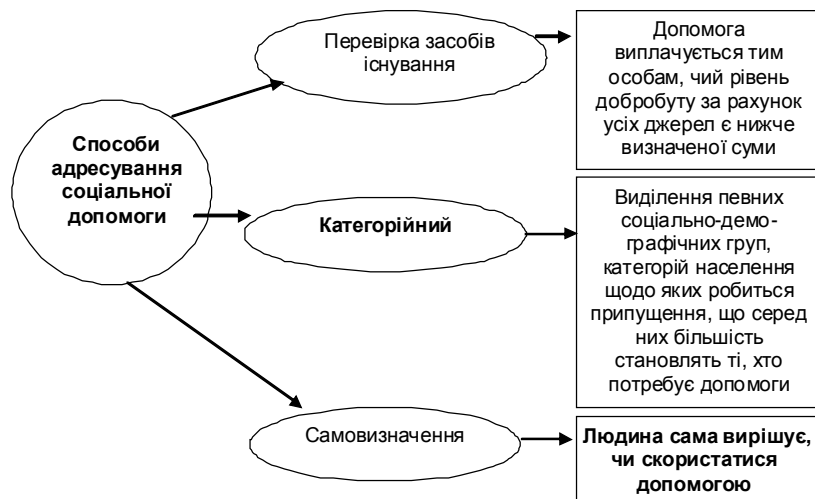

Рис. 7.5. *Способи адресування соціальної допомоги*

Водночас реалізація програм адресності може супроводжуватися двома видами помилок:

- Помилка "включення" - включаються до програми ті сім'ї, які гостро не потребують допомоги.
- Помилка "невключення" - ті, хто потребує допомоги, помилково не включаються в програму.

Наслідком зазначених помилок є те, що програма соціальної допомоги марно витрачає кошти на осіб, які не належать до найбільш пріоритетних груп, відповідно, на нужденних припадає менше коштів. Отже, знижується ефективність програм адресності соціальної допомоги.

Адресність державної соціальної допомоги передбачає оцінку доходів особи (сім'ї) і врахування показників бідності (безробіття, поганий стан здоров'я, старість, наявність дітей тощо).

Соціальні послуги в системі соціальної допомоги

На місцевому рівні функцію соціальної допомоги здійснюють Соціальні служби, які найбільше наближені до населення і забезпечують його соціальними послугами. Механізми організації, функціонування, ресурсного забезпечення діяльності соціальних служб людьми та фінансами визначені в Законі України "Про соціальні послуги" від 19 червня 2003 р. (набув чинності 1 січня 2004 р.).

Соціальні служби - підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Серед державних соціальних служб - це територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, будинки-інтернати, реабілітаційні центри для інвалідів, соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді тощо.

Соціальні послуги - комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя.

Складними життєвими обставинами визначено обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Об'єкти соціальних послуг:

- люди літнього віку;
- діти-сироти та позбавлені батьківського піклування;
- діти та дорослі з особливими потребами (інваліди);
- самотні непрацездатні громадяни, які потребують сторонньої допомоги;
- люди, які живуть з ВІЛ/СНІД;
- діти вулиці;
- бездомні;
- залежні від алкоголю та наркотиків;
- жінки та діти, які страждають від насильства в родині;
- громадяни, що перебувають у місцях позбавлення волі або повернулися з них

Суб'єкти, що надають соціальні послуги - державні та комунальні спеціалізовані підприємства, установи та заклади соціального обслуговування, підпорядковані центральним, місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, юридичні особи, створені відповідно до законодавства, які не мають на меті отримання прибутку, фізичні особи.

Професійна діяльність у сфері надання соціальних послуг підлягає ліцензуванню, умови і порядок якого визначаються Кабінетом Міністрів України.

Перелік соціальних послуг, опис їх змісту та якості зазначаються в Державному класифікаторі соціальних стандартів та нормативів, що затверджується Кабінетом Міністрів України і публікується в засобах масової інформації відповідними центральними органами виконавчої влади.

Центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах своїх повноважень організовують роботу з надання відповідних соціальних послуг та здійснюють контроль за діяльністю суб'єктів, що надають соціальні послуги.

Недержавні суб'єкти, що бажають надавати соціальні послуги на професійній основі за рахунок власних коштів, залучених коштів або коштів державного чи місцевого бюджетів, надають їх на підставі ліцензії в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

У разі залучення бюджетних коштів до фінансування соціальних послуг, які надаються в установленому порядку недержавними суб'єктами чи фізичними особами, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування на конкурсній основі укладають із суб'єктами, що надають соціальні послуги, договір щодо умов фінансування та вимог до обсягу, порядку і якості надання соціальних послуг.

Контроль за цільовим використанням бюджетних коштів, спрямованих на фінансування соціальних послуг, здійснюється відповідними центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також органами з питань фінансового контролю відповідно до їх повноважень.

Основними принципами надання соціальних послуг визначено: адресність, індивідуальний підхід, доступність, відкритість, добровільність вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг, гуманність, комплексність, максимальна ефективність використання бюджетних та позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги, законність, соціальна справедливість, конфіденційність, дотримання стандартів якості та відповідальність за дотримання етичних і правових норм суб'єктами, що надають соціальні послуги.

Базові засади надання соціальних послуг:

- *інтеграція* - створення умов, які допоможуть подолати соціальну ізоляцію вразливих груп населення, забезпечать доступ до соціальної інфраструктури та повноцінне життя у спільноті;

- *деінституалізація* - створення умов або надання соціальних послуг, що дозволять людині, яка належить до вразливої групи, залишатися в громаді у звичайному для неї оточенні;

- *орієнтація на індивідуальні потреби користувачів* - соціальні послуги повинні враховувати індивідуальні потреби користувачів, що передбачає складення індивідуального плану надання послуги;
- *залучення фахівців різного профілю* - співпраця представників різних професій (соціальних працівників, психологів, трудотерапевтів, реабілітологів, лікарів, соціальних педагогів) у плануванні та наданні якісних соціальних послуг;
- *участь усіх зацікавлених сторін* - можливість здійснення безперешкодного доступу на етапах планування, моніторингу та оцінки соціальних послуг на всіх рівнях (окремої послуги, роботи закладу, формування регіонального бюджету сфери соціальних послуг);
- *партнерська співпраця* - взаємодія між державними органами влади, недержавними організаціями та органами місцевого самоврядування для вирішення певної соціальної проблеми.

Основними формами надання соціальних послуг є матеріальна допомога та соціальне обслуговування.

Матеріальна допомога надається особам, що перебувають у складній життєвій ситуації, у вигляді грошової або натуральної допомоги: продуктів харчування, засобів санітарії і особистої гігієни, засобів догляду за дітьми, одягу, взуття та інших предметів першої необхідності, палива, а також технічних і допоміжних засобів реабілітації.

Соціальне обслуговування - система соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності.

Соціальне обслуговування здійснюється шляхом надання соціальних послуг:

- за місцем проживання особи (вдома);
- у стаціонарних інтернатних установах та закладах;
- у реабілітаційних установах та закладах;
- в установах та закладах денного перебування;
- в установах та закладах тимчасового або постійного перебування;
- у територіальних центрах соціального обслуговування;
- в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Нині в Україні функціонує 321 будинок-інтернат, 56 дитячих будинків-інтернатів, 149 психо-неврологічних інтернатів, 5 спеціальних будинків-інтернатів, де на повному державному забез-

печенні перебуває 57 тис. громадян, з яких майже 30 тис. осіб - з вадами розумового розвитку. Понад 700 територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних людей надають соціальні послуги майже мільйону українців, які цього потребують; діє 41 заклад та установа соціального захисту бездомних осіб та тих, що звільнилися з місць позбавлення волі. Для осіб з обмеженими фізичними можливостями, яких в Україні близько 3,5 млн осіб, функціонує Фонд соціального захисту інвалідів та 27 територіальних відділень Фонду, Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів, 14 реабілітаційних установ професійної реабілітації інвалідів, з них 6 міжрегіональних центрів (АР Крим, Вінницька, Луганська, Львівська, Донецька, Чернівецька області), 7 обласних та міських центрів (Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька, Одеська, Рівненська, Черкаська області).

Відповідно до потреб осіб можуть надаватися такі *види соціальних послуг*:

- *соціально-побутові послуги* - забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації, здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо;

- *психологічні послуги* - надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин із соціальним середовищем оточення, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

- *соціально-педагогічні послуги* - виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

- *соціально-медичні послуги* - консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, працетерапія;

- *соціально-економічні послуги* - задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізуються у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також допомоги у вигляді одноразових компенсацій;

- *юридичні послуги* - надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

- *послуги з працевлаштування* - пошук підходящої роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

- *послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями* - комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість;

- *інформаційні послуги* - надання інформації, необхідної для вирішення складної життєвої ситуації (довідкові послуги); розповсюдження просвітницьких та культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень і ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги).

Надання соціальних послуг здійснюють соціальні працівники та інші фізичні особи, які мають відповідну освіту і схильні за особистими якостями до надання соціальних послуг.

Соціальний працівник - професійно підготовлений фахівець, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи і надає соціальні послуги.

До основних функцій соціальних працівників відносять:

- обслуговування клієнтів похилого віку та інвалідів удома;
- соціальний супровід неблагополучних сімей;
- надання соціально-побутових послуг;
- здійснення інформаційно-консультативної підтримки різних груп клієнтів.

До надання соціальних послуг можуть залучатися волонтери, діяльність яких регулюється відповідним положенням, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Волонтер - фізична особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно-корисний характер.

У цілях реалізації положень Конституції і законів України щодо забезпечення соціального захисту громадян, доступності та якості соціальних послуг, запровадження нового ефективного механізму фінансування і управління системою соціальних послуг, підвищення рівня якості життя населення розроблено *Концепцію реформування системи соціальних послуг*, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квітня № 178-р.

Концепція визначає етапи досягнення стратегічної мети - нової якості життя громадян, удосконалення системи соціального захисту населення шляхом створення системи якісних соціальних послуг і наближення їх до європейського рівня. Концепція покликана реалізувати в повсякденному житті положення Конституції та законів України "Про соціальні послуги" і "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії", зробити послуги не лише доступними, але й якісними, запровадити нові ефективні механізми фінансування та управління і, як наслідок, - підвищити рівень життя населення.

Важливим завданням Концепції є створення дієвого механізму соціального замовлення та укладання соціального контракту, можливість вибору людиною послуг, закладу та форми їх отримання.

Одна з новацій Концепції - децентралізація системи надання соціальних послуг. Вона передбачає посилення ролі громад, розукрупнення великих закладів і центрів, їх територіальне наближення до місця проживання людини. Обов'язково посиляться роль та відповідальність органів місцевого самоврядування за якість, фінансове забезпечення, обсяг та вибір надавача соціальних послуг.

Непорушним має стати принцип добровільності вибору закладу та місця отримання таких послуг, а також їх адресність.

Система забезпечення соціальних послуг передбачає запровадження мінімальних державних стандартів якості та здійснення постійного контролю за їх дотриманням, регулювання діяльності суб'єктів шляхом ліцензування та реєстрації, застосування економічного та адміністративного механізму, який обумовить конкуренцію і стимулюватиме до підвищення якості послуг.

Необхідно визначити перелік гарантованих державою безоплатних послуг та категорій населення, які мають право на їх

отримання, а види допомоги, що не увійдуть у гарантований державою обсяг, надаватимуться на платній основі.

До розроблення і впровадження стандартів якості соціальних послуг обов'язково долучаться представники недержавних організацій. Держава має подбати про створення правових умов для функціонування незалежних інспекцій та проведення громадського моніторингу.

Необхідно створити для надавачів соціальних послуг усіх форм власності рівні умови. Але щоб швидше вони ставали конкурентоспроможними, слід удосконалити нормативно-правову базу щодо укладання контрактів, стимулювання та регулювання діяльності комерційних організацій, що працюють у цій сфері. Зазначені кардинальні зміни також інфраструктура державних закладів.

Важлива новація - розроблення і впровадження механізму соціального замовлення на соціальні послуги у надавачів послуг обласними, міськими та районними органами самоврядування за рахунок місцевих бюджетів. Це пов'язано з потребою оптимізувати використання коштів, що виділяються з державного, місцевого бюджетів та інших джерел. Усі заходи повинні узгоджуватися на державному та місцевому рівнях, із залученням на засадах партнерства суб'єктів різних форм власності.

7.5. Соціальна робота

Перспективи Української держави, однієї з найбільших країн Європи, багато в чому залежать від зваженої державної соціальної політики, яка б стверджувала і забезпечувала реалізацію соціальних прав людини і громадянина для збереження та відтворення людського потенціалу. У сучасних умовах радикального реформування економічної, політичної, соціальної, культурної сфер життєдіяльності суспільства, яке супроводжується загостренням соціальних проблем, зокрема яскраво постають проблеми бідності, безробіття, поглиблення соціальної нерівності, зростання кількості соціально небезпечних захворювань, рівня правопорушень, злочинності, маргіналізації суспільства тощо, об'єктивно виникає потреба в ефективній системі державного управління соціальною роботою.

Сучасна соціальна робота - специфічний цілісний напрям діяльності держави, мета якого полягає у задоволенні законних інтересів і соціальних потреб кожного члена нашого суспільства,

вирішенні проблем праці, побуту, духовного і фізичного розвитку людини, залучаючи до цього державні, громадські та інші інституції.

У Європі поняття "соціальна робота" з'являється у літературі соціально-гуманітарного напрямку у кінці XIX ст. і відразу стає предметом наукового осмислення. Вперше науково-теоретичне обґрунтування соціальної роботи було проведено в 90-х рр. XIX ст. у Сполучених Штатах Америки у книзі М.Річмонд "Дружній візит до бідняків: керівництво для тих, хто працює у благодійних організаціях", яка фактично була відгуком на потребу теоретичного забезпечення практичної роботи, спрямованої на підтримку бідних людей.

Започаткування соціальної роботи як навчальної дисципліни пов'язують із проведенням у 90-х рр. XIX ст. у Великобританії лекційної роботи, яка мала на меті поширення знань щодо проведення благодійної діяльності. Професійна підготовка фахівців із соціальної роботи розпочалась із відкриттям у 1899 р. першого Інституту підготовки соціальних працівників у Амстердамі, до навчальних програм якого було включено навчальні курси із соціальної роботи.

Фактично з цього періоду відбувається становлення та розвиток методології, категоріального апарату соціальної роботи як науки, уточнюється об'єкт досліджень, відбувається процес становлення предметного поля, формулюються її принципи, закономірності тощо.

Становлення вітчизняної соціальної роботи відбувалося на тлі розвитку різних форм благодійництва, парадигми допомоги ближньому як культурно-історичне явище, що потребувало організаційного оформлення і державної підтримки. Безумовно, сьогодні не можна недооцінювати історичні, соціальні, економічні, політичні, культурні, морально-духовні передумови її виникнення та розвитку. Визнання соціальної роботи як професійної діяльності відбулося в Україні на початку 90-х рр. XX ст. Фактично з цього часу закріпилося її розуміння як сфери практичної діяльності, так і наукової галузі, що знайшло своє відображення у тлумаченнях терміна "соціальна робота".

Сучасні науковці розглядають соціальну роботу як вид практичної діяльності у трьох значеннях:

- як інструмент реалізації соціальної політики держави;
- як комплекс різноманітних видів допомоги;

- як засіб соціалізації людини, які фактично відображають її сучасний зміст та основні функції в суспільстві.

Так, український науковець А.І.Капська визначає соціальну роботу як "вплив професіоналів, громадськості та соціальних інститутів на суспільство шляхом формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини і сім'ї".

На позиції залучення людини до активної участі у процесі соціальної роботи щодо подолання власних проблем стоїть відомий вчений І.І.Мигович, зазначаючи: "Соціальна робота" - прийнятий у всьому світі вислів, що означає вияв гуманного ставлення до людини... Соціальна робота відрізняється від філантропії, благодійності, меценатства та подібних видів діяльності своєю орієнтацією не лише на допомогу людині в розв'язанні щоденних проблем (зайнятості, побуту, здоров'я, стосунків з іншими членами соціуму), а й на розвиток у неї, за необхідності, техніки подолання труднощів, навичок самоорганізації".

Достатньо поширеним як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій думці є розуміння змісту соціальної роботи як комплексу різноманітних видів допомоги: соціально-побутової, медико-соціальної, соціально-правової, соціально-педагогічної тощо.

Не менш важливим аспектом соціальної роботи слід вважати сприяння включенню особистості у соціальну структуру оточення, тобто соціалізацію. Будуючи визначення категорії "соціальна робота", в основу якого покладено розуміння останньої як засобу соціалізації, основоположники української школи соціальної роботи І.Мигович та В.Жмир зазначають: "Соціальна робота - це професійна діяльність інституцій, окремої особи, правової, соціальної, демократичної держави та громадянського суспільства (недержавних організацій, осіб), спрямована на допомогу (пряму чи шляхом впливу на оточення), аби подолати суб'єктивні та об'єктивні причини, що перешкоджають соціалізації окремих уражених осіб чи груп у пересічних (середньостатистичних) умовах конкретного соціального довкілля".

Таким чином, соціальна робота - це:

- цілеспрямована діяльність у суспільстві через уповноважені органи, спрямована на забезпечення соціального, культурного, матеріального рівня життя всіх членів суспільства, а також на надання допомоги різним категоріям людей;

- самостійна наука, об'єктом дослідження якої є процес зв'язків, взаємодій, способів та засобів регуляції поведінки соціальних груп і особистостей у суспільстві.

Основними цілями професійної соціальної роботи є допомога в соціалізації людини, реалізації її соціальних прав, сприяння у забезпеченні соціальних потреб і вирішенні конфліктів, гармонізація соціального функціонування особистості та суспільства. Цілям соціальної роботи відповідають її основні функції. Досягти чітко визначеного кінцевого результату можливо завдяки реалізації функцій, кожна з яких передбачає цілком конкретний вид діяльності.

За змістом виділяють такі *функції* соціальної роботи:

- *діагностична* - спрямування на виявлення та конкретизацію соціальних проблем як окремого клієнта, так і соціальної групи, встановлення соціального діагнозу;

- *прогностична* - програмування та прогнозування результатів впливу на об'єкти соціальної роботи, вибір найбільш доцільних соціальних технологій для більш ефективного виконання завдань соціальної роботи;

- *превентивна (профілактична)* - застосування соціально-правових, психологічних, соціально-педагогічних та інших механізмів з метою виявлення негативних явищ, з'ясування причин виникнення останніх, а також проведення заходів соціальної роботи щодо їх попередження;

- *правозахисна* - організація допомоги, підтримки, захисту прав та інтересів клієнтів шляхом використання чинного законодавства;

- *соціально-педагогічна* - виявлення інтересів і потреб членів суспільства у різних видах діяльності (культурній, творчій тощо) та залучення відповідних фахівців, представників громадськості до роботи з ними;

- *соціально-психологічна* - проведення заходів соціальної адаптації, реабілітації, психокорекції, консультування клієнтів, які потребують допомоги;

- *соціально-побутова* - здійснення заходів соціальної роботи з метою покращення умов життєзабезпечення певних категорій населення;

- *соціально-медична* - профілактика захворювань, надання первинної медичної допомоги, сприяння формуванню здорового способу життя;

- *комунікативна* - забезпечення налагодження взаємодії між суб'єктами та об'єктами соціальної роботи з метою найбільш повного залучення всіх інституцій до надання соціальної допомоги;

- *рекламно-пропагандистська* - здійснення соціальної реклами, пропаганда ідей соціальної безпеки людини;

- *організаційна* - координація діяльності різних соціальних інститутів; структурування, планування та розподіл напрямів професійної діяльності.

Як кожний вид суспільної діяльності соціальна робота здійснюється на основі дотримання принципів, які зведено у п'ять груп.

Методологічні (загально-філософські) принципи - це принципи гносеологічного підходу, детермінізму, відображення, розвитку, єдності свідомості та діяльності, соціальної обумовленості, соціальної значущості, історизму, нерозривного взаємозв'язку індивіда та його соціального середовища.

Соціально-політичні принципи відображають вимоги, зумовлені залежністю змісту і спрямованості соціальної роботи від державної соціальної політики, що визначає концептуальні підходи до вибору пріоритетів у соціальному захисті. До цієї групи принципів відносять принципи демократизму та гуманізму, єдності державного підходу до соціальної роботи в поєднанні з регіональними особливостями її здійснення, законності і справедливості, суспільної доцільності та економічної ефективності тощо.

Організаційно-розподільні принципи, що спрямовані на втілення політичних рішень у практичну площину, об'єднують принципи професійної соціально-технологічної компетентності кадрів, мотивування, інтеграції, контролю, єдності прав та обов'язків, повноважень і відповідальності.

Психолого-педагогічні принципи, які відображають вимоги до вибору засобів і способів психолого-педагогічного впливу на клієнтів соціальних служб, включають принципи комплексного підходу до аналізу й оцінки життєдіяльності клієнтів, цілеспрямованість і системність соціальної роботи, модальність, емпатію, атракцію, довіру.

Специфічні (інструментальні) принципи визначають правила діяльності у сфері надання соціальних послуг. Ця група об'єднує принципи універсальності, соціального реагування, охорони соціальних прав, клієнтоцентризму, толерантності, гармонізації суспільних, групових та особистих інтересів тощо.

Джерелом теоретичних знань, а також необхідною передумовою організації практичної соціальної роботи, яка б ґрунтувалася на наукових дослідженнях соціального розвитку людини, суспільства та їх взаємодії, є дослідження теорій соціальної роботи. Характерною особливістю становлення теорій соціальної роботи слід вважати те, що відбувалося воно на тлі розвитку соціальної роботи як практичного виду діяльності.

Сучасна наукова думка пропонує кілька підходів до класифікації теорій соціальної роботи. Соціальна робота - галузь науки, яка спирається на наукові здобутки філософії, соціології, історії, педагогіки, психології, правознавства, економіки, і саме це пояснює одну із класифікацій теорій соціальної роботи, в основі якої лежить саме близькість до наук, предметом дослідження яких виступає людина та її соціальні зв'язки. За цією класифікацією теорії соціальної роботи поділяються на три групи:

- психолого-орієнтовані теорії соціальної роботи;
- соціолого-орієнтовані теорії соціальної роботи;
- комплексно-орієнтовані теорії соціальної роботи.

До групи **психолого-орієнтованих теорій соціальної роботи** належать теорії, побудовані на принципі допомоги клієнту у вирішенні соціальних проблем через активізацію його власних зусиль шляхом використання як своїх особистих, так і соціальних ресурсів:

- *психодинамічна теорія*, яка ґрунтується на методиках психоаналізу. Завдяки психоаналізу значно розширилися можливості соціальної роботи. Так, ситуація досліджується з позиції як особистісної проблеми, так і в контексті соціальних відхилень, а завдяки методам психоаналізу проводиться діагностика особистісних і соціальних змін у їх взаємодії та прогнозується розвиток цієї взаємодії. На основі отриманої інформації приймається рішення щодо дій соціального працівника;

- *екзистенціальна теорія*, що заснована на врахуванні особистісних уявлень клієнта про середовище оточення та його власної оцінки свого соціального статусу. У разі, коли уявлення клієнта про зовнішнє оточення не адекватне дійсності у зв'язку з його неадекватним сприйняттям свого соціального статусу, постає питання про надання соціальної допомоги засобами соціальної роботи;

- *теорія кризового втручання*, яка побудована на ідеї допомоги клієнтам, які перебувають у стані глибокої психологічної кри-

зи. З метою виведення клієнтів із дезадаптивного стану використовують методики оперативного втручання;

- *гуманістична теорія*, у основу якої закладено принципи допомоги клієнтам шляхом сприяння їм у самопізнанні та розумінні самих себе, розумінні ролі своєї особистості, а також з'ясуванні характеру впливу оточуючого світу. Завдання соціального працівника полягає у допомозі клієнту визначити своє життєве призначення.

Поштовхом до розвитку цієї групи теорій були дослідження таких відомих науковців, як К.Роджерс, А.Маслоу, А.Камю, Ж.-П.Сатр, В.Франкл, Ф.Перл. Сьогодні психолого-орієнтовані теорії стали підґрунтям для розвитку багатьох видів соціальної роботи, зокрема проблемно-орієнтованої, еґо-орієнтованої, функціональної, кризис-інтервентної тощо.

Соціолого-орієнтовані теорії об'єднують теорії, в основу яких покладено увагу на соціальний контекст допомоги, зокрема соціальні норми та патології, соціальні детермінанти виникнення соціально небажаних ситуацій, соціальний контроль за поведінкою людини тощо. До них належать:

- *системна теорія соціальної роботи*, в основу якої покладено бачення суспільства як складної соціальної системи, елементи якої (соціальні інститути та організації) взаємопов'язані та у процесі взаємодії здійснюють вплив на життєдіяльність людини. Допомога клієнту надається шляхом виявлення факторів оточення клієнта, з'ясування впливу на нього цих факторів і, на основі отриманої інформації, побудови механізмів уникнення їх негативної дії;

- *системно-екологічна теорія соціальної роботи*, яка є переважно компетенцією соціальної психології. Сутність соціальної допомоги тут полягає у збереженні рівноваги між клієнтом і середовищем оточення, що об'єднує природні та соціальні складові;

- *соціально-радикальна теорія*, у основу якої покладено ідею допомоги клієнту у розвитку його соціальної свідомості, насамперед її політичної та правової складових. Характерною відмінністю цієї теорії є спрямування соціальної допомоги саме на розвиток соціальних здібностей безпосередньо клієнта, а не на зміни в соціальних структурах;

- *марксистська теорія соціальної роботи*, що ґрунтується на підходах колективної допомоги клієнту у вирішенні соціальних проблем шляхом як підвищення рівня самосвідомості клієнта, так і здійснення соціальних змін у суспільстві.

Комплексно-орієнтовані теорії соціальної роботи ґрунтуються на концептуальних підходах соціології, педагогіки, психології та об'єднують:

- *рольову теорію соціальної роботи*, засновником якої є Якоб Леві Морено. В основу цієї теорії покладено комплексну ідею рольової поведінки клієнта. Надання соціальної допомоги згідно з цією теорією передбачає досконалий аналіз проблем клієнта та на підставі дослідження минулого життєвого досвіду, сучасного стану дійсності, а також очікуваної поведінки обираються найбільш ефективні технології соціальної роботи;

- *соціально-педагогічна теорія соціальної роботи*, що побудована на ідеї залучення цілої системи соціальних інститутів, таких як сім'я, школа тощо, для здійснення виховного впливу на процес соціалізації як окремого індивіда, так і соціальних груп;

- *когнітивна теорія соціальної роботи*, яка у своїй основі містить ідеї допомоги клієнту у вирішенні проблем шляхом регулювання соціальної поведінки, орієнтуючись на його характер мислення, вироблені установки або упередження. Ця теорія є найбільш ефективною під час розв'язання проблем, викликаних комплексом соціальних, психологічних, біологічних факторів.

Соціальній роботі як виду практичної діяльності притаманна певна структура, в якій визначальне місце належить об'єктам і суб'єктам останньої.

Об'єктами соціальної роботи у широкому значенні є кожна особа, сім'я, соціальна група, яка потребує допомоги. У науковій літературі, де висвітлюються категорійно-поняттєві засади соціальної роботи, особу, сім'ю або соціальну групу, якій надається соціальна допомога, прийнято називати клієнтом соціальної роботи. Отже, фактично об'єктами соціальної роботи виступають її клієнти.

У вітчизняній літературі найбільш поширеною типологією клієнтів соціальної роботи вважається виділення двох груп:

- за ознакою належності до певної соціально-демографічної групи (діти, жінки, чоловіки, люди похилого віку);

- за особливостями проблем (інваліди, безробітні тощо).

Крім цього, вживається класифікація клієнтів відповідно до характеру їх проблем:

- соціально незахищені групи населення, до яких відносять категорії населення, які внаслідок тих чи інших причин нездатні

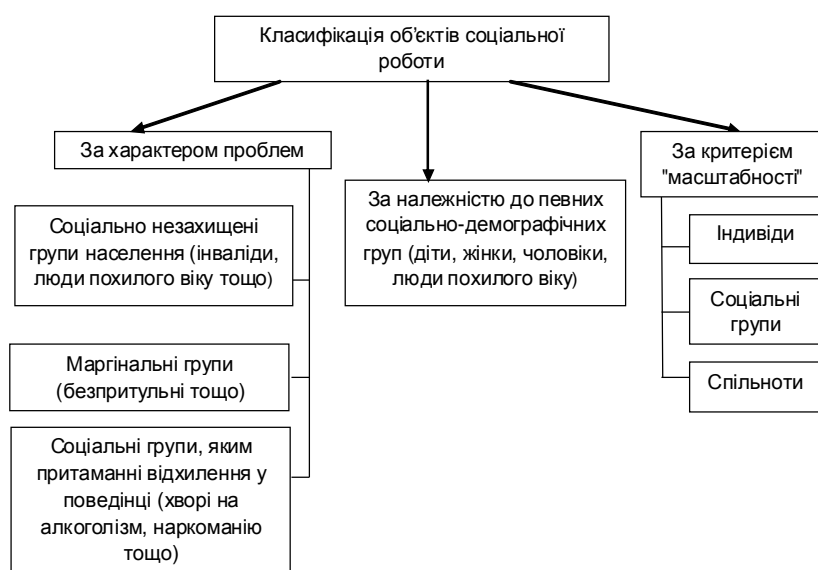
самостійно забезпечити собі повноцінну життєдіяльність у суспільстві (інваліди, люди похилого віку тощо);

- маргінальні групи, до яких належать люди, які в міру різних причин втратили зв'язок із соціальними групами суспільства і без сторонньої допомоги не можуть відновити взаємодію із суспільством (безпритульні тощо);

- соціальні групи, яким притаманні відхилення у поведінці (хворі на алкоголізм, наркоманію; особи, схильні до девіантної поведінки, тощо).

Існує класифікація, в основу якої покладено критерій "масштабності" об'єкта соціальної роботи: індивіди, соціальні групи, спільноти, які перебувають у важких соціальних умовах, що порушують, або можуть порушити повноцінне соціальне функціонування останніх.

Узагальнену класифікацію об'єктів (клієнтів) соціальної роботи подано на рис. 7.6.

Рис. 7.6. Класифікація об'єктів соціальної роботи

Український законодавець у Законі України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю" об'єкти соціальної роботи визначає таким чином: "Об'єктами соціальної роботи з дітьми та молоддю

є: діти, молодь та члени їх сімей; професійні та інші колективи; соціальні групи, щодо яких здійснюється соціальна робота".

Об'єкт-суб'єктні відносини виступають головною характеристикою соціальної роботи, результатом яких слід вважати досягнення мети соціальної роботи - задоволення соціальних інтересів, допомога у розв'язанні соціальних проблем індивідів, соціальних груп або спільнот, які опинились у скрутному становищі та потребували професійного втручання. Досліджуючи суб'єкт-об'єктні відносини у сфері соціальної роботи, слід згадати викладений вище науковий підхід щодо залучення особистості (клієнта) до здійснення соціальної роботи з метою вирішення її особистих проблем. За таких умов клієнт (об'єкт) соціальної роботи стає безпосереднім суб'єктом останньої.

Характеризуючи суб'єкти соціальної роботи, слід згадати, що суб'єкт - це "суспільний організм, чия практична і пізнавальна активність спрямована на об'єкт". Різноманітне наповнення змісту соціальної роботи, зумовлене багатогранністю соціальної сфери, розвиток якої відбувається безпосередньо під впливом як економічних, так і політичних чинників, позначається на структурі суб'єктів соціальної роботи. До *суб'єктів соціальної роботи* належать держава, недержавні організації, соціальні працівники, особистість тощо (рис. 7.7).

Рис. 7.7. Суб'єкти соціальної роботи

Центральною фігурою в колі суб'єктів соціальної роботи науковці вважають соціального працівника - професійно підготовленого фахівця, що має необхідну кваліфікацію у сфері соціальної роботи і надає соціальні послуги. Саме ця фігура є найбільш наближеною до клієнтів, ознайомена з їх проблемами та, будучи професійно підготовленою, надає допомогу, застосовуючи індивідуальний підхід у кожному конкретному випадку.

Головним суб'єктом, який організовує, регулює та координує діяльність у сфері соціальної роботи, об'єднує систему державних установ і організацій, інституцій соціальної роботи, є держава.

За критерієм організаційних рівнів діяльності соціальних інституцій, що здійснюють забезпечення соціальної роботи, виділяють:

- перший рівень: розробка політичних рішень, стратегічне планування та організаційно-правове забезпечення (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Президент України, місцеві ради);

- другий рівень: розроблення механізмів для організації служб (міністерства та відомства);

- третій рівень: утворення спеціальної системи, опрацювання проблем (Державний центр зайнятості, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді);

- четвертий рівень: розв'язання проблеми як окремої ситуації (допомога клієнтам професіоналами: лікарями, психологами, соціальними працівниками у спеціально створених соціальних службах та установах);

- п'ятий рівень: розв'язання проблеми як вимоги (визначення сутності проблеми у спеціальних службах або відділах і направлення клієнта до відповідного фахівця).

Аналізуючи роль суб'єктів соціальної роботи, слід зазначити вагоме місце інститутів громадянського суспільства як основи демократичної, правової, соціальної держави. До структури громадянського суспільства належать кооперації, асоціації, громадські організації, професійні об'єднання тощо.

Значна роль у здійсненні соціальної роботи, зокрема наданні соціальних послуг, належить недержавним організаціям, які набагато швидше, ніж державні, реагують на потреби у соціальній сфері. Завдяки своїй мобільності вони забезпечують виявлення та задоволення потреб вразливих категорій населення, використання усіх можливих ресурсів (волонтерська праця, ініціативність та активність членів організації, психологічна підтримка на засадах

принципу "рівний - рівному", альтернативні матеріальні ресурси у вигляді пожертв, грантів, членських внесків, доходи від власної підприємницької діяльності), одночасно впливаючи на розвиток конкурентного середовища у сфері соціальної роботи.

Найбільш типовими функціями, що виконують недержавні організації як суб'єкти соціальної роботи, слід вважати:

- адресне надання соціальних послуг на рівні громади;
- вивчення потреб і побажань клієнтів;
- збирання і акумулювання інформації про попит на послуги та зміни соціальної ситуації у громаді;
- участь у формуванні місцевих соціальних програм і планування розвитку системи соціальних послуг на місцевому рівні;
- здійснення громадського контролю за якістю надання соціальних послуг та ефективністю місцевих соціальних програм.

Основним завданням державних, благодійних і громадських фондів як суб'єктів соціальної роботи є надання матеріальної (у тому числі фінансової) допомоги різним категоріям суспільства.

Кожний суб'єкт соціальної роботи впливає на забезпечення належного соціального рівня життя членів нашого суспільства в міру своїх можливостей, проте розбудувати ефективну систему соціальної роботи можливо лише шляхом об'єднання можливостей, узгодженості та координації дій державних структур, соціальних інститутів, недержавних організацій, громадськості, особистості.

Організаційно-правові засади реалізації державної політики у сфері соціальної роботи

Законодавство України як незалежної держави створювалося на основі соціально-правових першоджерел, якими прийнято вважати найважливіші міжнародні правові акти. Міжнародне співтовариство взяло на себе зобов'язання виступити гарантом прав людини, захисту окремих осіб або груп чи общин, створивши Організацію Об'єднаних Націй та прийнявши її Статут у 1945 р. З цього часу ООН прийнято ряд нормативних актів із соціальної роботи, які були ратифіковані Україною.

Відповідно до міжнародних стандартів Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., закріпила основні положення, які регламентують соціальні права людини і громадянина. Таким чином, джерелом формування законодавства України щодо регулювання сфери соціальної роботи є Конституція України, в якій знайшли своє закріплення найбільш важливі положення міжнародних правових актів з питань соціального захисту. Більш конкретне регу-

лювання соціальна робота знаходить у законах України, нормативно-правових актах Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств та відомств, місцевих органів влади.

Безумовно, ефективність соціальної роботи залежить від якості її правового забезпечення. Нормативно-правове регулювання соціальної роботи відбувається за різними напрямками, такими як визначення організаційних і правових засад соціальної роботи; соціальна підтримка різних груп населення: сім'ї, дітей, молоді, інвалідів, біженців, громадян похилого віку, громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ветеранів війни, бездомних і безпритульних громадян тощо.

У 2001 р. прийнято *Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю"*, яким визначено організаційні і правові засади соціальної роботи з дітьми та молоддю. Вперше у вітчизняному законодавстві соціальна робота з дітьми та молоддю визначається як "діяльність уповноважених органів, підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форм власності та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб".

Законом окреслено сфери здійснення соціальної роботи: громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча. Визначаються види соціальної роботи, а саме:

- *соціальне обслуговування* - робота, спрямована на задоволення потреб, які виникають у процесі життєдіяльності, що забезпечує гармонійний та різнобічний розвиток дітей та молоді шляхом надання соціальної допомоги і різноманітних соціальних послуг;

- *соціальний супровід* - робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу;

- *соціальна профілактика* - робота, спрямована на попередження аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді та запобігання такому впливу;

- *соціальна реабілітація* - робота, спрямована на відновлення морального, психічного та фізичного стану дітей та молоді, їх соціальних функцій, приведення індивідуальної чи колективної

поведінки у відповідність із загально визнаними суспільними правилами і нормами;

- *соціальне інспектування* - система заходів, спрямованих на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за здійсненям соціальних програм і проектів, умовами життєдіяльності, моральним, психічним та фізичним станом дітей та молоді, забезпечення захисту їх прав, свобод і законних інтересів.

Здійснення соціальної роботи покладено на Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді, яка діє в складі центрального органу виконавчої влади з питань сім'ї, дітей та молоді та йому підпорядковується (ст. 13), регіональні центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також їх спеціалізовані формування.

Соціальні проблеми, що залишаються невирішеними у нашій країні, потребують створення ефективної системи соціального захисту населення України, в якій значне місце виділяється соціальної роботі. Вагомим кроком щодо формування мережі центрів соціальних служб і закладів соціального обслуговування стало прийняття Кабінетом Міністрів України відповідних постанов, зокрема у 2004 р. - постанови Кабінету Міністрів України № 1126 "Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю", якою було затверджено загальне положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також план розвитку мережі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді на 2005-2010 роки, постанови Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 р. № 148 "Про затвердження Типового положення про центр для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді", постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2005 р. № 878 "Про затвердження Типового положення про соціальний гуртожиток", постанови Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2005 р. № 877 "Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями", постанови Кабінету Міністрів України від 12 травня 2004 р. № 608 "Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги". Таким чином, сьогодні до мережі соціальних закладів входять спеціалізовані заклади, що проводять роботу із соціальної адаптації та надають соціально-реабілітаційні послуги, заклади тимчасового проживання, метою діяльності яких є створення умов для соціальної адаптації осіб, які опинились у скрутному життєвому становищі, заклади соціального захисту для тривалого стаціонарного або денного пере-

бування, заклади, що надають соціальні послуги. Їх створення доручено місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відповідно до соціальних потреб територій.

Основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, визначено *Законом України від 19 червня 2003 р. "Про соціальні послуги"*. Відповідно до ст. 1 соціальні послуги - це комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги..., з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. *Основними формами надання соціальних послуг визначено матеріальну допомогу та соціальне обслуговування*. Соціальні послуги поділяються на такі види (ст. 5): соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні, юридичні, послуги з працевлаштування, професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями, інформаційні та ін. Перелік соціальних послуг, опис їх змісту та якості зазначаються у Державному класифікаторі соціальних стандартів і нормативів, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Організацію надання соціальних послуг і контроль за діяльністю суб'єктів, які надають ці послуги, здійснюють центральні та місцеві органи виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень (ст. 18).

Важливим аспектом є регулювання діяльності недержавних суб'єктів, які виявили бажання надавати соціальні послуги. Відповідно до закону така діяльність може відбуватися лише на підставі ліцензії. Таким чином, законодавчо закріплений механізм ліцензування діяльності надавачів соціальних послуг сприятиме забезпеченню якості соціальних послуг, їх гнучкості, своєчасному задоволенню потреб суспільства.

Слід зазначити, що система організації соціальних послуг в Україні перебуває у стані розвитку і вимагає удосконалення чинного законодавства. Так, проблема реформування системи соціальних послуг та чинного законодавства України, що регулює цю сферу, стала предметом обговорення у Делегації Європейської Комісії у 2004 р. Офіційним втіленням пропозицій українських фахівців, міжнародної групи експертів, громадських організацій

щодо реформування системи соціального захисту населення шляхом удосконалення та децентралізації системи надання соціальних послуг в українське законодавство стало схвалення Концепції реформування системи соціальних послуг у 2007 р.

Узагальненим критерієм оцінки соціальної роботи виступають соціальні нормативи і стандарти. *Законом України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії"* визначено правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією та законами України основних соціальних гарантій. Державні соціальні стандарти - це "встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій". Соціальні норми і нормативи визначаються як "показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами".

Так, соціальні стандарти і нормативи здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для молоді (далі - Центрами) включають: стандарти забезпечення дітей і молоді Центрами та їх спеціалізованими формуваннями, нормативи - перелік адміністративно-територіальних одиниць, у яких створюються Центри, перелік спеціалізованих формувань, що створюються при Центрах; стандарти надання безоплатних соціальних послуг, нормативи - перелік соціальних послуг, їх зміст та обсяг; стандарти надання платних послуг, нормативи - перелік соціальних послуг, їх обсяг і зміст; стандарти мінімального забезпечення Центрів та їх спеціалізованих формувань; стандарт фінансування соціальних програм і заходів Центрів; стандарти кадрового забезпечення, нормативи - перелік структурних підрозділів, фахівців, гранична чисельність працівників.

Отже, аналіз законодавчої бази доводить, що за період розвитку України як незалежної держави сформовано нормативно-правові та організаційні засади реалізації державної політики у сфері соціальної роботи. Головні ідеї українського чинного законодавства щодо організації соціальної роботи свідчать про усвідомлення того, що без розбудови сучасної системи соціальної роботи вирішити соціальні проблеми суспільства практично неможливо. Водночас становлення ефективної системи соціальної роботи потре-

бує подальшого удосконалення організаційного забезпечення, розвитку вітчизняної нормативно-правової бази, яка б відповідала європейським принципам і враховувала національні особливості, створювала дієві механізми реалізації правових норм.

7.6. Пенсійне забезпечення в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи

Пенсійна система у кожній країні - це важлива складова програм соціального захисту громадян. Від стабільності та ефективності пенсійної системи залежить добробут окремих громадян і рівень стабільності у суспільстві загалом.

Пенсійні системи мають надавати послуги двох типів:

- гарантування громадянам похилого віку такого рівня життя, який був би не нижчим за прийнятний у ряді країн мінімальний стандарт (незалежно від того, чи була у них можливість заощаджувати кошти протягом трудової діяльності);
- створення надійних і привабливих умов для заощадження коштів з метою самозабезпечення у пенсійному віці.

Солідарна пенсійна система

В усіх країнах довгі роки існувала солідарна система пенсійного забезпечення, яка базується на тому, що держава повинна платити пенсію своїм громадянам. *Солідарна система є обов'язковою, гарантом виступає держава.* У державних схемах пенсійного забезпечення, як правило, використовується розподільчий метод. Це означає, що сума страхових внесків, відрахованих від заробітної плати працюючого населення, розподіляється серед їх сучасників-пенсіонерів у вигляді пенсій. Отже, молодші працівники солідаризуються зі старшим поколінням. Тому такі системи називають солідарними.

Солідарна пенсійна система - система державного пенсійного забезпечення, в якій пенсійні виплати фінансуються шляхом солідарного перерозподілу доходів між різними поколіннями населення. Ця система передбачає фінансування поточних пенсійних виплат пенсіонерам за рахунок обов'язкових відрахувань до пенсійної системи нині зайнятого населення.

Солідарна система полягає в тому, що протягом року пенсійні виплати здійснюються за рахунок внесків, зроблених у поточному році, тобто внески, зроблені одними особами, перетворюються на пенсійні виплати іншим особам.

Іноді солідарні системи називають системами "виплати пенсій з поточних надходжень (pay-as-you-go)" або "негайних виплат", оскільки внески нинішніх працівників спрямовують на виплату пенсій сьгоднішнім пенсіонерам.

Солідарна система базується на принципах безумовної соціальної рівності - ця система може забезпечити невеликий дохід усім, хто працював.

У такій системі досягається не тільки *горизонтальний перерозподіл коштів* (тобто покоління, яке працює, фінансує потреби населення пенсійного віку), але й *вертикальний перерозподіл коштів*, тобто працівники, які в минулому мали нижчі заробітки, отримують відносно них вищу пенсію, ніж працівники з більшими заробітками. Таким чином досягається також певна солідарність відносно працівників з меншими доходами.

У солідарній системі пенсії можуть бути фіксованого розміру (і фінансованими з державного і місцевих бюджетів) - так звані соціальні пенсії, або мати розмір, що залежить від величини заробітку і трудового стажу (пенсію визначають за відповідною формулою, яка враховує ці два показники) - трудові пенсії.

Позитивним у солідарній пенсійній системі слід вважати тверді гарантії виплати пенсій незалежно від фінансового стану пенсійного фонду, оскільки гарантом виступає держава.

Світова криза солідарної пенсійної системи

Попри стабільність і ефективність солідарної пенсійної системи, нині відбувається реформування національних солідарних систем пенсійного забезпечення, оскільки вони зазнали кризи. Пенсійні реформи є загальносвітовою тенденцією.

Криза пенсійного забезпечення різних країн зумовлена низкою причин.

У країнах з розвинутою економікою основними причинами є:

1. Поглиблення процесу старіння населення внаслідок збільшення середньої тривалості життя та зниження народжуваності, що загострює проблеми фінансування пенсійної системи: зменшується частина платників внесків до пенсійного фонду, відповідно погіршується диспропорція між пенсіонерами і працюючими, збільшуючи навантаження на останніх.

За останні 40 років середня тривалість життя в країнах Європи зросла на 8 років. Чоловіки у державах ЄС живуть у середньому 75,1 рік, жінки - 81,2 років. Збільшення тривалості життя відбуло-

ся за рахунок поліпшення медичного обслуговування й умов життєдіяльності.

Водночас зростає відсоток "дуже старих" людей (80 років і старших), яких в ЄС нараховується 18,8 млн осіб, а за прогнозами, до 2030 р. ця категорія людей майже подвоїться. Наслідком є те, що менш ніж за чверть століття Європа відчуватиме нестачу 20,8 млн людей працездатного віку (6,8% від населення ЄС), тобто у 2030 р. навантаження на працездатних громадян по утриманню осіб непрацездатного віку подвоїться. Поглиблення зазначеної тенденції дедалі більшою мірою впливатиме на соціальний стан і виявиться важким тягарем для європейської економіки. Темпи зростання можуть зменшитися наполовину через скорочення робочої сили, водночас витрати на пенсії й охорону здоров'я надалі будуть зростати. Таким чином, погіршиться співвідношення між працездатним та непрацюючим населенням, негативно позначившись на зайнятості, пенсійному забезпеченні, соціальному захисті громадян, а також на дієздатності бізнесу, організації транспорту та виборчої системи, розвитку інфраструктури європейських міст і селищ тощо.

Диспропорція працездатного і непрацездатного населення у країнах Європи поглиблюється не тільки за рахунок старіння населення, але й через зменшення народжуваності. Коефіцієнт народжуваності в Європейському Союзі становить 1,48, тобто не забезпечується просте відтворення населення. Тому актуальним заходом для європейських держав є заохочування до народження другої та третьої дитини, внаслідок чого прискорюватимуться темпи зростання чисельності населення і частки дітей у його складі, що веде до омолодження загального складу населення. Нині державна політика щодо матерів і новонароджених в країнах Європи зосереджена на зниженні дитячої смертності, підвищенні якості медичної допомоги під час пологів та покращенні соціального страхування материнства. Перші місця в сукупності показників займає Швеція, Данія і Фінляндія, наступні - Норвегія, Німеччина, Австрія, Нідерланди, Велика Британія.

Зменшення частки працюючого населення зумовило продовження періоду працездатності, тобто вихід на пенсію відтермінувався на 5-10 років і в деяких європейських країнах став однаковим для чоловіків і жінок.

2. Зменшення частки працюючого населення через високий рівень безробіття (зокрема у Франції, Іспанії рівень безробіття 9-12%, хоча в середньому по ЄС 2,8%).

З приєднанням десяти нових членів до ЄС збільшився рівень безробіття, який у два рази перевищив аналогічний показник США (4,6%) й Японії (4,2%), при цьому в деяких країнах, таких як Польща, Словаччина, Греція, Франція, Німеччина, має місце надто високий рівень безробіття - до 15%. Нині активно здійснюються заходи щодо зниження рівня безробіття до 7,3% - планується створення 7 млн нових робочих місць і посилення трудової мобільності працівників. Зокрема, 2006 р. був проголошений Європейським роком мобільності працівників, у рамках якого запущено пошуковий сайт, де представлено 1 млн вакансій з усього Європейського Союзу.

Необхідність збільшення кількості населення в працездатному віці спонукає країни Європи шукати альтернативні зовнішні можливості, які раніше були небажаними. Наприклад, переглядається порядок легальної імміграції. Серйозність проблеми підтверджує той факт, що ЄС здійснює кроки щодо спрощення імміграції для висококваліфікованих кадрів дефіцитних професій. Надається можливість одержати дозвіл на роботу, вільне пересування та проживання в усіх державах Євросоюзу. Умови - легально жити і працювати понад п'ять років в одній з держав ЄС, мати постійний дозвіл на роботу, а також відповідне фінансове забезпечення для утримання себе і своєї родини.

Також дієвим заходом щодо збільшення працездатних осіб і зменшення рівня безробіття виявилось широке залучення трудових мігрантів, які стали дешевою робочою силою і заповнили вакансії, передусім, непрестижних, низькокваліфікованих робочих місць з поганими умовами праці.

3. Уповільнення темпів економічного зростання, яке в розвинутих країнах спостерігається з середини 70-х рр. ХХ ст., обмежило ресурси на соціальні цілі, ускладнивши систему накопичення, розподілу та перерозподілу коштів пенсійного забезпечення і послабивши зв'язок між трудовим внеском та нарахованою пенсією.

У країнах з перехідною економікою державні пенсійні системи опинилися ще в гіршій ситуації. Системи пенсійного забезпечення, що дісталися в спадщину від епохи планової економіки, не працюють у ринкових умовах. Дисбаланс пенсійної системи значною мірою зумовлений високим демографічним навантаженням, що є результатом не тільки старіння населення, але і *низького пенсійного віку* (тобто більш ранній вихід на пенсію порівняно

з розвинутими країнами, де чоловіки йдуть на пенсію в середньому в 63-67 років, жінки - 60-65 років). Низький пенсійний вік посилює несприятливе співвідношення між платниками внесків до пенсійних фондів та отримувачами пенсій. Внаслідок цього видатки на пенсійне забезпечення здебільшого високі, що вимагає значного збільшення норм відрахування до пенсійних фондів та їх бюджетне субсидування. Збільшення відрахувань від фонду заробітної плати, у свою чергу, сприяє ухиленню від сплати внесків до пенсійних фондів.

Проблеми пенсійного забезпечення спонукають країни до пошуку більш ефективних механізмів соціального захисту нинішніх і майбутніх пенсіонерів. З постсоціалістичних країн першими розпочали пенсійні реформи Латвія (1996), Угорщина (1997), Хорватія (1998) та Польща (1999).

Накопичувальна пенсійна система як альтернатива солідарній пенсійній системі

Світова криза солідарної пенсійної системи обумовила пошук шляхів вирішення проблеми. Першою країною, яка здійснила революцію в пенсійному забезпеченні, стала Чилі. Саме в цій країні відбулась радикальна зміна підходів до принципів соціальної справедливості, яку декларує держава, й утвердження нового розуміння "подбай про старість змолоду".

Пенсійну реформу в Чилі було проведено на початку 1980-х рр. 1 травня 1981 р. у Чилі приватизовано пенсійну систему. Приватна пенсійна система стала обов'язковою для всіх працівників (з 1983 р.) і добровільною для самостійно зайнятих громадян. Реформа пенсійного забезпечення, з одного боку, була складовою загальної економічної реформи, покликаною мобілізувати інвестиційні кошти, а з другого - необхідність її проведення диктувалась недоліками старої пенсійної системи.

Обов'язкова приватна пенсійна система не користується урядовими гарантіями, держава не індексує пенсії, розмір пенсії залежить тільки від вигідного інвестування коштів. Держава забезпечує виплату пенсій за допомогою ринкового механізму й сприяє виконанню цієї функції через закон, згідно з яким система стає обов'язковою для всіх працездатних громадян, через створення регулюючої й інституціональної інфраструктури, яка забезпечує функціонування системи.

З того часу в Чилі відбулося вражаюче зростання національних заощаджень, рівень яких збільшився в 3 рази і становить 25%

ВВП, а також зросли: участь зайнятого населення в системі (95%), активи пенсійного фонду, які перевищують половину ВВП країни і пенсійні виплати (розмір пенсій збільшився вдвічі). Пенсії перестали бути проблемою уряду разом з деполітизацією величезного сектору економіки та наданням людині права самій керувати власним життям.

Суть чилійської реформи полягає у запровадженні індивідуальних ощадних рахунків (ІОР) на заміну старій солідарній системі. При цьому розмір пенсії визначається виходячи з величини суми грошей, накопиченої працівником протягом трудового життя. Рахунки є приватними і належать вкладнику. Державі працівник нічого не сплачує і нічого від неї не отримує. Замість цього протягом життя він відраховує 10% від власної зарплати до одного з 8 приватних пенсійних фондів, жорстко контрольованих державою, які працедавець вносить на його ІОР.

Обов'язковий 10% рівень ощадних відрахувань було визначено виходячи із середнього річного доходу на заощадження протягом трудової діяльності, рівного 4%, так що типовий працівник може мати на своєму ІОР суму, достатню, щоб профінансувати пенсію в розмірі 70% його останнього заробітку.

Система ІОР включає також страхування передчасної смерті та інвалідності. Цей вид страхування оплачується додатковими внесками працівника в розмірі близько 3% від заробітку. Працівник може також вносити щомісячно 10% своєї зарплати додатково, і цей внесок звільняється від оподаткування як форма добровільних заощаджень. Стимулом до відрахування додаткових 10% від заробітку є більш ранній вихід на пенсію або більший її розмір.

Кожному працівникові видається паспорт його ІОР і кожний квартал він отримує звичну інформацію: скільки грошей нагромадилося на його пенсійному рахунку, наскільки успішні інвестиції його заощаджень. Рахункові надається ім'я працівника, він є власністю працівника і використовується для сплати його пенсії за віком, а також забезпечення на випадок втрати годувальника.

Така система забезпечує працівникові найбільшу індивідуальну свободу у виборі, що краще: більше витратити чи більше заощаджувати в молоді роки; раніше піти на пенсію і віддатися улюбленим захопленням, чи довше залишатися на улюбленій роботі. Стара солідарна система не дозволяла задовольнити ці індивідуальні бажання інакше ніж шляхом політичного тиску впливо-

вих груп виборців з метою, наприклад, отримати ще одну пільгу при виході на пенсію.

Термін "вихід на пенсію" в системі ІОР означає дещо інше, ніж у традиційній системі. По-перше, працівники можуть продовжувати працювати після виходу на пенсію. Якщо вони працюють, то розмір їх пенсії залежить лише від нагромадженого капіталу, і не повинні більше сплачувати внески. По-друге, якщо у них на рахунку достатньо заощаджень для забезпечення "гарної" пенсії (50% від середньої зарплати за попередні 10 років, якщо ця величина більша за мінімальну пенсію), вони можуть вийти на пенсію в будь-який час - навіть до досягнення пенсійного віку.

Пенсійні активи в Чилі можна використовувати виключно для придбання цінних паперів, які можна без перешкод придбати або реалізувати на організованому ринку. Існує рейтингова агенція, яка займається визначенням видів інвестицій, придатних для вкладення в них пенсійних коштів. Саме вона визначає, які види інвестицій є безпечними і надійними, щоб їх реалізація проходила з мінімальним ризиком.

Успіх чилійської реформи привернув увагу багатьох країн світу не тільки як приклад альтернативи солідарній пенсійній системі, але і як засіб стимулювання населення до заощаджень, які є основним джерелом інвестицій. У країнах Заходу, де люди почувають себе захищеними завдяки розвинутим системам соціального страхування, населення втрачає схильність до грошових накопичень, а приватні накопичувальні пенсійні схеми, що існують у більшості країн і є одним з видів послуг, які надають страхові компанії, є цілком добровільними і служать лише додатком до основної пенсії.

Лише Болівія й Мексика у 1997 р. запровадили пенсійні системи подібні до чилійської. Більшість латиноамериканських країн, включаючи Аргентину, Колумбію й Перу, затвердили дещо "розбавлені" варіанти чилійської моделі. Працівники можуть робити внески до будь-якого приватного фонду за своїм вибором, і ці фонди інвестують гроші у різноманітні програми. Прибутки від вкладів реінвестуються, що прискорює зростання розмірів пенсій. Ця система значно відрізняється від чилійської, оскільки працівники можуть вибирати, чи користуватись старою пенсійною системою, чи вкладати свої пенсійні заощадження у нову.

Кілька східноєвропейських країн - Угорщина, Польща, Латвія, Хорватія, Болгарія також почали застосовувати "розбавлені"

схеми. Сподівання багатьох країн полягає в тому, що приватизація (навіть часткова) пенсійних систем приведе до збільшення заощаджень, які, у свою чергу, спричинять зростання інвестицій і надалі прискорений економічний розвиток.

У чому проявляється позитивна роль приватної пенсійної системи?

1. Зменшує обсяги державних витрат на відміну від обов'язкового (державного) пенсійного фінансування, відповідно, відбувається збільшення заощаджень в економіці, що приводить до прискорення економічного зростання у середньостроковій перспективі, дає змогу сплачувати вищі пенсії та менше залежати від вікової структури населення.

2. Поліпшує існування ринку капіталів у довгостроковому періоді.

3. Створює передумови для отримання привілейованими групами пенсіонерів вищого рівня пенсій на основі виключно більших відрахувань, а не за рахунок інших верств населення, включаючи інших пенсіонерів.

4. Надає право кожній особі робити індивідуальний вибір форм і схем пенсійного забезпечення.

Водночас приватна пенсійна система має різні недоліки. Суттєвим недоліком приватної моделі є інфляційний ризик, тому така ситуація вимагає надання державної підтримки приватним пенсійним фондам. Серед проблем також складнощі з інвестуванням накопичень, слабкість малих і середніх підприємств в тому, щоб взяти на себе частину пенсійного фінансування, низька фіскальна мотивація, недостатня розробка юридичних норм тощо - все це породжує ситуацію, коли приватна пенсійна система стає непривабливою, а перспективи її короткотермінового і середньотермінового розширення обмежені.

За даними Міжнародної організації праці, з 200 загальних обов'язкових пенсійних систем, які діють у країнах, що входять у цю організацію, не більше 10 побудовані виключно на накопичувальних принципах. *Більшість країн віддають перевагу впровадженню пенсійних систем, які мають змішаний характер, що об'єднує принцип солідарності поколінь і накопичення коштів.*

Трирівнева пенсійна система

Більше 20 років у світі тривають небачені за розмахом дебати з приводу програми, масштабів, структури та ролі національ-

них пенсійних систем. Різні країни, однак, обирають різні шляхи і типи реформ.

Узагальнивши світовий досвід у сфері пенсійного забезпечення, Світовий банк у 1994 р. запропонував свою концепцію пенсійної реформи.

Метою концепції є забезпечення фінансової стабільності пенсійних систем. Концепція Світового банку є ядром реформ пенсійного забезпечення, визнаною у світі оптимальною моделлю, що вказує на загальні напрями пенсійної реформи. Світовий банк на сьогодні реалізував більше 30 проектів з пенсійної реформи у різних країнах світу.

Суть реформи полягає у запровадженні до пенсійної системи накопичувального рівня.

Обов'язкова накопичувальна система - система загальнодержавного пенсійного страхування, яка передбачає сплату обов'язкових регулярних внесків, що зараховуються в Накопичувальний пенсійний фонд, обліковуються на персоніфікованих пенсійних рахунках працівників і використовуються для виплати пенсій відповідним працівникам після досягнення ними пенсійного віку.

Індивідуальний (або персоніфікований) пенсійний рахунок означає наявність у кожної застрахованої особи окремого рахунку, який відображає процес внесення страхових платежів.

Накопичувальний пенсійний фонд - цільовий позабюджетний фонд, який акумулює страхові внески застрахованих осіб, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках та інвестуються з метою отримання інвестиційного доходу на користь застрахованих осіб, пенсійні активи якого використовуються для оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам, а в окремих випадках - членам їхніх сімей чи спадкоємцям та на інші цілі.

Головна перевага накопичувальної складової пенсійної системи полягає у тому, що вона є потужним і постійно зростаючим джерелом коштів для розвитку економіки. Це - шлях до радикального підвищення рівня життя людей похилого віку, при цьому фінансово життєздатний і соціально справедливий.

Фактично пенсія з накопичувальної системи - це відкладена "на потім" заробітна плата, яка повертається до людини в старості, та й ще з інвестиційним прибутком. На розмір останньої впливає і те, що внески на стадії накопичення не оподатковуються. Це справедливо, адже людина достатньо довго не зможе ними скористатися.

Основна мета накопичувального рівня пенсійної системи - підвищення розміру пенсій за рахунок доходу, отриманого від інвестування частини пенсійних внесків громадян.

Інвестиційний дохід є необхідним для захисту внесків від інфляції (адже мине не одне десятиліття, поки нагромаджені кошти почнуть використовуватися для виплати пенсії), а також для утримання апарату управління, проведення ринкових досліджень, збирання внесків, управління активами, ведення обліку, звітування й оприлюднення інформації, стосунків з клієнтами, оплати послуг брокерів і дилерів тощо.

***Інвестиційний дохід** - дохід визначеного розміру, який можна отримати через: державні цінні папери, банківські депозити, облігації підприємств, муніципальні облігації, цінні папери, забезпечені нерухомістю, акції підприємств, колективні інвестиційні фонди.*

Інвестиційний ресурс накопичувальної пенсійної системи має подвійний ефект. З одного боку, він сприяє підвищенню пенсії кожній застрахованій особі, а з другого - дає можливість збільшити і розмір пенсії першого рівня через інвестування економіки.

Отже, трирівнева система включає:

- *перший рівень* з обов'язковою участю громадян - є об'єктивним продовженням існуючої солідарної системи (*державне пенсійне забезпечення через пенсійний фонд*);

- *другий накопичувальний рівень* з обов'язковою участю громадян - відбувається процес реальних накопичень та їх інвестування з метою захисту від інфляції (*корпоративне пенсійне забезпечення через накопичувальний фонд*);

- *третій рівень* з добровільною участю громадян - за рахунок додаткових накопичень населення (*індивідуальне пенсійне забезпечення через недержавні пенсійні фонди, страхові компанії та банки*).

***Недержавний пенсійний фонд** - юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність виключно з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду у визначеному порядку.*

***Страхова організація** - страховик, який отримав ліцензію на страхування життя.*

Трирівнева пенсійна система дає змогу розподілити між трьома її складовими ризики, пов'язані зі змінами в демографічній ситуації (до чого більше чутлива солідарна система) та з коливаннями в економіці і на ринку капіталів (що більше відчувається в накопичувальній системі). Такий розподіл ризиків дасть змогу зробити пенсійну систему більш фінансово збалансованою та стійкою, що застрахує працівників від зниження загального рівня доходів після виходу на пенсію і є принципово важливим та вигідним для них.

Поєднання в пенсійній моделі солідарного і накопичувального компонентів додає елемент упевненості, оскільки солідарний компонент встановлює зв'язок між пенсією і заробітною платою, а накопичувальний компонент забезпечує можливість для громадян отримати пенсію, розмір якої може перевищувати очікуваний за рахунок обачного інвестування внесків.

Реформована солідарна складова враховуватиме інтереси малозабезпечених верств населення, а накопичувальна - стимулюватиме до пенсійних заощаджень усіх громадян, особливо з більш високими доходами.

Трирівнева пенсійна система:

- гарантує мінімальний рівень пенсійного забезпечення всім працівникам (рівень 1 - солідарна система);
- встановлює чіткі права власності через обов'язкові накопичувальні рахунки (рівень 2 - обов'язкова накопичувальна система);
- встановлює залежність розміру пенсії від сплачених внесків. У такому разі громадяни краще усвідомлюють власну відповідальність за свої пенсійні заощадження і сумлінно виконуватимуть свої обов'язки щодо сплати внесків (усі рівні);
- створює умови для накопичення додаткових пенсійних заощаджень на добровільних засадах у міру зростання заробітної плати (рівень 3 - добровільна система заощаджень);
- накопичувальна система дає можливість забезпечити формування нових джерел інвестиційних ресурсів для інвестування реального сектору економіки;
- додаткове добровільне страхування є інструментом досягнення більшої економічної свободи, зумовлює більшу незалежність громадян від держави і сприяє економічному зростанню через інвестування нагромаджених коштів. Слід зазначити, що держава (крім екстраординарних випадків сильного падіння споживчого попиту) звичайно сприяє заощадженням.

Передумови реформування вітчизняної солідарної пенсійної системи

В Україні криза солідарної пенсійної системи обумовлена наступними чинниками:

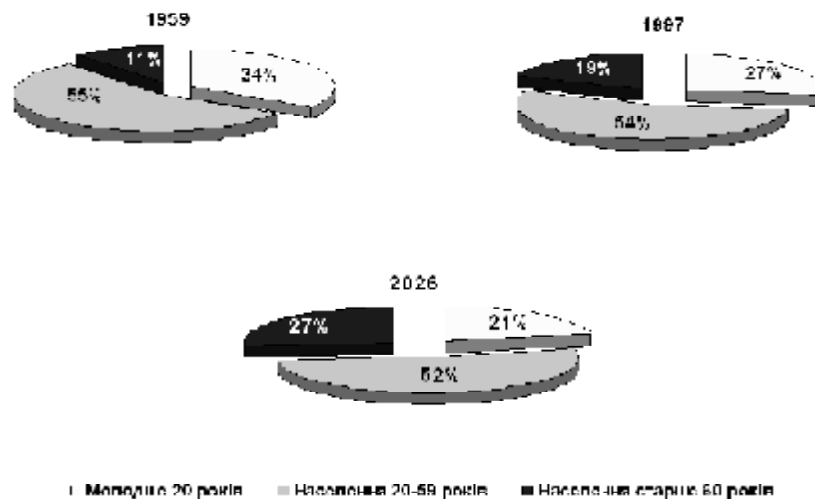
Перший чинник - це **демографічна криза**, що характеризується депопуляцією (перевищенням числа померлих над кількістю народжених), наслідком якої є перманентне зменшення частки осіб працездатного віку, яка виступає основним джерелом належного рівня пенсійного забезпечення.

Якщо у 1991 р. в Україні кількість наявного населення складала майже 52 млн осіб, то у 2007 р. - 46,6 млн осіб (за даними Держкомстату).

Рік (на 1 січня)	Кількість наявного населення			Кількість постійного населення		
	усього, тис. осіб	у тому числі		усього, тис. осіб	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
1990	51838,5	34869,2	16969,3	51556,5	34535,6	17020,9
1991	51944,4	35085,2	16859,2	51623,5	23886,5	27737,0
1992	52056,6	35296,9	16759,7	51708,2	23949,4	27758,8
1993	52244,1	35471,0	16773,1	51870,4	24046,3	27824,1
1994	52114,4	35400,7	16713,7	51715,4	23981,1	27734,3
1995	51728,4	35118,8	16609,6	51300,4	23792,3	27508,1
1996	51297,1	34767,9	16529,2	50874,1	23591,6	27282,5
1997	50818,4	34387,5	16430,9	50400,0	23366,2	27033,8
1998	50370,8	34048,2	16322,6	49973,5	23163,5	26810,0
1999	49918,1	33702,1	16216,0	49544,8	22963,4	26581,4
2000	49429,8	33338,6	16091,2	49115,0	22754,7	26360,3
2001	48923,2	32951,7	15971,5	48663,6	22530,4	26133,2
2002*	48457,1	32574,4	15882,7	48240,9	22316,3	25924,6
2003	48003,5	32328,4	15675,1	47823,1	22112,5	25710,6
2004	47622,4	32146,4	15476,0	47442,1	21926,8	25515,3
2005	47280,8	32009,3	15271,5	47100,5	21754,0	25346,5
2006	46929,5	31877,7	15051,8	46749,2	21574,7	25174,5
2007	46646,0	31777,4	14868,6	46465,7	21434,7	25031,0
2008	46372,7	31668,8	14703,9	46192,3	21297,7	24894,6

* За даними Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 р.

Темпи старіння населення України, починаючи з 1959 р. і до 2026 р. (прогноз), наведені на рис. 7.8.

Рис. 7.8. Темпи старіння населення України

Старіння населення впливає не тільки на склад робочої сили, структуру виробництва і споживання, але головне - має місце значний дисбаланс чисельності населення пенсійного віку відносно чисельності населення працездатного віку. Відповідно, це робить велике навантаження на працююче населення, яке повинно, згідно із солідарною пенсійною системою, забезпечувати значне зростання витрат на пенсії, медичне обслуговування тощо.

Старіння населення відбувається на фоні критичного спаду народжуваності, який розпочався ще з кінця 80-х рр. ХХ ст., різко знизився протягом 90-х і продовжує залишатися на граничному рівні, що не забезпечує навіть відтворення поколінь, ведучи до від'ємного сальдо приросту населення - щорічна народжуваність майже в два рази менша за смертність (за даними Держкомстату). При цьому відносно здорових дітей дошкільного та шкільного віку лише 10%, а близько 70% новонароджених дітей уже хворі.

Рік (на 1 січня)	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (скорочення)	Смертність дітей до 1 року*
1990	12,6	12,1	0,5	12,8
1991	12,1	12,9	-0,8	13,9
1992	11,4	13,3	-1,9	14,0
1993	10,7	14,2	-3,5	14,9
1994	10,0	14,7	-4,7	14,5
1995	9,6	15,4	-5,8	14,7
1996	9,2	15,2	-6,0	14,3
1997	8,7	14,9	-6,2	14,0
1998	8,4	14,4	-6,0	12,8
1999	7,8	14,9	-7,1	12,8
2000	7,8	15,4	-7,6	11,9
2001	7,7	15,3	-7,6	11,3
2002	8,1	15,7	-7,6	10,3
2003	8,5	16,0	-7,5	9,6
2004	9,0	16,0	-7,0	9,5
2005	9,0	16,6	-7,6	10,0
2006	9,8	16,2	-6,4	9,8
2007	10,2	16,4	-6,2	11,0

До цього слід додати ще одну українську особливість - так зване "прискорене" старіння населення, спричинене високим рівнем захворюваності та інвалідності людей як від загального захворювання, так і від професійного захворювання та трудового каліцтва, що призводить до більш раннього виходу на пенсію. За даними Міністерства праці та соціальної політики України тільки протягом 1999-2005 рр. чисельність інвалідів від загального захворювання зросла з 1452794 до 1706399 осіб (або на 17,5%), з них приблизно третину становлять особи непенсійного віку.

За найбільш вірогідними сценаріями демографічного прогнозу, чисельність населення в Україні впродовж найближчих 50 років скорочуватиметься досить швидкими темпами. Це пояснюється значною втратою демографічного потенціалу: поширеними стандартами малодітності, низькою тривалістю життя, а також несприятливим міждержавним міграційним обміном.

Які ж наслідки сучасної демографічної кризи? Практично за будь-якого варіанта демографічного розвитку Україну очікують*:

*Власенко Н.С., Лібанова Е.М., Макарова О.В., Пирожков С.І., Позняк О.В. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / Фонд народонаселення ООН; Інститут демографії та соціальних досліджень; Державний комітет статистики України; Український центр соціальних реформ / Е.М. Лібанова (ред.). - К., 2006. - 138 с. - С. 114.

- скорочення загальної чисельності населення країни, передусім у працездатному віці;
- посилення демографічного старіння і відповідне зростання співвідношення кількості осіб пенсійного та працездатного віку - саме це обумовлює невідворотність реформи діючої системи пенсійного забезпечення і соціального захисту в цілому;
- демографічна деградація окремих сільських місцевостей та депресивних територій;
- істотна зміна етнічної структури населення, а отже, культурного, релігійного, ментального середовища.

На зменшення частки працездатних осіб впливають й інші фактори.

Складна економічна ситуація, масове безробіття, затримка у виплаті заробітної плати, низький рівень оплати праці призвели до невиправдано великих масштабів зовнішньої трудової міграції. Головними факторами в міграційному процесі визначають різницю в доходах населення, в рівні безробіття країн, які відправляють і зустрічають мігрантів, а також має значення розмір державної допомоги по безробіттю. Україна по цих показникам програє не тільки постсоціалістичним країнам, але й найближчим сусідам по колишньому СРСР.

Масштаби трудових міграцій за різними оцінками становлять від 1 до 5-х млн осіб, за найбільш реальними оцінками - від 2 до 2,7 млн. Основними центрами тяжіння трудових мігрантів з України є Росія (40-50%), Польща (15-20%), Чехія (10-12%), Італія (близько 10%), Португалія (5-8%).

Трудові мігранти - майже виключно особи віком 20-49 років, тобто представники найбільш економічно продуктивних вікових груп.

Скорочення кількості населення продуктивного віку внаслідок зовнішньої трудової міграції вже зараз збільшує навантаження на працююче населення з утримання пенсіонерів, а в недалекій перспективі, якщо ситуація не поліпшиться, проблема загостриться, перетворившись з економічної в соціальну.

Інший негативний наслідок, пов'язаний з майбутнім розміром пенсій нинішніх заробітчан, - за новим законом при обчисленні пенсії враховуються тільки ті періоди, з яких сплачені пенсійні внески, тобто, працюючи за кордоном, громадяни повинні робити відрахування на пенсійне забезпечення, які тільки тоді будуть зараховуватися у страховий стаж. Відповідно, з'являється низка проблем, що потребує свого вирішення.

На зменшення частки осіб працездатного віку впливає й зростаюча кількість людей, яким надано право на достроковий вихід на пенсію за віком. Динаміка зміни чисельності з 1971 р. по 2006 р. свідчить, що кількість таких пенсіонерів зросла в 4,5 раза, що значно змінило пропорцію одержувачів пенсії за віком на загальних підставах та достроково.

Таке становище відображає особливості системи оплати праці, коли робота у важких і шкідливих умовах праці, або на певній посаді меншою мірою компенсується підвищенням поточної заробітної плати, а більшою - відсування її "на потім" у вигляді дострокового надання пенсії, незалежно від того, чи втрачається у більш ранньому віці загальна та професійна працездатність. Таким чином, фінансова відповідальність за подібні гарантії з боку держави перекладається на молодші покоління, які внаслідок прогресуючого зниження народжуваності стають дедалі менш чисельними, в той час як тягар пільгового пенсійного забезпечення дедалі більше зростає.

Нині в Україні діє громіздка система пільг за професійними ознаками, яка ставить у нерівні умови тих, хто працює, і тих, хто виходить на пенсію. Очевидно, що можливості держави щодо утримання великої кількості пільговиків зменшуються, і в найближчі 5-10 років ще більше скоротяться, оскільки на пенсію почнуть виходити ті, хто на початку 90-х, у період особливої "щедрості держави", отримав право на пільги. Тому вже сьогодні треба передбачати і планувати структуру перенесення бюджетного навантаження за професійними пільгами на професійні (корпоративні) пенсійні фонди, сформувати умови участі держави у цих фондах, а також етапи переходу системи професійних пільг на ринкові засади функціонування.

В Україні має місце штучне збільшення пенсіонерів - за рахунок імміграції осіб пенсійного віку з країн СНД. Цьому сприяли як благодатні природно-кліматичні умови нашої держави, які були використані для розселення відпрацьованого в екстремальних регіонах людського потенціалу, так і розмитість державних кордонів пострадянських країн. Таким чином, вже на стартовому етапі української державності питома вага пенсіонерів була більшою, ніж в інших республіках колишнього СРСР (на 1000 осіб - 28%). Крім того, угодою "Про гарантії громадянам країн-учасниць СНД у сфері пенсійного забезпечення" (від 13 березня 1992 р.) передбачено, що пенсійне забезпечення громадян СНД здійснюєть-

ся згідно із законодавством держави, на території якої вони мешкають, інакше кажучи, всі витрати, пов'язані зі здійсненням пенсійного забезпечення для громадян СНД, які нині проживають на території України, несе Українська держава. Відповідно, виплата пенсії за попереднім місцем проживання припиняється, якщо пенсія того ж виду передбачена законодавством за новим місцем проживання пенсіонера. Розмір пенсії переглядається відповідно до законодавства держави - учасниці угоди за новим місцем проживання пенсіонера. Будь-яке обмеження щодо термінів, з яких призначається пенсія, зазначеною угодою не передбачено. Питання є особливо актуальним для осіб, які працювали в умовах Крайньої Півночі Росії, і відповідно повинні мати підвищені пенсії за важкі умови роботи в тих місцевостях. Проте люди, які працювали там після 1 січня 1992 р. уже на суто російських підприємствах, такої надбавки не мають, згідно із зазначеною угодою.

Слід зазначити, що останнім часом Мінпраці України ініціювало перегляд цієї угоди, зокрема з Російською Федерацією. Українська сторона пропонує угоду, де людина, яка виїхала на постійне місце проживання до іншої держави, одержує належні їй кошти за перерахунком. Це загальносвітова практика.

Наслідком вищезазначених факторів є дисбаланс чисельності населення пенсійного віку відносно населення працездатного віку, що має тенденцію до поглиблення, починаючи з 20-х рр. XXI ст. Якщо у 1970 р. на 1000 осіб населення працездатного віку припадало 320 осіб пенсійного віку, то в 1998 р. їх було 390, а в 2026 р. передбачається 550. Відповідно, така диспропорція породжуватиме подвійне навантаження на працівників через збільшення відрахувань із заробітної плати на пенсійне забезпечення.

Отже, поліпшення та стабілізація демографічної ситуації вкрай актуальні вже на нинішньому етапі, інакше в перспективі Україна змушена буде вирішувати проблему пенсійного забезпечення за рахунок працюючих емігрантів у працездатному віці.

Наступний чинник, який матиме негативні наслідки як для працюючих громадян, так і осіб, які вийшли на пенсію, - низький пенсійний вік.

Незважаючи на застереги західних експертів із впровадження пенсійної реформи, в Україні було вирішено вік виходу на пенсію залишити без змін - для чоловіків 60 років, жінок - 55 років. Таким чином, нині в Україні пенсійний вік чи не найнижчий у

світі (табл. 7.3), відповідно частка пенсіонерів у структурі населення суттєво перевищує цей показник у більшості країн.

Таблиця 7.3

Вік виходу на пенсію чоловіків і жінок у країнах світу

Країна	Чоловіки (роки)	Жінки (роки)
Данія	67	65
Норвегія	67	65
Канада	65	65
Кіпр	65	63
Вірменія	65	63
Австрія	65	60
Велика Британія	65	60
Грузія	65	60
Італія	65	60
Молдова	65	60
Польща	65	60
Румунія	65	60
США	65	60
ФРН	65	60
Естонія	63	63
Словенія	63	61
Болгарія	63	60
Казахстан	63	58
Киргизія	63	58
Угорщина	62	62
Латвія	62	62
Чехія	62	57-61 (залежно від кількості дітей)
Литва	62,5	60
Мальта	61	60
Туреччина	60	58
Словаччина	60	53-57 (залежно від кількості дітей)
Україна	60	55

Варто зазначити, що пенсійний вік на території України не змінювався з 1928 р., проте на той час співвідношення між працюючими й пенсіонерами було набагато сприятливішим, більше того - державні пенсії не гарантувалися колгоспникам, які становили більше половини населення, тобто низький пенсійний вік не створював проблем, а навпаки, протягом багатьох років був одним з факторів, які запобігають безробіттю, та вважався здобутком радянської системи соціального захисту населення, був прогресивною стороною пенсійного забезпечення. Водночас з 80-х рр. загальна чисельність пенсіонерів неухильно збільшувалась і зараз вона становить майже третину населення України.

Чому низький пенсійний вік слід вважати чинником, який негативно позначатиметься на пенсійному забезпеченні українців? Для першого рівня пенсійного забезпечення - реформованій солідарній системі - відбуватиметься поглиблення несприятливого співвідношення працездатних осіб і пенсіонерів (за умови збереження існуючого віку виходу на пенсію у 2050 р. на 1000 осіб працездатного віку припадатиме 724 особи пенсійного віку), що вимагатиме збільшення норм відрахувань до пенсійного фонду. Для другого та третього рівнів - обов'язковій та додатковій накопичувальній системі - більш ранній вихід на пенсію зменшує кількість років, протягом яких особа могла би примножувати обсяги пенсійних накопичень.

Крім того, вікова різниця у виході на пенсію чоловіків і жінок створюватиме менш вигідне пенсійне накопичення для жінок. Має місце прихований гендерний конфлікт. Жінки в Україні виходять на пенсію раніше, ніж чоловіки, і в середньому мають більш низький рівень оплати праці та більшу тривалість життя. В умовах солідарної системи пенсійного забезпечення це протиріччя частково нейтралізується "зрівняльним підходом". Однак розміри страхового і накопичувального фондів у новій пенсійній системі будуть безпосередньо залежати від тривалості трудового стажу і розміру заробітної плати. Таким чином, жінки-пенсіонери можуть опинитися у нерівних умовах порівняно з пенсіонерами-чоловіками, якщо не передбачити механізмів виправлення цієї потенційно конфліктної ситуації, не стимулювати більш пізній вихід жінок на пенсію та не впроваджувати гнучкі умови зайнятості людей пенсійного віку.

Таким чином, низький пенсійний вік виступає дискримінаційним фактором у пенсійному забезпеченні.

Економічна криза в Україні поглибила кризу солідарної пенсійної системи. Спад виробництва призвів до скорочення зайнятості в офіційному секторі економіки, масштабного безробіття, зайнятості поза межами легального ринку праці, приховування фактичної чисельності зайнятих осіб та їх фактичної зарплати, затримки виплати заробітної плати тощо. Відповідно наслідком стало ухиляння від сплати податків та страхових платежів, отже утворився значний дефіцит коштів Пенсійного фонду. Фінансова нестійкість вітчизняної солідарної пенсійної системи викликана і великими масштабами пільг підприємствам зі сплати внесків до

Пенсійного фонду, а також списанням боргів по сплаті пенсійних внесків.

Ще одним чинником, який уже на сучасному етапі є несприятливим, а в майбутньому ускладнюватиме пенсійне забезпечення, - рівень заробітної плати. З низької заробітної плати робляться і відповідні внески на пенсійне страхування, що є не вигідним як для майбутніх, так і нинішніх пенсіонерів, натомість високі зарплати гарантуватимуть високі пенсії. Нейтралізувати цей чинник може економічне зростання і стабільність.

Отже, причинами кризи вітчизняної солідарної пенсійної системи є соціодемографічні зміни, а також фінансова неспроможність солідарної пенсійної системи.

Недоліки солідарної пенсійної системи в Україні:

- велика розбіжність у розмірі пенсій: від занадто великих для окремих категорій громадян до загальної зрівнялівки для всіх інших пенсіонерів;

- пенсія неадекватна трудовому внеску, розмір трудових пенсій практично не залежить від трудового стажу і сплачених пенсійних внесків;

- відсутні рівноправні умови пенсійного забезпечення всіх громадян, чимало різних пільг;

- не надає права сім'ї на успадкування сплачених внесків (адже ці суми не є їхньою власністю і не можуть бути успадковані у разі передчасної смерті);

- надто складні й непрозорі процедури призначення та перерахунку пенсій;

- зниження довіри у населення до державної солідарної системи, залежність її від політичних маніпуляцій.

Таким чином, вітчизняна солідарна система пенсійного забезпечення вимагає не просто вдосконалення, а суттєвих змін, тому що в Україні рано виходять на пенсію, діють численні схеми дострокового виходу на пенсію і демографічна ситуація є особливо несприятливою - низька народжуваність і населення швидко старіє, що вкрай негативно позначається на працездатному населенні, яке повинно утримувати пенсіонерів. Крім того, нинішня система пенсійного страхування не має деяких характерних ознак загально-визнаної системи страхування, тому що практично відсутній зв'язок між внесками та розміром пенсій. Можна сказати, що пенсії для більшості громадян практично перетворилися на виплати по соціальному забезпеченню.

Реформування пенсійного забезпечення відбувається з метою збільшення розміру пенсій, забезпечення справедливої диференціації їх розміру та більш тісного зв'язку між трудовим внеском і розміром пенсій, запобігання ухилення від сплати внесків до Пенсійного фонду тощо.

Пенсійна реформа в Україні

Пенсійна реформа в Україні об'єктивно обумовлена і спрямована на забезпечення належного рівня життя людей похилого віку на засадах соціальної справедливості, забезпечення належного розміру пенсій та рівня захисту пенсійних заощаджень і майнових прав застрахованих осіб у системі обов'язкового та добровільного страхування.

Пенсійна реформа в Україні має досягти наступних цілей:

- підвищити рівень життя пенсіонерів, збільшивши розміри пенсій;
- встановити залежність розміру пенсії від величини заробітку і трудового стажу;
- забезпечити фінансову стабільність пенсійної системи;
- заохотити громадян до заощадження коштів на старість;
- вивести заробітну плату з "тіні";
- створити ефективну і дієву систему адміністративного управління в пенсійному забезпеченні;
- забезпечити надійність заощаджень учасників пенсійних програм;
- запровадити обов'язкову та додаткову накопичувальну систему, що дасть можливість акумулювати інвестиційні ресурси, які спрямовуватимуться в національну економіку.

Підготовчі заходи до запровадження пенсійної реформи в Україні розпочалися з підписанням Президентом України Указу "Про основні напрями реформування пенсійного забезпечення в Україні" (1998 р.), на основі якого були розроблені проекти законів "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" і "Про недержавне пенсійне забезпечення", які прийняті 9 липня 2003 р.

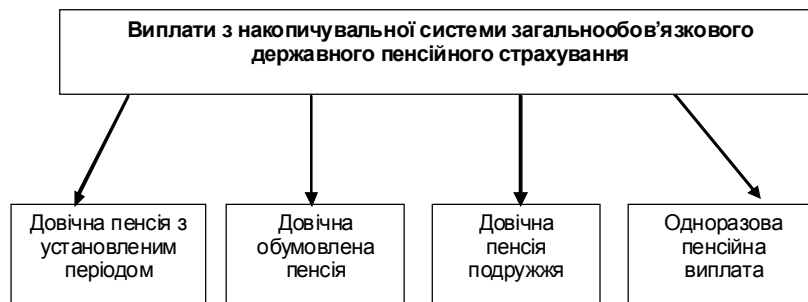
Упровадження нових законів створило основу для фінансового оздоровлення і збалансованості пенсійної системи, очищення її від невластивих виплат, мобілізації коштів для підвищення рівня пенсійного забезпечення громадян. Запроваджено важливі норми, спрямовані на посилення платіжної дисципліни щодо страхових внесків та наповнення доходної частини бюджету пенсійного фонду.

За багатьма критеріями для України найбільш оптимальною і прийнятною до вітчизняних умов є *трирівнева (або трьохкладова) пенсійна система*. Трирівнева система пенсійного забезпечення є ядром пенсійних реформ багатьох держав, визнаною у світі оптимальною моделлю, що визначає загальні напрями пенсійної реформи.

Трирівнева пенсійна система України
<i>Перший рівень - солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування</i>
<p>Базується на засадах солідарності, субсидування і здійснення виплати пенсій та надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.</p> <p><i>Перший рівень</i> охоплює всіх працюючих громадян. Розмір пенсії залежатиме від розміру заробітної плати, з якої сплачуватимуться пенсійні внески, та страхового стажу, протягом якого вони сплачувались. За рахунок цих коштів і виплачуватимуться страхові пенсії та встановлюватиметься мінімальний рівень пенсійних виплат пенсіонерам.</p> <p>Солідарна система має запобігати бідності серед осіб похилого віку через перерозподіл частини коштів Пенсійного фонду в інтересах громадян, які одержували низькі доходи</p>
<i>Другий рівень - накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування</i>
<p>Базується на засадах накопичення коштів на персональних рахунках застрахованих осіб у Накопичувальному фонді.</p> <p><i>Другий рівень</i> передбачає, що частина обов'язкових регулярних внесків нагромаджуватиметься в Накопичувальному фонді й обліковуватиметься на індивідуальних пенсійних рахунках громадян та інвестуватиметься з метою захисту від інфляції при виплаті пенсій відповідним працівникам після досягнення ними пенсійного віку. Виплати з Накопичувального фонду будуть здійснюватись додатково до виплат із солідарної системи.</p> <p>Основною метою запровадження другого рівня пенсійної системи є підвищення розміру пенсій за рахунок доходу, отриманого від інвестування пенсійних внесків громадян</p>
<i>Третій рівень - система недержавного пенсійного забезпечення</i>
<p>Грунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат, що будуть доповненням пенсій першого та другого рівнів.</p> <p><i>Третій рівень</i> створює умови для накопичення додаткових пенсійних заощаджень у разі бажання і досить високого заробітку. Основу такої системи становлять недержавні пенсійні фонди.</p> <p>Третій рівень розрахований на людей, які хочуть і можуть створити більші заощадження на старість. Добровільне додаткове пенсійне забезпечення здійснюється через недержавні пенсійні фонди, страхові організації та банківські установи (шляхом відкриття депозитних пенсійних рахунків)</p>

Рис. 7.9. Структура загальнообов'язкового державного пенсійного страхування

Рис. 7.10. Виплати з накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування

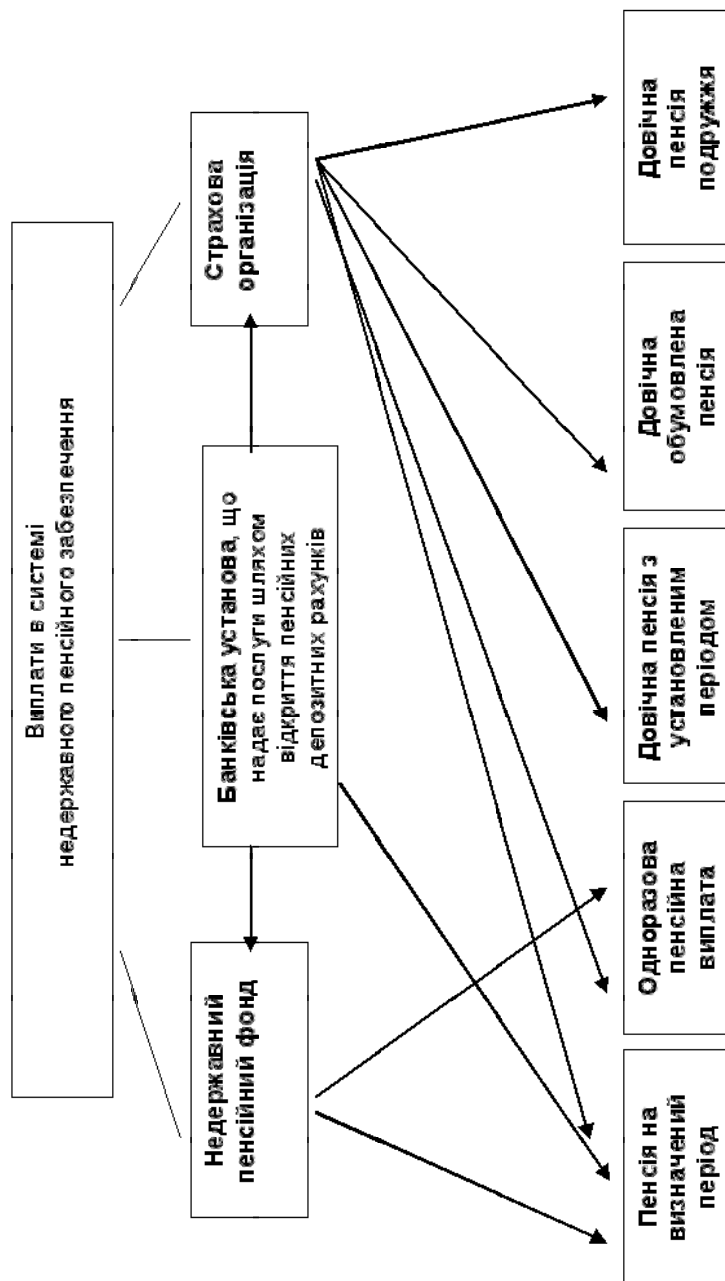

Рис. 7.11. Виплати в системі недержавного пенсійного забезпечення

Реформа Першого рівня (солідарної системи) передбачає:

- *Охоплення системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування усіх працюючих громадян* (у тому числі і тих, що забезпечують себе роботою самостійно, а також найманих працівників у приватному секторі економіки).

- *Запровадження нової формули нарахування пенсій*, що передбачає розширення періоду врахування заробітку при визначенні розмірів пенсій (на підставі даних системи персоніфікованого обліку внесків), зарахування до страхового стажу періодів, за які сплачено страхові внески та ставить майбутній розмір пенсії у залежність від величини заробітку, з якого сплачувались пенсійні внески, та страхового стажу, протягом якого вони сплачувались.

- *Економічне стимулювання громадян до виходу на пенсію у більш пізньому віці без законодавчого підвищення діючого пенсійного віку. Збереження права виходу на пенсію в 55 і 60 років, з одночасним наданням можливості більш пізнього виходу на пенсію з підвищенням розмірів пенсій від 3% за один рік відстрочки виходу на пенсію до 85,32% за десять років більш пізнього виходу на пенсію.* Крім того, у разі відстрочки часу виходу на пенсію, збільшиться період, протягом якого особа сплачуватиме внески до Пенсійного фонду, а значить і розмір її пенсії буде вищим. Таке вирішення питання буде особистою справою кожного громадянина і залежатиме виключно від його готовності "працювати на самого себе". Отже, у законі закладено економічно стимулюючий підхід до більш пізнього виходу на пенсію.

- *Розмежування джерел фінансування пенсій, призначених за різними пенсійними програмами.* На першому етапі - розмежування джерел фінансування з Державним бюджетом, а на другому - поступове переведення фінансування до строкових пенсій (за списком № 1 та № 2) інших категорій підвищених пенсій у систему недержавних професійних та корпоративних пенсійних фондів з обов'язковим відрахуванням до них пенсійних внесків з боку відповідних роботодавців.

- *Фінансування з Державного бюджету дефіциту коштів у рамках солідарної системи*, у разі його виникнення.

- *Поступове запровадження системи управління Пенсійним фондом на основі паритетного представництва* сторін соціального партнерства (представників держави, роботодавців та працівників).

Таким чином, *Перший рівень* являтиме собою солідарну систему пенсійних виплат, внески до якої сплачуватимуться всіма

працюючими громадянами країни та їх роботодавцями. За рахунок цих коштів і виплачуватимуться страхові пенсії та встановлюватиметься мінімальний рівень пенсійних виплат пенсіонерам.

Особам, які матимуть малий страховий стаж та/ або розмір заробітку, з якого сплачувались пенсійні страхові внески, а отже, низькі розміри пенсій, передбачається надання цільової соціальної допомоги, що дають змогу забезпечити їм доходи на рівні мінімальних соціальних стандартів в Україні, які будуть встановлені виходячи з реальних фінансових можливостей Державного бюджету та Пенсійного фонду.

У реформованій солідарній системі розмір пенсії залежатиме від розміру заробітної плати, з якої сплачувались пенсійні внески та страхового стажу, протягом якого вони сплачувались, що досягатиметься шляхом звільнення *Пенсійного фонду від здійснення невластивих йому виплат* (тобто розмежування джерел фінансування виплати пенсій, призначених за різними пенсійними програмами) та *впровадження системи персоналізованого обліку* відомостей про заробіток та сплату пенсійних внесків, на основі даних якої будуть призначатись і виплачуватись пенсії. Ведення та обслуговування такої системи здійснює Пенсійний фонд України.

Введення Другого рівня пенсійного страхування дозволить:

- *збільшити загальний розмір пенсійних виплат завдяки отриманню інвестиційного доходу;*
- *посилити залежність розміру пенсії від трудового вкладу особи, а отже, посилити зацікавленість громадян та їх роботодавців у сплаті пенсійних внесків;*
- *зменшити "податковий тиск" на фонд оплати праці роботодавців за рахунок перерахування частини обов'язкових пенсійних внесків до Накопичувального фонду, що здійснюватиметься із заробітку працівника;*
- *успадковувати кошти, обліковані на персональному пенсійному накопичувальному рахунку, спадкоємцям застрахованої особи;*
- *створити потужне джерело інвестиційних ресурсів для зростання національної економіки;*
- *розподілити ризики виплати низьких розмірів пенсій між I та II рівнями пенсійної системи, і таким чином застрахувати майбутніх пенсіонерів від негативних демографічних тенденцій та коливань в економічному розвитку держави;*

• *підвищити ефективність управління системою пенсійного забезпечення за рахунок передачі недержавним компаніям функцій управління пенсійними активами.*

Упроваджуватись другий рівень буде лише після формування необхідних економічних передумов та створення відлагодженої і ефективної системи державного нагляду та регулювання у цій сфері, а також необхідної інфраструктури.

Що дає Україні запровадження накопичувального пенсійного страхування?

- *Поступовий вихід з тіньової економіки громадян з високими доходами - завдяки встановленню права власності та спадкоємства на кошти, внесені в Накопичувальний фонд.*

- *Розвиток національного фондового ринку та економіки завдяки інвестуванню коштів накопичувального фонду в економіку країни.*

- *Залучення населення України до активної участі у функціонуванні фондового ринку, підвищення рівня відповідних знань та особистої відповідальності громадян за забезпечення власного добробуту.*

Третій рівень пенсійного забезпечення дає змогу:

- *Робити добровільні заощадження на старість трьома шляхами: через недержавні пенсійні фонди, страхові компанії та банківські установи.*

- *Захист пенсійних активів через: розмежування повноважень різних надавачів послуг недержавним пенсійним фондам, повної прозорості щодо їх діяльності (за допомогою системи звітування та оприлюднення інформації), диверсифікації інвестиційного портфеля, суворого державного контролю за цією сферою.*

- *Одним із головних стимулів участі особи чи роботодавця будуть податкові пільги.*

- *Гроші, накопичені учасником системи недержавного пенсійного забезпечення, є його власністю. У разі смерті ці кошти успадковуються.*

Проблеми та перспективи реформування пенсійного забезпечення в Україні

Питання пенсійної реформи є на сьогодні одним із найбільш складних, оскільки в ньому фокусуються соціальні, економічні, демографічні, фінансові і політичні аспекти. Його вирішення неможливе без комплексного підходу, коли темпи і параметри пенсійної реформи мають бути узгоджені з темпами економічного роз-

витку держави, реформами рівня життя і доходів населення, податкової реформи, розвитком фондового ринку, реформами охорони здоров'я, ЖКХ тощо. На ефективність пенсійної реформи впливатиме функціонування ринку праці та капіталу.

Слід зазначити, що гальмування процесів становлення і розвитку вітчизняного фондового ринку і відповідних фінансових механізмів відтягне в часі запровадження накопиченого рівня - суті пенсійної реформи. За низького рівня розвитку фондового ринку в Україні надійність інвестування коштів Пенсійного фонду, яка забезпечується диверсифікацією вкладень на фондовому ринку, досягнута бути не може. Отже, розвиток ринку корпоративних цінних паперів та відповідних ринкових інститутів - теж критично важливий чинник пенсійної реформи. Необхідне створення інфраструктури та механізмів ефективного інвестування пенсійних коштів, їх надійного захисту від ризиків втрати та знецінення.

Говорячи про проблеми впровадження пенсійної реформи, необхідно також враховувати і ментальний чинник. Він обумовлений сформованим ще за радянських часів патерналізмом, коли держава обіцяла населенню досить високі соціальні гарантії (житло, працю, освіту, медичне обслуговування та пенсії), хоча і не забезпечувала все це реальними ресурсами, відповідно, останні покоління радянських людей не вміли концентрувати зусилля для вирішення власних проблем, у тому числі й пенсійне забезпечення покладалося виключно на державу і особа не брала в цьому процесі активної участі.

З іншого боку, люди пам'ятають знецінення і втрату заощаджень та сумнозвісні трастові компанії, тому зараз з острахом сприймається і пенсійна реформа, і безпосередньо накопичувальна складова пенсійної системи: громадяни схильні не довіряти ні державі, ні приватним компаніям. Отже, рівень довіри виступає підґрунтям успішності проведення реформи національної пенсійної системи і потребує ефективної соціально-економічної політики.

Сьогодні стає відчутним, що інформація про хід пенсійної реформи і її переваги та можливі недоліки випала з системи інформаційно-ідеологічних пріоритетів держави, в той час як саме ці питання набувають високого соціально-економічного значення для розвитку України. Тому треба зосередити належну увагу на роз'яснювальній роботі щодо прав і обов'язків учасників пенсійної системи, на інформуванні про особливості та інструменти недержавного

пенсійного забезпечення, на вільному доступі до інформації про учасників ринку, які працюють з пенсійними коштами.

Здійснення пенсійної реформи на рівні сучасних світових стандартів можливе передусім за умови розв'язання базової проблеми - відсутнього зростання заробітної плати та інших доходів населення.

Якщо зміни буде запроваджено тільки в пенсійній системі, то виявлені проблеми навряд чи вдасться усунути.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте систему соціального захисту населення.
2. Проаналізуйте сучасний стан та шляхи подолання проблем у сфері соціального захисту населення України.
3. Охарактеризуйте державне соціальне страхування.
4. Розкрийте види загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні.
5. Обґрунтуйте шляхи реформування вітчизняної системи соціального страхування.
6. Розкрийте сутність державної соціальної допомоги.
7. Охарактеризуйте сучасний стан соціальних послуг в Україні.
8. Обґрунтуйте зміст соціальної роботи як виду практичної діяльності та наукової галузі.
9. У яких основних формах здійснюється надання соціальних послуг відповідно до законодавства України?
10. Розкрийте зміст діяльності недержавних організацій як суб'єктів соціальної роботи в Україні.
11. Чим зумовлена криза солідарної пенсійної системи?
12. У чому полягає реформа пенсійного забезпечення?
13. Охарактеризуйте перший рівень трирівневої системи пенсійного забезпечення.
14. Охарактеризуйте обов'язкову накопичувальну пенсійну систему.
15. У чому полягає сутність накопичувальної системи?
16. Охарактеризуйте проблеми та перспективи реформування пенсійного забезпечення в Україні.

ЗАКОНОДАВЧІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ*

I. Законодавчі та нормативно-правові засади формування й реалізації державної політики у сфері праці та соціального захисту населення

1.1. Загальні законодавчі та нормативно-правові засади реалізації державної політики у сфері праці та соціального захисту населення

1. Конституція України. Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР.
2. Закон України "Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)" від 14 верес. 2006 р. № 137.
3. Закон України "Про державну службу" від 16 груд. 1993 р. № 3723-ХІІ.
4. Закон України "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України" від 23 берез. 2000 р. № 1602-ІІІ.
5. Постанова КМ України "Про заходи щодо реалізації Програми "Україна - 2010" від 18 жовт. 1999 р. № 1908.
6. Кодекс про адміністративні правопорушення України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х.

1.2. Фінансово-економічні механізми забезпечення державної політики у сфері праці та соціального захисту

7. Закон України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" від 28 груд. 2007 р. № 107-V.
8. Постанова КМ України "Про утворення Українського фонду соціальних інвестицій" від 28 квіт. 2000 р. № 740.
9. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку фінансування видатків місцевих бюджетів на здійснення заходів з виконання державних програм соціального захисту населення за рахунок субвенцій з державного бюджету" від 4 берез. 2002 р. № 256.
10. Закон України "Про ратифікацію Угоди про позику (Проект удосконалення системи соціальної допомоги) між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку" від 8 лют. 2006 р. № 3408-ІV.
11. Постанова КМ України "Про реалізацію спільного з Міжнародним банком реконструкції та розвитку проекту "Удосконалення системи соціальної допомоги" від 20 черв. 2006 р. № 842.

*Рекомендовані адреси сайтів

Офіційний сайт Президента України // [http:// www.prezident.gov.ua](http://www.prezident.gov.ua)

Офіційний сайт Кабінету Міністрів України // [http:// www.kmu.gov.ua](http://www.kmu.gov.ua)

Офіційний сайт Верховної Ради України // [http:// www.rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua)

12. Постанова КМ України "Про утворення міжвідомчої робочої групи з питань координації та контролю за реалізацією проекту "Удосконалення системи соціальної допомоги" від 29 листоп. 2006 р. № 1656.

1.3. Забезпечення права людини на гідну працю та продуктивну зайнятість

13. Кодекс законів про працю України, затверджений Законом від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII.

14. Закон України "Про зайнятість населення" від 1 берез. 1991 р. № 804-XII.

15. Указ Президента України "Про основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 р." від 3 серп. 1999 р. № 958/99.

16. Указ Президента України "Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення та ринку праці в Україні" від 11 лип. 2005 р. № 1073/2005.

17. Постанова КМ України "Про затвердження Положення про Міністерство праці та соціальної політики України" від 2 листоп. 2006 р. № 1543.

18. Постанова КМ України "Про затвердження Основних напрямів проведення державної політики зайнятості на період до 2009 року" від 5 лип. 2006 р. № 922.

19. Постанова КМ України "Про гарантії і компенсації для працівників, які направляються для підвищення кваліфікації, підготовки і перепідготовки, навчання інших професій з відривом від виробництва" від 28 черв. 1997 р. № 695.

20. Постанова КМ України "Про затвердження Положення про умови матеріального забезпечення осіб, направлених за кордон на навчання, стажування, для підвищення кваліфікації" від 4 берез. 1996 р. № 287.

21. Постанова КМ України "Про запровадження в Україні принципів Європейської хартії для малих підприємств" від 2 лип. 2008 р. № 587.

1.4. Регулювання трудової міграції

22. Закон України "Про громадянство України" від 18 січ. 2001 р. № 2235 - III.

23. Закон України "Про зовнішньоекономічну діяльність".

24. Закон України "Про правовий статус іноземців".

25. Закон України "Про імміграцію" від 7 черв. 2001 р. № 491 - III.

26. Закон України "Про біженців" від 21 черв. 2001 р. № 2557 - III.

27. Постанова КМ України "Про затвердження порядку надання біженцям грошової допомоги та пенсії" від 6 лип. 1998 р. № 1016.

28. Постанова КМ України "Про правила в'їзду іноземців в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію" від 6 лип. 1998 р. № 1016.

29. Постанова КМ України "Про затвердження порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні" від 1 листоп. 1999 р. № 2028.

1.5. Регулювання оплати праці, реалізації прав працівників на оплату праці та їх захист

30. Закон України "Про оплату праці" від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР.
31. Закон України "Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати" від 19 жовт. 2000 р. № 2050-ІІІ.
32. Закон України "Про індексацію грошових доходів населення" від 3 лип. 1991 р. № 1282-ХІІ.
33. Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо завершення погашення заборгованості із заробітної плати" від 25 трав. 2004 р. № 576/2004.
34. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати" від 8 лют. 1995 р. № 100.
35. Постанова КМ України "Про упорядкування структури та умов оплати праці працівників апарату органів виконавчої влади, органів прокуратури, судів та інших органів" від 9 берез. 2006 р. № 268.
36. Постанова КМ України "Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій" від 3 квіт. 1993 р. № 245.
37. Постанова КМ України "Про перелік товарів, не дозволених для виплати заробітної плати натурою" від 3 квіт. 1993 р. № 244.
38. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку проведення індексації грошових доходів населення" від 17 лип. 2003 р. № 1078.
39. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку проведення компенсації громадянам втрати частини грошових доходів у зв'язку з порушенням термінів їх виплати" від 21 лют. 2001 р. № 159.

1.6. Захист на робочому місці працівників шляхом забезпечення відповідного рівня умов праці

40. Закон України "Про охорону праці" від 14 жовт. 1992 р. № 2694-ХІІ.
41. Закон України "Про пожежну безпеку".
42. Закон України "Про підприємства в Україні".
43. Постанова КМ України "Про Державну експертизу умов праці" від 1 груд. 1990 р. № 357.

1.7. Забезпечення права працюючих на відпочинок

44. Закон України "Про відпустки" від 15 листоп. 1996 р. № 504/96-ВР.
45. Постанова КМ України "Про затвердження Списку робіт, професій і посад працівників лісової промисловості та лісового господарства, державних заповідників, національних парків, що мають лісові площі, лісомисливських господарств, постійних лісозаготівельних і лісового господарських підрозділів інших підприємств, а також лісництв, яким надається щорічна основна відпустка тривалістю 28 календарних днів, і Порядку його застосування" від 9 черв. 1997 р. № 570.
46. Постанова КМ України "Про затвердження Списку сезонних робіт і сезонних галузей" від 28 берез. 1997 р. № 278.

47. Постанова КМ України "Про затвердження умов, тривалості, порядку надання та оплати творчих відпусток" від 19 січ. 1998 р. № 45.

48. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку надання щорічної основної відпустки тривалістю до 56 календарних днів керівним працівникам навчальних закладів та установ освіти, навчальних (педагогічних) частин (підрозділів) інших установ і закладів, педагогічним, науково-педагогічним працівникам та науковим працівникам" від 14 квіт. 1997 р. № 346.

1.8. Створення умов для конструктивного соціального діалогу та досягнення на його основі балансу трудових, соціально-економічних прав та інтересів сторін, удосконалення механізму їх співробітництва

49. Закон України "Про колективні договори і угоди" від 1 лип. 1993 р. № 3356-ХІІ.

50. Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 берез. 1998 р. № 137/98-ВР.

51. Указ Президента України "Про розвиток соціального діалогу в Україні" від 29 груд. 2005 р. № 1871.

52. Закон України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" від 15 верес. 1999 р. № 1045-ХІV.

53. Закон України "Про організації роботодавців" від 24 трав. 2001 р. № 2436-ІІІ.

54. Закон України "Про об'єднання громадян" від 16 черв. 1992 р. № 2460-ХІІ.

55. Постанова КМ України "Про порядок повідомної реєстрації галузевих і регіональних угод, колективних договорів" від 5 квіт. 1994 р. № 225.

56. Розпорядження КМ України "Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства" від 21 листоп. 2007 р. № 1035-р.

ІІ. Створення умов для високого рівня соціальної захищеності населення, забезпечення мінімальних стандартів соціального забезпечення громадян

2.1. Державні соціальні стандарти, соціальні гарантії, соціальні послуги

57. Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" від 5 жовт. 2000 р. № 2017-ІІІ.

58. Закон України "Про прожитковий мінімум" від 15 лип. 1999 р. № 966-ХІV.

59. Закон України "Про соціальні послуги" від 19 черв. 2003 р. № 966-ІV.

60. Указ Президента України "Про затвердження Стратегії подолання бідності" від 15 серп. 2001 р. № 637/2001.

61. Указ Президента України "Про Основні напрями політики щодо грошових доходів населення України" від 7 серп. 1999 р. № 969/99.

62. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку надання інвалідам та дітям-інвалідам реабілітаційних послуг" від 31 січ. 2007 р. № 80.
63. Постанова КМ України "Про затвердження натуральних добових норм харчування в інтернатних установах, навчальних та санаторних закладах сфери управління Міністерства праці та соціальної політики" від 13 берез. 2002 р. № 324.
64. Постанова КМ України "Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю" від 27 серп. 2004 р. № 1126.
65. Постанова КМ України "Про установлення натуральних добових норм харчування у Всеукраїнському центрі професійної реабілітації інвалідів та інших реабілітаційних закладах сфери управління Міністерства праці та соціальної політики" від 27 квіт. 2006 р. № 589.
66. Постанова КМ України "Питання створення комп'ютеризованої системи "Картка обліку соціальних пільг"" від 9 черв. 2006 р. № 814.
67. Постанова КМ України "Про реалізацію статей 24 і 27 Закону України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" від 17 трав. 2002 р. № 643.
68. Постанова КМ України "Про норми надання послуг з харчування та облаштування на нічліг успішно відведених для цього місцях особам, які не мають житла, операції з надання яких звільняються від оподаткування податком на додану вартість" від 27 квіт. 1998 р. № 573.
69. Постанова КМ України "Про науково-громадську експертизу набору продуктів харчування, набору непродовольчих товарів і набору послуг для встановлення прожиткового мінімуму" від 24 верес. 1999 р. № 1767.
70. Постанова КМ України "Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення" від 14 квіт. 2000 р. № 656.
71. Постанова КМ України "Про Єдиний державний автоматизований реєстр осіб, які мають право на пільги" від 29 січ. 2003 р. № 117.
72. Постанова КМ України "Деякі питання надання соціальної допомоги" від 24 лют. 2003 р. № 253.
73. Постанова КМ України "Про збільшення норм матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування" від 30 серп. 2003 р. № 1381.
74. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги" від 29 квіт. 2004 р. № 558.
75. Постанова КМ України "Про затвердження Правил організації та проведення конкурсу на залучення бюджетних коштів для надання соціальних послуг" від 29 квіт. 2004 р. № 559.
76. Постанова КМ України "Про порядок надання платних соціальних послуг та затвердження їх переліку" від 14 січ. 2004 р. № 12.
77. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку регулювання тарифів на платні соціальні послуги" від 9 квіт. 2005 р. № 268.

2.2. Соціальне страхування, соціальне забезпечення і соціальна допомога

78. Закон України "Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування" від 11 січ. 2001 р. № 2213-III.

79. Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21 листоп. 1992 р. № 2811-XII.

80. Закон України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" від 1 черв. 2000 р. № 1768-III.

81. Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" від 9 лип. 2003 р. № 1058-IV.

82. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" від 2 берез. 2000 р. № 1533-III.

83. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням" від 18 січ. 2001 р. № 2240-III.

84. Закон України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 23 верес. 1999 р. № 1105-XIV.

85. Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28 лют. 1991 р. № 796-XII.

86. Закон України "Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" від 22 лют. 2001 р. № 2272-III (із змінами).

87. Указ Президента України "Про додаткові заходи щодо вдосконалення системи здійснення соціальних виплат громадянам" від 5 трав. 2004 р. № 506/2004.

88. Указ Президента України "Про Основні напрями вдосконалення системи соціальних виплат населенню" від 10 трав. 2006 р. № 359/2006.

89. Постанова КМ України "Про цільову грошову допомогу громадянам з мінімальними доходами" від 2 черв. 1993 р. № 394.

90. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку видачі та зразка свідоцтва про загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 22 серп. 2000 р. № 1306.

91. Постанова КМ України "Про обчислення середньої заробітної плати (доходу) для розрахунку виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням" від 26 верес. 2001 р. № 1266.

92. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку надання допомоги на поховання деяких категорій осіб виконавцю волевиявлення померлого або особі, яка зобов'язалася поховати померлого" від 31 січ. 2007 р. № 99.

93. Постанова КМ України "Про підвищення розмірів пенсій, призначених до 1 березня 1996 р., та порядок обчислення пенсій, що призначаються після 1 березня 1996 року" від 19 берез. 1996 р. № 342.

94. Постанова КМ України "Про допомогу на поховання" від 20 січ. 1997 р. № 30.

95. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 20 січ. 1997 р. № 51.

96. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, за рахунок коштів підприємства, установи, організації" від 6 трав. 2001 р. № 439.

97. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку проведення конкурсного відбору банків, через які здійснюється виплата пенсій та грошової допомоги за згодою пенсіонерів та одержувачів допомоги" від 26 верес. 2001 р. № 1231.

98. Постанова КМ України "Про порядок надання одноразової грошової допомоги непрацюючим малозабезпеченим особам" від 11 лют. 2004 р. № 147.

99. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку проведення безоплатного поховання померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, і учасників бойових дій" від 28 жовт. 2004 р. № 1445.

100. Постанова КМ України "Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми" від 21 квіт. 2005 р. № 315.

101. Постанова КМ України "Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми" від 11 січ. 2007 р. № 13.

102. Постанова КМ України "Про затвердження Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року" від 19 лют. 2007 р. № 244.

103. Постанова КМ України "Деякі питання надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям" від 21 серп. 2001 р. № 1091.

104. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям" від 24 лют. 2003 р. № 250.

105. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми" від 27 груд. 2001 р. № 1751.

106. Постанова КМ України "Деякі питання загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття" від 20 берез. 2006 р. № 357.

107. Постанова КМ України "Про вдосконалення механізму надання соціальної допомоги" від 17 серп. 2002 р. № 1146.

2.3. Соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи

108. Закон України "Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки" від 14 берез. 2006 р. № 3522 - IV.

109. Закон України "Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні" від 16 груд. 1993 р. № 3721-ХП.

110. Постанова КМ України "Про норми харчування та часткову компенсацію вартості продуктів для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 21 трав. 1992 р. № 258.

111. Постанова КМ України "Про порядок віднесення деяких категорій громадян до відповідних категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 2 груд. 1992 р. № 674.

112. Постанова КМ України "Про компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 20 січ. 1995 р. № 44.

113. Постанова КМ України "Про компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 8 лют. 1995 р. № 105.

114. Постанова КМ України "Про компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 13 черв. 1995 р. № 412.

115. Постанова КМ України "Про компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 2 жовт. 1995 р. № 779.

116. Постанова КМ України "Про надання одноразової державної допомоги сім'ям, що виховують дітей, які стали інвалідами внаслідок Чорнобильської катастрофи, та дітей, у яких видалено щитовидну залозу" від 8 лют. 1996 р. № 169.

117. Постанова КМ України "Про компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 26 лип. 1996 р. № 836.

118. Постанова КМ України "Про затвердження нового Порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 30 трав. 1997 р. № 523.

119. Постанова КМ України "Про затвердження Положення про організацію оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 16 трав. 2000 р. № 800.

120. Постанова КМ України "Про підвищення розмірів пенсій, призначених відповідно до Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 25 лип. 2001 р. № 861.

121. Постанова КМ України "Про встановлення щомісячної доплати до пенсії непрацюючим пенсіонерам, вивільненим у зв'язку із закриттям Чорнобильської АЕС" від 13 верес. 2001 р. № 1155.

122. Постанова КМ України "Про доплати і компенсації особам, які працюють у зоні відчуження і зоні безумовного (обов'язкового) відселення після повного відселення жителів" від 29 січ. 2003 р. № 137.

123. Постанова КМ України "Про призначення субсидій громадянам, які тимчасово (до відселення) проживають у зонах відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, для відшкодування витрат на опла-

ту житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива" від 26 листоп. 2003 р. № 1833.

124. Постанова КМ України "Про підвищення розмірів пенсій, призначених відповідно до частини четвертої статті 54 Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 13 лип. 2004 р. № 894.

125. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету для виконання програм, пов'язаних із соціальним захистом громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 20 верес. 2005 р. № 936.

126. Постанова КМ України "Про збільшення розмірів пенсії деяким категоріям громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 27 груд. 2005 р. № 1293.

127. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення громадськими організаціями заходів щодо соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 27 лют. 2007 р. № 295.

128. Постанова КМ України "Про щорічне відзначення Міжнародного дня громадян похилого віку" від 26 верес. 1997 р. № 1066.

2.3. Соціальний захист ветеранів праці та інших громадян похилого віку

129. Закон України "Про реабілітацію інвалідів в Україні" від 6 жовт. 2005 р. № 2961-IV.

130. Указ Президента України "Про Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів" від 23 трав. 2001 р. № 335/2001.

131. Постанова КМ України "Про підвищення розмірів пенсій та інших соціальних виплат окремим категоріям пенсіонерів, фінансування яких здійснюється за рахунок коштів державного бюджету" від 3 січ. 2002 р. № 1.

132. Постанова КМ України "Про виплату державної допомоги особам, яким виповнилося 100 і більше років" від 12 жовт. 2002 р. № 1532.

133. Постанова КМ України "Про реалізацію статті 18-1 Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 27 груд. 2006 р. № 1836.

134. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку утворення спеціалізованого будинку для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів і надання житлових приміщень у такому будинку та Типового положення про спеціалізований будинок для ветеранів війни та праці, громадян похилого віку та інвалідів" від 31 січ. 2007 р. № 76.

2.4. Соціальний захист інвалідів та осіб, які не мають права на пенсію

135. Закон України "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" від 18 трав. 2004 р. № 1727-IV.

136. Закон України "Про соціальний захист дітей війни" від 18 листоп. 2004 р. № 2195-IV.

137. Указ Президента України "Про заходи щодо створення сприятливих умов для забезпечення соціальної, медичної та трудової реабілітації інвалідів" від 27 груд. 2005 р. № 1845/2005.

138. Указ Президента України "Про першочергові заходи щодо створення сприятливих умов життєдіяльності осіб з обмеженими фізичними можливостями" від 1 черв. 2005 р. № 900/2005.

139. Постанова КМ України "Про затвердження Положення про медико-соціальну експертизу і Положення про індивідуальну програму реабілітації та адаптації інваліда" від 22 лют. 1992 р. № 83.

140. Постанова КМ України "Про схвалення Концепції ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів" від 12 жовт. 2000 р. № 1545.

141. Постанова КМ України "Про утворення Комісії з питань діяльності підприємств та організацій громадських організацій інвалідів" від 26 груд. 2000 р. № 1888.

142. Постанова КМ України "Про порядок затвердження переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 18 років" від 26 лип. 2001 р. № 889.

143. Постанова КМ України "Про затвердження Програми забезпечення безперешкодного до ступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення" від 4 черв. 2003 р. № 863.

144. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам і державної соціальної допомоги на догляд" від 2 квіт. 2005 р. № 261.

145. Постанова КМ України "Про забезпечення інвалідів автомобілями вітчизняного виробництва" від 1 берез. 2006 р. № 221.

146. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку забезпечення інвалідів автомобілями" 19 лип. від 2006 р. № 999.

147. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації і формування відповідного державного замовлення, переліку таких засобів" від 29 листоп. 2006 р. № 1652.

148. Постанова КМ України "Про затвердження Державної типової програми реабілітації інвалідів" від 8 груд. 2006 р. № 1686.

149. Постанова КМ України "Про реалізацію статей 19 і 20 Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 31 січ. 2007 р. № 70.

150. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку виплати деяким категоріям інвалідів грошової компенсації замість санаторно-курортної пугівки та вартості самостійного санаторно-курортного лікування" (Не набрав чинності) від 7 лют. 2007 р. № 150.

151. Постанова КМ України "Деякі питання придбання технічних та інших засобів реабілітації" від 1 берез. 2007 р. № 306.

152. Постанова КМ України "Питання розвитку виробництва технічних засобів реабілітації" від 1 берез. 2007 р. № 304.

153. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для впровадження інвестиційних технологій у виробництво технічних засобів реабілітації інвалідів" від 1 берез. 2007 р. № 307.

2.5. Соціальний захист дітей війни, дітей-сиріт, та дітей, позбавлених батьківського піклування

154. Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13 січ. 2005 р. № 2342-IV.

155. Закон України "Про військовий обов'язок і військову службу" від 25 берез. 1992 р. № 2232-ХІІ.

156. Постанова КМ України "Про підвищення рівня пенсійного забезпечення осіб із числа дітей-сиріт" від 22 лют. 2006 р. № 186.

157. Постанова КМ України "Про проведення експерименту з призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою (піклуванням) або у відповідних закладах, за принципом "гроші ходять за дитиною" від 12 лип. 2006 р. № 956.

158. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам у будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною" у 2007 році" від 31 січ. 2007 р. № 81.

159. Постанова КМ України "Про деякі питання соціального захисту членів сімей загиблих шахтарів та гірничорятувальників" від 9 січ. 2008 р. № 6.

160. Постанова КМ України "Про виплату доплати особам із числа дітей-сиріт віком старше 18 років, яким призначено пенсію уразі втрати годувальника" від 16 січ. 2008 р. № 8.

161. Постанова КМ України "Питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми" від 22 лют. 2008 р.

2.6. Соціальний захист військовослужбовців, ветеранів військової служби, членів їх сімей, ветеранів війни, ветеранів органів внутрішніх справ та жертв політичних репресій і нацистських переслідувань

162. Закон України "Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей" від 15 черв. 2004 р. № 1763-IV.

163. Закон України "Про жертви нацистських переслідувань" від 23 берез. 2000 р. № 1584-III.

164. Закон України "Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни" від 16 берез. 2004 р. № 1603-IV.

165. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квіт. 1991 р. № 962-XII.

166. Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" від 22 жовт. 1993 р. № 3551-XII.

167. Закон України "Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист" від 24 берез. 1998 р. № 203/98-ВР.

168. Закон України "Про соціальний і правовий захист військово-службовців та членів їх сімей" від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII.

169. Постанова КМ України "Про порядок видачі посвідчень і нагрудних знаків ветеранів війни" від 12 трав. 1994 р. № 302.

170. Постанова КМ України "Деякі питання щодо виконання Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій" від 17 листоп. 2004 р. № 1523.

171. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку проведення розрахунків за придбання спеціального автотранспорту для інвалідів Великої Вітчизняної війни" від 22 січ. 2005 р. № 92.

172. Постанова КМ України "Про затвердження Програми соціального захисту ветеранів" від 15 січ. 2005 р. № 42.

173. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку відшкодування додаткових витрат Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття з державного бюджету у зв'язку з реформуванням Збройних Сил" від 13 груд. 2004 р. № 1647.

174. Постанова КМ України "Про деякі питання соціального захисту ветеранів Великої Вітчизняної війни" від 23 жовт. 1999 р. № 1971.

175. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку надання права на безоплатний проїзд і перевезення багажу ветеранам військової служби та членам їхніх сімей у разі переїзду до вибраного місця постійного проживання після звільнення з військової служби" від 27 жовт. 1999 р. № 1983.

176. Постанова КМ України "Про грошове та матеріальне забезпечення військовослужбовців, відряджених до державних органів, Товариства сприяння обороні України, Академії наук України та галузевих академій наук" від 2 берез. 1994 р. № 130.

177. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку виготовлення та видачі посвідчень жертвам нацистських переслідувань" від 27 верес. 2000 р. № 1467.

178. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку надання пільг, компенсацій і гарантій працівникам бюджетних установ, військо-

вослужбовцям, особам рядового і начальницького складу" від 31 берез. 2003 р. № 426.

179. Постанова КМ України "Питання виготовлення бланків посвідчень ветеранів війни і бланків листів талонів на право одержання проїзних квитків" від 26 лип. 2006 р. № 1026.

180. Постанова КМ України "Про порядок і норми грошового та матеріального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил, інших військових формувань, осіб начальницького складу органів внутрішніх справ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної кримінально-виконавчої служби, відряджених до органів виконавчої влади та інших цивільних установ" від 7 лют. 2001 р. № 104.

2.7. Соціальний захист бездомних громадян та осіб, звільнених з місць позбавлення волі

181. Житловий кодекс України від 30 черв. 1983 р. № 5464 - X.

182. Закон України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" від 1 груд. 2005 р. № 3167-IV.

183. Закон України "Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей" від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV.

184. Закон України "Про житловий фонд соціального призначення" від 12 січ. 2006 р. № 3334-IV.

185. Закон України "Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк" від 10 лип. 2003 р. № 1104-IV.

186. Постанова КМ України "Про затвердження Типового положення про соціальний гуртожиток" від 8 верес. 2005 р. № 878.

187. Постанова КМ України "Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки" від 11 трав. 2006 р. № 623.

188. Постанова КМ України "Про затвердження Типового положення про центр обліку бездомних громадян" від 30 берез. 2006 р. № 404.

189. Постанова КМ України "Про затвердження Положення про порядок надання грошових виплат населенню на покриття витрат за оплату житлово-комунальних послуг у зв'язку з підвищенням тарифів на них" від 5 груд. 1994 р. № 814.

190. Постанова КМ України "Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004-2006 роки" від 30 серп. 2004 р. № 1133.

2.8. Соціальний захист у сфері забезпечення населення житлово-комунальними послугами

191. Постанова КМ України "Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива" від 21 жовт. 1995 р. № 848.

192. Постанова КМ України "Про новий розмір витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива у разі надання житлової субсидії" від 27 лип. 1998 р. № 1156.

193. Постанова КМ України "Про заходи щодо подальшого вдосконалення надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива" від 22 верес. 1997 р. № 1050.

194. Постанова КМ України "Про вдосконалення порядку призначення та надання населенню житлових субсидій" від 31 серп. 2000 р. № 1361.

195. Постанова КМ України "Про надання населенню субсидій готівкою для відшкодування витрат на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива" від 27 груд. 2001 р. № 1763.

196. Постанова КМ України "Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива" від 12 груд. 2006 р. № 1703.

197. Постанова КМ України "Про затвердження Порядку надання пільг на придбання твердого палива за рахунок субвенцій з державного бюджету місцевим бюджетам" від 31 січ. 2007 р. № 77.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза / О. І. Амоша, О. Ф. Новікова, В. П. Антонюк та ін. ; НАН України ; Ін-т економіки промисловості. - Донецьк : ІЕП, 2006. - 208 с.
2. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко, Т. В. Андрущенко, В. Г. Антонечко та ін. ; В. П. Андрущенко (заг. ред.). - 3-тє вид., доп. - К. ; Х. : Вид-во "Р.І.Ф.", 2005. - 672 с.
3. *Анішина Н.* Передумови та напрями державного регулювання створення робочих місць у вітчизняній економіці / Н. Анішина, Д. Верба // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 12-20.
4. *Антропов В. В.* Социальная защита в странах Европейского Союза. История, организация, финансирование, проблемы : монография / В. В. Антропов. - М. : Экономика, 2006. - 272 с.
5. *Баланда А. Л.* Соціальні детермінанти національної безпеки України : монографія / А. Л. Баланда ; НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. - К., 2008. - 414 с.
6. *Баланда А.* Фактори збалансованості ринку праці та безпеки суспільства: проблеми співвідношення / А. Баланда // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 25-32.
7. *Балтачєєва Н.* Про стан фінансового забезпечення соціальної сфери: регіональний аспект / Н. Балтачєєва // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 14-20.
8. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін. ; НАН України ; Рада по вивченню продукт. сил України ; Б. М. Данилишин (ред.). - 2-ге вид., допов. і перероб. - Черкаси : Брама-Україна, 2006. - 619 с.
9. *Безтелесна Л.* Управління людським розвитком в Україні: порівняльне оцінювання та напрями вдосконалення / Л. Безтелесна // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 8. - С. 34-40.
10. *Бессараб В.* Реформа солідарної пенсійної системи: надто дорога непослідовність / В. Бессараб, Л. Грушко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 1. - С. 12-21.
11. *Близнюк В.* Тендерні відмінності оплати праці в Україні / В. Близнюк // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 6. - С. 18-26.
12. *Новачі в оподаткуванні доходів фізичних осіб / А. Бодюк, В. Дубель, С. Дусяк // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 3. - С. 19-22.*
13. *Бурлуцький С.* Економічна диференціація домогосподарств у контексті соціального регулювання доходів / С. Бурлуцький // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 6. - С. 33-39.
14. *Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб. - К. : КНЕУ, 2005. - 403 с.*

15. *Васильченко В.С.* Державне регулювання зайнятості : навч. посіб. / В. С. Васильченко. - К. : КНЕУ, 2003. - 252 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. - К. ; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. - 1426 с.
17. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / Н. С. Власенко, І. О. Курило, Е. М. Лібанова та ін. ; С. І. Пирожков (наук. ред.). - Офіц. вид. - К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. - 560 с.
18. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / Н. С. Власенко, Е. М. Лібанова, О. В. Макарова та ін. ; Фонд народонаселення ООН ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держ. ком. статистики України ; Укр. центр соц. реформ ; Е. М. Лібанова (ред.). - К., 2006. - 138 с.
19. Врегулювання проблемних питань працевлаштування та захисту прав інвалідів у сфері праці : практич. посіб. - К. : "Ун-т Україна", Всеукр. центр проф. реабілітації, 2007. - 156 с.
20. *Ганслі Т.* Соціальна політика та соціальне забезпечення заринкової економіки / Т. Ганслі ; пер. з англ. О. Перепада. - К. : Основи, 1995. - 237 с.
21. *Гаркавенко Н.* Напрями вдосконалення політики зайнятості населення у ринкових умовах / Н. Гаркавенко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 6. - С. 26-33.
22. *Герасименко Г. В.* Гендерні аспекти соціальної політики в Україні : монографія / Г. В. Герасименко. - Умань : СПД Сочінський, 2008. - 250 с.
23. Глосарій із трудового права та соціально-трудоових відносин (з посиланням на досвід Європейського Союзу). МОП : наук. вид. / за заг. ред. : Д. Арріго, Д. Касале ; пер. з англ. С. М. Тімачов ; наук. ред. укр. вид. С. Г. Приходько. - К. : Видавн. дім "Стилос", 2006. - 432 с.
24. Соціальна безпека: теорія та українська практика / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін. ; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; І. Ф. Гнибіденко (ред.). - К. : КНЕУ, 2006. - 291 с.
25. *Головатий М. Ф.* Соціальна політика і соціальна робота: термінол.-понят. слов. / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. - К. : МАУП, 2005. - 560 с.
26. *Головаха Є.* Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. - К., 2008. - 85 с.
27. *Горбатюк С.* Нормативно-правові аспекти забезпечення соціальної роботи на регіональному рівні / С. Горбатюк // Статистика України. - 2007. - № 4. - С. 95-99.
28. *Горбатюк С.* Управління соціальною роботою в контексті модернізації системи професійного навчання державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування / С. Горбатюк // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. ОРІДУ НАДУ. - О. : ОРІДУ НАДУ, 2008. - Вип. 1 (33). - С. 236-242.

29. Горбатюк С. Є. Соціальна робота в контексті формування та реалізації державної соціальної політики / С. Є. Горбатюк // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. - К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. - Вип. 5. (Част. I) - С. 117-122. - (Серія № 11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління).
30. Гриньова В. М. Ринок праці: теоретико-методологічні засади та напрямки розвитку / В. М. Гриньова, В. В. Самойленко ; Харк. нац. екон. ун-т. - Х. : ВД "ІНЖЕК", 2007. - 168 с.
31. Грішнова О. А. Соціально-трудові відносини (з врахуванням гендерного аспекту). Проведення практичних тренінгів : навч.-метод. посіб. для слухачів системи перепідготовки фахівців для малого і середнього бізнесу / О. А. Грішнова. - К. : Укр. Асоціація маркетингу, 2003. - 64 с.
32. Пенсійна система України : навч. посіб. для студ. ВНЗ / В. І. Грушко, Н. В. Грушко, О. В. Бевзенко та ін. ; Віктор Іванович Грушко (ред.). - К. : Кондор, 2006. - 334 с.
33. Данюк В. Мотивування як чинник активізації трудової поведінки / В. Данюк, О. Чернушкіна // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 32-37.
34. Економіка праці та соціально-трудові відносини. Збірник завдань та вправ : навч. посіб. / Н. Д. Дарченко, В. С. Рижиков, О. Л. Єськов, О. М. Мікрюков. - К. : Центр учб. л-ри, 2007. - 252 с.
35. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посіб. / Г. В. Дворецька - К. : КНЕУ, 1999. - С. 12.
36. Демографические тенденции: ОЭСР, Центральная и Восточная Европа, СНГ : докл. о развитии человека 2007/2008. - 250 с.
37. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі : навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко ; за заг. ред. В. Бебика. - К. : ІКЦ "Леста", 2006. - 248 с.
38. Державна молодіжна політика в Україні: Довідник термінів та понять законодавства / Євгеній Іванович Бородін (авт.-упоряд.). - 3-тє вид., допов. і перероб. - Д. : Днепрогост, 2006. - 348 с.
39. Державна політика в соціогуманітарній сфері : навч. посіб. / В. П. Трошинський, П. К. Ситнік, В. А. Скуратівський та ін. ; за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна, А. О. Чемериса, В. П. Трошинського, С. В. Загороднюка, О. Л. Приходько, Л. О. Воронько. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - 96 с.
40. Державна політика з охорони громадського здоров'я в Україні : навч. посіб. / за ред. І. М. Солоненка, Л. І. Жаліло ; кол. авт. : М. Андрейко, М. Білинська, С. Бурлаєнко та ін. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 116 с.
41. Димитрова Л. М. Соціологія управління та організацій : навч. посіб. / Л. М. Димитрова. - 2-ге вид., випр. і допов. - К. : Політехніка НТУУ "КПІ", 2005. - 152 с.
42. Дієсперов В. Оплата праці як похідна від її продуктивності та дохідності / В. Дієсперов // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7. - С. 32-38.

43. Діти, жінки та сім'я в Україні : стат. зб. - К. : Держкомстат України, 2008. - 383 с.
44. *Дорошенко Л. С.* Демографія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л. С. Дорошенко. - К. : МАУП, 2005. - 112 с.
45. *Драгунова Т.* Характеристика трудового потенціалу населення Східного Поділля та Центрального Придніпров'я / Т. Драгунова, Л. Чвертко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7. - С. 38-46.
46. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. з фр. - М. : Канон, 1995 - 352 с.
47. Економіка праці і соціально-трудова відносини : навч. посіб. / П. Буряк. - К. : ЦУЛ, 2003. - 352 с.
48. Економіка праці і соціально-трудова відносини : навч. посіб. / В. Лукашевич. - Л. : Новий світ, 2004. - 248 с.
49. Економіка праці і соціально-трудова відносини : навч. посіб. / М. Масхма. - К. : Арктика, 2005. - 304 с.
50. Економічний і соціальний розвиток України в ХХІ столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації : зб. тез доп. 4-ї Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених; м. Тернопіль, 23-24 лют. 2006 р. / Г. Л. Монастирський (голов. ред. кол.) ; Терноп. нац. екон. ун-т ; Рада молодих вчених / - Т. : Екон. думка, 2007. - 396 с.
51. Європейська соціальна хартія (переглянута) // Відом. Верховної Ради України. - 2006. - № 43. - Ст. 418.
52. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, Л. О. Аза. - К. : Видавн.-поліграф. центр "Київ. ун-т", 2003. - 58 с.
53. Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко та ін. - К. : Вид-во УАННП "Фенікс", 2003. - 280 с.
54. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. - К. : Наук. думка, 2004. - С. 3-35.
55. *Євтух В. Б.* Закордонне українство : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, А. А. Попок. - К.: ВІК, 2005. - 308 с.
56. *Єсінова Н. І.* Економіка праці та соціально-трудова відносини / Н. І. Єсінова. - К. : Кондор, 2004. - 432 с.
57. *Жуков В. І.* Соціальний діалог на ринку праці України : наук.-метод. розробка / В. І. Жуков. - К. : ШК ДСЗУ. - 2007. - 28 с.
58. *Жуков В. І.* Соціальне партнерство в Україні : навч. посіб. / В. І. Жуков, В. А. Скурагівський. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 200 с.
59. *Зайчук Б. О.* Система пенсійного забезпечення: сьогодні і завтра : Коментар застосування Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" / Б. О. Зайчук, В. С. Никитенко, В. І. Семендяєва. - К. : Формат, 2004. - 352 с.

60. *Заюков І.* Компоненти сучасної демографічної кризи в Україні та їх вплив на трудовий потенціал / І. Заюков // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 41-47.
61. *Заяць Т. А.* Національний ринок праці та його молодіжний сегмент: методологія, практика, перспективи розвитку / Т. А. Заяць, В. Л. Жажовська ; НАН України ; Рада по вивченню продукт. сил України; Б. М. Данилишин (ред.). - К. : Фенікс, 2008. - 310 с.
62. Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік. Людський розвиток і європейський вибір України. - К. : ПРООН Україна, 2008. - 122 с.
63. *Іванова О. Л.* Соціальна політика: теоретичні аспекти : курс лекцій / О. Л. Іванова. - К. : КМ Академія, 2003. - 107 с.
64. *Ільченко Н., Терещенко О.* Впровадження ресурсозберігаючих технологій як засіб підвищення питомої ваги витрат на оплату праці в операційних витратах із реалізованої продукції / Н. Ільченко, О. Терещенко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7. - С. 15-24.
65. *Ільченко Н.* Особливості соціального підприємництва / Н. Ільченко // Громад. ініціативи. - 2005. - № 1. - С. 12-13.
66. *Калашников С.* Природа соціального государства и его исторический генезис / С. Калашников. - М. : Прогресс, 2004. - 211 с.
67. *Каменецкий В. А.* Социально-трудовая сфера в условиях трансформации российской экономики / В. А. Каменецкий. - М. : ИЭ РАН, 2003. - 284 с.
68. *Карлін М. І.* Особливості функціонування та регулювання ринку праці та соціальної політики в сучасній Польщі: досвід для України / М. І. Карлін // Демографія та соц. економіка. - 2008. - № 1. - С. 107-114.
69. *Керб Л. П.* Основи охорони праці : навч. посіб. / Л. П. Керб. - К. : КНЕУ, 2004. - 215 с.
70. *Кирич Н.* Ефективне використання трудових ресурсів як фактор стабілізації функціонування підприємств / Н. Кирич // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 3. - С. 39-42.
71. *Кирич Н.* Роль людського фактора у підвищенні ефективності роботи підприємства / Н. Кирич // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 46-51.
72. *Кір'ян Т.* Рівень та можливості використання праці інвалідів на підприємствах окремих сфер економічної діяльності / Т. Кір'ян // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 13-20.
73. *Кір'ян Т.* Створення конкурентного ринку праці в умовах інтеграції України у світову економічну систему / Т. Кір'ян // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 3-12.
74. *Кір'ян Т.* Нове в теорії, методології та практиці людського капіталу / Т. Кір'ян, Ю. Куліков // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 26-32.
75. *Колот А.* Генезис соціальної політики під впливом глобалізації та лібералізації економічних відносин / А. Колот // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 1. - С. 3-12.
76. *Колот А.* До проблеми розвитку теорії розподільчих відносин / А. Колот // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 8. - С. 3-12.

77. *Колот А. М.* Організаційно-економічний механізм регулювання доходів працюючих: шляхи вдосконалення / А. М. Колот // Україна: аспекти праці. - 2003. - № 2. - С. 25-31.

78. *Колот А. М.* Соціальна політика в умовах глобалізації та лібералізації на початку XXI століття / А. М. Колот // Демографія та соціальна економіка. - 2008. - № 1. - С. 9-22.

79. Концептуальні засади державної політики в соціогуманітарній сфері на регіональному рівні : навч. посіб. / В. П. Трощинський, П. К. Ситник, В. А. Скуратівський та ін. - К. : НАДУ, 2008. - 80 с.

80. Концепція демографічного розвитку на 2005-2015 рр. // Юрид. вісн. України. - 2004. - № 44.

81. *Копейчиков М.* Соціальна держава як політична реальність / М. Копейчиков // Вісн. Акад. правових наук. - 2001. - № 2 (25).

82. *Корчун М.* Шляхи підвищення економічної активності та зайнятості молоді на ринку праці України / М. Корчун // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 1. - С. 35-40.

83. *Кошулько О.* Пошук шляхів удосконалення управління і збереження людського капіталу на вітчизняних підприємствах / О. Кошулько // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 6. - С. 39-45.

84. *Кравченко М.* Методичні розробки до навчальної дисципліни "Управління соціальним і гуманітарним розвитком" (розділи: "Система соціального страхування в Україні: сучасний стан та проблеми реформування в Україні") / М. Кравченко. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 36 с.

85. *Кравченко М. В.* Сучасні ознаки соціального розвитку Європи / М. В. Кравченко // Стратегія реформування системи державного управління на засадах демократичного врядування : Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. за міжнар. участю. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - Т. 4. - С. 185-187.

86. *Кравченко М. В.* Розробка моделей організації управління соціальним захистом населення: національний та зарубіжний досвід : навч. посіб. / М. В. Кравченко, О. М. Петров. - К. : Асоціація міст України, 2007. - 250 с.

87. *Краснов Ю.* Методологічні основи відтворювального механізму зайнятості населення / Ю. Краснов // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 37-41.

88. *Крімер Б.* Особливості народжуваності іммігрантів у країнах Європи / Б. Крімер // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 47-51.

89. *Куликов Г. Т.* Мотивация труда наемных работников / Г. Т. Куликов. - К. : ИЭ НАНУ, 2002. - 339 с.

90. *Курило І. О.* Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій : колективна наук.-аналіт. монографія / І. О. Курило ; НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держ. ком. статистики України ; Е. М. Лібанова (ред.). - К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2006. - 356 с.

91. *Курило І. О.* Народжуваність в Україні : аналіз детермінант та статистична оцінка ефектів пронаталістських заходів / І. О. Курило, Н. О. Рингач // Статистика України. - 2007. - № 4. - С. 80-89.

92. *Куровська Г.* Надомна форма організації праці - шлях до підвищення рівня зайнятості осіб з інвалідністю / Г. Куровська // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 20-26.

93. *Куценко В. І.* Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики) : [монографія] / В. І. Куценко ; НАН України ; Рада по вивченню продукт. сил України ; Б. М. Данилишин (наук. ред.). - Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. - 818 с.

94. *Лавріненко О. В.* Право соціального забезпечення України : у 2 ч. / О. В. Лавріненко. - Ч. 1. - Донецьк : Вид-во "ВЕБЕР", 2007. - 450 с.

95. *Лебедева С.* Регулирование заработной платы и обеспечение устойчивого экономического развития: методологические и методические подходы / С. Лебедева // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 8. - С. 12-23.

96. *Липов В.* Проблеми запозичення систем мотивації персоналу у трансформаційних економіках: крос-культурні засади дослідження / В. Липов // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 42-51.

97. Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку / Е. М. Лібанова, В. М. Новіков, О. В. Макарова та ін. ; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України ; Е. М. Лібанова (відп. ред.). - К., 2006. - 179 с. - С. 11.

98. *Лібанова Е.* Ринок праці та соціальний захист із соціальної політики / Е. Лібанова, О. Палій. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. - 491 с.

99. *Лібанова Е.* Оцінка демографічної політики за допомогою поздовжніх і поперечних показників народжуваності / Е. Лібанова, П. Шевчук // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 25-32.

100. *Лібанова Е. М.* Ринок праці : навч. посіб. / Е. М. Лібанова. - К. : Центр навч. л-ри, 2003. - 223 с.

101. *Лібанова Е. М.* Стратегічні пріоритети соціальної політики України економічних відносин: здобутки, втрати, тенденції / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. - 2008. - № 1. - С. 23-41.

102. *Лісогор Л.* Освітні детермінанти розвитку людських ресурсів в Україні / Л. Лісогор // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 8. - С. 29-34.

103. *Лутай Л. А.* Механізм формування та регулювання дисциплінарних відносин у сфері праці : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.07 / Л. А. Лутай ; Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2007. - 35 с.

104. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держкомстат України ; Е. М. Лібанова (ред.). - К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2006. - 356 с.

105. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : кол. моногр. / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Е. М. Лібанова (ред.). - К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. - 328 с.

106. *Макарова О. В.* Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // Демографія та соц. економіка. - 2007. - № 1. - С. 3-11.
107. *Малиновська О. А.* Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 236 с.
108. *Маршавін Ю.* Профорієнтація незайнятого населення та молоді як чинник досягнення професійної відповідності попиту і пропозиції на ринку праці / Ю. Маршавін // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 20-25.
109. *Медков В. М.* Демографія : учеб. для студ. вузов, навчаючихся по спец. 020300 "Социология" / В. М. Медков. - 2-е изд. - М. : ИНФРА-М, 2008. - 683 с. - (Серия "Высшее образование").
110. *Мельник С.* Становлення соціально орієнтованого бізнесу в Україні як складова державної соціальної політики / С. Мельник // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 32-37.
111. *Мельник С.* Концептуальні підходи щодо створення в Україні інституту соціальної стандартизації / С. Мельник, К. Дорошенко, В. Журавська // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7. - С. 24-32.
112. Менеджмент персоналу : навч. посіб. / В. М. Данюк, В. М. Петюх, С. О. Цимбалюк та ін. ; за заг. ред. В. М. Данюка, В. М. Петюха. - Вид. 2-ге, без зм. - К. : КНЕУ, 2006. - 398 с.
113. Методологія, напрями, тенденції, проблеми у сфері праці та соціальної політики / НАН України; НДІ праці і зайнятості населення ; М. М. Папієв (ред.), Т. М. Кір'ян (ред.). - К. : Соцінформ, 2006. - 408 с.
114. *Мигович І. І.* Теоретичні засади соціальної роботи : навч. посіб. / І. І. Мигович, В. Ф. Жмир. - Ужгород : Говерла, 2007. - 410 с.
115. *Мормуль Н. І.* Регулювання соціально-трудових відносин у сфері охорони праці : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.07 / Н. І. Мормуль ; Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2008. - 20 с.
116. *Мортіков В.* Специфічність людського активу в економіці праці / В. Мортіков // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 3-6.
117. *Москаленко С.* Управління взаємодією з громадськими організаціями як суб'єктами соціальної політики / С. Москаленко // Демократичні стандарти професійного навчання та діяльності публічних службовців: теорія та практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (22 берез. 2007 р.) : у 2 ч. - Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2007. - Ч. 2. - С. 87-91.
118. *Москаленко С. О.* Проблеми участі громадських організацій у формуванні соціальної політики на місцевому рівні / С. О. Москаленко [Електронний ресурс] // Державне управління: теорія та практика : електрон. наук. фах. вид. - 2007. - № 2. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Dutp/2007-2/txts/07msopmr.htm>
119. *Моторна І.* Дистанційна зайнятість в умовах глобалізації економіки та соціально-економічні вигоди від її використання / І. Моторна // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 3. - С. 6-13.

120. *Надточій Б.* Пенсія в Україні: Коментар до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" / Б. Надточій, Л. Демчук. - К. : Юрінком Інтер, 2006. - 510 с.
121. *Ничипоренко С. В.* Молодіжна сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації : автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.07 / С. В. Ничипоренко ; НАН України; Ін-т демографії та соц. дослідж. - К. , 2008. - 20 с.
122. *Новак І.* Соціальний пакет як механізм удосконалення оплати праці / І. Новак // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 6-13.
123. *Новак І. М.* Колективно-договірне регулювання трудових відносин: сучасні проблеми розвитку та шляхи їх розв'язання / І. М. Новак, О. І. Рябко // Социально-экономические аспекты промышленной политики. Социально-трудовые отношения в современных экономических условиях : сб. науч. тр. - Донецк: Ин-т экономики пром-сти НАН Украины. - 2003. - Т. 1. - С. 104-115.
124. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід / Інститут економіки НАН України; Програма розвитку ООН в Україні / В. М. Новіков (ред.), Н. П. Сітнікова, Л. А. Мусіна, В. В. Семенов. - К., 2003. - 254 с.
125. *Новіков В.* Моделювання попиту на платні послуги: досвід і перспективи / В. Новіков // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 3. - С. 3-6.
126. Основи демократії : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Акад. пед. наук України, Укр.-канад. проект "Розбудова демократії", Ін-т вищ. освіти. - Вид. 2-ге. - К. : Вид-во "Ай Бі", 2004. - 668 с.
127. *Гандзюк М.* Основи охорони праці / М. Гандзюк. - К. : Каравела, 2004. - 408 с.
128. *Гришук М.* Основи охорони праці : підручник / М. Гришук. - К. : Кондор, 2005. - 240 с.
129. Соціальна політика держави та роль профспілок: останнє 15-річчя : [посібник] / Г. В. Осовий, О. О. Бондарчук, М. Л. Головка та ін. ; Акад. праці і соц. відносин Федерації проф. спілок. - К. : Акад. праці і соц. відносин ФПУ, 2008. - 96 с.
130. *Осовська Г. В.* Управління трудовими ресурсами : навч. посіб. / Г. В. Осовська, О. В. Крушельницька. - К. : Кондор, 2003. - 224 с.
131. *Павловська О.* Вплив доходів та заробітної плати на зайнятість населення / О. Павловська // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 3-9.
132. *Палій Н. С.* Соціальна безпека непрацевдатного населення: сутність, стан і перспективи реформування : автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.01.01 / Н. С. Палій ; Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2006. - 16 с.
133. *Пасько Я.* Соціальна держава і громадянське суспільство : монографія / Я. Пасько. - К. : ПАРАПАН, 2008. - 272 с.
134. *Педь І. В.* Податкові і соціальні збори в податковій системі України : навч. по сіб. / І. В. Педь ; Ю. М. Лисенков (ред.). - К. : Знання, 2008. - 366 с.

135. *Петрова І.* Інтеграційна роль компетенцій у стратегічному управлінні людськими ресурсами / І. Петрова // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 8. - С. 23-29.
136. *Петроє О.* Соціальний діалог як інструмент формування корпоративної соціальної політики : монографія / О. Петроє. - К. : Центр учбов. л-ри, 2008. - 152 с.
137. *Петроє О.* Соціальний діалог як інструмент формування корпоративної політики сучасних підприємств в Україні : навч. посіб. / О. Петроє. - К. : Центр учбов. л-ри, 2008. - 60 с.
138. *Петроє О.* Трудові ресурси як наукова проблема та об'єкт управління / О. Петроє // Вісн. НАДУ. - 2005. - № 2. - С. 394-400.
139. *Петюх В. М.* Ринок праці : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / В. М. Петюх. - К. : КНЕУ, 2000. - 128 с.
140. Подолання бідності - справа захисту прав людини // Форум Представництва ООН в Україні та Міжнародного Центру Толерантності присвячений Міжнародному Дню захисту прав людини. - Київ, 12 груд. 2006 р. - Режим доступу: <http://www.un.org.ua/ua/news/2006-12-12-2/>
141. *Покришук В.* Особливості впливу довготривалого безробіття на психологічний стан молодшої людини / В. Покришук, Л. Башук // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7. - С. 3-7.
142. *Понікаров В. Д.* Пенсійне та соціальне забезпечення : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Д. Понікаров, М. М. Топоркова ; Харків. нац. екон. ун-т. - Х. : ВД "ІНЖЕК", 2006. - 400 с.
143. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Фадєєв та ін. - К. : Укр. Центр духов. культури, 2005. - 328 с.
144. Потенціал України та його реалізація: Спільний аналіз. звіт М-ва економіки України, М-ва фінансів України та Нац. банку України. - К. : 2008. - 109 с.
145. *Привалов Ю.* Пенсійна реформа в Україні: тенденції та перспективи / Ю. Привалов, Ю. Сасенко, Ю. Сапелкін. - К. : ПЦ "Фоліант", 2005. - 218 с.
146. *Приймак В.* Генеза екомологічної парадигми людського розвитку / В. Приймак, І. Ткач // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 3. - С. 28-35.
147. *Пряжников Н. С.* Психология труда и человеческого достоинства / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. - М. : Издаг. центр "Академия", 2001. - 480 с.
148. Публічна політика для громадських організацій : Практ. рекомендації щодо організації робіт у сфері публіч. політики / Міжнар. центр перспект. дослідж. - К. : Оптима, 2007. - 90 с.
149. *Ревенко А.* Заробітна плата в операційних витратах підприємств // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 7. - С. 7-15.
150. *Ревенко А.* Продуктивність праці в сучасних умовах / А. Ревенко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 2. - С. 32-38.

151. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; за ред. Л. М. Черненко. - К.: ТОВ "Вид-во "Консультант", 2006. - 428 с.
152. *Ролз Дж.* Теорія справедливості / Дж. Ролз. - Новосибірськ, 1995.
153. *Руженський М. М.* Система соціального захисту населення у транзитному суспільстві : монографія / М. М. Руженський. - К. : ІПК ДСЗУ, 2005.
154. Як організувати інноваційні соціальні послуги для дітей з особливими потребами: моделі та документи: рання інтеграція та інклюзивне навчання / О. О. Савченко, Г. В. Кукуруза, Ю. М. Швалб та ін. ; Л. Л. Сідельнік (упоряд.) ; Укр. фонд соц. інвестицій. - К. : ЛДЛ, 2007. - 256 с.
155. *Сардак С.* Мотивація та стимулювання працівників вітчизняних підприємств / С. Сардак // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 6. - С. 45-51.
156. Вступ до соціальної роботи : навч. посіб. / Т. В. Семигіна, І. І. Мигович, І. М. Грига та ін. ; за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. - К. : Академвидав, 2005. - 303 с.
157. *Семигіна Т. В.* Порівняльна соціальна політика : навч. посіб. / Т. В. Семигіна ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. - К. : МАУП, 2005. - 276 с.
158. *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилян. акад.", 2005. - 256 с.
159. *Гогіташвілі Г.* Система управління охороною праці : навч. посіб. / Г. Гогіташвілі. - Л. : Афіша, 2002. - 320 с.
160. *Сіленко А.* Соціальна держава: теорія перемін / А. Сіленко. - О. : Видавн. центр УДАЗ, 2003. - 136 с.
161. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії та практики. До 10-річчя незалежності України. Монографія / О. Скрипнюк. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2000. - 600 с.
162. *Скуратівський В.* Особливості теоретичних інтерпретацій сутності демографічної політики / В. Скуратівський, О. Петроє // Вісн. НАДУ. - 2005. - № 3. - С. 381-387.
163. *Скуратівський В.* Гуманітарна політика в Україні : навч. посіб. / В. Скуратівський, В. Трошинський, С. Чукот. - К. : Вид-во УАДУ; Міленіум, 2002. - 262 с.
164. *Скуратівський В. А.* Соціальна політика (2-ге вид. допов. та переробл.) : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - 364 с.
165. *Скуратівський В. А.* Взаємозв'язок централізованих та регіональних засад розвитку соціальної сфери українського суспільства / В. А. Скуратівський // Стратегія реформування системи державного управління на засадах демократичного врядування: матеріали щоріч. наук.-практ. конф. за міжнар. участю. - К. : Вид-во НАДУ, 2007.
166. *Скуратівський В. А.* Гуманітарні, соціальні та економічні пріоритети інноваційного розвитку України / В. А. Скуратівський // Вісн. НАДУ. - 2003. - № 2.

167. *Скуратівський В. А.* Соціогуманітарна сфера українського суспільства: стан та пріоритети розвитку / В. А. Скуратівський // Вісн. НАДУ. - 2003. - № 3.
168. *Скуратівський В. А.* Трансформація державного управління в сфері соціогуманітарного розвитку суспільства / В. А. Скуратівський // Проблеми трансформації системи державного управління в умовах політичної реформи : матеріали щоріч. наук.-практ. конф. за міжнар. участю. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - С. 196-198.
169. *Скуратівський В. А.* Правовий вимір діяльності соціальної держави / В. А. Скуратівський, А. В. Скуратівський // Вісн. НАДУ. - 2007. - № 4. - С. 178-192.
170. *Скуратівський В. А.* Соціальні системи та соціологічні методи їх дослідження : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, М. Ф. Шевченко. - К. : Вид-во УАДУ, 1998.
171. *Собченко В. В.* Трансформація системи державного управління соціальним захистом населення : дис. ... канд. наук. з держ. упр. / В. В. Собченко. - Х., 2005. - 169 с.
172. *Соколик М.* Сценарії та наслідки підвищення мінімальних соціальних стандартів у 2007-2009 рр. в Україні / М. Соколик, М. Півень // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 1. - С. 21-29.
173. *Сон С.* Конституційні основи соціальної сутності української держави / С. Сон // Юрид. вісн. - 2002. - № 2.
174. Соціальна політика : Енциклопедія / под ред. Н. А. Волгина. - М. : Альфа-Пресс, 2006. - 416 с.
175. Соціальна держава: український вибір : монографія / В. А. Гошовська, Л. І. Льчук, Н. П. Баранова та ін. ; за заг. ред. : В. А. Гошовської, Л. І. Льчука ; Центр перспектив. соц. дослідж. - К. : ЦПСД, 2007. - 335 с.
176. Соціальна молодіжна політика : навч. посіб. / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини ; уклад. : Н. М. Коляда, О. О. Кравченко. - Умань, 2008. - 116 с.
177. Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я: як Україні досягти європейського рівня якості послуг? : зб. тез конф. / Нац. ун-т "Києво-Могилян. акад."; Проект Тасіс "Посилення регіональних соціальних служб" / Т. Семигіна (заг. ред.). - К. : Сфера, 2007. - 252 с.
178. Соціальні допомоги, пільги та послуги за законодавством України : зб. нормат. актів / Т. М. Додіна (упоряд.), Г. І. Чанишева (упоряд.). - Х. : Одиссей, 2008. - 520 с. - (Серія "Закони України").
179. Соціальні індикатори рівня життя населення : стат. зб. - К. : Держ. ком. статистики України, 2005. - 241 с.
180. Соціальні індикатори рівня життя населення : стат. зб. / Держ. ком. статистики України / Н. С. Власенко (ред.). - К., 2008. - 240 с.
181. Соціальні стандарти та соціальні гарантії: теоретичні аспекти, проблеми, світовий досвід / Центр перспект. соц. дослідж. Мін-ва праці

- та соц. політики України та НАН України / В. В. Латік (ред.), В. В. Мушчінін (ред.). - К. : ЦПСД, 2007. - 320 с.
182. Соціогуманітарні виміри державної політики : навч. посіб. / В. П. Трощинський, П. К. Ситнік, В. А. Скурагівський та ін. - К. : Вид-во НАДУ, 2007. - 106 с.
183. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макєєва. - К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. - С. 103-104.
184. *Стародубська М.* Соціальна відповідальність бізнесу в Україні / М. Стародубська // Пріоритети. Вісн. доктрини приватної ініціативи. - 2005. - № 7 (24). - С. 32-40.
185. *Сташків Б.* Зміст соціально забезпечувальних правовідносин / Б. Сташків // Право України. - 2003. - № 6.
186. *Таряник О.* Основні фактори, що впливають на трудову мобільність та економічну активність населення / О. Таряник, О. Колмакова // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 3. - С. 42-51.
187. Теорії і методи соціальної роботи : підручник / [Т. В. Семигіна, І. І. Мигович, І. М. Грига та ін.] ; за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. - К. : Академвидав, 2005. - 328 с.
188. *Терещенко О.* Перспективи розвитку зайнятості в Україні за адаптації структури економіки до членства в СОТ / О. Терещенко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 20-25.
189. *Терюханова І.* Працевлаштування та зайнятість інвалідів: погляд інвалідів і роботодавців / І. Терюханова, Н. Стульпінас, О. Терещук // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 4. - С. 9-14.
190. *Ткаченко Л. Г.* Напрями розвитку системи соціального страхування в Україні / Л. Г. Ткаченко // Демографія та соціальна економіка. - 2008. - № 1. - С. 42-57.
191. *Трощинський В.* Соціальний розвиток (опорний конспект навчальної дисципліни) : навч. посіб. / В. Трощинський, О. Петроє, І. Горгес. - К. : НАДУ, 2008. - 192 с.
192. Концептуальні засади соціогуманітарного розвитку на регіональному рівні : експертні матеріали / В. П. Трощинський, В. А. Скурагівський, П. К. Ситнік та ін. - К. : НАДУ, 2008. - 90 с.
193. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки - К. : НІСД, 2006.
194. *Ушенко Н.* Умови та фактори підвищення продуктивності використання людського капіталу України / Н. Ушенко // Україна: аспекти праці. - 2008. - № 5. - С. 37-46.
195. Філософський енциклопедический словарь. - М. : Совет. енцикл., 1983. - 840 с.
196. Форми та методи залучення громадськості : навч. посіб. / Ін-т громадянського сусп-ва; за заг. ред. В. Артеменка. - К. : ІКЦ "Леста", 2007. - 240 с.

197. *Хендфорд П.* Соціальне підприємництво поєднує соціальну роботу, економічний розвиток та розвиток бізнесу / П. Хендфорд // *Громад. ініціативи.* - 2005. - № 1. - С. 14-15.
198. *Холод Н.* Світовий досвід застосування мінімальної заробітної плати для регулювання доходів населення / Н. Холод // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 7. - С. 46-51.
199. *Черкасов А.* Проблеми розвитку сфери прикладання праці в АПК та шляхи їх вирішення на основі запровадження мотиваційного механізму / А. Черкасов // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 8. - С. 46-51.
200. *Шевченко Л.* Трансакційні витрати і поведінка суб'єктів ринку праці / Л. Шевченко // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 6. - С. 3-10.
201. *Шевченко Л. С.* Ринок праці: сучасний економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. - Х. : Вид. ФО-П Вапнярчук Н. М., 2007. - 335 с.
202. *Шевчук П. І.* Соціальна політика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. І. Шевчук. - 2-ге вид. - Л. : Світ, 2005. - 240 с.
203. *Шипілін М.* Організаційні структури управління та відомчі норми чисельності працюючих на підприємствах по будівництву мостів / М. Шипілін, В. Одерій, О. Лучко // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 2. - С. 38-42.
204. *Шкурін Г.* Системні підходи щодо підвищення рівня життя сільського населення на основі комплексної оцінки регіонів та визначення їхнього рейтингу / Г. Шкурін // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 1. - С. 29-35.
205. *Юрженко Л. В.* Соціальна структура суспільства: навч. посіб. / Л. В. Юрженко. - К. : Акад. праці і соц. відносин Федер проф. спілок України, 2005. - 295 с.
206. *Ягодка А. Г.* Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. / А. Г. Ягодка ; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. - Вид. 2-ге, доопрац. і допов. - К. : КНЕУ, 2006.
207. *Якобінчук В.* Актуальні питання професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів / В. Якобінчук // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 8. - С. 40-46.
208. *Яременко О. О.* Соціальна політика: теоретико-методологічні основи дослідження процесів формування та ефективності реалізації : монографія. Статті. Виступи. Інтерв'ю / О. О. Яременко ; Ін-т економіки та прогнозування НАН України ; Укр. ін-т соц. дослідж. ім. Олександра Яременка. - К., 2006. - 480 с.
209. *Ярош Н. П.* Державні соціальні стандарти у сфері охорони здоров'я України / Н. П. Ярош. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - 198 с.
210. *Ярошенко В.* Проблема конкурентоспроможності національного ринку праці України / В. Ярошенко // *Україна: аспекти праці.* - 2008. - № 6. - С. 10-18.
211. *Employment in Europe 2006.* - Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2006. - 291 p.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СКЛАДОВІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	5
1.1. Поняття соціального розвитку	5
1.2. Складові соціального розвитку	12
1.3. Цілі соціального розвитку	15
1.4. Особливості управління процесами соціального і гуманітарного розвитку	20
РОЗДІЛ 2. ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОГО І ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	23
2.1. Взаємозв'язок процесів соціального і гуманітарного розвитку та інших видів суспільного буття (суспільного розвитку)	23
2.2. Вплив економічних відносин на соціальний розвиток	26
2.3. Політичні чинники соціального розвитку	35
2.4. Соціальна сфера суспільства та соціальний розвиток	45
2.5. Духовні детермінанти соціального розвитку	52
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЯК ЧИННИК УПОРЯДКУВАННЯ ПРОЦЕСІВ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ...	62
3.1. Поняття та сутність соціальної політики	62
3.2. Мета і завдання соціальної політики	64
3.3. Умови реалізації соціальної політики	65
3.4. Основні напрями та пріоритети соціальної політики	67
3.5. Принципи реалізації соціальної політики	75
3.6. Моделі соціальної політики	91
РОЗДІЛ 4. СУБ'ЄКТИ, ПРИНЦИПИ, МЕХАНІЗМИ Й ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	97
4.1. Людина як суб'єкт соціальної політики	97
4.2. Держава та політичні партії в системі суб'єктів соціальної політики	100
4.3. Громадські організації як суб'єкти соціальної політики ...	109
4.4. Механізми та інструменти соціальної політики	120
4.5. Система інституційного забезпечення соціальної політики	135

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН	155
5.1. Соціальна політика у сфері розвитку соціально-класових відносин	155
5.2. Соціально-трудова відносина як об'єкт соціальної політики	190
5.3. Соціальна політика як чинник розвитку сімейно-шлюбних відносин	199
5.4. Особливості соціальної політики щодо розвитку демографічних відносин	220
РОЗДІЛ 6. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ПРАЦІ	234
6.1. Сфера праці як об'єкт соціальної політики	234
6.2. Сутність та структура трудового потенціалу	236
6.3. Ринок праці та зайнятість у соціально-економічній системі	239
6.4. Пріоритетні напрями державної політики у сфері праці та зайнятості	274
6.5. Соціальний діалог у системі регулювання трудових відносин	285
РОЗДІЛ 7. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	305
7.1. Соціальний захист населення	305
7.2. Державні соціальні стандарти та нормативи	330
7.3. Соціальне страхування як механізм захисту від соціальних ризиків працездатного населення	343
7.4. Соціальна допомога та соціальні послуги для непрацездатних громадян	368
7.5. Соціальна робота	382
7.6. Пенсійне забезпечення в умовах реформування вітчизняної пенсійної системи	398
ЗАКОНОДАВЧІ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ, ЩО ВИЗНАЧАЮТЬ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ*	427
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	441